Keyman ve Koyuncu-Lorasdağı | Sekiz Kentin Hikâyesi

E. Fuat Keyman
Berrin Koyuncu-Lorasdağı

Sekiz Kentin Hikâyesi

TÜRKİYE'DE YENİ YERELLİK VE YENİ ORTA SINIFLAR

metis

E. Fuat Keyman ve Berrin Koyuncu-Lorasdağı

Sekiz Kentin Hikâyesi

Türkiye'de Yeni Yerellik ve Yeni Orta Sınıflar

E. FUAT KEYMAN, Sabancı Üniversitesi rektör yardımcısı ve öğretim üyesidir ve İstanbul Politikalar Merkezi direktörlüğünü yürütmektedir. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü mezunudur. Kanada'da Carleton Üniversitesi'nde doktora ve Amerika'da Harvard Üniversitesi'nde doktora-sonrası çalışmasını yapan Keyman, Bilkent Üniversitesi ve Koç Üniversitesi'nde de çalışmıştır. Keyman'ın yurt dışı ve yurt içinde yayımlanmış çok sayıda kitap ve makaleleri vardır. Yayımlanan kitapları arasında *Kürt Sorunu: Yerel Dinamikler ve Çatışma Çözümü* (Ayrıntı, 2019), *Istanbul: Living with Difference in a Global City* (Rutgers University Press, 2018), *Democracy, Foreign Policy and Identity in Turkey: Hegemony Through Transformation* (Macmillan, 2014), *Symbiotic Antagonisms: Competing Nationalisms in Turkey* (Utah University Press, 2009/10); *Kentler: Anadolu'nun Dönüşümü, Türkiye'nin Geleceği* (Doğan Yayıncılık, 2010), *Remaking Turkey: Globalization, Alternative Modernities, Democracy* (Lexington, 2009), *Turkish Politics in a Changing World* (Bilgi Üniv. Yay., 2007); *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences* (Routledge, 2005); ve *Türkiye ve Radikal Demokrasi* (Alfa, 2001) adlı eserler bulunmaktadır.

BERRİN KOYUNCU-LORASDAĞI, Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünden sonra aynı üniversitede siyaset bilimi ala-nında yüksek lisans ve doktora çalışmalarını tamamladı. 1996-2001 yıllarında aynı bölümde araştırma görevlisi olan Koyuncu, 2002 yılından itibaren Hacettepe Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. 2010 yılında Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Teşvik Ödülü alan Koyuncu'nun çalışma alanları Türkiye' de siyasal düşünce, kadın ve toplumsal cinsiyet çalışmaları, kent çalışmalarında yoğunlaşmıştır. Kent çalışmaları konusunda E. Fuat Keyman'la birlikte yazdığı *Kentler, Anadolu'nun Dönüşümü Türkiye'nin Geleceği* (Doğan Yayıncılık, 2010) kitabı bulunmaktadır ve *Türkiye' de Sosyal Bilimlerde Güncel Tartışmalarda Kadın* (Nobel Yayıncılık, 2020, Azize Ergeneli ile birlikte) adlı derleme kitabı yayın aşamasındadır.

Metis Yayınları
İpek Sokak 5, 34433 Beyoğlu, İstanbul
e-posta: info@metiskitap.com
www.metiskitap.com
Yayınevi Sertifika No: 43544

Sekiz Kentin Hikâyesi
Türkiye'de Yeni Yerellik ve Yeni Orta Sınıflar
E. Fuat Keyman ve Berrin Koyuncu-Lorasdağı

© E. Fuat Keyman ve Berrin Koyuncu-Lorasdağı, 2019
© Metis Yayınları, 2019

İlk Basım: Haziran 2020

Kapak Fotoğrafı: Lale Duruiz, 2020

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Metis Yayıncılık Ltd.
Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaacılık Ltd.
Fatih Sanayi Sitesi No. 12/197 Topkapı, İstanbul
Matbaa Sertifika No: 44865

ISBN-13: 978-605-316-195-0

Eserin bütünüyle ya da kısmen fotokopisinin çekilmesi, mekanik ya da elektronik araçlarla çoğaltılması, kopyalanarak internette ya da herhangi bir veri saklama cihazında bulundurulması, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun hükümlerine aykırıdır ve hak sahiplerinin maddi ve manevi haklarının çiğnenmesi anlamına geldiği için suç oluşturmaktadır.

E. Fuat Keyman
Berrin Koyuncu-Lorasdağı

Sekiz Kentin Hikâyesi

TÜRKİYE'DE YENİ YERELLİK VE YENİ ORTA SINIFLAR

metis

Bu kitabı yazma sürecinde kaybettiğimiz
Ferdane Keyman ve Ali Doğan Koyuncu'nun
aziz hatırasına

~

İçindekiler

Önsöz 13

Giriş:
Yirmi Birinci Yüzyılda Türkiye'de Kentlere ve Kent Yönetimine Eleştirel Bir Bakış 15

Dünyada Kent Üzerine Güncel Tartışmalar/ Kavramsallaştırmalar 19
2010'lu Yıllarda Türkiye'de Kentleri Yeniden Düşünmek: Bağlam, Dinamikler ve Yeni Yerellik 26

1 Girişimci Muhafazakârlık: Kayseri 35

Ekonomi ya da Bir Kentin Alametifarikası 39
Mekânsal ve Ticari Bir İmge Olarak Kayserililik 45
Sokaklara Taşmayan Kalabalık 52
Kamusallığı Şekillendiren Bir Unsur Olarak Esnaflık 57
Sonuç 61

2 Muhafazakâr Girişimcilik: Konya 63

İşletme Sayısı, Dış Ticaret Hacmi, Ar-Ge: Ekonominin Yükselen Yıldızı Konya 68
Dindarlıktan Görece Bağımsız Bir Alan: Konya'da Mekân 77
Dinin Dolaysız Belirleyiciliği: Konya'da Sosyal ve Gündelik Hayat 83
Sonuç 92

3 Ortadoğu'ya Açılan Kapıdan Ortadoğu'nun Merkezîliğine: Gaziantep 95

Gaziantep'in Yükselişi: Özsermaye ve Kentsel Ekonomi 101
Ekonomik Dinamizmin Mekânsal Kısıtları 108
Sosyal Yaşamın Kısıtları: İç Göç, Dış Göç ve Diğerleri 112
Sonuç 121

4 Ne Anadolu Sermayesi Ne İstanbul Burjuvazisi: İzmir 123

Ulaşılan ve Ulaşılamayan Potansiyeliyle İzmir Ekonomisi 129
Çağdaşlık, Batılılık, Gâvurluk: Mekânı Adlandırmak 136
İçerdikleri ve Dışladıklarıyla İzmir'de Sosyal Yaşam 143
Sonuç 156

5 "Müteşebbis Ruh"un Dönüştürdüğü Kent: Denizli 159

Ekonomisiyle Yükselen Kent: Tekstil ve Diğerleri 163
Ahilikten Girişimciliğe, Dönüşen Bir Kent Portresi 173
Türkiye Ortalamasında Dingin Bir Ege Kenti 175
Sonuç 183

6 Mekânın Dönüşümünde Kültürün Merkezîliği: Eskişehir 185

Gölgede Kalan Başarı: Eskişehir'de Ekonomik Dinamizm 188
Ekonomik Dinamizmden Yerel Elitlerin Katkısına: Mekânın Zenginliği 194
Göçmen Kenti, Öğrenci Kenti, Yaşanılacak Kent 199
Sonuç 205

7 Bir Yoksunluk, Bir Yoksulluk, Bir Kimlik: Diyarbakır 207

Kent Ekonomisi ya da Mukayeseli Gerilik Tablosu 211
Göç, Kimlik ve Mekân 218
Çatışmanın Rehin Aldığı Kent 224
Sonuç 229

8 Tarihsel Zenginliğin Göçle İmtihanı: Şanlıurfa 232

Urfa'nın "Şan"ı ya da Ekonomik Göstergeler Işığında Kent 235
Tarihi Mekânın Güncel Vasıfları 240
Göç, Nüfus, Altyapı: Sorunlarla Boğuşan Sosyal Hayat 243
Urfa'nın Birlikte Yaşama Sınavı 248
Sonuç 254

Sonuç:
Sorunlar ve Potansiyelleri ile Kentli Türkiye
ve Yeni Yerellik Üzerine 257

Notlar 265
Kaynakça 295

Önsöz

BU KİTAP, daha önce yayımlanmış *Kentler: Anadolu'nun Dönüşümü, Türkiye'nin Geleceği* (Doğan Kitap, 2010) kitabıyla birlikte Anadolu'nun kentleri üzerine artan ilgimizin ve çalışmalarımızın bir ürünüdür. Aradan geçen yaklaşık on yıl süresince Anadolu kentlerinin dönüşümüne olan ilgimiz, yaptığımız araştırmalar ve projelerle devam etti. Bu süreçte Türkiye'de çok önemli sorunlar, gelişmeler, hatta darbe girişimleri ve çatışma ortamı yaşandı. Türkiye'nin siyasal sistemi parlamenter demokrasiden cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçti. Türkiye'nin %70'ten fazlası kentleşti, hızla neoliberalleşmenin aşırı kalkınmacı ve tüketim odaklı anlayışı sonucunda kentler metalaştı, çevre kaygısı kâr ve ranta yenik düştü, demokratik ve katılımcı yönetim umudu merkeziyetçi anlayışla sönümlendi. Bununla birlikte Türkiye'nin kentleşmesi ve orta sınıflaşması Anadolu coğrafyasında belli duraklamalarla sürdü. Bu bağlamda, dünyada olduğu gibi Türkiye'de de kent, neoliberalleşmenin getirdiği siyasal, toplumsal ve ekonomik değişimleri anlamak/anlamlandırmak açısından önemli bir olgu haline geldi ve neoliberalleşmenin kentlerde yarattığı olumsuzluklarla baş etmek için alternatif arayışları ortaya çıktı. Bu arayışı en güzel ifade eden motto "kâr için değil insanlar için kentler"dir. Biz bu tartışmayı Kayseri, Konya, Gaziantep, İzmir, Denizli, Eskişehir, Diyarbakır, Şanlıurfa kentlerinde yapmaya çalıştık. Özellikle 31 Mart yerel seçimlerinden sonraki Türkiye'nin anlaşılması ve iyi, adil, demokratik yönetimi

için kent ve kentleşme sürecini çalışmak ve tartışmak gereksinimi olduğunu düşünüyoruz. Bu bakımdan elinizdeki *Sekiz Kentin Hikâyesi, Türkiye'de Yeni Yerellik ve Yeni Orta Sınıflar* adlı kitap, söz konusu tartışmaya mütevazı bir katkı olarak okunabilir.

Kitabın hazırlanmasında bize destek veren Kadir Dede'ye, verilerin güncellenmesi konusunda yardımları için Ali Beştaş'a, Candaş Ayan'a ve finansal desteği için Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi'ne teşekkür ederiz. Eleştirel yorum ve önerileriyle kitabın son halini almasında emeği olan yayın editörü Semih Sökmen'e ve kitabın kapak fotoğrafı için Lale Duruiz'e müteşekkiriz.

Ayrıca 1946 yılında yayımlanan ve Ankara, Erzurum, Konya, Bursa ve İstanbul şehirleri üzerine gözlemlerini tarihsel betimleme ile harmanladığı *Beş Şehir* adlı deneme kitabıyla, kitabımızın adı için bize esin kaynağı olan Ahmet Hamdi Tanpınar'ı saygı ve şükranla anıyoruz.

E. Fuat Keyman ve Berrin Koyuncu-Lorasdağı
Ekim 2019, İstanbul-Ankara

Giriş

Yirmi Birinci Yüzyılda Türkiye'de Kentlere ve Kent Yönetimine Eleştirel Bir Bakış

KÜRESELLEŞEN DÜNYADA ve neoliberalleşen Türkiye'de kentleşme süreci ve kent, sadece ekonomik ya da kültürel dinamiklerle açıklanması mümkün olmayan, aksine farklı sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel alanlar ve formlar yaratan, bu bakımdan da farklı disiplinlerin ilgi alanına giren bir kavram haline gelmiştir. Gary Bridge ve Sophie Watson'ın[1] da belirttiği gibi, kentler artık "kent çalışmaları ya da coğrafi analizlerin ayrıcalıklı alanı" olmaktan çıkmıştır. Kent, Chicago sosyologları için kentte yaşayanlarındır; iktisatçılar için ekonomik etkinliklerin yaşandığı yerdir; siyaset ve yönetim bilimciler için kent yönetimidir; şehir planlamacıları ve mimarlar için ise inşa ve yeniden-inşa mekânıdır. Bugünün küreselleşen dünyasında kent, tüm bu nitelemeleri içinde taşıyan, karmaşık, çok-boyutlu, çok-katmanlı ve çok-aktörlü toplumsal ilişkilerin bütünüdür.

2000'li yılların ilk on yılı, dünya nüfusunun yarısından fazlasının kentte yaşadığı bir "kent yüzyılı"nın başlangıcını işaret etmektedir.[2] Neil Brenner ve C. Schmid'in de dikkat çektiği gibi, bu "küresel kent durumuna" dair meta anlatı her ne kadar idari bir gerçekliğe işaret ediyorsa da, bunun aynı zamanda keyfi olarak belirlenen sabit bir büyüklük olduğunun gözden kaçırılmaması gerekir.[3] Bu anlamda Türkiye de istisna değildir. 2012 yılında yayımlanan ve 2014 yılında yürürlüğe giren Büyükşehir Kanunu ya da tam adıyla "12.11.2012 tarih ve 6360 sayılı On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi

ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun" ile Türkiye'de insanların %92,5'i kentte yaşar hale gelmiştir.[4] İdari temelde verilen bu oranı, sosyolojiye yansıttığımız zaman Türkiye'nin yaklaşık %72 oranında kentli bir ülke olduğu görülür. 2020 sonlarına doğru Türkiye hem idari hem de sosyolojik olarak kentli bir ülke olacaktır. Peki hızlı kentleşmenin yarattığı tehditler ve karmaşıklaşma sonucunda "yeni kent siyaseti" nasıl bir katılımcı yönetimi/yönetişimi* gerekli kılmaktadır?

Bu sorudan hareketle bu kitaptaki temel amacımız, Türkiye'de kentleri ve kent yönetimini, mekân ile sermaye arasında kurulan ilişkiyi, sermayenin yükselişinin beraberinde getirdiği orta sınıflaşmayı ve orta sınıflaşmanın kültürel ve sosyal hayattaki izlerini Konya, Kayseri, İzmir, Eskişehir, Denizli, Gaziantep, Diyarbakır, Şanlıurfa olmak üzere sekiz kentin hikâyesi üzerinden "yeni yerellik" bağlamında incelemektir. Bu kentlere odaklanmamızın nedeni, Türkiye'nin dönüşümünü anlamak için "kilit aktör" konumunda olmalarıdır; yani küreselleşen ve kentleşen dünyada New York, Londra, Bejing, Paris, Tokyo, İstanbul vb. "küresel kentler" olarak adlandırılan ve sadece ulusal değil küresel ekonomi içinde de etkin büyük ölçekli kentlerin yanı sıra, ekonomi, siyaset, kültürel alanlarda bu kentler kadar önemli, fakat biraz daha küçük ölçekte olan ve ulusal ekonomi için son derece önem taşıyan ve sadece kendi alanları içinde değil, sınırlarındaki ya da diğer kentlerin gelişimi için de etkili olan "kent havzası" (*urban zone*) ya da "kent-bölge" kentler grubuna girmeleridir. Bu bakımdan bu kentlerin iyi, adil, demokratik yönetimi, sadece kendilerinin geleceği için değil, kendilerine komşu kentlerin ve Türkiye'nin ekonomisinin, siyasi istikrarının ve kültürel

* Literatürde katılımcı ve müzakereci yönetimi ve karşılıklılığı ifade etmek üzere kullanılan "yönetişim" kavramının neoliberalleşme ile birlikte karar verme süreçlerinin demokratik kurumlardan küresel pazara geçmesi ve vatandaşların yönetimde söz hakkını sınırlaması açısından katılımcı yönetim anlayışından uzak olduğu düşüncesiyle, bu kitapta "yönetişim" yerine "yönetim" kavramını kullanmayı tercih ettik. Bu konudaki önerisi için editörümüz Semih Sökmen'e teşekkür ederiz.

birlikte yaşamasının geleceği için de kritik önem taşımaktadır. Zira Türkiye'nin son yıllarda yaşadığı hızlı ve yaygın kentleşme süreci, "Türkiye'nin Kentleri'nden Kentlerin Türkiyesi"ne geçiş süreci olarak da değerlendirilebilir. Bu tespit bir kent güzellemesi ya da "kentlerin zaferi"nin[5] ilanı olarak okunmamalıdır; daha ziyade Brenner ve Schmid'in vurguladığı gibi, kent olgusunun günümüzdeki toplumsal, ekonomik, siyasal ve çevresel trendleri yorumlamanın ve etkilemenin "ayrıcalıklı bir merceği"[6] haline gelmesinden kaynaklı bir kabuldür. Bu bağlamda kitaptaki temel hedefimiz, Türkiye'de sermaye-mekân diyalektiğinin çoklu formlarının kentlerdeki yansımasının nasıl yönetileceği sorusuna cevap aramak üzere kentleşme ve kent olgusunu eleştirel bir biçimde ele almaktır. Daha somut bir ifadeyle amacımız, 2000'li yılların başından itibaren Türkiye'de ekonomik neoliberalleşmeden nemalanarak yükselen İslami/mütedeyyin burjuvazinin, girişimcilik ve rekabet ekseninde Anadolu kentlerinde yarattığı dinamizmin demokratikleşmeye katkı verme potansiyeline yönelik iyimser bakış açısının 2010'lu yıllarda sosyal, kültürel ve siyasal anlamdaki yansımalarının sorgulanmasına ve "yeni yerellik" kavramı ile demokratik ve tabandan yönetime evrilmesi için önerilerde bulunulmasına katkı sağlamaktır. Yeni yerellik kavramıyla, kâr yerine toplumsal ihtiyaçları gözeten ve yerelden demokratik katılımı mümkün kılan bir kent siyasetinin, ve böylece neoliberal hegemonyanın hakimiyeti altında, kentlerin adalet, demokrasi ve farklılık siyasetine dair mücadele için taşıdıkları önemi vurgulamaya çalışıyoruz. Yani "kâr için değil insanlar için kentler"[7] anlayışının benimsenmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Türkiye'nin kentleşme süreci küresel ölçekte ve karşılaştırmalı analiz düzeyinde önemli veriler içermektedir. Türkiye kendisine benzeyen, gelişen ülkeler içinde çevrenin kentleşmesi ve orta sınıflaşması temelinde potansiyelleri ve tehditleri ortaya koyması bakımından karşılaştırmalı olarak ilginç ve önemli bir vaka oluşturuyor. Bununla birlikte, Anadolu'nun kentleşme sürecinin anlaşılması, çözümlenmesi, daha da önemlisi, yönetimi üzerine hak ettiği çalışma ve tartışmanın yeterince yapılmadığını düşünüyoruz. Bu kitap, söz konusu eksikliği doldurmaya yönelik mütevazı bir katkıda bulun-

mayı amaçlamaktadır. Temel iddiamız, Türkiye'de neoliberalizm ve muhafazakârlığın simbiyotik ilişkisi çerçevesinde tüketim-odaklı ve metalaştırılmış Anadolu kentlerinin inşaata dayalı, çevreye büyük zarar veren, insani kalkınmayı ikinci plana atan, adalet ve hukuk yerine aşırı kalkınmacı anlayışla yönetilmesinin ve yerel yönetimlerin merkezîleştirilmesinin bugün kentlerin "özgürleştirici" aktörler olarak hareket etme potansiyellerini sınırladığıdır. Bu sınırlama, hem kentte yaşayanlara kent yönetimine katılma, kentin sürdürülebilir kalkınma temelinde gelişmesine katkı verme hem de Henri Lefebvre'nin "kent hakkı"[8] kavramıyla vurguladığı kentin ilerlemeci siyaset ve sosyal adalet sağlamaya yönelik işlevinin yaşama geçirilememesinde ortaya çıkmaktadır. Kitapta yer alan kentlerin öykülerinde bu iddiamızı, her kente özgü farklı süreçlerin ve dinamiklerin çözümlenmesini okurlarımızla paylaşacağız. Bu noktada kent-mekân-siyaset ilişkisi açısından kentsel dönüşüm-TOKİ-belediye ilişkisi konusunu önemli bulduğumuzu, ancak çalışmamızın sınırları çerçevesinde bu kitapta yer vermediğimizi not düşmek isteriz.[9]

Bu kitaptaki veriler, kitabın konusu olan sekiz kente dair birincil ve ikincil kaynaklardan elde edilmiştir. Birincil kaynak olarak ilgili kentlerdeki belediye, valilik, ticaret ve sanayi odaları, teknokent ve üniversitelerin yayımlarının ve internet sitelerinin, Kalkınma Ajansı raporları, TÜİK verileri ve Türkiye'de kentlere dair oluşturulmuş endekslerin taranması, belli başlı günlük yerel gazetelerin incelenmesi; ikincil kaynak olarak da dünyada ve Türkiye'de eleştirel biçimde ele aldığımız kent, politik ekonomi ve yerel yönetim literatürü kitaptaki verilerin temelini oluşturmuştur.

Kente, kent yönetimine ve kent politikalarına bakış açısını belirlediği için öncelikle içinde bulunduğumuz yüzyılın kent tartışmalarına ve kavramsallaştırmalarına değinmek istiyoruz.

Dünyada Kent Üzerine Güncel Tartışmalar / Kavramsallaştırmalar

Yirmi birinci yüzyıldaki kent olgusu, 1970'lerin kent anlayışından farklı bir kent paradigmasına geçişi temsil ediyor. Özellikle küresel "yeniden yapılanma"[10] sürecinde piyasa ekonomisi yönelimli neoliberalleşmenin yerleşmesiyle ortaya çıkan mekânsal değişimler, artık mekânı kır/kent, doğu/batı, kuzey/güney gibi ayrımlar üzerinden değerlendirmeyi mümkün kılmıyor.[11] Yeni kent olgusu, tekil bir sosyo-mekânsal ya da yerleşim tipinden ziyade farklı sosyoekonomik koşullar altında çoklu ölçekler çerçevesinde kentleri oluştururken, buna bağlı olarak da "düzenleyici coğrafi kurumların", kurumsal ve hiyerarşik ulus-devletlerden kent yönetimine doğru yeniden düzenlenmesini beraberinde getiriyor.[12]

Bu süreçte kentlerin kimliklerinin sorgulanarak daha yaşanabilir kılınmalarına yönelik arayışlar çerçevesinde kentlere dair farklı kavramsallaştırmalar ortaya çıkmıştır. Bunlar, "yeni yaratıcı sınıf" için kültürel olanaklar sunan yaratıcı kent (*creative city*)[14], pazar kenti (*market city*), halk kenti (*people city*), erdemli kent, kentin altyapısını ve hizmetlerini bilgi ve iletişim teknolojilerine dayandıran akıllı kent (*smart city*)[15], "kent-bölge", "küresel kent", "kilit kent" gibi kavramlardır. Her ne kadar bu kavramların bir kısmı insan faktörünü öne çıkarmayı hedeflese de nihayetinde ekonomik çıkar çerçevesine sıkışmışlardır.

Bu bağlamda son dönemlerde özellikle etkin ve gelişen kentlerin çözümlenmesinde kent-bölge kavramının kullanıldığını görüyoruz. Peter Hall'ın belirttiği gibi, 21. yüzyılda kentlerin değişen mekânsal dinamiklerini anlamlandırmaya yarayan önemli bir kavramdır kent-bölge.[16] Bu kavram, en genel anlamda sadece kendisi değil, çevresindeki kentlerin değişimini ve gelişimini de ekonomik bağlantılılık ile etkileme kapasitesi bulunan kentler için kullanılmaktadır. Temel özellikleri, rekabetçilik etrafında işlevsel ilişkilerle bağlı bir çekirdek/merkez kentin bulunması, küresel ekonomide ekonominin lokomotifi olması, ortak çıkarlarla ve yatay ilişkilerle birbirine bağlı

yapılar olarak yeni yönetim pratikleri etrafında kentsel dinamiklerle beraber yerel ölçeği de öne çıkarması ve yerelin kent politikasına müdahale açısından en uygun düzey haline gelmesi olarak özetlenebilir.[16]

Son dönemde Richard Florida'nın "yaratıcı sınıf"[17] kuramından etkilenen kent siyaseti ve politikalarına dair çalışmalarda, bölgesel rekabetçiliğin beraberinde yüksek yaşam kalitesi getirdiği argümanıyla, kent-bölge kavramı ve yaşanabilirlik kavramları iç içe kullanılmıştır.[18] Florida, yatırım çekebilen "başarılı kentlerde" ve bu "başarısı" nedeniyle "yaratıcı sınıfın" yaşamayı tercih ettiği şehirlerde ekonomik gelişmenin mümkün olacağını ve buralarda yaşam standardı yüksek yaratıcı sınıfın boş zamanlarını geçirebilecekleri tesisler oluşturulması gerektiğini savunur. Florida'nın kuramı, ekonomik rekabetçiliği öne çıkararak kentler arası rekabeti, kentsel dönüşümü ve orta-sınıf tüketimi körüklediği için eleştirilmektedir.[19] Zira rekabetin öncelendiği koşullarda kentler vatandaşları için demokratik kamusal mekânlar sunmakla sınırlı kalmaktadırlar. Bu durum kentsel yönetimin sınırlı kapasitesine işaret eder. Kent-bölge literatüründeki temel boşluk, siyaset ve kent yaşamının gündelik olaylarını, kentlilerin siyasal katılımını ve yeniden dağıtım siyasetini göz ardı etmesidir.[20] Neil Brenner da kent-bölgenin yeni yönetim modelinin, kentte yaşayan farklı grupların karar alma süreçlerine dahil olma olanakları düşünüldüğünde, kısıtlı kaldığını ifade eder.[21]

Aslında yaratıcı kent fikri, her kenti özgün ve özel kılan kendi kültürel endüstrilerine yoğunlaşmaya ve kentin yaratıcılığının siyasal ve ekonomik sistemin de yaratıcı olmasını gerektireceği düşüncesine dayanır.[22] Bu nedenle yaratıcı kent çalışmaları, kentte yaşayanlara içeriği zengin yeni alanlar oluşturarak hem kültürel birikim hem de ekonomik canlılık sunmaya çalışır. Bu sayede kent hem yerel hem de ulusal ve uluslararası düzeylerde kabul gören bir kent haline gelerek rekabet şansını artırır. Rekabeti ve ekonomik gelişmeyi önceleyen bu paradigmaya göre, her kentin kendine özgü sermayeleri (kentin kimliği, entelektüel birikimi, finansal kaynakları, ilişkisel ağları, bireysel ve kolektif insan kaynağı, işlevsel fiziki kaynaklar ve bilgi birikimi vb.) vardır ve yaratıcılık bunların en doğ-

ru şekilde değerlendirilmesidir. Yaratıcı kentlere akıllı kent ve altyapıyla ilişkili bir örnek olarak, 2010 yılından beri her yıl Avrupa'nın teknoloji üssü Dublin'de düzenlenen ve yerel ekonomiye katkısı 35 milyon Euro olan *Web Summit*'in, 2016 yılından itibaren Dublin yerine Lizbon'da gerçekleştirilmesini verebiliriz. Lizbon'un tercih edilme sebepleri arasında teknolojik girişimciliğin yükselmesi, IT alanında yetenekli ucuz işgücü, ucuz kiralar, otel kapasitesinin ve şehir içi ulaşımın Dublin'den daha iyi olması ve dünya standartlarında bir kongre merkezi bulunması öne çıkmaktadır. Ancak Andy C. Pratt'in belirttiği gibi, yaratıcı kent politikalarında yaşam kalitesi ve yeniden dağıtım meselelerinin arka plana atılarak rekabetin öncelenmesi, kökenini insan yaratıcılığından alan bir kavramın insan faktörünü göz ardı etmesi, ekonomik değer üretiminde kültürel aktivitenin başlı başına önemi açısından değil de, bir kenti ayırt edici özellik olarak vurgulanması önemli bir sorundur.[23]

Akıllı kent kavramının kökeni ise 1980'li yıllarda küresel pazarlara entegre olmaya çalışan girişimci ve rekabetçi kentlere dayandırılabilir.[24] Ancak bugünkü akıllı kentlerin ayırt edici özelliği, sadece bilgi ve iletişim teknolojilerinin gündelik hayatı kolaylaştırıcı şekilde kullanılması, kentlerin dijitalleşmesi değil, teknoloji uygulanan yerlerin kent ekonomisini sürükleyerek kenti dönüştürmesidir. Akıllı kent, Hollands'ın deyişiyle, yeni bir çeşit teknoloji öncülüğünde gelişen "kent ütopyasını" temsil eder.[25] İletişim ve bilgi teknolojilerinin kentlerin daha ekonomik, verimli ve refah içinde yönetilmesine, yaşam kalitesine ve sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlayacağı muhakkak. Bu nedenle dünyada akıllı kent statüsünü elde etmek için yerel yöneticiler belediye bütçelerini teknoloji-odaklı büyüme ve yatırıma yönlendirmeye çalışıyorlar.[26] Bu bağlamda akıllı kentler, i) kamu hizmetleri, ii) kent idaresi ve yönetimi, iii) politikalar ve diğer kurumsal düzenlemeler, iv) yönetim ve işbirliği, v) insan sermayesi ve yaratıcılık, vi) bilgi ekonomisi ve iş destekli çevre, vii) kent altyapısı, viii) doğal çevre ve ekolojik sürdürülebilirlik, ix) iletişim-bilgi teknolojileri gibi unsurlarla yakından bağlantılıdır.[27] Akıllı kentlere örnek olarak Cisco ve Gale International gibi teknoloji firmalarının öncülüğünde Güney Kore'de gelişen yüksek tekno-

loji kenti Songdo, Çin'deki bilgi kenti Guangzhou, Avrupa'da yetenekli işgücü çekmeyi ve bilgiye dayalı sanayi kurmayı hedefleyen Barselona ve Helsinki'den bahsedebiliriz.

Kentlerdeki akıllı kent uygulamaları toplu taşımadan enerjiye, park uygulamalarından internet erişimine, yönetimden kültüre dek pek çok alanı kapsamaktadır. Bu uygulamalara New York ve Londra'da vatandaşların her türlü ulaşım, sağlık, sosyal hizmetler gibi alanlarda bilgilere erişebildikleri açık veritabanı sistemi, Dublin'de belediyeye ait bilgi ve araçların vatandaşlara da açık olduğu *dashboard* sistemi, Birleşik Arap Emirlikleri'nde Abu Dhabi'nin yoğun nüfus barındıran ve diğer kentlere göre %40 su ve enerji tasarrufu sağlayan yenilenebilir enerji ve teknoloji kenti Masdar örnek verilebilir. Ancak yine Hollands'ın belirttiği gibi akıllı kent, neoliberal politikaların yarattığı sorunları gizleyen ideolojik bir kavramdır aynı zamanda.[28] Bu bakımdan olumlu yönlerine rağmen kent rekabetçiliğine ve ekonomiye odaklanması, büyümenin getirdiği eşitsizliği göz ardı etmesi nedeniyle yoğun eleştirilere de maruz kalmaktadır.[29] Yoksulluk kent planlamacılarının başlıca konusu olamamaktadır. Buna en iyi örnek Rio de Janeiro'dur. Doğal afet koşullarında hızlı tahliye sağlayacak bir altyapı teknolojisi kullanan kent, insanların riskli bölgelerde ev yapmasının nedenini sorgulamamaktadır.[30]

Richard Florida *Who's Your City?* (2008) adlı kitabında, yaşamak istediğimiz/yaşamayı seçtiğimiz kentin/mekânın, kazancımızdan çocuklarımızı yetiştirmek isteyeceğimiz ortamın imkânlarına kadar hayatımızın her alanını doğrudan etkilediğini belirtir.[31] Bazı kentler/mekânlar daha iyi kazanma imkânı sunarken, bazı kentler daha iyi yaşam kalitesi sunabilir. Florida'nın bu tespiti, Michael Oluf Emerson ve Kevin T. Smile'ın Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Houston kenti ile Danimarka'daki Kopenhag kenti üzerine yaptıkları karşılaştırmalı çalışmada ortaya koydukları, "pazar kentleri" (*market cities*) ve "halk kentleri" (*people cities*) kavramsallaştırmasındaki ikileme işaret ediyor.[32] Emerson ve Smile, 21. yüzyılda kentlerin iki yöne doğru geliştiğini iddia ederler: ya pazarı ya da halkı (kentte yaşayanları) öncelemek yönünde.[33] Aslında bu ikili yönelim, neoliberal kentlerin girişimcilik, rekabet ve daha fazla kâr

motivasyonuna karşı daha adil, eşitsizliklerin dikkate alındığı, daha iyi yaşam kalitesinin öne çıktığı kentler arasındaki tercihe, Emerson ve Smile'ın deyişiyle, "kent kapitalizminin ikili ruhuna" işaret eder. Pazar kentleri zenginlik, iş imkânları, bireycilik, ekonomik fırsatlar, eşitsizlik, yetersiz kamu hizmetleri (özelleştirmeler nedeniyle) ve ekonomik büyümenin en yüce ideal olduğu niteliklerle tanımlanırken; halk kentleri, yine kapitalist bir kent olmakla birlikte, kentte yaşayanların kendilerini ait hissettikleri ve yaşam kalitesinin ilk sırada yer veren bir mekân olarak eşitlik, etkin sivil toplum, kamusal yarar, etkin kamu hizmetleri vb. unsurlar tarafından tanımlanmaktadır.[34] Bu bağlamda Houston pazar kenti, Kopenhag ise halk kenti örneği olarak ele alınmıştır.

Emerson ve Smile, aslında her iki kentin de kapitalist düzen içinde hareket ettiğini, ancak farklı genel kalkınma, büyüme ve yönetilme tarzları olduğunu, bu bakımdan biri diğerinden daha iyidir türü kıyaslama yapılamayacağını; bir kentin pazar kenti ya da halk kenti olmasının diğer özelliğin tamamen göz ardı edildiği ya da uygulamaya hiç sokulmadığı anlamına gelmeyeceğini, Houston'da halk kenti uygulamalarına yer verilen alanlar varken Kopenhag'da da pazar kenti uygulamalarına yer verilen alanlar olduğunu; aynı kentin içinde hem pazar hem de halk kenti olma özellikleri varken, bunlardan birinin kentin özgün koşulları ve nitelikleri içinde başat hale gelmiş olabileceğini belirtir. Temelde vurguladıkları nokta ise pazar kenti ya da halk kenti olmalarından daha önemlisinin, kentin başarısının sürdürülebilir olması için ulus-devlete, bölgesel aktörlerle doğru kurulmuş ilişkilere, kent koalisyonlarına ve kent akil insanlarına/aktörlerine ihtiyaç olduğudur.[35]

Bu bağlamda, yeni kent olgusu çerçevesinde kenti sadece akıllı ya da yaratıcı kent gibi tekil kavramlarla anlamlandırmak eksik, yanıltıcı, tek yönlü ve neoliberalleşmenin yarattığı sorunları örten bir bakış açısı olacaktır. Burada temel soru, neoliberal düzende kentlerde insan faktörünün ekonomik çıkarlara yenik düşmediği, katılımcı ve adil bir kent ve kent yönetiminin nasıl olacağıdır. Henri Lefebvre'nin "The Right to City" (Kent Hakkı) (1968, 1996) makalesinden hareketle, Mark Purcell'in kenttaşların kent yönetiminde söz

hakkını sahip olduğu "yeni bir kent siyaseti", "kenttaşların kent siyaseti"[36] kavramsallaştırması bu boşluğu doldurmak açısından önemli bir adımdır. David Harvey'in dikkat çektiği, "kapitalizmdeki mekânsal büyümenin yıllanmış çelişkilerinin gömülü olduğu ekonomik rekabete dayalı kent-bölgeler",[37] bu bakımdan önemli ipuçları sunabilir. Biz de *Kentler* (2010) kitabımızda, kentleri ve kent-bölgeleri sadece rekabet üzerinden ekonomik işlevleriyle, küreselleşme ve neoliberalleşme paradigmasıyla ele almak yerine, mekânın toplumsal olarak üretildiği, "ötekiyle", "yabancıyla" karşılaşılan ve Lefebvre'nin tanımıyla "farklılıkların mekânı"[38] olarak farklı aktörlerin, sosyal yapıların, kültürel kodların farklı kentsel ritimlere dönüştüğü bir mekân olarak ele alınması gerektiğini ifade etmiştik.[39] Kenti kent yapan, İlhan Tekeli'nin de belirttiği gibi, bir toplu yaşam yeri olması ve birlikte yaşama kültürü üretmesidir.[40] Bu bakımdan kentler, insanların yaşam projelerini hayata geçirebildikleri, kendilerini ait hissettikleri, potansiyellerini geliştirebilmek için gerekli kurumsal altyapıya erişebildikleri, hoşgörü ve özgürlüğün mekânı olarak ele alınmalı ve yaşanabilir olmalılar. Yaşanabilirliği de iyi bir yaşam kalitesinin olması amacıyla, fiziksel çevrenin düzenlenmesi açısından kent planlamasından beşeri ve ekonomik dinamizmin olduğu, ekolojik çevrenin sağlıklı olduğu, kentsel hizmetlerin kentte yaşayanların ihtiyaçlarını giderecek biçimde düzenlendiği, farklılıkların hoşgörüyle karşılandığı, insanlara potansiyellerini gerçekleştirme imkânı sunan kapsayıcı bir yaşam ve katılımcı bir yönetimin hâkim olduğu durum olarak niteleyebiliriz. Bu bizi kentlerin neoliberal düzen içerisinde nasıl yönetilmeleri gerektiği sorusuna getirir.

Kentleşen dünyada ve Türkiye'de bu soru üzerine son dönemde ilginin arttığını görüyoruz. Biz *Kentler* (2010) kitabımızda, çok-aktörlü, çok-boyutlu ve çok-katmanlı bir yönetimin gerekliliğine dikkat çekmiştik. ABD'deki Brookings Enstitüsü'nde Bruce Katz ve Jeremy Nowak'ın *New Localism* (Yeni Yerellik, 2018) başlıklı çalışması da benzer bir yaklaşıma sahiptir. Bu çalışmada Katz ve Nowak, ABD'de Pittsburgh, Indianapolis ve Avrupa'da Kopenhag örneklerinden hareketle, sanayi-sonrası toplumlarda değişimin ve sorunla-

rın çözümünde kentlerin en az ulus-devlet kadar önemli olduğunu ortaya koyarlar ve bunu da "yeni yerellik" olarak adlandırırlar.[41] Yeni yerellik, kentlerin toplum yönetiminde giderek önem kazanmasını, ulus-devletin ve hükümetin bu gerçeği görme gerekliliğini ifade eder. Bu bağlamda "yeni yerellik" kavramının tabandan ekonomik canlandırmayı teşvik ederek neoliberal düzene hizmet ettiği eleştirilerinin[42] de farkındayız ve bu eleştirilere katılıyoruz. Ancak daha önce de vurguladığımız ve Brenner ve Schmid'in de dikkat çektiği gibi, bu noktada öne çıkan mesele, kapitalist yeniden yapılanma sonucunda sermaye-mekân diyalektiğinin çoklu formlarının kentlerdeki yansımalarının nasıl yönetileceğidir.

Bu bağlamda "yeni yerellik" beş önemli saptama içeriyor. Birincisi, yeni yerellik yerel yönetimle aynı şey değildir. Yeni yerellik, yukarıdan aşağıya merkezî yönetim anlayışlarına ve yerel yönetime indirgemeye karşıt bir biçimde sorunları çözmek için çok-boyutlu, çok-katmanlı, çok-aktörlü ve çok-sektörlü ağlara önem verir. İkincisi, sorun çözümü ve iktidar-güç oluşumları için yerelin giderek artan önemini vurgulamak, ulusal boyutun ve ulus-devletin önemini ihmal etmek anlamına gelmez. Üçüncüsü, yeni yerellik, sorunların çözümünde yeni fikirlere/söylemlere, yeni aktörlere, yeni ilişkilere açık olmak demektir. Dördüncüsü, yeni yerellik, küresel-bölgesel değişimin müzakere edildiği mekâna denk gelir ve farklı ve çok-boyutlu coğrafi düzeylerde oluşur. Beşincisi, kentler yerel, ulusal, bölgesel ve küresel ilişkiler ağı içinde kendi potansiyellerini yaşama geçirmek için yeni "bağlantı-eklemlenme aktörlerine ya da oluşumlarına" gerek duyabilirler. Bu bağlamda, arabulucu olarak yerel akil insanlar/liderler ya da yerel düzeyde kurulmuş kent koalisyonları, kentin farklı aktörlerini ya da ilişkilerini bağlantılandırma sürecinde kilit rol oynayabilirler.[43] Bu saptamalardan hareketle bu kitapta önerdiğimiz yeni yerellik, ekonomik rekabete hizmet eden ve yerel yönetim-kent-vatandaş arasındaki ilişkiyi "tüketici-vatandaş"[44] olarak gören bir kavram olmaktan ziyade, kent yönetiminde yerel ve müzakereci karar alma süreçlerini temel alan bir kavramdır.

2010'lu Yıllarda Türkiye'de Kentleri Yeniden Düşünmek: Bağlam, Dinamikler ve Yeni Yerellik

2010'lu yıllardan itibaren Türkiye, kentleri derinden etkileyecek ekonomik, sosyal ve siyasal anlamda ciddi olaylarla karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan başlıcaları, 2011 yılından itibaren Suriye'deki savaş nedeniyle Türkiye'ye kitlesel göç,[45] 15 Temmuz 2016'da darbe girişimi, 16 Nisan 2017 referandumu ile kabul edilen ve 24 Haziran 2018 seçimleri ile yürürlüğe giren parlamenter sistemden başkanlık sistemine siyasal sistem değişikliği ve Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde yerel yönetimde ademimerkeziyetçiliğe geçiş eğiliminden tekrar merkeziyetçiliğe dönüştür. Bu siyasal bağlamda Anadolu'daki kentleri ve nasıl yönetildiklerini, 2010 yılından itibaren hem değişen politik, ekonomik ve idari dinamikler hem de dünyada gelişen kavramsal literatür çerçevesinde yeniden gözden geçirmek gerekiyor. Bu noktada daha önce bahsettiğimiz yeni kent olgusu çerçevesinde yerel aktörlerin ulus-devletle farklı etkileşimler, gerilimler ve müzakereler yaşayarak, değişik ölçeklerde tezahür eden süreçlerle ve aktörlerle karşılaştığını, bu dinamiklerin en yoğun ve çarpıcı bir şekilde ortaya çıktığı mekânların kentler olduğunu ve bu bakımdan kentlerin katılımcı yönetimi için yeni yerelliği tartışmak gerektiğini düşünüyoruz.

2010 yılından itibaren Türkiye'de kentleri sağlıklı bir biçimde değerlendirmek için neoliberalleşmenin, orta sınıflaşmanın, idari düzenlemelerle meydana gelen hızlı kentleşme ve merkeziyetçi yerel yönetimin, kimlik çatışma alanlarının, darbe girişimleri ve son dönemde yerel yönetimler üzerine yukarıdan aşağıya uygulanan kayyum atamaları vb. uygulamaların etkilerini ele almak gerekir. Bu unsurlar içinde yerel yönetimlerin Türkiye'nin iyi ve demokratik yönetimindeki oynayabileceği rolü ve potansiyeli engelleyen iki önemli gelişme, bir taraftan gücün merkezi yönetimde toplanması diğer taraftan da yerel yönetimler üzerindeki kayyum uygulaması

olmuştur. Oysa kentleşen Türkiye yerelin ademimerkeziyetçi dinamik, etkin, demokratik, kapsayıcı ve adil yönetimini gerekli kılıyor. Buna karşın son 10 yılda yaşanan gelişmeler, sorunlar ve tercihler, merkezî olarak yönetimde güç yoğunlaşmasını ve yerel yönetimlerin kayyum uygulamaları yoluyla kontrolünü ortaya çıkarıyor. Bu ikilem bugün Türkiye'nin gerektirdiği yeni yerelliğin gerçekleşmesinin önündeki en büyük engellerden birini oluşturuyor.

Aslında Türkiye'de kentleşme sürecinde önemli bir eşik olarak 1980'in başından itibaren ülke ekonomisinin küreselleşme sürecine açılmasını vurgulamak gerekir. 1980'lerdeki küresel yeniden yapılanma sürecinde ihracata dayalı ekonomi-politikalarından Türkiye'deki kentler de nasibini almıştır. Bu politikaların kentsel ekonomilere etkilerinin, büyük ölçekli sanayi işletmelerinin üretim yerlerini geleneksel sanayi merkezlerinden Anadolu'daki daha küçük kentlere kaydırması sonucunda yeni sanayi merkezlerinin oluşmasında ve "Anadolu Kaplanları"nın (Konya, Kayseri, Gaziantep, Denizli gibi) ortaya çıkmasında tezahür ettiği akademik yazında çokça yer almıştır.[46] Anadolu kentlerinin bu yeni dinamiklerini doğru okuyabilmek ve bu dinamikleri Türkiye'nin siyasal ekonomisi içinde doğru analiz edebilmek için, 1980'li yıllardan itibaren küreselleşme sürecini ve ona paralel olarak ortaya çıkan, Türkiye'nin ekonomi-politiği üzerinde dönüştürücü etkiye sahip neoliberalleşmeyi, ulus-devletin yeniden yapılanışıyla birlikte ele almak gerekiyor. Bu dönemde sadece ulus-devlet değil, kapitalist devlet de kentleri sermaye birikim sürecinin ana mekânları olarak görmüştür. Keynesyen anlayışın yerini alan neoliberal anlayış, kentlerin ulusları sürükleyen sermaye birikim sürecinin ve kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretildiği mekânlar olduğuna işaret etmiştir. Bu bağlamda, ulusların rekabet gücünü, büyük ölçüde kentsel ölçekte sağlanan rekabetçiliğin oluşturduğuna vurgu yapılmıştır. Bu doğrultuda İstanbul ve İzmir kent-bölgeleri üzerine yapılan çalışmalarda, neoliberal politikaların ve rekabetçi ekonominin etkileri, yeni yönetim ekseninde ele alınmış, idari düzenleme ve ekonomik kalkınma politikalarında siyasa ağlarının önemine dikkat çekilmiştir.[47]

Ancak kentsel mekânda yaşanan bu dinamikleri, sadece küresel-

leşmenin ve neoliberalleşmenin etkilediği tek taraflı bir gelişme, diğer bir deyişle, bu süreçlerin parametreleri dahilinde yaşanan bir tektipleşme olarak görmek, söz konusu değişim ve dönüşümlerin kapsamlı bir biçimde değerlendirilmesine imkân vermez. Bu bakımdan Türkiye'de 1980 sonrası küresel yeniden yapılanma sürecinin etkilerini, Anadolu'da ortaya çıkan bu kentleşme ve kent olgusu üzerinden, küreselleşme ve Avrupalılaşma bağlamında 11 kentte (Kayseri, Konya, Gaziantep, Diyarbakır, İzmir, Eskişehir, Denizli, Çorum, Şanlıurfa, Bolu, Adıyaman) ele aldığımız *Kentler. Anadolu'nun Dönüşümü, Türkiye'nin Geleceği* (2010) adlı kitabımızda, Anadolu'daki dönüşümün büyük ölçüde ekonomik alanda gerçekleşse de, kentsel mekânda dönüşen yerel güç dengelerini, kaynaklar ve mekânın kullanımını, kentsel aktörler arasındaki işbirliklerini, çatışmaları, yeni organizasyonları, kentsel koalisyonları ve ilişki ağlarını, kentsel mekânın ve kentsel bölgelerin yeni dinamiklerini belirlediğini ve kentlerin tektip bir dönüşüm değil, farklı ölçeklerde ve dinamiklerde geliştiğini ya da değiştiğini savunmuştuk.[48] Bu savunuyu desteklemek için de çok-boyutlu, çok-katmanlı ve çok-aktörlü bir kent modeli önermiştik. Bu modeli sermaye-mekân diyalektiği üzerinden, yani sadece ekonomik dinamizmde değil, kentsel mekânın üretilmesinde etkin olan sosyal ve kültürel faktörleri de dikkate alarak üç kriter üzerinden geliştirmiştik: *yaşanabilirlik* (ekonomi, eğitim, sağlık, güvenlik, kentsel altyapı ve kültürel ekonomi), *girişimcilik* (insan sermayesi, teknoloji, yenilikçilik, sürdürülebilir kalkınma, insani kalkınma) ve *birlikte yaşama* (hoşgörü, insan hakları, sivil toplum, farklılıkların bir arada yaşaması).

Bu analiz çerçevesinde, kentlerin sermaye ile mekân arasındaki müzakere ve küresel-bölgesel-ulusal-yerel etkileşim içerisindeki sosyal ve fiziksel alanlar olduğunu belirterek, araştırma kapsamındaki kentlerden bazılarının ekonomik dinamizme sahip olan, ama çeşitli nedenlerle bu potansiyellerini gerçekleştiremeyen kentler olduğunu, ekonomik dinamizmin her zaman ve otomatik olarak demokratik normlar ve birlikte yaşama iradesiyle sonuçlanmadığını ifade ederek, Anadolu'da yaşanan bu dönüşümün Türkiye'nin ileriki yıllarda siyasal, ekonomik ve kültürel akıbetini de büyük ölçüde be-

lirleyeceğini iddia etmiştik. Bu bakımdan söz konusu çalışmada önerdiğimiz çok-boyutlu ve çok-katmanlı modelin geçerliliğini hâlâ koruduğunu savunuyoruz. Bahsedilen bu gerilimler, etkileşimler, müzakereler nedeniyle, söz konusu süreçlerin kentsel mekândaki tezahürleri olarak sermaye ve mekân arasındaki diyalektik, piyasa ve toplum, ekonomi ve kültür, din ve modernite gibi kavramlar arasında yeni dinamiklerin oluştuğunu; bu etkileşim, çatışma ve müzakere sürecinin tek bir formunun olmadığını, aksine farklı yerelliklerde farklı tezahürlerinin olabileceğini iddia etmiştik. Maalesef aradan geçen on yıl içerisinde bu akıbetin daha da kötüye gittiğini söylemek gerekir.

Türkiye'de kentleri ve dinamiklerini anlamak için üzerinde durulması gereken bir diğer önemli mesele, 1980'lerde neoliberalleşme ile yükselen "İslami burjuvazi",[49] muhafazakâr ya da "mütedeyyin burjuvazi"[50] olarak adlandırılan yeni orta sınıflaşmadır. Yeni orta sınıf, Şevket Pamuk'un da iddia ettiği gibi, küreselleşme ve dışa açık ekonomi politikaları sonucunda gelişen (Pamuk'un Türkiye'de üçüncü sanayileşme dalgası olarak nitelendirdiği) yeni sanayi merkezlerindeki yeni nesil sanayi seçkinlerinin oluşmasıyla gündeme gelmiştir.[51] Yeni orta sınıfın belirleyici özelliği, İslami değerler çerçevesinde olmakla birlikte kapitalist tüketim kültürünü benimsemeleri, yeni yaşam tarzlarının ve alanlarının oluşmasına yol açmalarıdır. İş hayatında MÜSİAD bünyesinde gelişen ve temsil edilen bu sınıf, siyasal olarak da büyük ölçüde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin seçim tabanını oluşturuyor ve Dilek Yankaya'nın belirttiği gibi, toplumsal dönüşümden fayda sağlamaya ve ülkenin geleceğine yön vermeye çalışıyor.[52] Bu noktada, bu gruba dahil olmayan, TÜRKONFED çatısı altında temsil edilen grupları da göz ardı etmemek gerekir.

Anadolu'daki kentlere dair önemli bir diğer mesele, 2000'li yıllarda kentlerin yakaladığı ekonomik dinamizme eşlik eden kültürel kimlik olarak muhafazakârlığın hegemonik konumudur. Anadolu kentlerinin, özgürleştirmek yerine bizatihi kentte yaşayanları esirleştirme tehlikesine işaret eden bu sorun, kentleşme ve kentlileşmenin kadına, çocuğa ya da farklı ilişki biçimlerine yeni müdahaleleri

mümkün kılmasıyla ilgilidir. Kitapta ele aldığımız kentlerden özellikle Konya, Kayseri ve Gaziantep'te sergilediğimiz üzere, herhangi bir kentin ilçesinde belki var olan nispi hareket sahası, kent merkezinde daha da kısıtlayıcı olmayı getirebiliyor. Bu müdahalenin de en bariz göstergesinin, söz konusu kentlerdeki toplumsal cinsiyet eşitsizliği olduğunu görüyoruz.

Son on yılda Türkiye'de kentleri ve yerel yönetimi etkileyen bir başka faktör, "12.11.2012 tarih ve 6360 sayılı 14 İlde Büyükşehir Belediyesi ve 27 İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun"la (Büyükşehir Kanunu) gerçekleşen idari düzenlemedir.[53] 2014 yılında yürürlüğe giren kanun ile yerel yeniden-yapılanma sonucunda, Türkiye nüfusunun %91'i kentlerde ve toplam nüfusun %77'si büyükşehirlerde yaşamaya başlamış ve "suni bir kentleşme"ye neden olmuştur. Söz konusu kanunun "bütünşehir" boyutunun siyasal, sosyal ve ekonomik bir aktör olarak kentlere önemli olumlu etkileri olduğu iddia edilse de,[54] Ayten Alkan bu kanunun sadece "verimlilik, iyi yönetim ve daha iyi yerel hizmet sunmayı hedefleyen bir idari reform" [55] olmadığını, önemli siyasal ve ekonomi-politik etkileri olduğunu savunuyor ki buna katılmamak mümkün değil. Zira bu yeniden yapılandırma sürecinde büyükşehir belediyesinin yetkileri artırılmış ve böylece her ne kadar kanunla hedeflenenin ademimerkeziyetçilik olduğu belirtilse de, sonuçta güçlenen merkezî bir yönetim olmuş ve bu merkeziyetçilik, kentlerin merkezî hükümete bağımlı olmalarıyla sonuçlanmıştır. Bu bakımdan mali açıdan da büyükşehir belediyelerinin benzer bir tehditle karşı karşıya kaldığını iddia etmek mümkün. Belediyeler vergilerinin belirlenmesi konusunda hâlâ merkeze bağlılar ve özerklikleri bulunmuyor.[56] Zira Dünya Bankası Raporu'nun altını çizdiği üzere, yerel yönetim sektörünün büyüklüğü şu anda Türkiye'nin GSYH'nin yaklaşık %5'i kadardır. Diğer AB ülkeleri ile karşılaştırıldığında, Türkiye'nin yerel harcamaları en düşük düzeylerden birisidir. Bunun iki nedeni var: i) yerel olarak toplanan vergilerin düzeyinin düşük olması, ii) yerel hizmet sorumluluklarının kapsamının dar olması. Avrupa'daki birçok belediyenin aksine, Türkiye'deki belediyeler çoğunlukla ulusal

düzeyde sunulan eğitim, sağlık ve sosyal yardım gibi kapsamlı sosyal hizmetlerden sorumlu değil.[57] Ancak artan şehirleşme baskıları ve AB'deki benzer deneyimler göz önüne alındığında, her bir kentin kendi özgül şartları da düşünülerek farklı uygulamalar gerekli olabilir mi? Önümüzdeki yıllarda bu gibi soruların üzerinde düşünülmesi gerekiyor.

Büyükşehir Kanunu'nda gerçekleştirilen idari değişikliklerin kent yönetiminde yarattığı diğer sorun, büyükşehir belediyesi olma statüsünün nüfusa bağlanmasının yeni büyükşehirleri nasıl etkileyeceğinin belirsiz olmasıdır. Özne olarak kent olmak, sadece kalabalık nüfus değil; katılıma açık demokratik bir yönetimin belirleyici olduğu bir kent olmaktır. Halihazırda büyükşehir etkisi, nüfusu belli bir oranı geçen her yer için söz konusu olabilir mi, bu denli çok ve farklı dinamiklere sahip kentlerin aynı çerçeveden düzenlenmeleri sorun yaratır mı gibi sorular cevaplanmaya muhtaç görünüyor. Bu bağlamda, demografik veriye dayanarak belirlenen sabit bir büyüklük olarak büyükşehir belediyesi olmanın bir başka sorunu da kentleşmenin farklı örüntülerinin ıskalanması tehlikesidir.

Kentler düzeyinde yerel yönetimi etkileyen bir başka mesele, Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde bölgesel istatistikleri uyumlu hale getirmek ve sosyoekonomik analizlerinin yapılmasına olanak vermek üzere NUTS (*Nomenclature of Territorial Units for Statistics* - İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması) adı verilen bir sınıflandırmanın oluşturulmasıdır. Bakanlar Kurulu'nun 2002/4720 sayılı kararı ile 22 Eylül 2002 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanmasıyla uygulanmaya başlanan bu sınıflandırmanın[58] kentler ve bölgesel yönetim bağlamındaki önemli yansıması, katılımcı yaklaşımla "iller arası koordinasyonu sağlamak, kamu, özel kesim ve sivil toplum kuruluşları arasında işbirliğini artırmak, bölgesel gelişimi hızlandırmak ve özel girişimciliği desteklemek" amacıyla Bölge Kalkınma Ajanslarının (BKA) kurulmasıdır. Ancak ajansların kentlerle ilişkileri ve BKA'ların nasıl bir aktör olduğu sorularının cevapları muğlak. Buradaki önemli sorunlardan birinin merkez ile yerel ilişkisine dair olduğu söylenebilir. Kanuna göre kalkınma ajansının yönetim kurulu başkanı, üye illerden birinin valisi oluyor ve merkeze ait bir

yönetici olarak valiliğin ön planda olduğu bir yapıda yerel özerklik konusu tartışmalı görünüyor. Benzer şekilde atamalarla teknokratik görünüm arz eden bu birimlerin ne kadar bağımsız hareket edebileceği sorusu üzerinde düşünülmelidir.

Söz ettiğimiz idari ve Avrupa Birliği temelindeki gelişmeler kadar etkili olan bir gelişme de merkezî yönetimin yerel yönetimleri kontrol etme tercihi ve bu tercihin öne çıkan örnekleri olarak özellikle 31 Mart 2019 yerel seçimleri sonrası uygulamaya koyulan kayyum atama yöntemi olmuştur. Bu kayyum atamaları, Anayasa'nın İçişleri Bakanlığına tanıdığı, hakkında soruşturma olan belediye başkanını geçici olarak görevden uzaklaştırıp yerine belediye meclisinden birini vekalet ettirme hakkı yerine OHAL döneminde (2016) yasallaşan 674 sayılı Kanun Hükmündeki Kararname ile Belediye Kanunu'nda yapılan değişiklik sonucunda Belediyelere kayyum atanmasının merkezî hükümete devredilmesine yönelik düzenlemelere dayandırılmıştır. Böylece seçilmiş belediye başkanlarının yerine valilerin ya da merkezî hükümet tarafından belirlenen kişilerin atanması, Türkiye'de hukuk ve demokrasi temelinde ciddi bir sorun yaratmıştır. Bu bağlamda kayyum atamaları, a) temsiliyet hakkının ihlal edilmesi, b) olağanüstü halin olağanlaştırılması, c) yerel yönetimlerin merkezî yönetime tabi kılınması gibi boyutlarıyla ademimerkeziyetçilik, yerel demokrasi ve yerel kalkınma önünde ciddi bir engel yaratmaktadır. Bu nedenle de yeni yerellik tartışmasının önemli bir boyutunu da kayyum atamaları oluşturmaktadır.

Bir kentin yönetiminin ne kadar demokratik olduğu, ne kadar sosyal adaletli olduğu, ne kadar sosyal güvenlik sorunlarına önem verdiği, birlikte yaşama normlarını ne kadar haklar-özgürlükler-sorumluluklar ekseninde kurduğu bize yaşanabilirlik kıstası ile insan hakları bağlantısını, diğer bir deyişle yaşanabilirlik ile demokrasi bağlantısını gösteriyor. Kentin "yurttaşların birlikte yaşama mekânı" olarak görülmesi ancak kent yönetiminin üretim-sosyal adalet-kimlik-çevre sorunlarını yurttaşların katılımına açık ve kararların demokratik müzakere yoluyla alındığı bir yönetim anlayışıyla çözmeye çalışmasıyla mümkün oluyor. Bu anlamda Türkiye'yi anlamanın ve yönetmenin ana mekânı olma yolunda kentlerin önemlerinin

giderek arttığını, yani yeni yerelliğin öne çıktığını düşünüyoruz. Bu noktada yeni yerellik kavramının demokratiklik, eşitlik, halkın karar alma merkezlerine katılımı, çoğulculuk, farklılıklar içinde birlikte yaşama, adalet, özgürlük ve haklar dilinin kent yönetim anlayışının merkezine oturtulması gibi ilkelere dayanması gerektiğini vurgulamak gerekir. Bu ilkesel saptama temelinde yeni yerelliğin serbest pazarı, büyümeyi ve zenginleşmeyi ön plana çıkaran neoliberal hegemonyadan farklılaştığını düşünüyor ve Türkiye'deki katılımcı demokratik yönetim ve kent anlayışı için taşıdığı potansiyelini önemsiyoruz.

Takip eden bölümlerde, kentleşen Türkiye'yi "yeni yerellik" bağlamında anlamak için mekân ile sermaye arasında kurulan ilişkiyi, sermayenin yükselişinin beraberinde getirdiği orta sınıflaşmayı, orta sınıflaşmanın kültürel ve sosyal hayattaki izlerini sekiz kent üzerinden inceleyeceğiz. Son dönemde siyasal ve yönetim gücünün merkezde toplanmasının ve kentlerde merkeziyetçi politikaların uygulanmasının olumsuz etkilerinin yanı sıra, kitabın odağındaki kentlerin karşı karşıya kaldıkları diğer tehditler ve bunların aşılmasına yönelik çözüm önerilerini de ortaya koymaya çalışacağız. Türkiye'nin yönetim krizinin aşılması için yerelleşmenin, yerelin güçlenmesinin ve kentlerin katılımcı demokratik yönetiminin dikkate alınması ve üzerinde kafa yorulması gerektiğine ilişkin iddiamızı, sekiz kentin hikâyesiyle temellendireceğiz. Bu bağlamda kentlerin Türkiyesi'ni inşa etmenin anahtarının neoliberalleşme değil sürdürülebilir insani kalkınma, merkeziyetçilik değil yeni yerellik ve demokratik, adil ve adaletli yönetim olduğunu öne süreceğiz. 2019 yılının sonunda Çin'de başlayarak tüm dünyaya yayılan COVID-19, dillere pelesenk olan "Bundan sonra dünya eski dünya olmayacak" cümlesinde de vurgulandığı gibi, hayatımızın her alanında ciddi değişikliğe yol açmıştır. Bu değişiklik, ülkelerin yönetim anlayışından iklim, sağlık, kalkınma, ekonomi, eğitim politikasına kadar pek çok alandaki zafiyetlerini aşikâr hale getirmiş ve bu bağlamda kentlerin yönetimini yeniden düşünmeyi zorunlu kılmıştır. Bizim bu kitapta kent yönetimlerine dair vurguladığımız insanı merkeze alan, nicel değil nitel büyümeye odaklanan yeni yerellik anlayışının post-pan-

demi Türkiyesi için bu yönde elverişli bir zemin hazırlayacağını umuyoruz. 31 Mart ve 23 Haziran 2019 yerel seçimleri, yürütme erkine dayalı merkezden aşağıya yönetim ve gücün tek bir merkezde yoğunlaşmasına dönük merkeziyetçi anlayışın başta İstanbul, Ankara ve İzmir olmak üzere kentli ve orta sınıflaşmış çoğu büyük kentleri kaybetmesiyle sonuçlanırken, aynı zamanda yeni yerellik temelinde bir yönetim için toplumda umutları artırmıştır. Böyle bir tarihsel bağlam içinde sekiz kentin hikâyesini anlatmanın, bu beklentilerin gerçekleşmesi yönünde önemli bir adım olacağını umuyoruz.

1

Girişimci Muhafazakârlık
Kayseri

"YÂRİM İSTANBUL'U MESKEN Mİ TUTTUN" çok bilinen ve sevilen bir türkünün ilk dizesi. İçinde şehir olarak yalnız İstanbul geçse de Kayseri yöresine ait. Yokluk nedeniyle yeni evlendiği karısını geride bırakarak Kayseri'nin bir köyünden İstanbul'a giden kocanın ardından söylenmiş. Ancak bu kısa öyküsünün ardında bir kentin ve ülkenin çok da uzak olmayan dramını görmek mümkün. Kayseri'nin özellikle tarım ve hayvancılığa elverişli olmayan coğrafi koşulları karşısında göç birçokları için kaçınılmaz bir sonuç oluyor. Hüzünlü sözleri ve müziği ile türkü, umut ve yaşam doğrultusunda gidilen bir güzergâh olarak İstanbul'u zikrederken, geride bırakılan şehrin güçsüzlüğüne de işaret ediyor.

1960'a gelene kadar yarım milyonu bulmayan nüfusu ile tipik bir Anadolu şehri olan Kayseri, özellikle 1980 sonrası neoliberal politikalar sayesinde ekonomi alanında gerçekleştirdiği sıçramalar ile bugün İstanbul'a meydan okuyan bir vasfa sahip. Artık kalanların gidenlerin ardından türkü yaktığı bir şehir değil. "Anadolu Kaplanları" nitelemesinin prototipini oluşturan kent, aynı zamanda burjuvazinin ve kapitalizmin kendi içindeki dönüşüm ve çeşitlenmesinin mekânsal karşılığı. Keza kavram, Dünya Bankası'nın Türkiye'nin şehirlerine dair bir raporunda tanımlandığı üzere "yenilikçilik, üretkenlik artışı, gelişmiş kapsayıcılık ve iyileşen geçim koşullarının merkezleri olarak etkili bir şekilde yönetilen şehirler" şeklinde tanımlandığında,[1] Kayseri akla ilk gelen kentlerden biri. Kuşkusuz bu

gelişim, kent ve kent hayatı için adeta bir devrim niteliğinde. Gürsel Korat'ın altını çizdiği üzere Kayseri, türkülerinde değinilen güçsüzlüğün anavatanı olmaktan kendini kurtarıyor;[2] kentin yakın geçmişi, gurbetin ya da hasretin ifade edildiği türkülerin bugünü anlatmaktan ziyade folklorik öğelere dönüşmesine neden oluyor. Tıpkı bir zamanlar kent ekonomisinin ana unsurları olan pastırma, sucuk, mantı vb. ürünlerin ekonomik vasıflarından ziyade artık kentin geleneksel yüzünü temsil etme işleviyle anılmaları gibi.[3]

Bir "Anadolu Kaplanı" olarak Kayseri, 1980 sonrası benimsenen neoliberal ekonomi politikası ile küreselleştirmenin getirdiği fırsatları kullanarak kendilerine yeni bir vizyon oluşturmayı başaran ve Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerle (KOBİ) temellenerek hızlı bir sanayileşme gösteren şehirlerden.[4] Uzun bir geçmişe sahip olan ticari hayatı, devlet desteği ile sağlanan bir gelişim yerine, kendi karakteristiklerinin ön plana geçtiği bir öyküyü sunuyor. Diğer bir deyişle Kayseri, Şükrü Karatepe'nin de vurguladığı üzere, "kendini kuran şehir" vasfını taşıyor.[5] Kendini kurmakta belirleyici olan faktörler içinde ilk sırayı alan ise, herhangi bir endeks ölçümünün ötesinde, bir tanımlayıcı vasıf niteliğiyle girişimcilik. Bu bakımdan bir kent olarak Kayseri anlatısı, girişimcilik etrafında şekilleniyor ve buna bağlı olarak da çok sayıda ekonomik başarı öyküsünün odağında yer alıyor.[6] Kentin başarısında girişimciliğin yanı sıra, muhafazakârlığın ve İslam'ın uzantısında yer alan bir "hayırseverlik" boyutunu, yardımlaşma ve dayanışma pratiklerini zikretmek gerekir. Kendisi de Kayserili olan 11. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, kentin Anadolu'nun ortasındaki herhangi bir şehir olmanın ötesine geçerek Türkiye'ye örnek bir metropol olduğunu iddia ediyor.[7] Tüm bunları pekiştiren bir boyut olarak tabloya "özgüven"in eklenmesi gerekiyor. Kayserili iş çevrelerinin bir parola gibi en çok kullandıkları kavram olan özgüven, Kayseri'deki dinamizmin altyapısını oluşturuyor.[8] Özellikle ülke yönetiminde söz sahibi olan kişiler arasında Kayserililerin son dönemdeki artışı çeşitli avantajlar sağlarken, özgüveni de pekiştirici bir rol üstleniyor. Bunun neticesinde, tıpkı "Erciyes Zirvesi"nde Antalya, Gaziantep, Konya ve Samsun gibi önemli Anadolu kentlerine evsahipliği yapmasında olduğu üzere,[9] Ana-

dolu'da kimi zaman sembolik, kimi zamansa fiili bir liderlik vazifesini üstleniyor.

Kayseri'deki ekonomik dinamizm, beraberinde yeni orta sınıfların gündeme gelmesine neden oluyor; orta sınıflar, girişimcilik ve özgüvenin odağında olduğu bir kent anlatısında kaçınılmaz biçimde önem kazanıyor. Dilek Yankaya'nın da ifade ettiği gibi, araçsal ekonomik rasyonellik temelinde faydacı ahlak anlayışı ile İslam ahlakının birbirine eklemlenmesi, İslami burjuvazinin ayırt edici özelliği olarak karşımıza çıkıyor.[10] Aslında bu kesimleri yeni kılan, geleneksel kapitalist gelişim ve beraberinde sosyal davranış kalıplarıyla bütünüyle örtüşmeyen bir vasıf taşımaları da oluyor. Dolayısıyla genelde tartışmalı bir başlık olan muhafazakârlığın Kayseri özelinde kritik kıldığı bir husus olarak yeni orta sınıfların gündelik hayattaki konumları karşımıza çıkıyor.

Kayseri'nin ticaretle olan bağının kadim zamanlara kadar götürülmesi mümkün. Öyle ki, antik çağlardan beri doğudan ve güneyden gelen ticaret yollarının kavşak noktası oluşu, ticari aktiviteleri hemen her zaman önemli kılıyor; şehir, tarihin ilk yazılı ticaret anlaşmasının imzalanışına ve dünyanın ilk organize ticaret merkezinin kuruluşuna da evsahipliği yapıyor.[11] Kayseri'nin önemi, Anadolu'da Müslüman nüfusun artışında da kendini gösteriyor. Başkent olmamasına rağmen Selçuklu döneminin tüm izlerini taşıyan ve sergileyen bir kent Kayseri. Diğer yandan sadece mimariyle açıklanamayacak olan bu yansıtma işlevinin kültürel boyutunda Ahilik belirleyici oluyor. Osmanlı dönemi, Kayseri'nin geri planda olduğu bir dönem. Hıristiyan tebaanın nüfus açısından yoğun olması, ticarete mesafeli yaklaşan yönetici kesimin gözünde bir ticaret kenti vasfının önemsizliği, geride kalışın başlıca nedenlerini oluşturuyor.[12] Ancak bu süreçte Kayseri gerek ayırt edici vasıflarını gerekse sahip olduğu Ahilik kültürünü muhafaza ederken günümüzde hakkında yapılan "modern Ahilerin girişimci kenti" değerlendirmesinin karşılığını veriyor.[13] Üstelik "Ahilik" kısmını haklı çıkaran vasıflarına ek olarak, modernliğin anlamlandırılmasında da özgün bir örnek oluşturuyor. Kayseri, aile işletmeleri geleneğini destekleyen, böylece akrabalık ve hemşerilik üzerine kurulu dayanışma ağları ile işleyen bir

üretim yapısı içerisinde, Orta Anadolu'nun muhafazakâr ama bir o kadar dinamik yüzünü temsil eder hale geliyor.[14] Bu temsil, dışarıdan bakıldığında tekil bir görüntü sunan modernleşme projesinin uzantısındaki İstanbul ve Ankara'nın karşısında farklı modernliklere dair olasılığın da bir ispatı oluyor. Kayseri, İslam ve modernitenin bir arada var olabileceğini örneklerken, muhafazakâr çevrelerin sanayileşmeyle biriktirdikleri sermaye aracılığıyla önce modernliteyle yüzleştikleri, ardından da kentsel ölçekte bu yüzleşmenin ve kültürel taleplerin yarattığı mekânsal değişimin adresi oluyor.[15] Diğer yandan, yöntem ve ilke açısından farklılığının en görünür ve kritik olduğu saha sermayenin ve burjuvazinin teşekkülü. Bugün burjuvazinin vasıfları, üretim ve tüketim kalıpları, pazar arayışlarının odakları, devlet ile olan bağları ve sermayenin coğrafyaları noktasında TÜSİAD ile MÜSİAD arasında bir ayrımdan bahsedilebiliyorsa, bunda başta Kayseri olmak üzere Anadolu kentleri önemli rol oynuyor.

Günümüzde şehirler birbiriyle bir rekabet içinde bulunurken, her biri kendi sahip olduğu değerleri öne çıkararak ekonomik, sosyal ve kültürel kazanımlar elde etmeye çalışıyor. Kayseri Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Kayseri Milletvekilliği ve ayrıca Çevre ve Şehircilik Bakanlığı yapmış, 31 Mart 2019 seçimlerinde Ankara Büyükşehir Belediye Başkan adayı olmuş Mehmet Özhaseki'nin ifadesiyle, Kayseri, bu yarışta yola erken çıkmanın avantajını ve bunun getirdiği başarının keyfini yaşıyor.[16] Üstelik yarıştaki pozisyonu yalnız kendisine değil, çevresine de katkı sağlıyor. Kentin ekonomik başarısı, çevresinde bulunan Nevşehir, Kırşehir, Niğde, Yozgat, Sivas gibi kentlerin ekonomilerini de olumlu etkilerken, "Kayseri' yle ortakyaşar bir bağ kurmalarına vesile oluyor".[17] Bu noktada ekonomik dinamizmin Kayseri'yi bir kent havzası haline getirdiği söylenebilir. Ancak Lefebvre'nin kentleri kapitalizm, tüketim kültürü ve girişimcilik çerçevesinde kalkınma kıstasının ötesinde ele almayı savunan bakış açısıyla değerlendirdiğimizde, kentin sınırlılıkları önemli bir sorun oluşturuyor. Kayseri'de muhafazakâr değer yapısı ekonomik gelişimi tetiklerken, kenti daha yaşanabilir, birlikte yaşama kültürünün yerleştiği bir mekân haline getirip getiremeyeceği önemli bir soru olarak karşımıza çıkıyor.[18]

Ekonomi ya da Bir Kentin Alametifarikası

Kayseri'de ekonomi, ileride değinilecek olan sosyal hayatın gelişmişliği, birlikte yaşama kültürünün yaygınlığı, kadının sosyal hayattaki yerinin kapsamı ve öteki ile kurulan ilişkinin biçimi gibi farklı konularla kıyaslandığında, en başarılı alanı oluşturuyor. Konu ekonomi olduğunda, en azından Kayseri'nin imajı ve Anadolu'daki konumu bakımından diğer başlıkların bir kenara itilebileceği söylenebilir.

Kayseri'nin bugün ulaştığı konumun "Anadolu Kaplanları" kategorisindeki diğer kentlerden bir farkı, bu konumun nispeten geniş bir zamana yayılan bir gelişimin sonucunda elde edilmesidir. Kayseri, Cumhuriyet dönemiyle birlikte sanayileşme sürecine giriyor. Devletçilik politikalarının yansıması olarak Kayseri Tayyare Fabrikası, Bunyan Halı İpliği Fabrikası ve Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası[19] faaliyete geçiyor. Burada dikkat çekici olan husus, şehirde kurulan fabrikaların, yarattığı istihdam olanaklarının dışında da sonuçlar doğurması. Bu noktada Hacılar ilçesi özelinde Sümerbank'tan bez parçaları alıp civardaki köylerde ve etraftaki şehirlerin pazarlarında yamalık kumaş olarak satan çerçiler önemli bir örnek. Keza bu başlangıç, ilçede 1930'lardan 1950'lere kadar devam eden dokumacılık faaliyetini, dokumacılık ise sonraki sanayileşme hamlelerinin dinamosunu oluşturuyor. Hacılar'da tekstil alanında edinilen bu tecrübe, bir sonraki aşama olan halıcılığa geçişi de kolaylaştırıyor ve altyapısını hazırlıyor.[20] 1950-70 arası dönemde halka açık ya da çok ortaklı şirketler üzerinden sanayileşen bir Kayseri'ye tanık olunuyor. Bu yıllar şu ana kadar bahsedilen dayanışma kültürünün en somut sonuçlarını içeriyor. Bugün tekstil alanında dünya çapında iş yapan Orta Anadolu ya da Atlas Halı ve Çinkur Bakır-Çelik İşletmeleri gibi örneklerin kuruluş sürecinde ortak sayısı yüzü buluyor. 1974'te faaliyete geçen Hacılar Elektrik Sanayi ise, kuruluş aşamasında sermaye koyan 832 ortağı ile geleneği zenginleştirirken, dönemin koşulları çerçevesinde gurbetçilerin döviz desteğini de alarak gelişim gösteriyor. Neticede, 1980 sonrası Kayseri'de bir başlan-

gıç değil, o âna değin belli bir gelişim gösteren sanayi sektörünün atılımının miladı oluyor.

1980 sonrası dönemde Kayseri, ekonomik reformların ve bu reformların sosyal yaşama etkilerinin en somut biçimde gözlendiği kentlerden biri. Küresel gelişmelere ayak uydurmakta örnek bir başarı gösteren sanayiciler ve ticaret ile uğraşan kesim, değişim ve dönüşümde zorlanmayarak dünyadaki gelişmeleri takipte rakiplerinin önüne geçiyor. Bu dönemin karakteristiğini oluşturan dışa açılma ve dünya ekonomisi ile buluşma Kayserili için büyük fark yaratıyor. 1990'lı yıllarda tüm Türkiye genelinde ivmelenen, küresele eklemlenme süreci aynı hızla Kayseri'de de yaşanıyor. Bu dönemde yaygın görüşün aksine ülkedeki gelişimin motoru İstanbul ve Ankara yerine Anadolu kentleri, bunların en başta geleni de Kayseri oluyor.

Bu kısa geçmişin bugün vardığı noktada Kayseri, İç Anadolu Bölgesi'nin ekonomik canlılığında önemli rol oynayan, üretim ve ihracat değerleri ile Türkiye'nin lokomotifi olmaya aday bir Anadolu kenti olarak karşımıza çıkıyor. Kayseri, pragmatik ekonomik zekânın ve tarihten gelen ticari birikimin etkisiyle de, kent bazında Türkiye'nin en canlı ekonomilerinden biri olarak göze çarpıyor. Bu başarının çok sayıda farklı göstergesi bulunuyor. Uluslararası Rekabet Kurumu'nun (URAK) "İllerarası Rekabetçilik Endeksi" doğrultusunda 2018 yılında hazırladığı rapora göre Kayseri, sürdürülebilirlik, katma değer ve istihdam, gelir artışı ve verimlilik gibi değişkenlere bağlı olarak, beşeri-sermaye-yaşam kalitesi, yenilikçi-marka becerisi, ticaret becerisi ve erişebilirlik temel başlıklarında 81 ilde 7'nci sırada, yenilik ve marka becerisinde de ilk 5'te yer almış.[21] İş Bankası (2013) tarafından hazırlanan "İllerin Gelişmişlik Endeksi"nde 13'üncü ve yine İş Bankası'nın "İllerin Finansal Gelişmişlik Endeksi"nde 12'nci sırada yer alıyor. Bunlardan İş Bankası tarafından gerçekleştirilen çalışmada, Kayseri'nin İç Anadolu'da lider il konumuna gelerek çevresinde yer alan illerin gelişimine katkı sağlayabileceği öngörüsünde bulunulurken, her geçen gün bu tespitin geçerliliğine tanık olunuyor.

2018 yılı verilerine göre Kayseri'nin başarısı tutarlılık arz ediyor. Kent, 2.087 milyon dolarlık ihracat tutarıyla bu alanda ülke ge-

nelinde 11'inci sırada yer alıyor. 1275 firmanın ihracat yaptığı Kayseri'de başlıca ihraç mamullerini çok çeşitli tarımsal ürünler, tekstil, gıda, kimya, metal, maden ve elektronik oluşturuyor.[22] Kayseri menşeli 13 firma, ülkenin ilk bin ihracatçı firması arasında yer alıyor.[23] Yine 2018'de kentin toplam ithalat tutarı 1.402 milyon doları buluyor ve ülke genelinde 12'nci sırada yer alıyor.[24] İthal edilen mamullerin başında demir-çelik ve metal sanayi ürünleri, sentetik kauçuk ve plastik hammaddeler ile tekstil mamulleri geliyor. Kayseri'yi yüksek ihracat tutarlarına sahip diğer Anadolu kentlerinden ayıran bir diğer önemli özellik, ihracatının Ortadoğu ve Avrupa pazarları arasındaki dengeli dağılımı. Diğerleriyle benzer biçimde Kayseri' nin de en yoğun ihracat yaptığı ülke 1.164 milyon dolarla Irak; Almanya'ya ise 328 milyon dolarlık satış gerçekleşiyor. [25]

Ticaret hacminin genişliği, Kayseri kökenli firmaları ülke genelinde önemli kılıyor. Örneğin Kayseri, 2013 yılı içinde *Fortune* dergisinin 500 listesine tam 13 firmasını sokarken, bu alanda en çok firmaya sahip 7. kent konumunda bulunuyor.[26] Benzer bir durum, İstanbul Sanayi Odası tarafından oluşturan önde gelen şirketler listelerinde de yineleniyor. 2017 yılı değerlerine göre Kayseri'nin ISO 500'de 15 şirketi bulunuyor.[27] Bu firmalardan en öne çıkanı BOYDAK şirketleri iken, firmanın 15 Temmuz sonrasında ortaya çıkan cemaat bağlantısı[28] ve diğer firmaların gelişimine izin vermediğine yönelik, yüz yüze yapılan görüşmelerde belirtilen ifadeler, Kayseri ekonomisinin bu bakımdan kırılganlığını ortaya koyuyor.

Mobilya imalatı, fabrikasyon metal eşya imalatı ve elektrikli ev aletleri imalatı Kayseri'de ön plana çıkan sektörleri oluşturuyor. Kayseri Marangozlar Mobilyacılar ve Döşemeciler Odası verilerine göre ise sektörde faaliyet gösteren firma sayısı 3500'ü bulurken, Kayseri'nin bu alandaki ihracatı, ülke genelinin %18'ini karşılıyor.[29] Diğer yandan sanayi işletmelerinin %22'si mobilya imalatında faaliyet gösterirken, aynı alan sanayi sektöründe istihdam edilenlerin %50'sinden fazlasını barındırıyor.[30] Sanayi siciline kayıtlı toplam işletme sayısı ise 3794.[31]

Girişimciliği ile tanınan bir kent olma vasfına uygun olarak Kayseri'de istihdam biçimi açısından "Kendi Hesabına Çalışan veya

İşveren" kategorisine dahil olanların oranı %27 ve bu, Türkiye ortalamasının üzerinde bir oran.[32] Burada yine geleneklerle uyumlu biçimde faaliyet gösteren esnaf ve sanatkâr ağırlığını da not etmek gerekiyor. Bu kategori toplam işletmelerin %70'ini oluşturuyor ve istihdamda %45, üretim ve yatırımda payları %40 ve katma değerde %59'luk bir payı karşılıyor.[33]

Diğer yandan TÜSİAD ve MÜSİAD ayrımı konusunda Kayseri'nin öneminin altını çizercesine, firmaların önemli bir çoğunluğu KOBİ niteliği taşıyor. Şehirdeki sanayi işletmelerinin ölçek bakımından dağılımına bakıldığında %40'ını mikro ölçekli, %44'ünü küçük ölçekli, %13'ünü orta ölçekli ve %3'ünü büyük ölçekli işletmeler oluşturuyor.[34]

Kentin ekonomisine yön vermesi ve gelişimi bakımından iki önemli kurumdan bahsetmek mümkün: Kayseri Sanayi Odası (KAYSO) ve Kayseri Ticaret Odası (KTO). KAYSO'nun 1412 üyesi, KTO'nun ise faal 12.500 üyesi bulunuyor.[35] Kayserili firmaların çoğunun hem sanayi hem de ticaret odasına kayıtlı oldukları gözlenirken, zaman zaman sergilenen duruş farklılıklarının konu Kayseri olduğunda ortadan kalktığına tanık olunuyor. Ayrıca ilde bulunan ve 25.170 esnaf, 26.991 işyeri ve 41 oda ile temsil edilen Esnaf ve Sanatkârlar Odası,[36] 791 üyeli Kayseri Ticaret Borsası ve ilçe düzeyindeki Bunyan, Yahyalı ve Develi Ticaret Odaları, ekonomik alandaki önemli kurumları oluşturuyor.

Organize Sanayi Bölgesi (OSB), Küçük Sanayi Sitesi (KSS), Serbest Bölge ya da üniversite-sanayi işbirliğinin bir göstergesi olarak teknokentler, farklı kentlerin ekonomik yapısını çözümlemede başvurulan belli kurumları oluşturmakta. Kayseri örneğinde bu tip oluşumlar hem nicelik hem nitelik açısından önemli bir zenginlik sunuyorlar. Kayseri ilinde Kayseri OSB, Mimar Sinan OSB ve İncesu OSB olmak üzere 3 adet sicil almış OSB bulunmakta olup, bunların doluluk oranı %68'dir.[37] Burada yer alan firmalarda Kayseri'nin sanayi üretiminin genel görüntüsü ile uyumlu biçimde mobilya, çelik ve metal eşya ile tekstil alanları ön plana çıkıyor. Kayseri Serbest Bölgesi ise 80 civarında işletmede yaklaşık 4100 kişiye istihdam sağlıyor.[38] Buradaki firmalar arasında ofis büro mobilyaları,

sac boru ve profil, elektrostatik toz boya, yatak-baza, dayanıklı tüketim malları, alüminyum iletken tel, beyaz eşya, vb. üretim ağırlıklı tesisler yer alıyor.[39]

Kayseri'de bulunan dört üniversiteden en köklüsü olan Erciyes Üniversitesi, sanayi ile girişilen işbirliğinin parçasını oluşturuyor. KAYSO ile Erciyes Üniversitesi arasındaki işbirliğinin geçmişi 1985 yılına kadar gitse de, günümüzde Erciyes Teknopark AŞ. ileri teknoloji ve yazılım geliştirme alanında faaliyet gösteren firma ve kuruluşlara sunduğu hizmet ile önem arz ediyor. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Bölgesel Rekabet Edebilirlik Operasyonel Programı (BROP) kapsamında Erciyes Teknopark Bölgesel İnovasyon Merkezi'nin Kurulması Projesi ile yine Üniversite bünyesindeki Teknoloji Geliştirme Merkezi (TEKMER), gelinen noktada sanayi sektörünün ve kentin geleceğini kurguluyor.[40] Bu doğrultuda şehirdeki politika yapıcıların ve kentsel aktörlerin stratejik olarak attıkları adımlar, literatürde sıkça referans gösterilen "Akıllı Kent" kavramıyla ilişki içinde. Akıllı kent olgusuna bağlı olarak gündeme gelen, dünya genelinde sanayi sektörünün yaşadığı evrim ve bu süreçte merkezî konumda olan nanoteknoloji oluyor. Nanoteknoloji insan hayatının her yönüne yön vereceği öngörüsüyle gelişmiş ülkeler tarafından kritik teknoloji olarak desteklenirken, Kayseri de bu trendin bir parçası olmaya çalışıyor. Bilişim teknolojilerindeki yaşanan gelişmelerin bu teknolojilerin başta ticaret olmak üzere, yaşamın her alanında yoğun bir şekilde kullanımını zorunlu kılması, Kayserili sanayicileri yeni çıkış yolları ve küresel teknolojiyi takip etmeye yöneltiyor.[41]

Ancak gerek sanayide üretim biçimlerinin gerekse üniversite ile sanayi arasındaki işbirliğinin arzu edilen seviyeye ulaşamadığından, Kayseri'nin genel profili bağlamında sönük kaldığından söz edilebilir. Sanayi sektörünün genelinde karşılaşılan manzara, kalabalık bir işçi nüfusla, emek yoğun bir üretimin yapılıyor olması. Teknolojiden ziyade emeğin ön planda olduğu bu süreçte, kent sanayisi teknolojiyi üreten değil daha ziyade satın alıp kullanarak üretim yapan bir nitelik taşıyor.[42] "Erciyes Buluşmaları 2023-Türkiye Vizyonu" ve "Yozgat 2023 Kalkınma Çalıştayı" gibi geniş katılımlı etkin-

liklerde tanımlanan öncelikli problem ise, özellikle üniversite ile sanayi arasında olmak üzere, kurumlar arasında (işletmeler-üniversiteler-STK'lar-Odalar-kamu kurumları) işbirliği eksikliği olarak tanımlanıyor. Bu noktada, özellikle üniversite ile iş hayatı arasındaki iletişim kopukluğuna ve üniversite ile sanayi arasındaki güven eksikliğine dikkat çekiliyor.[43] Bu durum, kentin geleceğine doğrudan etki edecek olan Ar-Ge noktasındaki sıkıntılarla pekişiyor. Kayseri'deki firmaların genel görüntüsüne bakıldığında, kurumsallaşmış büyük firmalar haricinde çok az sayıda firma Ar-Ge biriminde mühendis istihdam ediyor.[44] Dolayısıyla Kayseri sanayisi, fason üretimin yaygın, Ar-Ge kapasitesinin zayıf olduğu emek yoğun sektörlere dayanırken, rekabet gücü büyük oranda ucuz işçilikten kaynaklanıyor.[45]

Bu noktada Kayseri'de turizm, ekonomik hayatta etkisinin artırılması zaruri bir alan haline geliyor. Kapadokya Kültür Turizmi Gelişim Bölgesi içinde yer alması ve ilgili bölgeye ulaşımın sağlanmasında Kayseri Erkilet Havaalanı'nın kullanılması, bu noktada Kayseri'ye önemli bir avantaj sağlıyor.[46] Diğer yandan Kayseri sadece güzergâhın bir parçası olarak değil, kendi karakteristikleri çerçevesinde de önemli bir potansiyele sahip. Tarihin bilinen çağlarından beri birçok medeniyete beşiklik etmiş Kayseri'de, bu medeniyetlerden bugüne kadar gelen mirası bir arada görmek mümkün. Bu noktada mevcut Selçuklu ve Osmanlı mirasına ek olarak, Asur Medeniyeti Karum'un başkenti olan Kültepe (Kanisa/Nesa) açık hava müzesi ve dünyanın ilk fuarlarından olduğu söylenen Selçuklu dönemindeki Yabanlu Pazarı (Pazaröreni/Pınarbaşı) Kayseri'nin kültürel mirası açısından değer taşıyor. Diğer yandan daha önce bahsedilen Kayak Merkezi ve Anadolu Harikalar Diyarı gibi alanlar, kültür turizmi dışında da alternatiflerin yaratılmasına olanak tanıyor.

Mekânsal ve Ticari Bir İmge Olarak Kayserililik

Kayseri'de sermayenin mekân ile ilişkisi, her iki boyutun da birbirleri üzerinde muazzam tesirlerinin olduğu örneklerin başında geliyor. Mekâna ait genellemeleri sermayeye dair karakteristiklerden ayırmak kolay olmadığı gibi, sermayeyi nitelendirirken kullanılan vasıfların tüm bir mekâna ve mekânda yaşayan insanlara uzandığı görülüyor. Üstelik bu, Kayseri'yi olumlasın ya da eleştirsin her türlü nitelemede karşımıza çıkan bir durum.

İlk olarak negatif yönlü atıflardan başlanabilir. Kayseri Anadolu'nun ortasında ticaretiyle ünlü tarihi bir merkez olarak tanımlanırken, iş konusundaki hassasiyetinin "açıkgözlüğe" varması ve halkının "dinsel tutuculuğu" nedeniyle adı çıkmış bir yer olarak tanımlanabilmekte.[47] Bu tanımın geçerliliği itiraza açık olsa da, Kayseri'nin ve Kayserilinin açıkgözlülükle, kurnazlıkla ve ekonomik açıdan bencillikle anıldığı örneklere sıkça rastlanmakta. Özellikle televizyon ve sinemada karşımıza çıkan Kayserili figürlerin böyle bir ortak noktaya sahip oldukları ve bu imajın yaygın kabul gördüğü söylenebilir.[48] Konumuz açısından önemli olan nokta ise, açıkgözlülük ya da kurnazlığın ne derece gerçek olduğundan ziyade, sermayeyi çağrıştıran bu gibi sıfatlar üzerinden kent ile kentli arasında kurulan özdeşlik. Burada ekonomik temelli ve yerel girişimciye has görülebilecek belli nitelikler tüm şehre mâl edilirken, tüm kent sakinlerinin ayırt edici bir vasfı olarak da görülebiliyor.

Üstelik belirtildiği üzere bu durum yalnız olumsuz sayılabilecek belli vasıflardan da ibaret değil. Örneğin olumsuz imajın aksine, "hayırseverlik" olgusu da benzer biçimde bireysel bir tutumun tarifini aşıyor ve Kayseri'ye, Kayserililere dair bir unsur olarak sermaye-mekân ilişkisinin bir boyutunu oluşturuyor. Öyle ki "hayırsever hemşehrilerimizin çok olması" ifadesi, Belediye Stratejik Planı'nda GZTF kapsamındaki fırsatlardan biri olarak sıralanıyor.[49] Şehrin özellikle son 20 yılda yükseliş gösteren performansında "ticari zekâ, çalışkanlık ve üretim gücü" gibi faktörlere dikkat çekilse de, toplumun kendine has özellikleri olarak şehirdeki kadim gelenek ve

değerlere de atıf yapılıyor. Bunların başında ise, belirtildiği üzere, hayırseverlik geliyor. Burada kavram, kent ve sakinlerinin mütemmim cüzü olmasının yanında, sermayenin mekâna dair etkilerinin de çıkış noktasında yer alıyor. Kayserili hayırseverlerin, yaşadıkları şehre ciddi rakamlar harcamaktan çekinmemeleri, kentte gözle görülür değişiklikleri getiriyor. Sağlık ocağından fakülte binalarına,[50] stadyumlardan müzelere kadar gerek şehir merkezinde gerekse ilçelerdeki inşa faaliyetlerinin temelinde yerli hayırsever grupları bulunuyor. Bu durum ise diyalektik ilişkiye, diğer kentlerde çok da gözlemleyemediğimiz bir vasfı katıyor: Genelde tasarrufu düşünen iş insanları hayır işlerinde alabildiğine cömert bir tavır sergilerken, devletin babalık görevini bizzat üstleniyorlar.[51]

Hayırseverliği ortaya çıkaran dinamikler birden çok boyuta sahip. Bunların başında kuşkusuz olası bir sınıf çatışmasını önleme gayesinin geldiğinden söz edilebilir. Kentte zengin-fakir arasında belirgin bir gelir uçurumu olduğuna işaret edilse de bunun bir çatışma ortamına dönüşmemesindeki en önemli etmenin, zengin kesimlerin "hayırseverlik" başlığı altında kente yaptıkları yatırımlar olduğu iddialarına rastlanabiliyor.[52] Konunun diğer boyutu ise kentsel yaşamda çok belirgin olan dindarlık olgusuyla ilişkili olarak karşımıza çıkıyor. Öyle ki Kayseri'de girişimcilerin dinle olan ilişkilerine dair açıklamalarda farklı görüşlere rastlanıyor.

Korat'ın ifadesiyle Kayseri, "oldum olası ticaret kaynaklı suçluluk taşıyan insanların kenti" olma vasfını taşıyor ve bu duygu, din üzerinden giderilmeye çalışılıyor.[53] Diğer yandan köyden kente gelişle birlikte ortaya çıkan uyum sorununun aşılmasında dinsel cemaatler önemli bir katkı yapıyor. Üstelik İslam, yalnız uhrevi bir anlamı içermekle kalmıyor, Rum ve Ermenilerin kentten ayrılmaları sonucu oluşan boşlukta ticari egemenliği eline alan kesimin ortak payda ve aidiyetini de oluşturuyor. Son olarak Kayseri, evsahipliği yaptığı Ortodoks Metropolitliğinin ilgasıyla birlikte, Türk-İslam sentezinin ilk adımını atma noktasında, çoğu Anadolu kentinden daha önde.[54] Dolayısıyla dinin sosyal yaşamdaki kapsamlı rolü, dine dair konuları ekonomiyle kaçınılmaz biçimde ilişkilendiriyor.

Kayseri'nin ekonomik başarısına ilişkin yurtdışında gerçekleşti-

rilen gözlemler de dinin söz konusu etkisine dikkat çekiyor. Kayseri'ye ilişkin bir rapor hazırlayan Avrupa İstikrar Enstitüsü (ESI) şehrin ekonomik performansı ile Protestan çalışma ahlakını kıyaslarken Kayserili girişimciler hakkında "İslami Kalvinistler" yorumunda bulunuyor.[55] Muhafazakâr-İslami bir şehirde serbest pazara dayalı girişimciliğin nasıl geliştiği sorusundan yola çıkılırken, dindar girişimcilerin kaynağını oluşturduğu ekonomik dinamizm püriten ya da Kalvinist bir ahlaki yönelim olarak nitelendiriliyor ve dinsel motivasyonun belirleyiciliğine ve dünyevi yönelimin geri planda kalışına göndermede bulunuluyor. Ancak Kayseri örneğinin Kalvinizme referansla açıklanmasının herkes tarafından kabul edilmediği de bir gerçek. Örneğin, Kurtuluş Cengiz Kayseri'de ve kendi çalışmasının odağını oluşturan Hacılar'da bu durumu dinsel motivasyonla çalışan insanların kapitalistleşmesi olarak değil, hırsla ve hınçla kapitalistleşen insanların yaptıkları işi daha geniş bir çerçevede meşrulaştırmaları; halk kitleleri ve sınıf içerisinde hegemonik kılmak için dinsel ilişki ağlarını kendi çıkarları lehine kullanmaları ve ondan yararlanmaları şeklinde yorumluyor.[56] Neticede ister ahlaki bir ilke olarak kendi içinde bir amaç isterse kapitalist etkinlikleri meşrulaştırmada bir araç olsun, din ve dinsel bir içeriği haiz hayırseverlik olgusu, sermaye ile mekân ilişkinde ayırt edici bir konumda bulunuyor.

Hayırseverlik ve dindarlığın sermaye hareketleri ile kesiştiği bir diğer örnek ise, Kayseri'ye has bir örgütlenme ve sosyalleşme pratiği olarak *oturmalar*. Kuşkusuz ki oturmalar sadece ekonomik değil, kamusal ve özel alanın şekillenişi[57] ve birlikte yaşama kültürü bakımından kritik bir konu. Ancak ekonomik gelişmenin kaynağındaki özne olarak "hayırsever iş insanı"nın anlaşılması, oturmalardan bağımsız mümkün görünmüyor.

Oturma esas itibarıyla gündüz çalışan insanların akşamları sohbet ortamında bir araya geldiği ev buluşmaları niteliğini taşımakta. Ancak 5-15 kişinin yer aldığı ve her bir kişinin birbirinden farklı gruplarla farklı gecelerde bir araya gelebildiği bu buluşmalar, yüzyılları aşan bir geleneğe dayanıyor.[58] Diğer yandan, geçmişten bugüne evrim de geçiriyor: modern şehir hayatının koşullarına uyum

sağlayan oturmalar, önceden planlanan, standartlaşan ve toplumun farklı kesimlerine yayılan bir sosyalleşme biçimi halini alıyor.[59] Buradaki planlama vurgusu, oturmada gelişigüzel konuların konuşulmasından ziyade, önceden belirlenen ve hatta üzerinde çalışılan hususların müzakere edilmesi anlamına geliyor. Dolayısıyla konular önem sırasına göre ve güncelle bağlantılı bir çeşitlilik içeriyor. Oturma grubu, yerel ve ulusal gündemlerin tartışıldığı bir ortam sunarken, ekonomik kriz durumunda ya da hastalık, düğün, sünnet, cenaze gibi sosyal olgularda katılımcılarına maddi ve manevi destek sağlanan dayanışma grupları niteliği kazanıyor. Böylece küçük ya da büyük ölçekteki problemlerin çözümünde de etkin bir aktör halini alıyor.[60] Mehmet Özhaseki, "Bizim oturmalarımızda iş ortaklıkları kurulur, insanlar evlendirilir, öğrencilere burs toplanır, şehrin meseleleri istişare edilir. İnsanlar borç alıp verir, hatta oturmada alınan borç paranın sorumluluğu senetten daha etkilidir; çünkü o kişi borcunu ödemezse herkes birbirini tanıdığı için büyük bir itibar kaybına uğrar ve bütün kredisini kaybedebilir" derken etkinliğin ekonomik boyutunu da vurgulamış oluyor.[61] Bu bağlamda oturma kültürü, 30 yıl öncesinin çok-ortaklı şirketlerinin kuruluşunun arka planında ya da Kayseri'nin kapitalist gelişiminin vahşi değil sosyal bir şekil almasının kökeninde yer alıyor.[62] Ali Ekber Doğan'a göre Kayseri'deki arayış, neoliberalizmin sosyalize olmuş bir hali ve bunun başarılması noktasında da geniş bir kentsel koalisyona ihtiyaç duyuluyor. 90'lı yılların ortalarında Refah Partili belediye başkanlarından itibaren amaç KOBİ'lerle büyük sermayeyi bir araya getirmekken, kent yoksullarını da yardım faaliyetleriyle kendisine eklemleyen bir kentsel ittifak söz konusu oluyor.[63] Bu ittifak, farklı isimli ancak aynı siyasi hareketin mensubu olan belediye başkanları üzerinden somutlaşırken, hegemon kentsel koalisyonlar, Kayseri'de kentsel mekânı kendi paradigmasına göre yeniden inşa etmeye başlıyor. Şükrü Karatepe ile başlayıp Mehmet Özhaseki, Mustafa Çelik ile devam eden çizgide 31 Mart 2019 yerel seçimlerinde belediye başkanlığını üstlenen isim Memduh Büyükkılıç. Eski başkan Çelik' in belediye olarak "alınan her kararı istişare ile aldıkları" yönündeki beyanları[64] ile "katılımcı yönetim anlayışıyla herkesi Kay-

seri için düşünmeye davet ettiği" Yuvarlak Masa gibi uygulamalar,[65] bu yapının güncel yönetsel paradigmalarla harmanlanışına karşılık geliyor.

Kentlerin marka değeri için geliştirilen aynı zamanda da kapitalizmin sosyal veçhesinin ve inşaata dayalı kalkınma perspektifinin bir sonucu olarak Kayseri'de kapsamlı inşaatları içeren büyük projeler öne çıkarılmakta. Örneğin, proje aşamasında iken Türkiye'nin siluetini değiştirecek 10 projeden birisi olarak gösterilen Erciyes Kayak Merkezi,[66] kış ve yaz sezonlarında sunduğu aktivite zenginliği ile Alpler ile mukayese ediliyor.[67] Yine Kayseri Kocasinan ilçesi sınırları içerisinde, 500.000 m²'lik alanda yapımı tamamlanan Anadolu Harikalar Diyarı'nın, içerdiği eğlence alanları ve sosyal tesisleri ile, özellikle sosyal hayat imkânları kısıtlı olan İç Anadolu'da Kayseri'yi bir cazibe merkezi haline getirdiği iddia ediliyor.[68] Halen ülkenin en büyük temalı parkı niteliğini taşıyan Anadolu Harikalar Diyarı'nın, yapımının ardından geçen dokuz aylık süreçte yaklaşık 1.600.000 konuk ağırlaması bu iddiayı güçlendirir nitelikte.[69]

Diğer yandan mekânın sermayenin teşekkülünde kendini hissettirdiği bir diğer konu, Kayseri'deki örgütlenme biçimleri. Kayseri' de ekonomik alanda kurumsallaşma ve oda çatısı altında birleşme kültürü oldukça yaygın; bunun Ahilik ve oturmalar mirasıyla ilişkilendirilebilmesi mümkün. Kayseri Sanayi Odası (KAYSO) ve Kayseri Ticaret Odası'na (KTO) ek olarak MÜSİAD, TÜMSİAD, GESİAD gibi örnekler, firmalar ve sanayi kolları arasındaki işbirliğini ve sürekliliğini sağlayan ağların oluşmasına katkıda bulunuyor. Siyasi duruşları farklı olan KTO ve KAYSO'nun vizyon ve misyonlarının benzer olması, Kayserili firmaların çoğunun her iki odaya da üye olmaları, Kayseri söz konusu olduğunda ortak hareket etmeleri, kentli kimliğinde itici gücün ekonomik çıkar olduğunu ve bu çıkarın siyasi ve ideolojik çıkarların önüne geçtiğini örnekliyor.[70]

Siyasal tutum ve kararların ekonomik çıkarları göz önüne alarak şekillenmesi durumu, Kayserili imajının önemli parçalarından birini oluşturuyor. Korat'ın ifadesiyle, herhangi bir siyasal tavır netliği göstermemiş olan kentin Cumhuriyet dönemiyle birlikte rengi pek değişmezken, Kayserililer "hep daha büyük ve daha gürleyerek

akan" suyun yanında yer almaktadır. 1950'lerde Menderesçi olan kent, 1960'larda CHP'li oluyor; 1977 Belediye seçimlerini CHP, 1987 yerel seçimlerini SHP kazanıyor.[71] 1994 sonrası süreç ise, ülke genelinde geçerli olan bir akışın Kayseri'deki yansıması. Refah Partisi'nin yükselişi Kayseri'de de kendisini gösterirken tıpkı Ankara ve İstanbul'da olduğu gibi kesintisiz bir RP-AKP çizgisini karşımıza çıkarıyor. Kayserili kadın girişimcilerden Berna İlter, şehrin siyasetle bu ilişkisini açıklarken Kayserilinin "ileri görüşlülüğü"ne gönderme yapıyor.[72] Daha ANAP yükselişine yeni başlamışken Kayseri'nin iktidarı çabuk gördüğünü, aynını AKP iktidarı ile de yaptığını vurgulayan İlter, Kayseri'nin bu konudaki akılcı tutumuna dikkat çekiyor. Diğer yandan Kayseri, devlet teşviki ve desteğine bağlı olmaksızın gerçekleştirdiği ekonomik performansla övünse de, devlet ve iktidar kademeleriyle yakınlıkta bir beis görmüyor. 11. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül özelinde zirve noktasını gören Kayserili ağırlığı, farklı hükümetlerin kabine üyelerinden TOBB yönetimine kadar uzanıyor.

Sermayenin mekâna verdiği anlamın göstergesi sayılabilecek bazı değerlendirmelere ise, 2011 yılında gerçekleştirilen "Türkiye'nin Şehirleri Sürdürülebilirlik Araştırması" ile ulaşmak mümkün. İllerin sürdürebilirlik, çevre performansı, ekonomik performans, sosyal performans ve yaşam kalitesi bağlamında aldıkları puana göre sıralandıkları araştırmada, iki temel değerlendirme biçimi bulunmakta. İlk olarak başta demografik özellikler olmak üzere belli nesnel veriler üzerinden endeks oluşturulurken, ikincisinde o kentte iş yapmakta olan girişimcilerin görüşleri üzerinden bir notlandırma yapılıyor. Araştırma sonuçlarına göre, Kayseri, nesnel değerlendirmelere göre oluşan iller listesi ile iş dünyasının gözünden oluşturulan iller listesi arasında farkın en fazla olduğu, dolayısıyla iş dünyasının en yoğun ve pozitif bir anlam yüklediği şehir oluyor. Öyle ki, nesnel değerler uyarınca sürdürebilirlikte 16'ncı, çevre performansında 15'inci, ekonomik performansta 25'inci, sosyal performansta 13'üncü ve yaşam kalitesinde 18'inci sırada olan Kayseri, iş dünyasının değerlendirmelerinde sırasıyla 2'nci, 1'inci, 4'üncü, 1'inci ve 9'uncu sırada yer alıyor.[73] Güncel bir değerlendirme olması

açısından İnsani Gelişme Vakfı tarafından 2017'de hazırlanan "İnsani Gelişme Endeksi - İlçeler (İGE-İ) 2017" isimli araştırma verilerine de göz atmakta yarar var. 161 ili/ilçeyi çok yüksek - yüksek - orta - düşük insani gelişme gösterdiği yönünde sınıflandırılan araştırmaya göre, Kayseri'nin nüfusunun %81'ini kapsayan üç ilçesinden Melikgazi ve Talas, yüksek insani gelişme kategorisinde 57'nci ve 61'inci, Kocasinan ise orta insani gelişme kategorisinde 96'ncı sırada yer bulmuştur. Melikgazi ve Talas, aynı araştırmanın yönetişim ve saydamlık endeksinde 52'nci ve 40'ıncı sıralardayken Kocasinan 80'inci, sosyal kapsamda sırasıyla 61, 78 ve 135'inci, ekonomik performansta ise 67'nci, 110'uncu ve 114'üncü sıralarda yer almışlardır. Asıl çarpıcı olan ise sağlık endeksinde Melikgazi'nin 16'ncı, Kocasinan'ın 121'inci ve Talas 147'nci sırada yer almış olmasıdır ki bu da kentteki eşitsiz gelişmeye işaret ediyor.[74] Bu bakımdan sermayenin mekâna bütünüyle ve nesnel ölçütlerin çok üzerinde yüklediği olumlu anlam dikkat çekerken, tüm iyimserliğe karşın yaşam kalitesi konusunun diğer kıstasların gerisinde kalışı da önemli ve tartışmalı bir konu olarak karşımıza çıkıyor.

Sonuç olarak, Kayseri'de sermaye-mekân diyalektiğinin ilk tarafında, İslami anlayışa uygun bir hayırseverlikle betimlenebilecek iş insanlarını, onların vesilesi ile inşa edilen kamusal binaları, öğrencilere verilen bursları, yoksullar için kurulan aşevlerini, yardım vakıflarını gözlemlemek mümkün. Buna ek olarak yatırım amaçlı tesis inşasının da doğrudan ve dolaylı biçimde kente ve kentlilere katkı yaptığı gözleniyor. Kentin demografik özellikleri ya da ekonomik alandaki kimi göstergeleri kuşkusuz ki önem taşıyor. Ancak anılan sonucun arka planındaki yapının anlaşılması için sermaye-mekân ilişkisi önem taşırken, diğer göstergelerin temas edip edemeyeceği alanlar noktasında da ipuçlarını sunuyor. Burada en önemli konuyu ise sosyal hayatın dinamikleri ile ekonomik gelişmişliğin yaşam kalitesine ve birlikte yaşama kültürüne ne ölçüde katkı yaptığı oluşturuyor.

Sokaklara Taşmayan Kalabalık

2018 yılı TÜİK verilerine göre Kayseri, 1.389.680 nüfusuyla Türkiye'nin en kalabalık 15'inci ili. Nüfus düzenli bir biçimde artış gösteriyor. 2017-18 yılları içerisinde %0,94'lük bir artış gözlenirken, son sekiz yıllık periyotta en düşüğü %1,31 olmak üzere her yıl artış yaşanıyor.[75] Bu seyir çerçevesinde nüfusun 2023 yılında 1.488.752 kişiye ulaşacağı öngörülüyor. Nüfus artışının yalnız göçle ilişkilendirilmesi mümkün değil. Kentin nüfusu, Türkiye'deki ortalamanın yaklaşık iki katı bir hızla artıyor. 2000 yılından bu yana kentin aldığı göç, her zaman verdiğinden daha çok olsa da, net göç hızının en yüksek olduğu oran ancak binde 5,73 olarak karşımıza çıkıyor. Diğer yandan göçle gelen nüfusun çok fazla olmaması ve göç edenlerin genelde çevre illerden gelmesi, kent nüfusunda kültürel homojenlik sağlıyor. Burada çok-kültürlülük yerine "Kayserililik" olgusu üzerinden şekillenen bir kimlikten ve nüfustan bahsetmek olası. Zaten kent sakinleri arasındaki dayanışmanın yoğunluğu, homojen toplumsal yapıdaki güçlü organik bağlarla alakalı.[76]

Kentin rekabet gücünün tespiti bakımından, Kayseri Ticaret Odası'nın katkısıyla hazırlanan "Kayseri Rekabet Endeksi 2013-14" raporu, içeriğindeki "İllerarası Rekabet Endeksi" ile Kayseri'nin sosyoekonomik yapısı bağlamında açıklayıcı oluyor. Öyle ki demografik özellikler ve sosyal hayata dair bilgilendirici olabilecek kıstaslar açısında Kayseri, demografik endekste 11'inci, altyapı endeksinde 12'nci, ulaşım endeksinde 24'üncü, sağlık endeksinde 13'üncü, eğitim endeksinde 34'üncü, sosyal yaşam endeksinde 14'üncü ve yükseköğretim endeksinde 11'inci sırada yer alıyor.[77] Yakın bir konum, Kalkınma Bakanlığı tarafından hazırlanan 2011 tarihli "İllerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması"ndaki 17'ncilikte de yineleniyor. Ek olarak, daha çok sosyal parametreler kullanılarak 2017 yılında hazırlanan "Türkiye'de İllere Göre İnsani Gelişme Endeksi" adlı çalışmaya göre Kayseri 23'üncü sırada yer almaktadır.[78] Hemen her konuda ilk yirmi il arasında olup üst sıraları zorlayan görüntüsü kuşkusuz Kayseri'nin Orta Anadolu içinde ne denli

önemli bir merkez olduğunu da gösteriyor. Zaten kente ilişkin son yıllarda yürürlüğe giren ve planlanan faaliyetler de Kayseri'nin il sınırlarını aşan bir vizyon içeriyor. Özellikle Büyükşehir Belediyesi kentsel dönüşüm ve yeni mekânsal oluşumlar alanında kenti bir alışveriş ve ticaret merkezi olarak konumlandırmaya çabalarken, çevre illerle beraber 5-6 milyon nüfusa hitap edecek yatırımlara girişiyor. Bunların tamamlanmasıyla Orta Anadolu'da yedi ilin ortasında bir cazibe merkezi olacak bir Kayseri hedefleniyor.[79]

Kuşkusuz Orta Anadolu ve Türkiye için merkez olma hedefinin ticaretten ibaret görülmemesi de gerekiyor. Özellikle yükseköğrenimde Kayseri, dar bir zaman diliminde önemli bir yapılanmayı hayata geçirmiş durumda. Cumhuriyet'in kuruluşunun 50. Yılı şerefine 1978 yılında faaliyete geçen Erciyes Üniversitesi, zaten önemli bir geçmişe ve kurumsallaşmaya sahip. Diğer yandan 2009'da kurulan Nuh Naci Yazgan Üniversitesi, 2010 yılında kurulan Abdullah Gül Üniversitesi ve 2018 yılında kurulan Kayseri Üniversitesi, yakın gelecekte toplumsal yaşama önemli bir renk katma potansiyeline sahipler. Bugün için Erciyes Üniversitesi'nde 63.686 öğrenci bulunurken diğer üç üniversitenin toplum öğrenci sayısı 7000'i bulmuyor.[80] Ancak yeni kurulmuş üniversitelerin kısa zaman içinde artacak öğrenci sayılarıyla, Kayseri'nin merkezî karakterine yeni bir boyut eklemesi muhtemel. Diğer yandan beş yıl içinde üç yeni üniversitenin kurulmasının kentsel vizyonun zenginliğine bir örnek olarak gösterilmesi mümkün. Keza yüksek kaliteli bir eğitim sistemi büyümenin hızlandırılması ve şehirlerin rekabet gücünün artırılması noktasında bir gereklilik olarak tanımlanıyor.[81] Kayseri'nin bu alandaki gayreti ise, var olan konumun sürekli kılınması çabasının da bir parçası olarak görülebilir.

Kayseri'nin zamana yayılan ekonomik yükselişinin nüfus hareketlerinin de belli bir düzen içinde şekillenmesine önemli katkısı var. Özellikle de gecekondu sorununun geri planda kalışı bu çerçevede anlamlı. Geniş caddeler, yeşil alanlar, gençlik merkezleri, planlı yapılaşma ve neredeyse sıfırlanan gecekondulaşma, şehirleşme noktasında Kayseri'nin artılarını oluşturuyor. Büyükşehir statüsünde olması nedeniyle istatistiksel olarak nüfusunun tamamı kentli

sayılsa da, kent-kır ayrımı çerçevesinden bakıldığında, %79,52'lik kentleşme oranı oldukça yüksek görünüyor.[82] Üstelik 2010 sonrasında Kayseri'de kentsel nüfusun artış oranı %21'i buluyor.[83] Diğer yandan tarihsel başarı ve güncel gelişmelerin kent yaşamına mal edilmesine özel bir önem verildiğini düşünmek de mümkün. 2003 yılında faaliyete geçirilen Kent Müzesi, Kayseri'nin geçmiş ve gelecek arasındaki konumunun gözler önüne serilmesine imkân sağlıyor. Henüz proje aşamasında olan Hemşehrilik Müzesi de, bu misyonu ve hedefi pekiştirici bir diğer örnek oluyor.[84] İleride görüleceği üzere gerek Ahilik gerekse kimliğini üzerinde yaşadığı coğrafya üzerinden tanımlamak bağlamında hemşehrilik, Anadolu'nun birçok kentinde atıf yapılan olgular. Kayseri'nin ayırt ediciliği ise, anılan müze örneklerinde de olduğu üzere bunu kurumsallaştırma çabası içinde olması.

Altyapı alanındaki tüm çabalara ve iyileştirmelere karşın, Kayseri'de aşılamayan bir sorun olarak sokakların boşluğu karşımıza çıkıyor. Burada boşluktan kasıt, tüm ekonomik gelişmişlik ve hareketliliğe; gerek toplam nüfusunun gerekse genç ve öğrencilerin çokluğuna rağmen kentte yapılabilecek sosyal aktivitelerin sınırlılığı. Orta Anadolu Kalkınma Ajansı'nın Kayseri'de 2016 yılında 1008 katılımcı ile yaptığı çalışmada, kentin en acil ihtiyacı olarak altyapı vb. gibi fiziki ihtiyaçların önünde sosyal hayatın iyileştirilmesi (eğlence mekânı ve sosyal tesis açılması) talebi, imkânı olsaydı göç etmek isteyenlerin en başat motivasyonu olarak sosyal hayatın gelişmiş olduğu bir yerde yaşama isteği, bu sınırlılıktan kaynaklı rahatsızlığı gözler önüne seriyor.[85] Kuşkusuz gün geçtikçe sayıları artan alışveriş merkezlerinin beraberinde getirdiği bir dışarı çıkma kültürü söz konusu olsa da, bunun ne ölçüde sosyal bir hareketlilik yarattığı tartışmaya açık. Tiyatro ya da sinema gibi etkinliklere bakıldığında imkânlar, bu denli yoğun nüfuslu bir şehir için oldukça sınırlı kalıyor. 2017 yılı verileri ile şehirde toplam 5.281 seyirci kapasiteli 10 tiyatro salonu bulunuyor ve yıl içinde sahnelenen 156 oyuna gelen seyirci ise 118.672 kişi.[86] Bu noktada benzer nüfus ve sosyoekonomik düzeydeki şehirlerde Devlet ya da Şehir Tiyatroları varken, Kayseri'ye sınırlı sayıda ve seçenekte turne oyunun gelmesi

önemli bir faktör.[87] Kentte 41 sinema salonu bulunması nispeten daha olumlu bir tabloyu ortaya çıkarıyor. 2017 yılında gösterimdeki 614 filme giden izleyici sayısı 1.012.201 kişi.[88]

Diğer yandan kent sakinlerinin mevcut sosyal hayatın niteliğini ne ölçüde sorguladığı kuşkulu. Örneğin kendi işyerine sahip ilk kadın müteşebbislerden İkbal Çavdaroğlu, "Kayseri çok sosyal bir şehir; ama dışarıdan öyle görülmez. Zira, anlaşılan manada bir sosyallik değil bu. Ev oturmaları bizim en büyük sosyal faaliyetimizdir" ifadesiyle konuya farklı bir boyut katıyor.[89] Bilinen manasının dışında bir sosyallik tanımının kente özgü bir vasıf olarak mı tercih edildiği, yoksa sosyal olmama durumunun üzerini mi örttüğü hususu, konunun derinleştirilmesini gerektiriyor. Bu derinleştirmenin bir boyutunu kamusallık tartışması oluştururken, bununla ilgili ikinci bir boyutu daha önce değindiğimiz oturmalar oluyor.

Bu noktada Kayseri'nin ne denli yaşanılır bir yer olduğuna dair yereldeki bazı örneklerden bahsetmek gerekir. Örneğin Kayseri'de başka şehirlerden farklı olarak gece yarısı parklarda yalnız başına veya yanında birkaç arkadaşıyla yürüyüş yapan "hanımların" varlığına pozitif bir anlam yükleniyor. Ya da görevi nedeni ile Kayseri'ye gelen memur ve bürokratların emekli olduktan sonra dahi Kayseri'de kalmaları, şehrin yabancılar tarafından nasıl algılandığı noktasında önemli bulunuyor.[90] Ancak aynı "hanımların" toplumsal cinsiyet eşitliği noktasındaki konumları, benzer bir olumlu tablonun oldukça uzağında. Kayseri, 2018 tarihli "Karşılaştırmalarla 81 İl için Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesi"nde 40'ıncı sırada yer alıyor.[91] Bu, Kayseri'nin herhangi bir konuda iller düzeyinde oluşturulmuş bir sıralamada yer aldığı en düşük konuma karşılık geliyor. Şehrin dinamizmine ve tesisleşmenin gündemdeki yerine rağmen bir Toplum Merkezi'nin, Kadın Danışma Merkezi'nin ya da belediye tarafından açılmış sığınmaevinin bulunmaması, bu kötü tablonun nedenleri arasında sayılabilir. Buna ek olarak, gerek belediye meclisinde gerekse TBMM'de kadın temsili en düşük olan büyükşehirlerden biri olması bu tespiti destekler nitelikte görünüyor.

Kişisel deneyimler de Kayseri'nin "kendine has sosyalliği"nde kadının konumuna ışık tutuyor. Örneğin kadın istihdamıyla ilgili

olarak düzenlenen bir çalıştayda, Kayseri Kadın Girişimciler Kurulu Başkanı Sema Karaoğlu, kentteki muhafazakâr bakışın belirleyiciliğine göndermede bulunurken, iyi eğitim almış birçok Kayserili kadının çalışmak yerine evliliği tercih ettiğini, hatta daha iyi bir aileye gelin gitmek adına üniversite bitirdiğini ifade ediyor ve şehirdeki bu geleneksel yapının, eşlerinin ya da gelinlerinin iş hayatında olmasını istemeyen erkekleri söz sahibi kıldığını belirtiyor.[92]

Kayseri'de kadının toplum içindeki eşitsiz konumuna ek olarak, kentte "muhafazakâr olmayan sıradan insanların" durumu da, kentin sosyal yaşantısının önündeki engellere dair bir gösterge niteliğinde. Bu noktada, anılan gruplar için Kayseri'de özgürce ve rahat bir biçimde yaşayabilecekleri sosyal bir ortamın olmadığından bahsedilebilir. Cengiz'in vurguladığı üzere, "bir milyon nüfuslu Kayseri Kent Merkezi'nde Hilton Oteli'nin Barı dışında, bir kadın ve bir erkeğin birlikte bir kadeh bira ya da şarap içecekleri, müzik dinleyecekleri, dans edecekleri tek bir mekân bulunmuyor" ve öyle ki içki ve eğlence gibi ihtiyaçları için bile bir saat uzakta bulunan Ürgüp ve Göreme gibi turistik merkezlere gitmek gerekirken, bu zorunluluk farklı yaşam tarzlarına kapalılığın bir göstergesini oluşturuyor.[93]

Sosyal hayatın sınırlılığının bir diğer boyunu da sivil toplumun gelişmişlik düzeyi oluşturuyor. Bölgede faaliyet gösteren STK'ların durumu incelendiğinde, bölgede örgütlenme kültürünün yeterince gelişmediği, örgütlenmenin il merkezlerinde ve merkez ilçelerde yoğunlaştığı ve toplam dernek üye sayılarının yıllar itibarıyla artış eğiliminde olmasına rağmen, kadın ve 26 yaş altı genç üye oranının oldukça düşük olduğu gözleniyor.[94] İçişleri Bakanlığı, Dernekler Dairesi Başkanlığı verilerine göre, 2018 yılında Kayseri'de 1478 faal dernek bulunuyor. Kayseri'deki toplam dernek sayısının ülkedeki payı %1,27.[95] Kadın üye sayısının %15'te kaldığı bu tabloda sivil toplumun ne derece gelişmiş olduğu ve kentsel yaşanabilirliğe ne derece katkı yapabileceği konusunda oldukça karamsarız. Kendisinin feminist olmadığını ve iktidar partisine yakın olduğunu belirten Kayseri Kadınlar Derneği Başkanı Melek Aysun Şahin'in bile Kayseri gibi kapalı ve muhafazakâr bir şehirde kadın ve kadınların haklarına yönelik bir sivil toplum kuruluşu olmanın çok zor olduğunu

vurgulaması, bu karamsarlığımızı pekiştiriyor.[96] Keza tablonun geneline bakıldığında, kentlerin yaşanabilirlik ve birlikte yaşama ölçümleri olan sosyal sermaye, sivil toplum gelişimi, kültürel etkinlikler, farklı kültürel yaşam tarzlarının birlikteliği vb. ölçütlerde Kayseri, ekonomik girişimcilikte gösterdiği başarıyı gösteremiyor.[97]

Ekonomik yaşamda kritik bir konumda yer alan oturmaların sosyal hayat bağlamında da referans oluşturduğu görülüyor. Oturmalar, Kayseri'de yaşayanları egemen kültüre dahil olanlar açısından içerseyici ve dışında kalanlar açısından dışlayıcı bir faktör oluyor ki bu da aşağıda değinileceği üzere Kayseri'nin birlikte yaşama kültürü bakımından sorunlu yapısına işaret ediyor.

Kamusallığı Şekillendiren Bir Unsur Olarak Esnaflık

Kamusal alan konusunda kamusal, özel ve dinsel alanların muğlaklığı önemli teorik tartışmalara konu olurken, bu mesele özellikle Ortadoğu ve İslam toplumlarında daha çetrefil bir hale geliyor. Kayseri özelinde, oturmaların birçok konuya temas eden karakteri, kaçınılmaz biçimde kamusal ve özel ayrımını ve her ikisinin temas noktalarını ön plana çıkarıyor. Özellikle oturma hakkındaki tanıkların söylemleri ve etkinliğin dışarıdan bakıldığında oluşturduğu imaj, kamusal alanın liberal ve çoğulcu anlamını çağrıştırıyor.[98] Ancak Kayseri üzerine konuşurken Doğan'ın işaret ettiği üzere, kamusallığın "eğreti" boyutunun[99] mutlaka dikkate alınması gerekiyor. Öyle ki, dinin çok-boyutlu etkisi, hemen her konuda dönüştürücü etki yaptığı gibi, kamusallığa da nüfuz ediyor. Buna bağlı olarak da gerek kamusal alanın genel özellikleri gerekse oturma etkinlikleri, katılımcılarının kendilerini hem güç sahibi hem de sorumlulukları bağlamında erdemli yurttaşlar olarak hissetmesini sağlıyor. Bu hisse, alternatif bir İslamcı medeniyet anlayışının gerekli ahlaki zemininin yaratılıp aktarılması eşlik ediyor.[100]

Tam da bu zemin arayışı, kentin var olan zenginliklerine karşın yumuşak karnını oluşturan sosyal yaşamın kısıtlılıklarını açıklaya-

biliyor. Muhafazakâr değerler, ekonomik girişim ve zenginliğin ortaya çıkışına katkı yapabilirken, birlikte yaşama normları noktasında sıkıntı yaratıyor.[101] Oturmaların en somut örneğini oluşturduğu "biz" vurgusu, Kayseri adına ayırt edici bir vasıf olurken, katı biçimde çizdiği sınırlar, özellikle de Kürt ve Alevi nüfus ile inanmayanların (ya da laiklerin) özgür biçimde giriş çıkışına olanak tanımıyor. Farklı olanın sesini çıkaramadığı ortamda kamusala dahil oluş, kamusallığın özüne yerleşen niteliklerin taşınmasını, diğer bir deyişle herhangi bir farklılığın beraberinde kamusallaşamamasını getiriyor.[102]

"Biz"in sınırlarını katı biçimde tanımlayıp giriş çıkışın kontrolünü üstlenenlerin somut karşılığını ise bir ticaret şehri olmasının etkisiyle esnaf oluşturuyor. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın yakın geçmişte dile getirdiği esnaflığa ilişkin görüşleri,[103] Kayseri'de doğrudan bir gerçeklik halini alıyor. Ticarete egemen olanların siyasal düşüncesinin gündelik hayatta ağırlık sahibi olması durumu Kayseri'de yinelenirken, gündelik hayatın programı küçük esnafın ve tüccarın kavrayışına, yaşamın genel seyri ise finansal sermayenin yatırımlarına göre şekilleniyor.[104] Belediye eski başkanlarından Şükrü Karatepe'nin belirttiği üzere, Kayseri'de ortalama bir kişi hayatı bir esnafın bakış açısıyla takip ediyor.[105] Ülkede esnafa ilişkin genel kabullerle yaklaşıldığında, anılan perspektifin çıkar odaklı olduğu ve farklılıklara tahammülsüzlük taşıdığı gözlenebiliyor. Diğer yandan çıkar odaklılığın bir boyutu, Kayserililik üzerinden tanımlanan ve oturmalar ile örgütsel bir form kazanan bizliğin sınıfsal farklılıklar karşısında yüklendiği işlevde kendisini gösteriyor. Bu işleve, Ayşe Buğra ve Osman Savaşkan'ın ifade ettiği gibi, aynı yöredeki ve aynı çalışma kültürüne sahip işverenlerin aralarında bir güven ve dayanışma ilişkisi geliştirmeye yatkın olmaları durumuyla[106] Kayseri'de bizzat karşılaşılıyor. Örneğin Kayseri'de işçi ile patron arasında bir anlaşmazlığın görülmemesinde ya da sendikalarla sermayedar arasında sert çatışmaların olmamasında, ev oturmalarının rolü olduğu belirtiliyor.[107] İslami burjuvazi ve çalışma ahlakı konusunda benzer eleştiriyi Dilek Yankaya da dile getiriyor.[108] Ancak bu durumun ücret ya da hak konusunda adaleti ya da eşitliği

tesis edip etmediği atlanan bir husus olurken, oturmalar üzerinden sınıfsız kaynaşmış bir yapı övgüsü yapılıyor.

Benzer bir bencillik, bizliğin dışında kalanlarla olan ilişkide de kendisini gösteriyor. Kayseri geçmişteki görece çok-kültürlü hayatı söylem düzeyinde ön plana çıkarmaya oldukça istekli ve bu söylemin içeriği de yersiz değil. Özellikle ticaret odaklı kent yaşamı kozmopolit bir ortam yaratırken I. Dünya Savaşı öncesinde nüfusun büyük oranını Müslüman olmayanlar oluşturuyor. *Kayseri Deniz Postası* gazetesinden Mustafa İbakorkmaz'ın kenti, "geçmişiyle, ötekiyle yaşamayı bilen bir şehir" biçiminde tanımlayışı,[109] bu tarihsel gerçeklikle ilişkili. Ancak tarihten çıkıp bugüne gelindiğinde durum olumsuz bir görünüm alıyor. Bunun öncelikli nedeni, doğrudan öteki olarak adlandırılabilecek kesimlerle iç içe bir yaşama pratiğinin olmaması. Keyman ve Çarkoğlu'nun Kayseri'deki muhtarlarla yaptıkları görüşmelerde, kentte farklı kimliklerin ve sosyal sınıfların mekânsal olarak ayrışmış durumda olduklarına işaret ediyorlar.[110] Yerlilerin/elitlerin kültürel pratiklerinin görünürlüğü artarken, bu grubun dışında kalanlar kendi pratiklerini egemen kültürün işgal etmediği alanlarda gerçekleştirmek durumunda kalıyorlar. Daha önemlisi, sonradan gelenlerin "yerli" kentli halk ile bütünleşmesindeki kıstası, Kayserililerin yaşama şekilleri, alışkanlıklarına katılımdaki başarı ve ahlaki değerlerine ters düşmeyecek davranışlarda bulunmaları oluşturuyor.[111] Kentteki muhalif siyasi partiler, sivil toplum örgütleri ve iş insanları ise, kentte İslami muhafazakârlığın gelişimine ve cemaat örgütlenmelerinin yükselen gücüne işaret ediyorlar. Özellikle de Aleviler ve Kürtler üzerinde baskı kurulduğu, Kürt siyasi hareketiyle ilişkili partilerin kentte teşkilat kurmalarına imkân bırakılmadığı ve özellikle Ramazan ayında Aleviler üzerinde baskıların arttığı iddiaları, Kayseri tablosunun karanlık kısmına karşılık geliyor.[112] Kayseri'de çok fazla konuşulmayarak yok sayılan bir diğer öteki ise Ermenilerdir. Bugün müslümanlaştırılmış Ermeniler dışında kentte kendini Ermeni olarak tanıtan insanın bulunmadığı belirtiliyor. Bu konudaki çalışmalar, Kayseri'de Türklerin Ermenilerle ne kadar dostane ilişkiler içinde yaşadığını ya da Ermeni mahallesinde esnaf olmanın zorluklarının nasıl aşıldığını[113] vurgulasa

da 2009'da Ermenistan sınırının açılması ve Ermenistan milli takımı ile oynanacak futbol karşılaşması için Kayseri'nin seçilmesinin tepkiyle karşılanması bu meselenin hâlâ gerilim yarattığına işaret ediyor. O dönemde CHP Kayseri milletvekili olan Şevki Kulkuloğlu'nun "Kayseri'de Ermenistan maçı değil Türkiye-Azerbaycan milli maçı oynanmalı. İlla oynanacaksa millet stadı boş bırakmalı" ifadesi ve TÜRK Eğitim-Sen Kayseri 2 No'lu Şubesi'nin 250 bin imza topladığı konuyla ilgili kampanyasında "Ermeniler Türkiye Cumhuriyeti sınırlarını tanımazken Karabağ'da katledilen kardeşlerimizin kanında eli olan sözde Cumhurbaşkanı'nın Kayseri'ye maçı seyretmek için gelmemesi için bugün buradayız. Ermenistan sınırı açılsın ama bir defaya mahsus açılsın. Türkiye'den isteyenler o tarafa gitsinler ve sınır kapansın"[114] şeklindeki beyanatı da bu görüşü destekliyor.[115]

"Öteki" ile ilişkide bir umut ışığı sayılamayacaksa da en azından bardağın dolu kısmına karşılık gelen boyut, bir kez daha din ile ekonomik belirleyici karakteri oluyor. Somut ötekileştirme pratiklerinin varlığına karşı "İslam'ın getirdiği hümanizm" en azından bir kapı oluşturuyor. Özellikle Kürt sorunu bağlamında anılan hümanizm, Müslümanlık ortak paydası üzerinden görece olumlu bir bakışa vesile oluyor.[116] Tabii yukarıda değinildiği gibi, bu pratiğin, tanımlanan kamusallığa dahil olabilmek adına farklılıkları yok sayma eğiliminden çok uzağa düşmediği açık. Diğer yandan işin ekonomik boyutu, birlikte yaşama kültürüne katkı yapmasa dahi, söylemlerdeki ötekileştirici tonu hafifletici bir boyut taşıyor. Keyman ve Çarkoğlu tarafından yerel elitlerle yapılan görüşmeler, Kürt sorunu çerçevesinde en fazla şehit veren illerden biri olan Kayseri'de özellikle Kuzey Irak ve Güneydoğu illeriyle artan ticari ilişkilerin kentsel aktörlerin Kürtlere olan bakışını yumuşattığını gösteriyor. Diğer bir deyişle aktörler arasında artan etkileşim ve ekonomik iyileşme, Kürtleri "sakıncalı ötekilerden" "ne iyi insanlara" dönüştürüyor.[117] Ancak bu bakışın kentin genelinde de yaygın olduğunu ya da şiddetin ortaya çıkıp da ticaretin sekteye uğradığı zamanlarda süreklilik arz edeceğini söylemek olası görünmüyor.

Sonuç

Bugün gelinen noktada, Kayseri'nin, türkülerine yansıyan o çaresizlikten bütünüyle uzaklaştığı ve birçok kent için örnek alınan bir model teşkil ettiği söylenmelidir. Ancak Kayseri'nin kendine has vasıfları, onu diğer "Anadolu Kaplanları"ndan kimi konularda ayırmayı gerekli kılarken, bir model olarak uygulanabilirliğinin önünde engel teşkil ediyor.

Kayseri'nin belediye statüsü kazanması 1869 yılına kadar giderken, Kayseri Tayyare Fabrikası ve Bünyan Halı İpliği Fabrikaları 1926 yılında açılıyor. Bu bakımdan Kayseri sanayileşmenin geç başladığı ya da geri kaldığı bir kent olma niteliğini hiçbir zaman taşımıyor. Bilakis 1950 sonrası dönem sanayileşme ile kentin kendi ticaret odaklı vasıfları arasında bir sentez ile şekilleniyor ve 1980 sonrasında da oluşan sentezin ulusal ve uluslararası başarıları birbiri ardına geliyor. Bugün Anadolu'nun farklı kentlerinden devlet tarafından verilen teşviklerle oluşturulmaya çalışılan ortama, Kayseri, çok uzun yıllar önce kendi imkânlarıyla gelmiş bulunuyor. Bu durumda doğrudan devlet desteğine ihtiyacı olmamasına rağmen, devlet ve siyaset kademesindeki Kayserililerin varlığı, iktisadi açıdan kent için bir çoğaltan işlevi görüyor. Diğer yandan olumlu tablo, kentin ve kent insanının kendi ilişki biçimleri ile de ortaya çıkıyor. Hayırseverlik, dayanışma ve oturma örneğindeki gibi sürekli bir bir aradalık, kentin başarısında önemli rol oynayan nitelikler.

Ancak yine oturma gibi geleneksel ilişki biçimlerinin, ekonomik hayata ne zamana kadar katkı yapacağı ve hangi aşamadan sonra zarar vermeye başlayacağı önemli bir soru. Keza kurumsallaşmanın ve profesyonelleşmenin önündeki en temel engel, özellikle de aile işletmesi mantığından kaynaklanan ilişki biçimleri. Bu bakımdan Kayseri muhtemelen yakın zamanda önemli bir tercih yapmak durumunda kalacak.

Sosyal hayatın zenginliği ve birlikte yaşama kültürünün gelişmişliği konusu ise, Anadolu'nun birçok kentinde sorunlu alanlar olarak karşımıza çıkıyor ve bu durum yeni orta sınıfların kentteki

konumuna da tesirlerde bulunuyor. Özellikle muhafazakârlaşma pratiği göz önüne alındığında, birçok Anadolu kenti bu alanda birbiriyle yarışıyor. Bu noktada dindarlık ve beraberindeki muhafazakârlık vasfı, ekonomiyle birlikte Kayseri'nin ayırt edici vasfı oluyor. Kuşkusuz iki vasıf arasında bir sebep sonuç ilişkisi kurulabiliyor ve dinin ekonomik ilişkilerde farklı biçimlerde de olsa tesirinden bahsediliyor. Ancak dinin temel yansıması, sınıfsal ilişkilerin sağlığı ya da kâr hedeflerinin meşrulaştırılmasından da önce kamusallaşmada, kamusal alanının sınırlarının şekillenmesinde ve öteki ile kurulan ilişkide kendisini gösteriyor.

Bu çerçevede tıpkı Kayseri'de kamusallığı tarifte başvurulduğu gibi, orta sınıfları betimlemede de "yeni" sözcüğünün yerine "eğreti" uygun düşüyor. Keza taşıdığı nitelikler, toplumsal yaşamdaki konumu ve etkinliği çerçevesinde yeni orta sınıfların Kayseri'deki gelişmelerin etkin bir öznesi oluşuna rastlamak mümkün olmuyor. Tüm potansiyeline ve altyapısına karşın bu durumun kısa vadede ne ölçüde değişip değişmeyeceği ise, Kayseri sınırlarını aşan bir soru oluyor. Keza kentte ekonomik göstergelerin olumlu niteliğine karşın orta sınıfların konumu ve sosyal hayatın gelecek seyri, Kayseri kadar, ona benzer diğer şehirler bakımından da önem taşıyor. Kayseri, ekonomisi 15 Temmuz'dan en çok etkilenen kentlerden biri olarak görünüyor. Bu da kentlerde kurumsallaşma ve demokrasinin yönetimdeki önemine işaret ediyor.

2

Muhafazakâr Girişimcilik
Konya

Konya, bozkırın tam çocuğudur. Onun gibi kendini gizleyen esrarlı bir güzelliği vardır. Bozkır kendine bir serap çeşnisi vermekten hoşlanır. Konya'ya hangi yoldan girerseniz girin sizi bu serap vehmi karşılar. Çok arızalı bir arazinin arasından ufka daima bir ışık oyunu, bir rüya gibi takılır. Serin gölgeleri ve çeşmeleri susuzluğumuza uzaktan gülen bu rüya, yolun her dirseğinde siline kaybola büyür, genişler ve sonunda kendinizi Selçuk Sultanlarının şehrinde bulursunuz. Dışardan bu kadar gizlenen Konya içinden de böyle kıskançtır. Sağlam ruhlu kendi başına yaşamaktan hoşlanan, dışardan gösterişsiz, içten zengin Orta Anadolu insanına benzer. Onu yakalayabilmek için saat ve mevsimlerine iyice karışmanız lazımdır.[1]

On beşinci yüzyılda Konya'da doğmuş olan Muhyî'nin "Taşramızdan sormak ile kimse bilmez ahvalimiz" dizelerinin yer aldığı deyişi, bir yönüyle Konya'dan İstanbul'a doğru bir sesleniş niteliği taşır. Esas itibarıyla içerisi ve dışarısını tarifte başvurulan taşra sözcüğü, imparatorluk yapısının yerleşmesi ile birlikte giderek İstanbul dışını ifade eder bir hal alır. Diğer bir deyişle başkent İstanbul dışında kalan her yer taşradır.[2] Ancak Konya'nın günümüzde geldiği nokta, özellikle merkez ile taşranın konumlanışında Muhyî'nin yaşadığı dönemden de İmparatorluk ve Cumhuriyet dönemlerinden de oldukça farklı. Konya'nın başkent olduğu dönemler yüzyıllar öncesinde kalsa da, bugün taşıdığı vasıflar onu "zamanımızın bir başşehri" kılmaya fazlasıyla yetmekte.[3] "Bir "Anadolu Kaplanı" olarak

Konya, üretim yapısı, dış ticaretteki konumu ve gelişen sanayisi ile başlı başına önem arz ederken, ülkenin "parlayan yıldızlar"ından biri olduğu yorumuna neden oluyor.[4] Diğer yandan 2000'li yılların hemen öncesinde yerel yönetimlerin gündelik yaşamda yarattığı dönüşüm çerçevesindeki vasıfları, bugün Türkiye'de "İslami belediyecilik" adı altında örnek alınıyor; Konya, Türkiye'nin diğer kentleri için bir model olarak sunuluyor. Özellikle 1989-99 yılları arasındaki Halil Ürün'ün belediye başkanlığı dönemi, "şehrin dindar dokusuna uygun davranmak hassasiyetindeki politikalardan müteşekkil bir belediyecilik anlayışı"nı ortaya çıkarıyor.[5] Bu anlayışın uzantısında karşımıza çıkan iftar çadırları, sünnet şölenleri, yardım paketleri, dini bayramlarda ücretsiz toplu taşıma ya da işletmelerin alkol ruhsatı alış prosedürlerinin ağırlaştırılması gibi uygulamalar kısa sürede Konya'nın sınırlarını aşıyor ve 2000'li yıllarda özellikle Adalet ve Kalkınma Partisi'ne ait belediyelerin ortak bir özelliği halini alıyor.

Konya'nın taşralıktan çıkarılarak örnek bir merkez olarak sunulması, sadece yerel yönetimler alanındaki konumundan kaynaklanmıyor. Özellikle gelişen sanayisi ile Konyalı iş insanları kendilerini İstanbul'a ve Marmara Bölgesi'ne bir alternatif olarak görüyorlar. Ekonomist Daron Acemoğlu, Türkiye ekonomisinin taşıması gereken temel vasıfların yatırım ve üretkenlik olması gerektiğini söylerken, bunun için sadece İstanbul ve 5-6 holdingin yetmeyeceğini, her şehirden en az 5-6 Anadolu kaplanının çıkması gerektiğini vurguluyor.[6] Konya işaret edilen bu gereği yerine getirmede ciddi bir aday konumunda. Ülke sanayisinin İstanbul ve yakın çevresine sıkışmasının yarattığı sıkıntılar karşısında Konya OSB Başkanı Memiş Kütükçü, Konya'nın ülkenin yeni Marmara Havzası olmaya aday olduğunu söylüyor. Bu güvenin arka planında ise kentteki 2018 sonu itibarıyla 9 faal OSB, 1869 ihracatçı firma, 5 üniversite, 2 teknokent, enerji ihtisas organize sanayi bölgesi ile kentin gelişmiş sanayi altyapısı ve birlikte hareket edebilme kabiliyeti bulunuyor.[7]

Konya'nın yakın mazisi de gelişim gösteren Anadolu kentleri ile benzer noktalar taşımakta. Özellikle 1980 sonrası ülke ekonomisinin yapısal dönüşümü, Özal döneminin beraberinde getirdiği yenilikler ve bunun Anadolu'daki yansımaları, yerel elitlerin serbest pa-

zar, AB ve küreselleşme süreciyle bağ kurabilmeleri vb. söz konusu benzerliklerden yalnızca birkaçı. Ancak Konya'nın özellikle İslam ile olan çok-boyutlu ilişkisi, kentin öyküsünü oldukça özgün ve dikkat çekici kılıyor.

Bu boyutlardan ilkini, dinin Konya'da yaygın bir kültürel doku oluşturuşunda gözlemek olası. Mevlânâ'nın kent için taşıdığı önemden de anlaşılacağı üzere Sufizm, dini kentin kültürel ve tarihsel arka planının merkezine yerleştiriyor.[8] Dinsel referanslar kentsel yaşamın hemen her alanında belirleyici bir vasıf taşıyor ve özellikle de dinsel muhafazakârlık noktasında farklı sembolik anlamları ortaya çıkarıyor. Anlamlandırma sürecinin bir yönü sekülarizm tartışmaları bağlamında kente olumsuz bir imaj yüklemekte. Kimi durumlarda Konya, "gericilik", "irtica", "dincilik" ya da "yobazlık" gibi kategorilerin mekânsal karşılığına yerleştirilebiliyor. 12 Eylül'ün hemen öncesinde İstiklal Marşı'nın oturarak protesto edilişi gibi olaylar, bu perspektifin temel göndermesini oluşturuyor ve etkisini 28 Şubat sürecinde dahi sürdürüyor. Diğer yandan Konya, nötr ya da pozitif bir sembolleştirmenin de konusu aynı zamanda. Şehirde yaşanan hemen her bir gelişme, modernleşme ve İslam ilişkisi bakımından bir veri niteliği taşıyor. Modernliğin İslam'la ne ölçüde uyumlu olabileceği, İslami olanın modernleşmesi ile modern olanın İslamlaşması gibi konularda Konya, ele alınacak somut örnekleri fazlasıyla sunuyor.[9] Üstelik Konya'ya atfedilen bu anlam, modernleşmenin ele alınış tarzı bakımından bir model olarak da sunulabiliyor. Örneğin Ahmet Koyuncu, kenti gerek Türk modernleşmesinin gerekse küreselleşmenin bireylerin hayat tarzlarına yansıyan etkilerine karşı sessiz bir direniş ve mesafeli bir tutum takınmakla tanımlıyor.[10] Ona göre Konya, manevi gelenek içinde şekillenen bir maziye ve bu maziyi içinde yaşanılan güne taşıyan gündelik pratiğe sahip. Buna bağlı olarak Konya'nın tarihi ve kültürel birikimi, dindar-muhafazakâr kimliği ve diğer şehirlere kıyaslandığında incelikli, esnek ve dışarıdan gelen kültürel unsurları içeride eritme tecrübesine sahip özelliği, kentte yaşayanların kimliğini de inşa ediyor.[11] Bu iyimser değerlendirmenin ne kadar geçerli olduğu üzerine düşünmek gerek.

Kentin İslam'la olan ilişkisinin ikinci boyutu siyasal tercihlerde kendisini göstermekte. Konya'nın en bilinen vasıflarından biri 1960'lı yıllarla birlikte İslamcı siyasi partileri yoğun biçimde desteklemesi. Seçmen davranışlarında dinin belirleyiciliği noktasında Konya benzersiz bir örnek sunarken, Necmettin Erbakan'ın siyasi yolculuğunun da başlangıç noktasını oluşturuyor. Kayseri'de gözlenen pragmatik tercihlerden farklı olarak şehir yoğun bir çoğunluk oyu ile "tutarlı" bir çizgi izliyor. Konya sırasıyla Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi, Refah Partisi ve Fazilet Partisi'nin "kalesi" vasfını taşıyor. Anılan siyasi geleneğin 2000'li yılların başında bölünmesiyle birlikte tüm ülkede olduğu gibi Konya'da da AKP'li yıllar başlıyor. Kronolojik ve siyasal açıdan anılan zaman dilimi, kentin dinle bağının diğer bir boyutunda da kendisini gösteriyor ve sermayenin "dindar" türünün de yoğunlaştığı bir alana karşılık geliyor. MÜSİAD'ın ülkenin ekonomik ve siyasal yaşamında sahip olduğu önemden bahsetmek, belli açılardan Konya'dan da bahsetmek demek. Keza oluşumun ortaya çıkışında da, önemli tarihsel süreçlerde oynadığı rollerde de Konya kökenli iş insanları önemli bir ağırlığa sahip. Bunun sonucunda bu iş insanlarının da Konya Ticaret Odası ve Konya Sanayi Odası'nda yöneticilik yapmaları elbette tesadüf değil.[12] Bu noktada Anadolu sermayesi, i) muhafazakâr, dindar işinsanları, ii) tarikat ve diğer dinsel gruplara ait şirketler ve iii) çok-ortaklı teşebbüsler şeklinde bir ayrıma tabi tutulduğunda,[13] Konya her bir kategoriye dair örnekler sunabiliyor. Ancak Konya'nın gelişiminin kökeninde çok ortaklı girişimlerin yer aldığı Kayseri'den farklı olarak dindar iş insanları ön plana çıkıyor.

Kent kimliğine ilişkin yapılan tanımlara bakıldığında, nasıl her insanın kendine ait özellikleri, kimliği ve kişiliği varsa kentlerin de kendilerine ait kimlik ve kişiliklerinin var olduğundan bahsediliyor.[14] Konya için de bu kimlik ve kişiliğin İslam üzerinden tanımlanması mümkün. Neticede Konya'nın dindarlığın ve dini muhafazakârlığın sembol kenti olarak görülmesi durumu, tartışmasız bir kabul görecek denli yaygın ve bu yaygınlık çerçevesinde de farklı analizlerin konusu oluyor. Bu analizlerin ana damarında dinin modernleşme ve kapitalizmin İslam ile olan ilişkisi gibi konular yer alı-

yor. Buna bağlı olarak Konya gerek akademik incelemelerde[15] gerekse uluslararası yatırımlara dair alternatif arayışlarda ilgi görüyor. Diğer yandan Konya'ya *Financial Times*'ın yayını olan *FDI* (*Foreign Direct Investment*) *Magazine* tarafından sıkça dikkat çekiliyor. İlk olarak 2006-7 yıllarında "Avrupa Şehirleri ve Geleceğin Bölgeleri" kategorisinde en iyi ikinci şehir olarak tanımlanan Konya, yine Avrupa ölçeğinde "Doğrudan Yabancı Yatırım Stratejisi" kategorisinde 2010-11'de 4'üncü, 2012-13'te ise 10'uncu sırada yer alıyor.[16]

Tartışmanın diğer bir boyutu ise, yine din temelinde yeni orta sınıfların Konya'da yerleştikleri konum üzerinden şekilleniyor. Dinin başlıca aidiyet ve kimlik unsuru olduğu kent, giderek artan maddi zenginlik ve kapitalist ilişkiler temelinde yeni orta sınıfların gelişimine imkân tanıyor. Ancak onun özellikle sosyal yaşamdaki davranış biçimleri ve hareket özgürlüğü bir düğüm noktası oluşturuyor. Orta sınıfların içinde bulundukları karmaşık konum, bir yönüyle İslam ve burjuvazi ilişkisinin kendi gerilimlerini yansıtıyor. Şebnem Gümüşçü'nün "mütedeyyin burjuvanın kalesi"[17] olarak gördüğü Konya özelinde yeni orta sınıflar, "adalet ve eşitlik dini olarak İslam" anlayışı uyarınca bir müslümanın burjuva olamayacağı görüşü ile "ticaret dini olarak İslam"ın meşru yollardan edinilmiş servete ilgisinin yarattığı çelişkinin[18] merkezinde yer alıyor.

Konya'nın "İllerarası Rekabetçilik Endeksi 2013-14" araştırması çerçevesinde oluşturulan alt endekslerdeki konumu oldukça çarpıcı. Genel sıralamada 6'ncı, tarım endeksinde ülke genelinde ilk sırada yer alan kent, altyapı endeksinde de 5'inci. İnovasyon, girişimcilik ve sosyal yaşam endekslerindeki 7'ncilik, rekabet endeksindeki 8'incilik, sağlık endeksindeki 9'unculuk ve makroekonomi endeksindeki 10'unculuk Konya'nın ilk onda yer bulduğu alanlar.[19] Bu endeksler üzerinden değerlendirildiğinde, ki bunlar neoliberal kalkınma kriterleri açısından öne çıkan özelliklerdir, Konya örnek bir kent olarak değerlendirilebilir. Ancak Konya'nın altyapı ve diğer hizmetlerde gösterdiği başarı, ekonomik dinamizm ve rekabetçiliği, kentin din ve dindarlık arasında kurduğu bağ ile şekilleniyor ve kamusal alanın din çerçevesinde örgütlenişi –bu sembolik de olabilir– kentin yaşanabilir olma potansiyelini sınırlıyor. Dilek Yankaya, bireyin

ekonomik yaşamındaki (özellikle kapitalizm ve küreselleşmeyle ilişkilendiği durumlarda) tüm tercihlerinin İslam tarafından belirlenmediğini, özel yaşamla kamusal yaşamın kesişme noktasında üretildiğini iddia ettiği "İslami seçicilikler" kavramı ile açıklar.[20] Ancak bireyin bu tercihleri yapabilmesi için uygun ortam Konya'da ne kadar var, tartışılır.

Dolayısıyla Konya ekonomisi, Türkiye ekonomisinin genelinde sahip olduğu pay ile önemli. Diğer yandan ekonomik yapının mekândaki etkileri bağlamında bu önem daha da artıyor. Oldukça hızlı ve görkemli bir gelişim gösteren sermayenin her şeyden önce dindarlıkla tanımlanan mekânla ilişkisi bugüne ve geleceğe dair önemli veriler sunuyor. Üstelik anılan gelecek salt Konya'nın değil, ülkenin de geleceği. Çünkü Konya'nın yakın gelecekte diğer Anadolu şehirlerinden daha hızlı bir gelişmişlik düzeyine varacağı ve ciddi bir sıçrama yapabilecek tek kent olacağı öngörülüyor. "2023 Türkiye Üretim Liginde Şehirler" başlıklı araştırmada Konya'nın mevcut payına kıyasla ilave üretimden 4,2 puan fazla pay alması bekleniyor. Konya dışında 2-2,5 puanın üzerinde bir paya sahip olacak herhangi bir il ise öngörülmüyor.[21] Sermayenin gelişiminin daha da pekişeceği ortamda dinin sosyal hayat ve ekonomik alan arasındaki nasıl bir konumda olacağı önemli bir tartışma niteliği kazanıyor.

İşletme Sayısı, Dış Ticaret Hacmi, Ar-Ge: Ekonominin Yükselen Yıldızı Konya

Tarihsel olarak bir tarım ve ticaret kenti hüviyetini taşımış olan Konya, son yıllarda başta tarımsal altyapısına uygun olmak üzere, tarım ve gıda sanayisindeki atılımı ile dikkat çekerken, coğrafi koşullar ve yönetsel başarı yoluyla da giderek bir sanayi ve ticaret metropolü halini alıyor. Geniş ve düz arazi yapısı fabrikalara gerek kurulmasında gerekse faaliyete geçişleri sonrasındaki lojistik aşamasında avantajlar sağlarken, Anadolu'nun tam ortasında yer alışı, Türkiye'nin geneline ulaşım açısından kenti ön plana geçiriyor. Konya'da 24 girişimcinin kurduğu Konya Savunma Sanayi Anonim

Şirketi'nin %49 ortaklığıyla 2020 yılında açılması planlanan Aselsan Konya Silah Sistemleri Fabrikası'nı ASELSAN'ın bu kentte kurma kararı da söz konusu öne çıkışı destekliyor. Aynı durum Avrupa ve Ortadoğu arasında bulunuşu açısından da geçerli. Belki de hepsinden önemlisi, kentin nitelikli işgücü konusunda sahip olduğu potansiyel. 1975 yılında kurulan Selçuk Üniversitesi zaten kendi geleneğini oluşturmuş durumda. Buna Necmettin Erbakan (2010) ve Selçuk üniversitelerinin bölünmesiyle oluşturulan Konya Teknik (2018) ile KTO Karatay (2010) ve Konya Gıda ve Tarım (2013) Vakıf üniversitelerinin eklenmesiyle, kentin sosyal hayatına olduğu kadar nitelikli işgücü ihtiyacının karşılanmasına da etki edecek bir faktör oluşuyor.

Altyapı koşullarının bu niteliğine ek olarak ihtiyaç duyulan "müteşebbis ruh" da Konya'da fazlasıyla mevcut. Bu durum Konya'nın geçmişinden bugüne uzanan bir süreklilik. Örneğin, ilk milli banka girişimine Konya'da rastlanıyor. 1909 yılında Konya eşrafının Şirket-i İktisadiye-i Milliye adıyla komandit şirket yapısında gerçekleştirdikleri oluşum, kentte girişimcilik fikrinin yayılmasıyla küçük sermaye sahiplerinin paralarını saklamak yerine özel girişimlere yöneltmesine katkı yapıyor. Öyle ki, Konya'da 1908'den sonra kurulmaya başlayan anonim şirket sayısı hızla artıyor. 1920 yılına gelindiğinde, Anadolu'da bulunan 76 Anonim şirketin 19'u Konya'da bulunuyor. Cumhuriyet döneminde ise sanayi tarıma dayalı bir biçimde gelişiyor ve esas itibarıyla 1960'tan sonra hızlanıyor.[22] Bu tarihe kadar Konya'da un fabrikaları dışında 1937'de kurulan Sümerbank Pamuklu Sanayi Kuruluşu ve 1954'te üretime geçen Şeker Fabrikası faaliyet gösterirken, 1960 sonrasında sayı her geçen gün artıyor. Dolayısıyla Konya'da bugün faal durumdaki işletme sayısı şaşırtıcı değil; keza Cumhuriyet öncesinde dahi belli bir ekonomik hareketlilik Konya'da zaten mevcut. Bugün geldiğimiz noktada Konya'yı anlamlı ve özel kılan, bu işletmelerin yoğun biçimde uluslararası ticaretin parçası olmaları durumu.

Konya'daki girişimciliğin nicel ve nitel özellikleri, sadece ekonomik hayatın değil kentsel yaşamın bir vasfı olma niteliğini taşıyor. Türkiye genelinde faaliyet gösteren yaklaşık 210 bin KOBİ'nin

35 bin kadarı Konya'da yer alırken, bu alanda 4'üncü sıraya yerleşen kent "KOBİ başkenti" olarak anılıyor.[23] Burada KOBİ'lerin yaygınlığı şehrin genel karakteriyle uyum içinde. Yerel dinamiklere dayanan esnek üretim yapısı ancak böyle bir ölçekte sağlanıyor. Diğer yandan işyeri, esnaf ve sanayici sayısının sürekli artışı, elde edilen kârın yeniden şehirde harcandığının da bir göstergesi. 2019 yılı verileri uyarınca 53.691 işyerinin bulunduğu kent bu açıdan 6'ncı sırada yer alırken, sayıları 51.600'ü aşan esnafıyla da ülke genelinde 6'ncılığa yerleşiyor.[24] Sanayi alanında ise 2016 sonu itibarıyla 7312 işletmenin sanayi siciline kaydı bulunurken, 1375 işletme de sanayi sicil belgesi almak için onay bekliyor. Anılan rakamlar, Konya'yı sanayi sicil veri tabanına göre ülke sıralamasında 4'üncü büyük il yapıyor.[25]

Gerek ülke genelindeki sıralamalardaki yükseklik gerekse işletme ya da işletmeci sayısındaki artış son yıllarda ivme kazanmış olsa da, Konya'nın özellikle ticaret noktasında önemli bir gelenek sahibi oluşu da atlanmamalı. Konya Ticaret Odası, 130 yılı aşan geçmişi ile İstanbul'dan sonra en köklü ticaret odası konumunda. 20 Ocak 1880'de, padişah fermanı ile açılan oda, bugün toplam üye sayısı itibarıyla Türkiye'nin en büyük 6'ncı odası.[26]

Konya'da ekonomik dinamizmin işletme sayısından belki de çok daha önemli olan boyutunu istihdam ve işsizlik konuları oluşturuyor. TÜİK'in 2017 yılı hane halkı istatistiklerine göre, Türkiye'de işsizliğin en az olduğu bölge Konya ve Karaman'ın oluşturduğu TR52 bölgesi. Türkiye'de işsizlik oranı %10,9 iken Konya'da %5,9 olarak karşımıza çıkıyor ve bu da kenti Karaman'dan sonra işsizlik oranı en düşük 2'nci il yapıyor.[27] Konya'da istihdam edilen nüfus 99.435'i aşarken, işsiz sayısı 58.776'nın altında kalıyor. İstihdamın sektörel dağılımına bakıldığında, ilk sırayı %45,9 ile hizmet sektörü alıyor. Ancak dikkat çekici olan, Konya'daki hizmet sektörünün Türkiye ortalamasının yaklaşık 8 puan gerisinde olması. Buna bağlı olarak gerek %28,3'lük sanayi sektörü, gerekse %25,8'lik oranıyla tarım sektörü, Türkiye ortalamasının üzerinde seyrediyor.[28]

Tarım konusunda Konya ülkenin tarımsal karakterinin en belirgin olduğu coğrafyalardan biri. Ülkenin en geniş yüzölçümüne sa-

hip olan kentin önemli bir alanını da kırsal bölge oluşturuyor. Buna bağlı olarak toplam tarım alanı, toplam ekilen alan ve toplam nadas alanında ülke genelinde ilk sırada yer alıyor.[29] Ayrıca toplam tahıl miktarında da Türkiye lideri olan Konya, ülke ihtiyacının %10,2'sini, tohum üretiminin de %38'ini karşılıyor. Diğer yandan Konya, organik tarım konusunda da Türkiye'nin en iyilerinden biri olma vasfına sahip. Acı bakla ve termiye ürünlerinde Türkiye üretiminin %100'ünü gerçekleştiren Konya, havuç, çilek ve pancarda 1., vişnede ise 2. sırada yer alıyor. Türkiye genelinde 1.610.913 ton organik üretim yapılırken; Konya toplamda 15.908 ton üretimle 16'ncı sırada bulunuyor.[30] Ancak bu nitelikleri dahi potansiyelinden bütünüyle yararlanıldığı anlamına gelmiyor. Tarımsal üretim bakımından bölgenin en temel sorunu, bölge içi su kaynaklarının ve su potansiyelinin yetersizliği. Özellikle de Konya Ovaları Projesi (KOP) Bölgesi olarak tanımlanan alan ile GAP bölgesi karşılaştırıldığında Konya adına ciddi bir tehdit hissediliyor.[31]

Konya'nın tarım konusunda sahip olduğu önemin ikinci boyutu, girdisini tarımdan alan, tarıma dayalı imalat sanayinin gelişim düzeyi ile ilgili. Burada kuşkusuz ki tarımsal ürünler öne çıkıyor. Ancak şehrin rekabet gücünü artıran faktör, tarımsal üretimin sanayi ile büyük oranda entegrasyonunun sağlanmış olması. Tarım ürünlerinin ucuz hammadde olarak sanayiye katılımı gelişmişlik konusunda önemli bir aşama olurken, Konya'nın bunu kendi sınırları içinde başarması dikkate değer bir nokta. Bu çerçevede tarıma dayalı imalat sanayisi kapsamında işletme sayısı 1103 olurken, bu rakam toplam imalat sanayisinin de %22,45'ine karşılık geliyor.[32]

Son olarak Konya'da tarım makinelerinin üretimi konusu, şehrin genel vasıflarının sanayiye yansımasının en somut örneklerinden birini oluşturuyor. Tarıma dayalı sanayinin gelişmişliğine ek olarak, tarım makineleri sektörünün de kentin ayırt edici niteliklerinden biri olduğu söylenebilir. Biçerdöver, gübre dağıtma makinesi, ekim makinesi ve seyyar süt sağım makinesinde Türkiye birincisi olan Konya, traktör, pulluk ve su pompası sayılarında da Türkiye'de 2'nci sırada yer almakta. Kentte traktörlerde kullanılan parçaların %90'ı ve tarım makinelerinde kullanılan parçaların %100'ü üretiliyor. Tarım

makine ve aletleri sektöründe Konya, Türkiye pazarının %65'ine sahipken, sektör ihracatının da %45'ine kaynaklık ediyor.[33]

Tarıma bağlı sanayi kollarını da kapsayacak bir biçimde şehrin sanayideki başarısının arkasında altyapı olanaklarının gelişmişliği yatıyor. Özellikle sanayi faaliyetlerinin mekânsal organizasyonu konusunda Konya'nın hem önemli sayılabilecek bir tarihsel deneyimi hem de zengin alternatifleri bulunuyor. 1976 yılında 150 işyerine sahip Konya I. Organize Sanayi Bölgesi ile başlayan sanayi altyapı çalışmaları, 1995 yılında II. ve III. OSB'lerin birleşmesiyle geniş bir OSB faaliyet alanına ulaşıyor. Konya I. OSB'de tarım alet ve makineleri, otomotiv yan sanayi, makine ve yedek parça imalatı, sulama sistemleri ve boya-kimya sanayi faaliyetleri yoğunlaşırken, II ve III. OSB'de otomotiv, döküm, makine, tarım aletleri ve gıda sanayi ön plana çıkıyor. Kentte sanayi için uygun altyapı oluşturma çalışmaları daha sonra ilçelere doğru genişliyor ve Akşehir, Beyşehir, Çumra, Ereğli, Kulu, Karapınar ve Seydişehir'de OSB'ler açılıyor.[34] Bugün gelinen noktada 9 OSB'nin yanında Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı destekli 17 küçük sanayi sitesi, il merkezinde yer alan 15 küçük sanayi sitesi, Konya iline bağlı ilçelerde yer alan 12 küçük sanayi sitesi ve 10 özel sanayi sitesi bulunuyor. 2016 yılı verilerine göre I. Organize Sanayi Bölgesi'nde 167, Konya Organize Sanayi Bölgesi'nde 556, Beyşehir Organize Sanayi Bölgesi'nde 8, Ereğli Organize Sanayi Bölgesi'nde 43, Akşehir Organize Sanayi Bölgesi' nde 27, Seydişehir Organize Sanayi Bölgesi'nde 2, Çumra Organize Sanayi Bölgesi'nde 4 ve Karapınar Organize Sanayi Bölgesi'nde 17 adet olmak üzere, toplam 824 firma üretim gerçekleştiriyor.[35]

Konya'da sanayi altyapısının gelişmişliği noktasında dikkat çekici bir örnek ise, kentte özel OSB'lerin ve sanayi sitelerinin varlığı. Şehirde üç adet özel OSB bulunurken bunların en önemlisini BÜSAN OSB oluşturuyor. Türkiye'de özel OSB'ler arasında ilk, dünyada ise 6'ncı sırada yer alan BÜSAN OSB'de 862 işyerinde 1062 firma faaliyet gösteriyor ve yaklaşık 21.000 kişiye istihdam sağlanıyor. Buradaki firmaların %70'i otomotiv yedek parçası üretiyor.[36] Kentte ayrıca 121 firmanın yer aldığı Konsan OSB ile 55 firmanın bulunduğu Ketenci OSB faaliyet gösterirken 46 işyeri kapasiteli Bozkır Öz-

lem Sanayi Sitesi projesi de devam ediyor.

Konya'daki sanayi işletmelerinin faaliyet gösterdikleri alanların çeşitliliği de dikkat çekici bir husus. Tarım aletleri konusundaki merkezî konuma ek olarak Konya, metal işleme alanında da Türkiye pazarının %45'ine sahip ve metal döküm sanayi sektöründe 450 firma yılda 250.000 ton kapasiteyle üretim yapıyor.[37] Otomotiv yan sanayi sektöründe, birçok marka modelin %70'ten fazla parça ve ekipmanı Konya'da üretiliyor. Diğer yandan çikolata ve şekerleme sektörü, kentte oldukça ilerlemiş durumda. Bu alanda kentin toplam payına ek olarak, özellikle Torku markası önemli bir örneği oluşturuyor. Konya Şeker kapsamında ortaya çıkan marka, kısa bir sürede ulusal çaptaki yaygınlığı ve bilinirliğine ek olarak, gıda sektörünün birçok alanına genişleyen bir başarı öyküsüne sahip. Ayrıca Konya yılda yaklaşık 15 milyon çift ayakkabı üretimi ile Türkiye pazarının %15'ini tek başına karşılarken İstanbul ve İzmir'den sonra 3'üncü sırada geliyor.[38] Üstelik bahsedilen sektörel zenginliğin yanında Konya, kümelenme konusunda da önemli girişimlere evsahipliği yapıyor. Otomotiv Yan Sanayi İş Kümesi, Döküm Kümesi, Ayakkabıcılık Kümesi (*Shoe Coll*) ve Tarım Makineleri Kümelenme Merkezi (KONTARKÜM) kentin bu alandaki faaliyetlerini oluştururken,[39] sahip olduğu potansiyeli en verimli şekilde değerlendirme çabasını da güzel biçimde yansıtıyor.

Sahip olunan sanayi altyapısı, neticede dış ticarette büyük bir başarı sağlayan ve gelişim süreci itibarıyla Türkiye ortalamalarının önüne geçen bir kenti karşımıza çıkarıyor. Konya'da, 2009 yılı istisna olmak üzere, son 13 yıldır dış ticaret rakamlarında sürekli artış görülüyor. 2002-14 döneminde Türkiye'nin dış ticaret hacmi 4,56 katına çıkarken, Konya'nın dış ticaret hacmi aynı dönemde 9,71 katına ulaşıyor. 2002'de 292 milyon dolar olan Konya'nın dış ticaret hacmi, 2018 yılında 1,55 milyar dolar seviyesine yükseliyor ve ülke dış ticaretinin binde 7'sini oluşturuyor.[40] 2018 yılı TÜİK verileri itibarıyla Konya'da 908.548.102 dolar tutarında ithalat, 1.785.287.852 dolar tutarında da ihracat gerçekleşmiş durumda. Aradaki fark, Konya'nın ülke geneline kıyasla istisnai bir niteliğini de gösteriyor. Türkiye genelinde özellikle son yıllarda dış ticaret açığı artarak de-

vam ederken, 2016'da gözlemlendiği üzere Konya'da dış ticaret dengesi fazla verme eğiliminde.[41] 2018 yılı dış ticaret fazlası 877 milyon dolar.[42]

İthalat noktasında 2002'de 431 olan ithalatçı firma sayısının 2016 sonu itibarıyla 3 kat artarak 1347'ye çıktığı gözleniyor. Benzer biçimde ithalat rakamı da bu sürede yaklaşık 7 kat artıyor ve bugünkü değerine ulaşıyor. Kent, 106 farklı ülkeden mamul satın alıyor; bunlar arasında en ön sırada Çin (%18,9), Rusya (%15,9) ve Almanya (%5,63) geliyor. İthal edilen ürünlere bakıldığında, ilk sırada %18'lik pay ile kazan ve makineler geliyor. Bunu hububat, un ve nişasta ürün sektörü ile plastikler ve mamulleri sektörü takip ediyor.

Konya'nın ihracat performansının detaylarına inildiğinde, 2016 yılında ülke ihracatının %1'ni bu kentin gerçekleştirdiği görülüyor. Diğer yandan 2000-18 arasında ihracat rakamları yaklaşık 21 kat artarken, ihracatçı firma sayısı da yaklaşık dört kat artarak 1741'i buluyor. Bu firmalar arasında Türkiye İhracatçılar Meclisi tarafından açıklanan "Türkiye'nin İlk 1000 İhracatçısı Listesi"nde de yer alan Eti Alüminyum, SSP Otomotiv, Konya Şeker ve Atiker gibi Konya kökenli firmalar da bulunuyor.[43] Diğer yandan toplam ihracatçı firma sayısı ile Konya, Türkiye çapında 6'ncı sırada yer alırken, 33 ilin toplamından daha fazla ihracat gerçekleştirmiş oluyor.[44]

Konya ihracatının yoğunlaştığı sektörlere bakıldığında gıda ile makine ve makine ekipmanı sektörleri başı çekiyor. TR52 bölgesinden ihracatın yaklaşık üçte biri gıda sektöründe olurken, ilişki içinde olunan ülke sayısı da her geçen gün artmakta.[45] Gıda sektöründen sonra ihracatın yoğunlaştığı diğer alan, savunma sanayi için de önem arz eden makine ve ekipman imalatı sektörü. Bunu otomotiv yan sanayi sektörü takip ediyor olsa da, ihraç edilen ülkelerde çeşitlilik sağlanamadığı göze çarpıyor.[46] İhracatın genel seyri bakımından ise, Konya'dan 177 farklı ülkeye ihracat yapılıyor. Irak ve Almanya'nın son yıllarda en fazla ihracat yapılan ülkeler arasında başı çektiği grubun diğer üyeleri İran, Rusya, İtalya, Suudi Arabistan, Mısır ve Cezayir.[47] Diğer yandan ülke ihracatının genelinde gözlenen bir tespit olarak kriz döneminde Avrupa Birliği ülkelerinin ihracat içerisindeki payının azalması ve Ortadoğu ülkelerinin payla-

rında artış yaşanması durumu, Konya için de geçerli.[48]

Her şeye rağmen mevcut ihracat rakamlarının Konyalı yerel elitlerce yeterli bulunmadığı ve artışın devam etmesi gerektiğine tanık oluyoruz.[49] Buna göre önümüzdeki 3 yıl içerisinde 2,5 milyar dolar, 2023 yılında da 15 milyar dolarlık bir ihracat hedeflenmekte. Bu hedeflere ulaşılması durumunda Konya'nın ithalat konusunda ilk beşe yerleşeceği öngörülüyor.[50] Hedeflere ulaşabilme doğrultusunda Ar-Ge faaliyetleri önem atfedilen bir konu. Konya, Teknokent Ar-Ge faaliyeti yürüten, özellikle yeni ve yüksek teknolojilerle uğraşan teknoloji firmalarına uluslararası standartlarda teknopark hizmetleri sunuyor. Diğer yandan Konyalı işletmelerin marka ve patent konusunda ciddi çabalar içinde oldukları görülüyor. Konya, 2399 marka tescili ile Türkiye çapında 7'nci; Patent Tescilinde 81 patent ile 6'ncı, Endüstriyel Tasarım'da 1365 endüstriyel tasarım ile 7'nci, Faydalı Model Tescili'nde de 139 faydalı model ile 5'inci sırada bulunuyor.[51] Markalaşmanın bir diğer yüzü ise, Konya sanayisinde ön plana çıkan firmaların, sektörleri itibarıyla da hızlı bir bilinirlik kazanıyor olması. Konya, İSO'nun 2017 "İlk 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" listesine 5, "İkinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" listesine ise tam 16 firma veriyor.[52] Bunlar arasında Konya Şeker (Torku), Tümosan, Pakpen, Konya Çimento, Ova Süt, Ova Un, Akbel ve ENKA Süt, Kombassan Kâğıt, Bürosan, Akbel Süt, Atiker Metal, Selva Gıda ve Kompen PVC gibi firmalar bulunuyor. Özellikle süt, şekerleme ve un gibi gıda alanındaki ürünler, doğrudan gündelik rutin içinde tüketildiği için ihracat ya da kâr rakamlarıyla açıklanamayacak bir bilinirlik sahibi oluyorlar ve bundan Konya da kazançlı çıkıyor. Özellikle Torku'nun şeker ve çikolatadan başlayıp süt ve şarküteri ürünlerine genişleyen yelpazesi, futbol ve basketbol takımlarına sponsorlukla pekişiyor ve Konya'nın ülke geneline açılan vitrini niteliğini kazanıyor.

Konya'nın geleceğe dair planlarında öne çıkan bir diğer sektör ise lojistik. Konya Organize Sanayi Bölgesi'nin hemen yanı başında 1 milyon metrekareden oluşan Lojistik Köy kurma çalışmaları devam ediyor. Projenin tamamlanmasıyla 634.000 ton civarındaki taşıma kapasitesinin üç katına çıkarılması öngörülüyor.[53] Ayrıca To-

hum ve Gen Teknolojileri Vadisi ile tohum üreticisi firmaların altyapısal ihtiyaçlarını karşılamak ve yeni tohum tiplerinin ekimi için bir araştırma merkezi ve bir tohum koruma ve geliştirme merkezi oluşturuluyor.[54] Yine üretimin uzantısında yer alan ve Konya'nın ülke genelinde söz sahibi olduğu bir diğer faaliyet de fuarcılık. Kent ülkedeki fuarcılık faaliyetleri açısından bir lokomotif işlevi görüyor. Konya Ticaret Odası TÜYAP Fuar Merkezi, Türkiye'nin en büyük 4'üncü fuar merkezi olarak kentin mekânsal karakterine etki yaparken, özellikle kentin ekonomik hayatı ve faaliyetlerini ilgilendiren konularda yılda 10'dan fazla fuara evsahipliği yapıyor.[55]

Konya'nın sanayideki başarısının yanında gölgede kalmasına ve sahip olduğu potansiyeli kullanmada sıkıntılar yaşamasına rağmen, turizmin de kent ekonomisinin önemli bileşenlerinden biri olduğu aşikâr. Kent, 2016 yılında İslam İşbirliği Teşkilatı tarafından 57 İslam ülkesinin "İslam Dünyası Turizm Başkenti" ilan edildi.[56] Konya Büyükşehir eski Belediye Başkanı ve halen AKP Konya milletvekili olan Tahir Akyürek, "Bu bayrağı Kudüs'ten devralıp Medine'ye devretmek çok güzel bir tevafuktur. Bu da Konya'nın Mekke ve Medine'nin kardeşi, Kudüs'ün bir eşi olduğunun göstergesidir"[57] diyerek konunun dini boyutuna ve Konya'ya turizm açısından getirisine vurgu yapmıştır. Bu noktada Mevlânâ'nın şehirdeki varlığının bir diğer etkisi de ağırladığı turist sayısında görülüyor. Mevlânâ Müzesi, Ayasofya ve Topkapı Sarayı'nın ardından yaklaşık 2,8 milyon ziyaretçi ile Türkiye'nin en fazla ziyaret edilen 3'üncü müzesi. Bu ziyaretçi sayısı aynı zamanda Konya'daki tüm müzelere yapılan ziyaretlerin %91'ini tek başına karşılıyor.[58] Ancak bu yüksek oran, Mevlânâ Müzesi anlamında bir başarı iken kentin genel turizm potansiyelinin ne ölçüde geri planda kaldığını da gösteriyor. Mevlânâ Müzesi'ne yaklaşık kırk kilometre mesafede olan ve UNESCO (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü) Dünya Mirası Listesi'nde yer alan Çatalhöyük Neolitik Kenti kazı alanına gelen ziyaretçilerin sayısı on bini bulmuyor. Bir yönüyle diğer merkezlerin altyapı ve tanıtım etkinliklerindeki eksiklikle açıklanabilecek bu durum, aynı zamanda turizmdeki dar bir pazarlama ve markalaşma anlayışının ürünü ya da bir tercih olarak düşünülebilir. Aslında tam da

bu noktada, Konya'nın bir başka antik tarihi yerleşim merkezi olan Sille'nin de öne çıkarılması gerek. Bir zamanlar Rumların yaşadığı Sille, nüfus mübadelesi sonucunda tenhalaşmıştır. Bu tenhalık zamanla azalmış, 2001 yılında Konya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu tarafından kentsel sit alanı olarak kabul edilmesiyle Sille'nin tarihi niteliği tanınmıştır. Sille'deki mağara kiliseleri ve diğer kiliseler, Konya'nın bugün pek de dile gelmeyen gayrimüslim mazisini hatırlatması bakımından dikkate değer.[59]

Dindarlıktan Görece Bağımsız Bir Alan: Konya'da Mekân

Türkiye'nin en büyük yüzölçümüne sahip kenti olan Konya'nın ekonomik alanda gösterdiği başarıda üç tarihsel olgunun rol oynadığından bahsedilebilir: Çatalhöyük'ten bugüne tarihsel olarak sahip olduğu güçlü şehircilik geleneği; tasavvuf, Sufî geleneği ve İslam ile dokunmuş kültürel yapı; üretim geleneği, ki öz kaynakları ile üreten ve kalkınan bir şehir olan Konya, üretimden elde ettiği değerleri tekrar üretime kazandıran bir anlayışa sahip.[60] Tüm bu faktörlerin birleşimi sermaye-mekân diyalektiğinin çerçevesini oluşturuyor.

Çerçevenin şehircilik boyutunda Konya'nın geçmişi, insanlığın geçmişi ile örtüşüyor. Çatalhöyük insanlığın yerleşik yaşama ilk kez geçtiği yerlerden ve Konya'yı da MÖ 7000 ila 8000 arasına tarihlenen bir geçmişin mirasçısı kılıyor. Şehir birçok medeniyetin izlerini barındırıyor. Üstelik İpek Yolu'nun en önemli ticaret ve konaklama merkezlerinden biri. Dolayısıyla ticaretle iç içe olma durumu kentin tarihinde mevcut.

Şehircilik noktasında bugüne varıldığında ise, çarpıcı bir başarı göze çarpıyor: Güncel bir şehircilik sorunsalı olarak gecekonduların Konya'daki durumu. Konya'nın sahip olduğu ve bir gurur kaynağı olan vasfı, kentte gecekondulaşmanın olmayışı. Barınma sorununun çözümü noktasında gecekonduya yönelenlerin oranının %0,5'in altında kalışı kent ve kent kültürü açısından oldukça önemli görünüyor. Kentin yoğun göç almayışı ile yerel yönetimlerin konuya ilişkin

hassasiyetleri mekâna ilişkin oldukça önemli bir karakteristiği ortaya çıkarıyor.[61]

Diğer yandan son yıllarda kentlerin, geçmişte olduğu gibi kendilerine özgü farklılıkların değil, çoğalma ve çeşitlenmeyle aynılaşan kimliklerin mekânı olduğuna dair eleştirilerin arttığını görmekteyiz. Özellikle de kentin fiziksel mekânından başlayarak görünürlük kazanan bu durum, başta tüketim kalıpları olmak üzere bir bütün olarak yaşam tarzları üzerinde etkili oluyor.[62] Dolayısıyla tüm farklılık ve özcülük söylemlerine karşın standartlaşan dünyada söz konusu olan esasında tek bir kent.[63] Konya'nın bu sürecin bir parçası olmadığını ve süreçten etkilenmediğini söylemek kolay değil. Ancak özellikle kendi tarihi boyunca taşıdığı özelliklerin kente istisnai bir vasıf kazandırdığı da açık.

Konya'nın ve Konyalı olmanın dindarlıkla bağı, şehirleşmesinden çok daha ön planda. Burada kuşkusuz ki yine tarihsel nedenlere atıf yapmak olası. Konya'nın başkenti olduğu Anadolu Selçuklu Devleti, hüküm sürdüğü dönem ve coğrafya itibarıyla Konya'yı da "özel" kılıyor. Bir başkent olarak Konya, Anadolu'nun Türkleştirilmesi ve müslümanlaştırılması politikasının merkezine karşılık geliyor. Aynı zamanda Haçlı Seferleri karşısında verilen mücadelenin seferberlik noktası oluyor. Bir yüzyıl sonra Mevlânâ'nın Konya'ya gelişiyle birlikte, İslam'ın kent kimliğinin ayrılmaz bir parçası oluşu iyice pekişiyor.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Konya'da Mevlevilik ve Mevlevihane'nin diğer tarikatlara önemli oranda üstünlük sağladığı görülüyor. Cumhuriyet'e kadar da birçok farklı tarikat ve dini akım tekkeler ve zaviyelerde örgütlenirken, medreseler de şehir hayatının belirgin bir vasfı oluyor. Özellikle II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte Batı tarzı eğitim kurumlarına geçiş başlıyor ve Cumhuriyet'le birlikte tekke, zaviye ve medreseler kapanıyor. Ancak yüzlerce yıllık geçmişi, Konya kültüründeki muhafazakârlığın başlıca nedenlerinden biri olarak kalıyor.[64] Bu kalıcılığın kendisini halen sürdürdüğü aşikâr.

Dolayısıyla Konya'nın mekânsal karakteristiklerinin ortaya konmasında İslam, muhafazakârlık ve Mevlânâ olmazsa olmaz anah-

tarlar niteliğinde. Üstelik bu, Konya üzerine görüş bildirenler için değil, bizzat Konyalıların kendi kentlerini tanımlamalarında da söz konusu. Konya halkının şehre dair algısını değerlendirmeye yönelik bir araştırmanın bulguları, bu noktada işlevsel.[65] Araştırmada katılımcılara "Konya denildiğinde akla ilk gelen unsur"un ne olduğunu sorulduğunda, %76 oranında Mevlânâ yanıtı verilirken, bunu etli ekmek ve dindarlık takip ediyor. Konya ilinin ön plana çıkan özelliklerine dair soruda da, yine Mevlânâ %40'a yakın tercihle ilk sırada ve onu %8,6 ile tarım, %7,9 ile sanayi, %6,9 ile tarih ve %4,5 ile muhafazakârlık takip ediyor.[66] Dolayısıyla Mevlânâ'nın sanayi ve tarım gibi ekonomik unsurlardan daha ön planda algılandığı bir ortamda sermayenin mekân ile ilişkisinin dinin etkisinden bağımsız olmasını beklemek mümkün görünmüyor.

Konya'da hayatın her alanında dinin etkisi gözlemlenirken, üretim ve tüketim süreçleri de bundan nasibini alıyor. Özellikle de çalışma hayatında ve işçi-işveren ilişkisinde dinin etkisi belirgin. Durak'ın "emeğin tevekkülü" ifadesi altında açıkladığı bu ilişki biçimine göre, özellikle kriz durumlarında işçiler belli bir süre boyunca maaşlarından feragat etmekte. Bu "özgeciliğin" arka planını ise aynı dine mensup olmanın getirdiği ortaklık ve yine dinsel bir kadercilik anlayışı oluşturuyor.[67]

Elbette kentin ekonomik açıdan bulunduğu dikkat çekici konumu yalnızca bazı dönemlerde maaşlarından fedakârlık eden işçi sınıfıyla açıklamak kolay değil. Bu noktada, sermaye-mekân diyalektiğine de etki eden bir faktör olarak Konya'da öne çıkan "öz kaynaklar" olgusu devreye giriyor. Yani, Konya'da ekonomik gelişmişliğin kökeninde kaynağını kentin kendisinden alan bir yatırımcı bilinci olduğunu söylemek mümkün. Bu bilinç, tasarrufa yönelmek yerine, elde edilenin yeniden yatırıma dönüşmesi ve istihdam ve üretimin sürekli artırılmasına yönelik bir şekilde işliyor.

Konya'da sermaye-mekân diyalektiği sorunsalının bir yönüyle modernleşme-din ya da dindarlık sorunsalı olarak ifade edilmesi mümkün. Burada sermaye kesiminden kasıt, bütünüyle modernleşmiş ve bunu yaşamın her alanına uygulayan müteşebbisler değil elbette. Ancak kapitalizmin gelişmesi nispetinde ekonomik rasyona-

lizm devreye giriyor ve din bu noktada kimi kez araçsal bir perspektifle konumlandırılıyor. 1990'ların başında, yerel yöneticiler modernlik ve radikal İslamcılık arasında bir uzlaşmazlıkla karşılaştıklarında, ilk olarak modern olanı İslamlaştırmaya, daha sonra da İslami olanı modernleştirmeye yönelik bir çaba içerisine giriyorlar.[68] Konya'da ekonomik gelişim, bu çabanın kapsamını derinleştirirken, özellikle ekonominin gerekleri modern olanın tercih edilmesini sağlıyor. Din halen belirleyici bir aktör olarak sosyal yaşamda kendini gösterirken ve zaman zaman "emeğin tevekkülü" adına iş yaşamında hissedilirken; "modernite" ve "rasyonalite" sermayenin gerekleri noktasında öne çıkıyor.

Bu durumun en enteresan yansımalarından birini, son yıllarda Konya'da bilim ve teknoloji konusunda artan yatırımlarda gözlemek mümkün. Dinle ve dinsel figürlerle bu denli özdeşleşen bir kent olarak Konya, özellikle iki önemli girişime evsahipliği yaparak anılan imajdan önemli sapmalar gösteriyor. Bunlardan birincisi, Konya Bilim Merkezi. TÜBİTAK tarafından desteklenen bir bilim merkezi olarak ülkede ilk ve tek olan Merkez'in kuruluşunda ilk adımı, 2008 yılında TÜBİTAK'ın bilim merkezlerini desteklemek üzere yaptığı çağrıya başvuran belediye atıyor. Devamında ise, Konya Sanayi Odası, Konya Organize Sanayi Bölgesi, Selçuk Üniversitesi, İl Milli Eğitim Müdürlüğü, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konya Ticaret Odası, Konya Ticaret Borsası ve KOSKİ, merkezin kuruluş çalışmaları içinde etkin rol alarak bir yönüyle kentsel bir koalisyonun neler başarabileceğini sergiliyor.[69] 17 Aralık 2010 tarihinde, Konya-Ankara karayolu üzerinde ve havalimanının karşısında inşaatına başlanan merkez tamamlandığında, birbirine köprülerle bağlanan Planetaryum, Ana Bina, Seyir ve Gözlem Kulesi olmak üzere 3 ayrı binadan oluşan bir yapı ortaya çıkıyor.[70] Kuruluş sürecinde merkezin amacı; yenilikçi, araştırmacı ve özgüven sahibi bireylerin yetiştiği bir bilgi toplumunun oluşmasına destek olmak için, her yaştan ziyaretçiye yönelik eğlenceli ve etkileşimli ortamlar sunarak, onları bilim ve teknolojiyle buluşturmak, bilimsel merak ve öğrenme isteği uyandırmak, yeni fikirler üretilmesine imkân sağlamak olarak tanımlanıyor.[71] Konya Bilim Merkezi tematik sergileri, açık hava ser-

gileri, gözlem ve seyir kulesi, gezegen evi (planetaryum), konferans salonları, laboratuvarları ve kütüphanesi ile herkese hitap edebilen bir mekân vasfı taşırken, "Bilim Tırı" örneğindeki gibi portatif mekanizmalar aracılığıyla ilçelere de ulaşıyor.[72] 6 Ekim 2015 ve 12 Ocak 2016 tarihleri arasında 119 okuldan, toplam 77.225 6. sınıf öğrencisi Konya Bilim Merkezi'ni ziyaret ederken toplam ziyaretçi sayısı 300.225, serbest ziyaretçi sayısı 223.000. Konya Bilim Merkezi açıldığı günden bu yana 1 milyon 225 bin bilim meraklısına evsahipliği yaptı.[73]

Bilim Merkezi'ne kıyasla bilim ve teknolojiye araçsal yaklaşan bir diğer önemli girişim ise İnnopark. Konya Sanayi Odası'nın yürütücülüğünü üstlendiği, Mevlânâ Kalkınma Ajansı tarafından %75 oranında güdümlü proje kapsamında desteklenen Konya İnnopark Teknoloji Geliştirme Bölgesi projesi, 24 Haziran 2015 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan Bakanlar Kurulu kararı ile, Türkiye'nin 60. Teknoloji Geliştirme Bölgesi'nin kurulmasıyla sonuçlanıyor.[74] Sanayi üretimini ve ihracatı daha da yukarılara çekmeye çalışan kentte bunun yolunun yüksek katma değerli, daha nitelikli üretimden, dolayısıyla Ar-Ge ve inovasyondan geçtiği görüşü egemen olduğundan, Türkiye'nin ilk bölgesel inovasyon merkezi niteliğini taşıyan İnnopark'ın proje ortakları,[75] tıpkı Bilim Merkezi'nde olduğu gibi, kentsel bir koalisyona dayanıyor.[76] Bu doğrultuda da önemli katkılar beklenen oluşum kapsamında Bölgesel İnovasyon Merkezi Koordinatörlüğü, Küme Koordinasyon Merkezi, Yenilenebilir Enerji Teknolojileri Merkezi, Kuluçka Merkezi (İnkübatör), Tasarım ve İş Geliştirme - Proje Merkezi, Mesleki Yeterlilik Merkezi, NDT (Tahribatsız Muayene) Uygulama Laboratuvarları ve Üniversite Sanayi İşbirliği Merkezi olmak üzere 8 ayrı yapı yer alıyor.[77]

Kentteki bilim ve teknoloji atılımı, bu gibi mekânsal örneklerin dışında, gündelik hayatta ve özellikle vatandaşların yerel yönetimle ilişkilerinde de gözleniyor. Özellikle Konya'nın bir "akıllı kent" olma doğrultusunda attığı adımlar oldukça önemli.[78] Konya Büyükşehir eski belediye başkanı Tahir Akyürek'in belirttiği üzere belediye, ekolojik belediyecilik ve akıllı şehirler uygulamasına da kaynaklık edecek teknolojik belediyecilik yönünde önemli bir çaba harcı-

yor ve bugün ulaştığı altyapı ile Türkiye'de e-Türkiye Projesi'nde yer alan ilk büyükşehir oluyor. Ayrıca temassız banka kartlarının toplu ulaşımda kullanımı (akıllı toplu ulaşım sistemi), akıllı kavşak sistemi, Kent Bilgi Sistemi, Mezarlık Bilgi Sistemi, Çevre Yönetimi Bilgi Sistemi, Akıllı Bisiklet Sistemi gibi uygulamalarla gelişim artarak devam ediyor. Akıllı şehir sistemi sosyal, kültürel ve mobil belediyecilik alanında geliştirilirken, katı atıktan elektrik üretimi, parkların yenilenebilir enerji kaynaklarıyla aydınlatılması, atık su arıtmasından biyogaz ve elektrik üretim tesisinin kurulması gibi adımlar, önemli sonuçlar doğuruyor.[79] Bu doğrultuda gelinen noktanın en önemli göstergelerinden biri, Akyürek'in yürütmüş olduğu UCLG-MEWA bünyesindeki Akıllı Şehirler Komitesi'nin ilk toplantısının ve *Wald* Marka Şehirler Zirvesi'nin Eylül 2015'te Konya'da yapılması. 11 ülke ve 66 şehirden 330 yerel yönetici, akademisyen ve özel sektör temsilcilerinin katıldığı etkinlik evsahibi olunması açısından sembolik bir önemi haizken, Konya ve yerel yönetim hizmetleri açısından da dikkate değer bir deneyim sunuyor.[80]

Sermayenin etkisini hissettirdiğinde dinin belirleyici konumunun geri planda kaldığı bir diğer boyut da, kentin küreselleşmeye eklemleniş biçimi. Önceki yıllarda MÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanvekilliği ve KSO başkanlıklarında bulunan Helvacızade Yönetim Kurulu Başkanı Tahir Büyükhelvacıgil'e göre Konya, muhafazakâr kimliği ile bilinen bir kent olmasına rağmen, 1980 sonrasında uygulanan serbest pazar politikaları ile muhafazakâr-İslami değerleri benimseyerek İslam ve modernitenin bir arada var olabileceğini gösteren öncü kentlerden biri.[81] Yakın geçmişte AB hibelerinden en fazla pay alan illerin de başında gelen ve AB konusunda oldukça açık ve pro-aktif bir girişimcilik sergileyen kentte, Büyükhelvacıgil gibi pek çok ekonomik aktör, küresel ekonomideki gelişmeleri doğrudan Konya'ya etkileri bağlamında okuyarak bir yönüyle Konya'nın dünyaya açılan yüzünü temsil ediyorlar.

Diğer yandan iş dünyasının temsilcilerinin Konya'ya olan bağlılıklarına dair bir göstergeden de söz etmek gerek. İnsani Gelişme Vakfı tarafından 2017'de hazırlanan "İnsani Gelişme Endeksi - İlçeler (İGE-İ) 2017" isimli araştırma, değinildiği üzere bir yandan nes-

nel göstergeler, diğer yandan iş dünyasının anılan şehre ilişkin görüşleri çerçevesinde oluşturulmuş ilçeler arası sıralamaları içermekte. Bu noktada Konya, nesnel göstergelerin sunduğu manzara ile iş dünyasının bakışı arasında pozitif yönlü yoğun fark çerçevesinde Kayseri'yi aratmayan bir görüntü sunuyor. Araştırmada, Konya'nın nüfusunun %66'sını kapsayan ve araştırmaya konu edilen 4 ilçesi (Selçuklu, Meram, Karatay ve Ereğli) yüksek insani gelişme kategorisinde kendilerine 66, 120, 130 ve 145'inci sıralarda yer bulmuştur. Bu dört ilçe, aynı araştırmanın yönetim ve saydamlık endeksinde 53, 125, 127 ve 137'nci sıralarda, sosyal kapsamada 48, 141, 156 ve 157'nci sıralarda ve ekonomik performansta 69, 98, 142 ve 151'inci sıralarda yer almışlardır.[82] İş dünyasının görüşleri devreye girdiğinde ise ekonomik performansta dördüncülüğe, çevre performansı açısından ikinciliğe ve sosyal yaşam konusunda on üçüncülüğe yükseliyor.[83]

Sonuç olarak modernleşme, kapitalizm, rasyonalite gibi hususlarla Konya'nın ilişkisinin sermayenin kent üzerindeki etkisiyle açıklanması mümkün. Fakat bu bağın kurulması sonrasında asıl önem arz eden soru, dinin etkisinin hangi sınırlara kadar uzanabildiği. Keza alameti farikasını dindarlığın oluşturduğu bir şehirde ekonomik hayat bu kalıbın dışında ise, hangi alanlar dinin tesirinde kalıyor? İşte bu noktada tartışma kaçınılmaz biçimde Konya'da sosyal hayatın niteliklerine ve "birlikte yaşama kültürü"ne geliyor.

Dinin Dolaysız Belirleyiciliği: Konya'da Sosyal ve Gündelik Hayat

TÜİK verilerine göre Konya'nın nüfusu 2018 yılı sonu itibarıyla 2.205.609'a ulaşmıştır[84] ve bu rakam kenti nüfus bakımından Türkiye'nin en kalabalık 7'nci ili yapıyor. Bir önceki yıla göre nüfusun %1,17'lik artışı son on yılın en yüksek oranına karşılık gelse de, göç hareketliliğinin genel özellikleri de düşünüldüğünde önemli bir değişiklik yaratmıyor. Konya'da gerek sosyal gerekse ekonomik yaşamın şekillenişinde önemli rol oynayan bir husus, göç hareketliliği-

nin kent özelinde nispeten etkisiz olması. Konya, karşılaştırılması mümkün birçok Anadolu kentine nazaran daha az göç alıyor ve bu durum, gecekondulaşma gibi sorunların gözlenmemesi gibi katkılarının yanında, nüfusun homojen bir görüntü sunmasına vesile oluyor. 2016 yılında aldığı iç göç, verdiği göçten daha fazla olan kentte net göç, 1788 kişilik bir artış olarak gerçekleşiyor.[85] Dikkat çekici bir nokta ise, son beş yıl içindeki göç hareketliliğinin inişli çıkışlı seyri. 2012 yılına kadar negatif değerde hareket eden net göç hızı, 2012 yılında pozitif değer kazanıyor. 2013 yılında tekrar negatif değerlere düşen Konya'nın net göç hızı, 2016 yılında 0,8'lik bir puanla pozitife dönüşüyor. Nüfusun sabit bir ortalamayla artışı bir ölçüde net göç hızının bu niteliğinin bir sonucu.

Ancak 2011 yılından itibaren Konya'ya göç eden geçici koruma altındaki Suriyelilerin sayısı İstanbul, Gaziantep, Kilis, Şanlıurfa, Adana ve Mersin gibi kentlere nispeten az. Buna rağmen Konya Türkiye'de Suriyeli nüfusun en yoğun yaşadığı 12. kent. Yapılan saha çalışmalarına göre, 2014 yılından itibaren kente artan sayıda geçici koruma altındaki Suriyelinin gelmesinde öne çıkan etkenler, kentin dindar olması ve sosyal yardımlaşma konusunda çalışan sivil toplum örgütlerinin yaygınlığı.[86] Kentte yaşayanlar işsizlik ve kira artışı, kamu kaynaklarının kullanımı gibi ekonomik ve güvenlik alanlarında Suriyelilerin ciddi sorun yarattıklarını düşünüyor.[87]

Nüfusun diğer önemli bir vasfı ise genç nüfusun yüksek oranda olması. Nüfusunun %51'inin 35 yaş altında olduğu Konya'da,[88] 15-29 yaş arası genç nüfusun toplam nüfusa oranı da %25.[89] Diğer yandan şehrin beş üniversiteye sahip olması, bu genç nüfus içinde fakülte ve yüksekokul öğrencilerinin de yer tutmasına vesile oluyor. 2018 yılı itibarıyla 132.802 öğrencinin bulunduğu Konya, bu sayıyla 6'ncı sırada yer alıyor.[90] Ancak genç nüfusun kentle ilişkisinin ne derece olumlu olduğu ya da Konya'nın sosyal olanaklarının bu nüfusa yetip yetmeyeceği tartışmaya açık. Keza geçtiğimiz yıl net göç hızı pozitif olsa da Konya 54.712 kişiyle Türkiye'de en fazla göç veren 8'inci il. Bu sıralama 15-19 yaş aralığında göç vermede 9'unculuk ve 20-24 yaş aralığında ise 7'ncilik şeklinde değişiyor. Dolayısıyla rakamlardan çıkan sonuç, lise ve üniversiteden sonra kentten

büyük bir göçün yaşandığı ve bunun sosyal yaşama dair imkânların darlığıyla ilintili olabileceği.[91]

Peki Konya'da sosyal yaşama dair imkânlar konusunda ne söylenebilir? Özellikle belli göstergeler ve endeksler çerçevesinde yaklaşıldığında tablo gayet olumlu. Kalkınma Bakanlığı 2013 tarihli "İllerin ve Bölgelerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması" uyarınca 20'nci sırada yer alan Konya, aynı yıl gerçekleştirilen "Türkiye'nin Şehirleri Sürdürülebilirlik Araştırması"nda yaşam kalitesi bakımından 10'uncu, sosyal performans bakımından 23'üncü sırada geliyor.[92]

Son yıllarda Türkiye genelinde sosyalleşmenin öncelikli mekânı haline gelen alışveriş merkezleri özelinde Konya, sahip olduğu 10 AVM ile zengin bir görüntü sunuyor.[93] Ayrıca tiyatro ve sinema sayısında da oldukça yüksek rakamlara rastlanmakta. 2017 yılı itibarıyla Konya'da toplam 8045 koltuk kapasiteli 55 sinema salonu bulunuyor ve bu alanda kent Türkiye'de 7'nci sırada yer alıyor.[94] Aynı yıl için izleyici sayısının ise 1.400.000'e yaklaştığı görülüyor.[95] Tiyatro konusunda ise 2017 yılı itibarıyla toplam salon sayısı 18, koltuk kapasitesi 7590'ı, izleyici sayısı ise 100.252'yi buluyor,[96] bu sayı Konya'yı Türkiye genelinde 11'inci sıraya yerleştiriyor.[97] Türkiye'nin "en modern kongre merkezi" olma iddiasındaki Selçuklu Belediyesi tarafından Kasım 2017'de açılan Selçuklu Kongre Merkezi de pek çok özel tiyatro ve konser gibi etkinliğe evsahipliği yapıyor. 17 Ocak 2019 tarihinde Fazıl Say'ın konser verdiği bu mekânda biletlerin kısa zamanda tükenmesi, Konya'da bu tür kültürel etkinliklere talep olduğunu gösteriyor.

Toplu taşıma kültürünü yaygınlaştırmak ya da doğa dostu seçenekler konusunda Konya benzerlerinden ayrılan bir şehir. Diğer Anadolu kentleriyle kıyaslandığında tramvay oldukça erken bir zamanda faaliyete geçiyor. Öyle ki tramvay deneyimi şehrin dindar karakteri karşısında modernleşme temelinde önemli bir kırılma da yaratıyor. İslami geleneğin belirleyici olduğu kentte, teknik rasyonalite üzerinden modernlikle ilişki kuruluyor.[98] Bu durumun bir benzeri günümüzde bisiklet kullanımının teşvikinde de kendisini gösteriyor. Özellikle sahip olduğu düz arazi yapısının sunduğu

avantaj ile Konya'da 150 km'yi aşan bir uzunlukta bir bisiklet yolu ağı ve beraberinde bir bisiklet paylaşım programı hizmete sokuluyor.[99] Akıllı bisiklet sistemiyle 40 farklı istasyonda 500 bisiklet konumlandırılıyor ve toplu taşımada kullanılan e-biletler ya da kredi kartının tanımlanması yoluyla bir istasyondan alınan bisikletin başka bir istasyona iade etmek üzere kullanımı sağlanıyor.[100] Bu durum gelişmiş Avrupa kentleriyle özdeşlemiş olan bisiklet kültürünün Konya'da da yer bulmasına dönük önemli bir adım. Ancak anılan iki örnekteki öncülük vasfına karşın, kent sorunsuz bir görünüm sergilemiyor. Örneğin, Konya çoğu konuda İstanbul ve Ankara gibi şehirlerle mukayeseye açıksa da, otomobil sahipliğine ilişkin doyumda halen onlar kadar "büyük" değil. Son yıllarda büyük şehirlerdeki otomobil sahipliği artışı doyma noktasına ulaşırken (2009 ile 2010 arasında İstanbul'da artış oranı sıfırken, Ankara'da yüzde 1,5 oranında), Konya'da birçok Anadolu şehrinden de fazla olarak %8'lik bir artışla karşılaşılıyor.[101] Dolayısıyla her geçen gün daha çok araç yola çıkarken, trafiği kentin en büyük sorunlarından biri haline getiriyor.[102] Eski Başbakan Ahmet Davutoğlu'nun Konya'da metro yapılacağına dair vaadinin bir müjde olarak algılanması ve Konya'nın çehresini baştan aşağıya değiştirecek bir proje olarak yorumlanması,[103] kuşkusuz ki bu sorunun büyüklüğüyle de alakalı. Hava kirliliği konusunda ise, atılan adımlar daha hızlı sonuç veriyor. 2006 yılından itibaren alınan önlemlerle hava kalitesinde bir iyileşme gözlenirken, kent özellikle kükürt-dioksit yönünden en temiz iller arasında yer alıyor.[104]

Konya'nın kentsel karakteristikleri içinde sivil toplumun gelişmişliği de dikkat çekici. Öyle ki, nüfusa oranlandığında, Türkiye'de en fazla sivil toplum kuruluşuna sahip kentlerden biri Konya.[105] 2018 yılı sonu itibarıyla Konya'da 2911 dernek[106] faaliyet gösterirken bunlar arasında dini, yardımlaşma, kalkınma içerikli derneklerin ön plana çıktığı görülüyor.

Belki de tüm bu göstergelerden daha önemli olan bir istatistik ise kent sakinlerinin mutluluk düzeyi. Yapılan araştırmada Konya'da her 100 insandan 66'sı mutlu olduğunu belirtirken bu alanda ülke genelindeki mutluluk düzeyinin üzerinde bir ortalama oluşturu-

yor.[107] TÜİK'in 2013 tarihli kamu hizmetlerinden duyulan memnuniyeti ortaya koyan verilerinde de, sosyal güvenlik kurumu hizmetleri, sağlık hizmetleri, eğitim hizmetleri, adli hizmetler, asayiş hizmetleri ve ulaştırma hizmetleri noktasında Konya halkının Türkiye ortalamasının oldukça üzerinde puanlarla bir memnuniyet duydukları göze çarpıyor.

Dolayısıyla nesnel araştırmalar ve çeşitli endekslerin sunduğu göstergeler ışığında Konya'nın sosyal yaşamına dair fikir edinmek mümkün. Fakat bu tablonun Konya gerçeğini bütünüyle yansıttığı söylenebilir mi? Özellikle en baştan beri referansta bulunulan dindarlık olgusu merkeze alındığında karşımıza neler çıkıyor? Bu soruların yanıtlanması nesnel vasıfları gözden kaçırmadan, öznel bir faktör olarak dinin Konya'daki yansımaları üzerinde durmayı gerektiriyor. Üstelik dinin denkleme dahil edilmesi, sosyal hayat konusunda değinilen bazı hususların detaylandırılmasının yanında, "birlikte yaşama" olgusunun da üzerine durulması anlamını taşıyor.

Başlangıcı bir kez daha dinin sahip olduğu kapsamlı referans değeri üzerinden yapmak mümkün. Diğer bir deyişle dinin ilişkili olduğu ve/ya ilişkilendirildiği boyutların genişliği, sosyal yaşam konusunda da birçok unsuru açıklamada aracı oluyor. Sivil toplum bunlardan biri. Sivil toplumun gelişmişliği Konya'nın önemli bir özelliğiyken, bu gelişmişliğin din üzerinden tanımlanması ve olumlanması tartışmanın odağını değiştirebiliyor. Örneğin, Yasin Aktay ve Abdullah Topçuoğlu, sahip olduğu sivil toplum geleneğini Konya'nın ayırt edici bir özelliği olarak tanımlarken, bunun kökenine şehir merkezindeki medrese geleneğini yerleştiriyor. Medreselerin de katkısıyla Ahi Locaları ve Mevlevi-Sufi tarikatları sosyal yaşamı hâkimiyet altına alırken, devletten ziyade halktan aldıkları destekle toplumun sivil liderleri anlamına geliyorlar.[108] Ancak burada sivilliğin başlı başına bir değer taşıyıp taşımadığı gündeme geliyor. Keza anılan örgütlenmeler devlet otoritesinden bağımsız bir nitelik taşısa da, toplum üzerinde farklı bir otoritenin tesisi anlamına da geliyor. Dolayısıyla toplumla ilişkisinde dinsel bir meşruiyetin ve dinsel hiyerarşinin olduğu bir "sivil toplum"un varlığının ne derece anlamlı olduğu tartışmaya açık.

Benzer bir durum kültür olgusuna yüklenen anlamın sınırlarında da kendisini gösteriyor. Sufizm, kentte yaygın bir öğreti olarak kentin kültürünü belirleyen bir unsur olurken onun, empati ve çok-kültürlülük gibi kent hayatı için çok önemli kültürel unsurları geliştirdiği yönündeki söyleme sıkça rastlanıyor.[109] Özellikle de sufizmin yardımlaşma, paylaşma, değerleri koruma ve birlikte hareket etme gibi kültürel değerlerin gelişimine hizmet ettiği düşünülüyor. Bu perspektiften yaklaşıldığında kent kültürel yapısının tasavvuf, sufizm ve İslam ile dokunduğu, bunun da kendisini insan ilişkileri ve dolaylı olarak ekonomik ilişkilerde olumlu yönde hissettirdiği savunulabiliyor. Ancak çok-kültürlülük ya da "ne olursa ol gel" dizesine sıkça referans verilse de, kültürün din temelli bir tekillik olarak sunulduğu aşikâr. Bu ise, o dinin mensubu olmayanların ya da din dışı temellenmiş bir kültür anlayışının Konya'da ne ölçüde yer bulabileceğini gündeme getiriyor. Bu hususta Konya'nın durumunun, genel endeks ve istatistiklere yansımasa da, tedirgin edici olduğuna işaret etmek gerekiyor. Ayrıca aile etrafında dayatılan ahlak anlayışı da bir başka sorun. Buna en yakın örnek, CHP'li belediyelerin Temmuz 2019'da LGBT Onur Yürüyüşü'ne verdiği desteğe, Konya belediyelerinden "ahlaksız paylaşımlara" verilen tepkidir. Büyükşehir Belediyesi, "Arkadaş! Yurduma alçakları uğratma sakın; Siper et gövdeni, dursun bu hayasızca akın..." ifadesini paylaşırken Karatay Belediye Başkanı Hasan Kılca, "Bizi birçok milletten ayıran temel özelliğimiz güçlü aile bağlarına sahip olmamızdır", Selçuklu Belediyesi ise sosyal medyada Çanakkale'ye giden 15'lilerin fotoğrafını paylaşarak "Onur yürüyüşü böyle olur, onurlu insanlar böyle yürür" diye tepki gösterdi.[110]

Ahmet Koyuncu, Konya'yı betimlerken dinin mekânsal ve ilişkisel boyutlarına dair çok fazla ayrıntıya yer veriyor. Bunların başında mekânsal tercihler ve insan ilişkileri geliyor. Koyuncu, kentte belirgin olan sosyal ilişkilere dair sunduğu tabloda, ilk olarak açtıkları şubelerde alkollü içecek satışı yapmayan AVM'lere, talep olmadığı için sayısı oldukça düşük kalan ve dini günlerde hizmet vermeyen içkili mekânlara, insanların inançları ve ahlaki değerleri ile örtüşmediği için rağbet göstermediği (başta tiyatro olmak üzere) sa-

natsal ve kültürel faaliyetlere dikkat çekiyor.[111] Aslında Konya'da hem erkeklerin hem de kadınların, ama özellikle kadınların, en temel sosyalleşme pratiği, her hafta düzenli olarak en az bir kere bir araya gelinen dini sohbetler oluyor. Diğer yandan kente özgü il pratiğinin de Konya'nın mevcut kimliğinin en önemli öğelerinden olduğunu dile getiriyor. "Allah'ın selamıyla başlayan ve yine Allah'a emanet edilerek bitirilen kısa karşılaşmalar, Allah'ın razı olması temennisiyle yapılan teşekkürler, besmeleyle başlanan ve her fırsatta Allah'ın iznine havale edilen işler, hemen her olayda ve her konuda din ve geleneğin referans alındığı yorumlar, analizler söz konusu dindar muhafazakâr kimliğin oluşmasında ve sürdürülmesinde etkili" oluyor.[112]

Bu noktada belediye tarafından sürdürülmekte olan bazı uygulamaların da bu tabloyu derinleştirdiğinden söz edilebilir. İlk olarak Konya Büyükşehir Belediyesi'nin kendi politikalarını tanımlamada başvurduğu ifade, "kültürel belediyecilik." Bu doğrultuda belediye önemli bir misyon yüklenerek yayıncılık faaliyetlerine girişiyor ve önemli sonuçlar alıyor. Ancak faaliyetlerin yoğunlaştığı alan, belediyenin kültüre dair anlayışıyla katı biçimde sınırlanmış durumda. Kültür, kentin tarihsel geçmişiyle uyum üzerinden tanımlanıyor ve odak noktasını bir kez daha Mevlânâ oluşturuyor. Girişilen faaliyetler çerçevesinde 2018 yılı sonu itibarıyla *Mesnevi* belediye tarafından 26 farklı dilde bastırılıyor[113] ve bunu 50'ye çıkarmak üzere çalışmalar sürüyor. Yine aynı kapsamda *Kadı Sicilleri*, *Konya Ansiklopedisi*, *Salnameler*, *Tarihi Konya Mahalleleri* gibi kitaplar ve çok sayıda dergi yayımlanıyor; burada amaç, Konya'nın kültürel birikimini gelecek kuşaklara aktarmak olarak tanımlanıyor.[114] Kültürel belediyecilik politikasıyla ilişkili bir diğer uygulama da, belediyenin eğitsel faaliyetleri kapsamındaki "Bilgehane"ler. "Konya'ya yeni bir eğitim modeli" olarak nitelendirilen etkinlikte, bilgehaneler ile öğrencilerin ve gençlerin "milli ve manevi değerlerle yetişmesi", bilgi ve becerilerinin artırılması, zararlı ortamlardan ve "kahve köşeleri"nden uzak tutulması amaçlanıyor.[115] Bilgehaneler sanat, spor, karakter eğitimiyle, kültür ve sanat faaliyetlerinin aynı anda gösterilebileceği alternatif mekânlar olarak sunulurken, uygulamanın ne-

yin alternatifi olabileceği sorusu ortaya çıkıyor. Keza belediyenin "kültür" ve "kültürel" olana ilişkin vurgusu, tıpkı sivil topluma ilişkin açıklamalarda olduğu üzere dinsel olanla örtüşmüş durumda. Dolayısıyla sosyal hayata hareketlilik getirebilecek bazı politikaların, dinselliğin ve muhafazakârlığın yeniden üretimi olarak değerlendirilmesi de gayet mümkün.

Bu ortamda alkol satışı ve tüketimi, Konya adına popüler ve magazinsel bir tartışma olmanın ötesinde bir anlam kazanıyor. Kuşkusuz alkol tüketmek ya da tüketmemenin tek başına dindarlığın ya da "modernliğin" ölçütü olması mümkün değil. Ancak içki konusu, Konya özelinde farklılıkların bir arada yaşaması noktasında kritik bir gösterge niteliğinde. Kent dışarıdan sınırlı bir göç alıyor ve gelenler de yakın çevredeki illerden. Dolayısıyla nüfus en azından etnik kimlik noktasında homojen bir görünüme sahip. Buna bağlı olarak da "birlikte yaşama" konusu, farklı kimliklerin değil, farklı yaşam tarzlarının ve tüketim davranışlarının bir aradalığına karşılık geliyor. Bu çerçevede Konya'da içki servisi yapan mekânların var olup olmadığı ya da içki servisinin olanağı konusu zaman zaman gündeme gelebiliyor. Tartışmadaki dikkat çekici vurgular arasında rakı içme özgürlüğünün ne derece bir özgürlük ve modernlik göstergesi olduğu,[116] Konya'da 70'den fazla içkili restoran olduğu, beş yıldızlı otellerde içki servis edildiği, burada rahatlıkla içki içilebildiği,[117] meselenin bir arz-talep meselesi olduğu ve Konya'da içkili müessesenin müşteri çekemeyeceği gibi hususlar yer alıyor.[118] Tarafların her birinin haklı olduğu noktalar kuşkusuz ki mevcut. Ancak belki de tartışmanın temelinde, içki içip içmemenin ötesinde bunun nereye kadar bir tercih niteliği taşıyacağı açık olmadığı gibi, belli bir noktadan itibaren dolaylı bir baskıyı beraberinde getirmesi olası görünüyor.

Nüfusun homojen görüntüsü karşısında bir farklılık olarak alkol tüketimi kentte tartışılırken, kadının kamusal alandaki konumu da Konya'nın sosyal yaşamına dair bilgilendirici olabilir. Kadının toplumsal konumu ve toplumsal cinsiyet eşitliği düzeyi noktasında Konya, ne yazık ki Türkiye genelinde karşılaştığımız olumsuz manzaranın en somut örneklerinden birini oluşturuyor. Sosyoekonomik

açıdan bulunduğu muazzam konuma karşın, her ne kadar "Karşılaştırmalarla 81 İl İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesi"ndeki 2012 yılındaki sıralaması 81 il arasında 69'unculuktan 2018 yılında 40'ıncılığa yükselse de, toplumsal cinsiyet eşitliği alanında sorunlu olduğu görülüyor.[119] Dahası kentte ASPB'ye bağlı Toplum Merkezi ya da belediyeye ait sığınma evi bulunmuyor. Dikkat çekici bir diğer özellik ise, üniversite mezunu kadın ve erkeklerin nüfusa oranı konusu. Konya, Türkiye genelinde büyükşehir statüsündeki kentler bakımından, iki cins arasındaki makasın açıklığında Diyarbakır'dan sonra ikinci sırada geliyor.[120] Konya'nın zirvede olduğu bir başka alan ise, kız Kuran kursu sayısı ve bu sayı, şehrin genel karakteristiklerinin kadın konusundaki yansımasını da özetler nitelikte. Konya'da tam 333 kız Kuran kursu bulunuyor. Bu rakam 29 olan erkek Kuran kursundan oldukça fazla olduğu gibi, çoğu kentteki toplam kurs sayısını da geride bırakıyor.[121] Burada Bilgehaneler örneğindeki "alternatiflik" vurgusunu da anımsamak gerekiyor. Keza kuraldan istisnaya, özelden kamusala kadar dinin belirleyici konumu herhangi bir alternatif olanağı bırakmıyor.

Bundan yaklaşık on yıl önce ülkedeki kapsamlı dönüşümün "modernleşme söyleminin öngördüğü gelenekten modernliğe geçişle değil, gelenekle modernliğin sentezi" ile mümkün olduğu yorumları yapılırken, Konya'da bu sürecin örneklerinden biri sayılıyordu.[122] Bugün Konyalılara mutaassıplıkla ilgili olarak yöneltilen sorulara verilen yanıtlar ise bu eksende dikkat çekiyor. Katılımcılar, geçmiş yıllarda Konya'nın bugün olduğundan çok daha mutaassıp olarak tanındığını, son yıllarda bu tutucu imajın giderek değişmeye başladığını, hatta Türkiye'nin giderek "Konyalaşmaya" başladığını ileri sürüyorlar.[123] "Türkiye'nin Konyalaşması" ile kastedilenin anılan anlamda bir sentez olduğunu iddia etmek, aşırı iyimser bir tavır niteliği taşıyor.

Konya'nın sosyal karakteristiklerinde farklı olana bakış çerçevesinde dikkate alınabilecek son bir gösterge de, kentin futbol tribünleri. Yaklaşık bir yıldır Türkiye A Milli Futbol Takımı'nın maçları için tercih edilen statlar, iktidar partisinin yoğun desteğe sahip olduğu semtlerde ya da illerde bulunuyor. İstanbul'da Başakşehir ve

Kasımpaşa gibi tercihlerin Anadolu'daki karşılığı Kayseri ve Konya'daki stadyumlar. Konya, Avrupa Şampiyonası Eleme Grupları' nda Türkiye'nin Letonya, Hollanda ve son olarak İzlanda ile oynadığı maçlara evsahipliği yapıyor. Özellikle, 13 Ekim 2015 tarihinde oynanan İzlanda maçı öncesinde Ankara'da Barış Mitingi'ndeki patlamada ölenler için yapılan saygı duruşunun ıslıklarla yarıda kesilmesi ve bir yandan tekbir getirilirken diğer yandan "şehitler ölmez, vatan bölünmez" sloganlarının atılması, ciddi bir tartışma yaratmıştı.[124] Benzeri bir tutumun kısa bir süre sonra Başakşehir'de, bu kez Fransa'da gerçekleşen terör saldırısında ölenlerin de yuhalanmasında yinelenişi, ilk bakışta olayın münferit sayılıp sayılamayacağı sorusunu akla getiriyor. Ancak aradaki benzerliğin "Türkiye'nin Konyalaşması" durumunun bir göstergesi olarak değerlendirilmesinde engel bulunmuyor.

Sonuç olarak birlikte yaşam konusunda yer verilen örnekler, ülke genelinde özellikle de farklı etnik kimliklerin birlikte yaşamı konusuna nazaran oldukça dar kapsamlı görülebilir. Ancak homojen, genç ve kendini tanımlayışı itibarıyla "mutlu" bir nüfusa sahip Konya'nın alkol ya da saygı duruşu gibi konulardaki tavrı, farklılıklara bakış noktasındaki sıkıntıları örneklemeye yetiyor.

Bu durumun en büyük zararı ise Konya'nın kendi imajına oluyor. Öyle ki kentteki muhafazakârlığın, farklılıklara değil homojenliğe dayanan, kamusal alanda farklı olana katı bir şekilde yaklaşan bir dokuya sahip olması, ekonomik dinamizmin, Konya'da kentsel yaşanabilirlik ve rekabet gücüne olumlu yansımasına engel oluyor.

Sonuç

Bugün gelinen noktada Konya beşeri sermayesi, ulaşım alanındaki stratejik konumu, sanayileşmesinin gelişimi ve yakın vadede tamamlanacak olan projeleri ile ulusal kamuoyunda bir "merkez şehir" olarak algılanıyor.[125] Ancak ülke siyasetindeki tesiri de göz önüne alındığında, bu merkezîlik çok daha derin bir anlam kazanıyor ve ülkenin geleceği ile Konya'nın geleceği arasında giderek da-

ha fazla özdeşlik kuruluyor. Kentin Ahmet Davutoğlu ile başbakan çıkarmış olması, kent ile genel siyaset arasında önemli bir ilişkiyi ortaya çıkarıyor. 1 Kasım 2015 genel seçimleri Adalet ve Kalkınma Partisi'nin ezici bir üstünlüğüyle sonuçlanırken, Dönemin AKP Genel Başkanı ve Başbakanı Ahmet Davutoğlu, ilk zafer konuşmasını alışılageldiği gibi AKP Genel Merkezi balkonunda değil, Konya'da Mevlânâ Meydanı'nda yapmıştı.[126] Davutoğlu'nun Konya'nın yerlisi olması ve aynı zamanda ilin kendi seçim bölgesi olması, buna gerekçe gösterilebilirse de, Konya tercihinin bunların ötesinde "Türkiye'ye model olma" gibi bir sembolik anlamı olduğu söylenebilir. Konya Büyükşehir eski belediye başkanı Akyürek'in ifadesiyle, "Konya yeniden güçleniyor ve 800 yıl sonra bir başbakan tekrar Konya'dan çıkıyor, İslam âlemine hizmet etmeye başlıyor."[127]

Bu bakımdan Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın, Konya'nın "Yeni Türkiye'nin her alanda lokomotif şehirlerinden biri olacağını" söylerken, şehri "birliğimizin, dirliğimizin, istiklalimizin ve istikbalimizin sembolü olarak kalmayı başarmış" bir kent olarak tanımlaması dikkat çekici.[128] Yine Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 1 Eylül 2019'da Konya'da yaptığı mitingde "Konya kalbimizin en müstesna köşesinde yer alıyor. Nerede ne yapıyorsak olalım bir gözümüz hep Konya'dadır" demesi de Konya'nın AKP hükümeti için önemine işaret ediyor. Bu noktada birlik ve dirliğe dair tanımın din üzerinden yapıldığı varsayıldığında, Konya anılan unvanları ziyadesiyle hak ediyor. Dolayısıyla Türkiye'nin geleceği için bir model olarak Konya'nın özellikle birlikte yaşama konusundaki durumu, ülke geneli için de dersler çıkarılmasına olanak tanıyor.

Birlik ve kimlik konuları geri plana itildiğinde dahi benzer bir özdeşliğin bu defa ekonomi üzerinden kurulması mümkün. Konya Büyükşehir eski Belediye Başkanı ve AKP Konya Milletvekili Akyürek'in "Konya güçlü olursa Türkiye güçlü olur" önermesi,[129] Konya'nın giderek "Türkiye'nin yeni Marmara'sı" haline gelmesi karşısında oldukça geçerli. Ancak geleceğe dair özdeşlik, potansiyel sorunlar çerçevesinde de gözleniyor. Gelişmişlik söylemine karşın göç veren karakteri, Konya'nın gündeminde ekonomi dışı vasıfların da dikkate alınmasını zaruri kılıyor.

Diğer yandan Konya, Türkiye'nin en homojen şehirlerinden biri. 1924 Nüfus Mübadelesi'nin ardından meydana gelen nüfus yapısı, özellikle 1950'li ve 1980'li yıllarda ortaya çıkan göç hareketliliğinden etkilenilmemekle birlikte, istikrarlı bir nitelik taşıyor. 2000 yılı verilerine göre nüfusunun %88,5'i Konya'da doğmuş kişilerden oluşuyor.[130] Ancak bu türdeş grubun kendileri ve kent adına İslam üzerinden şekillenen kimliği ise, birlikte yaşam ve azınlıklara saygı noktasında karamsarlığa yol açıyor. Bu karamsarlığın kısa vadeli en önemli sonucu da kendisini yeni orta sınıfların durumunda gösteriyor. Konya'da dinin merkezinde olduğu genel yapı, tüketim, yaşam tarzı ve sosyal hareketlilik bağlamında yeni orta sınıfların ortaya çıkış ve gelişimini engelleyici bir boyut kazanabiliyor. En görünür boyutunu alkol tüketiminin oluşturduğu tartışma gündeminin modernite ve sekülarizmden ziyade yeni orta sınıfların kentteki konumu bağlamında değerlendirilmesi ise, Konya'yı anlamlandırma noktasında daha işlevsel görünüyor.

Aslında her ne kadar ekonomik ivme kazanmasında önemli rolü olsa da, Konya'yı son dönemlerde zora sokan, iktidarla ve onun inşaat üzerinden kalkınma anlayışıyla kurduğu göbek bağıdır. Konya Meram eski belediye başkanı Fatma Toru'nun "Dönüşüm Meram" adlı projeyle ilgili konuşmasında "Yerel yönetimlerde bizim rol modelimiz Sayın Cumhurbaşkanımızdır. O başlattığı hamleyle Türkiye'nin önünü açmış oldu. İnşallah bizler de onun yolunda giderken kendi bölgemizde dayanışma içerisinde bu başarıyı hep beraber yakalayacağız inşallah"[131] demesi, bu bağa işarettir. Altyapısı ve gecekondusu olmayan kent olarak Konya, diğer kentler için her zaman önemli bir modeldi. Ancak son 10-15 yıllık süreçte neoliberal dönüşüm çerçevesinde yerel kalkınmayı kentsel dönüşüme endeksleyen belediyecilik ve kent anlayışı, Konya'yı yaşanması zor bir kent haline getirmiştir. Özellikle Meram'da başlatılan kentsel dönüşüm, kentin çehresini bozmuş ve tepki almıştır.[132] Bu tür tepkiler, kentlerin direnç potansiyelleri olarak yerelin önemine işaret etmesi bakımından umut verici olabilir.

3

Ortadoğu'ya Açılan Kapıdan Ortadoğu'nun Merkezîliğine

Gaziantep

HINCAL ULUÇ, Gaziantep üzerine kaleme aldığı ve "Bir Güzellikler Kenti" başlığını kullandığı yazısında, Gaziantep'in emekli olduğu zaman Eskişehir ile birlikte yaşamak isteyeceği iki Anadolu şehrinden biri olduğunu dile getirir. Eskişehir'in Orta Anadolu'da yarattığı mucizenin bir benzerini Güneydoğu Anadolu'da Gaziantep'in yinelediğini ifade ederken kentin caddelerini, bulvarlarını, meydanlarını ve parklarını uzun uzun över.[1] Uluç'un yazısında değinilmeyenleri ise, siyasetçilerin kente dair sözlerinde bulmak mümkündür. Örneğin 2013 yılında parti grup toplantısında dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, Gaziantep'i "hem kazanan hem de Türkiye'ye kazandıran bir şehrimiz" şeklinde niteler.[2] Dünya Bankası'nın en rekabetçi yedi şehirden biri olarak Gaziantep'i göstermesi bu bakımdan sürpriz değildir. Özellikle şehrin barış, istikrar, güvenlik ve kardeşlik içeren yapısı, büyüyüp kalkınmasına ve sahip olduğu potansiyeli değerlendirmesine olanak tanımaktadır. Dolayısıyla Gaziantep, bu vasıflarıyla "yerinde sayan" birçok Anadolu kenti için örnek niteliğindedir. Gaziantep'in ekonomik dinamizm ve girişimcilik dışında, Fatma Şahin'in de ifade ettiği gibi[3], kenti diğerlerinden ayıran iki unsur olarak arkeoloji ve gastronomiden de söz etmek gerekir. Gaziantep, 2015 yılında UNESCO tarafından "yaratıcı şehirler" ağına "gastronomi şehri" olarak dahil olması da bu görüşü destekler niteliktedir.

Esasen Gaziantep'in övgülere mazhar bu karakteri oldukça uzun bir geçmişe sahip. Paleolitik çağa kadar uzanan tarihinde, en önemlisi İpek Yolu olmak üzere Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ticaret yolları üzerinde yer alıyor ve günümüze de canlı bir yerleşik yaşamı ve kalıcı eserleri miras bırakıyor. 17. yüzyılda kenti ziyaret gelen Evliya Çelebi'nin kent hakkında "dünyanın gözbebeği" ifadesini kullanması da dikkat çekici.[4] Kurtuluş Savaşı yıllarında kaynaklık ettiği direniş ile "Gazi" unvanını alırken ekonomik, idari ve sosyal yaşamda istisnai bir konumda bulunuyor. Örneğin kentte ilk organize sanayi bölgesinin kuruluş yılı 1969. Kentte belediyenin statüsünün değişimi de görece erken bir dönemde gerçekleşiyor. İstanbul, Ankara, İzmir, Adana ve Bursa ile birlikte 1987 yılında ülkenin altı büyükşehir belediyesinden biri oluyor. Özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi Kalkınma Projesi ve bu bağlamda 1985 sonrasında verilen devlet teşvikleri kentin gelişimine katkı yapıyor.

Gaziantep 1990'ların başından itibaren gösterilen vizyon-iradeçaba temelindeki performans neticesinde önde gelen "Anadolu Kaplanları"ndan biri halini alıyor.[5] Kuşkusuz bu süreç, 1980 sonrasında Keynesyen ekonomi karşısında neoliberal dalganın yükselişi ve bunun Gaziantep'te sanayicilerin, sanayi ve ticaret odası gibi yerel örgütlerin güç kazanmalarından bağımsız değil.[6] Kentin bugünkü gündeminin de temel maddesini, yakalanmış başarının geliştirilerek sürdürülmesi oluşturuyor. Hatta öyle ki Gaziantepli yerel otoriteler arasında, kentin bu kategorinin çok daha ötesinde olduğu yönünde görüşler dillendiriliyor. Gaziantep Ticaret Odası (GTO) eski Yönetim Kurulu Başkanı Eyüp Bartık kentin Adana, Kayseri, Konya ve Denizli gibi illerle birlikte anılmasının yanlış olduğunu ve Gaziantep'in bulunduğu ligin İstanbul, Kocaeli, Bursa, İzmir ve Ankara olduğunu iddia ediyor.[7] Bu görüşünün arka planında ise "Anadolu Kaplanları" olarak anılan kentlerin toplam ihracatlarının Gaziantep'in tek başına gerçekleştirdiği tutara yaklaşamadığı gerçeği var.[8] Son 10 yıl içerisinde ihracat tutarı yaklaşık %600 artan Gaziantep'te, ihracatçı firma sayısı ise %166 oranında artarak 2018 yılı Eylül ayı itibarıyla 2302'ye ulaşmış durumda.[9] Ayrıca GTO Yönetim Kurulu Eski Başkanı Beyhan Hıdıroğlu 2023 hedeflerine en hazır kentin

Gaziantep olduğunu iddia ediyor. "Ortadoğu'nun sanayi başkenti unvanını çoktan elde eden kent, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde üretim, ihracat ve istihdam açısından ilk sırada gelirken, ülkenin altıncı büyük ekonomisini oluşturuyor."[10] Diğer yandan büyüme hızı Türkiye ekonomisinin üç katı ve dünyada en hızlı büyüyen on il arasında yer alıyor.[11]

Gaziantep'i özellikle Kayseri ve Konya gibi örneklerden ayıran diğer bir önemli bir faktör de, yerel siyasetin taşıdığı özellikler. Kayseri ve Konya örneklerinden farklı olarak, Gaziantep'in ulusal arenada önem taşıyan belirli politik hareketlerle özdeşleştirilmesine rastlanmaması.[12] Diğer yandan yerel seçimlerde, en azından 1989 yılından beri, kentin iş dünyası ülkede belirleyici rol oynuyor ve bu bakımdan Türkiye'nin yeni ekonomik düzeninden bahsedildiğinde politika uygulayıcılardan akademisyenlere kadar hemen herkes Gaziantep'in önemine atıf yapıyor. Son olarak kent, Türkiye'nin sosyoekonomik açıdan en geri kalmış bölgesinde elde ettiği başarı ile, kendini her yönüyle ele alınması zorunlu bir örnek kılıyor.[13]

Bu başarıda pek çok katkısı olan faktörün olduğu açık. 1990'lara gelinceye kadar kamu yatırımlarına dayanan ekonomik yaşamda, kentte özel teşebbüsün sahneye çıkışı ve sergilediği vasıflar ise özellikle ilgiyi hak ediyor. Bu noktada "girişimcilik", kent ile doğrudan özdeşleştirilen bir karakteristik.[14] Gaziantep insanının çok cesur olması ve kaybetmekten korkmamasının girişimciliği pekiştirdiği öne sürülüyor.[15] Buna "rekabetçilik" ve "kıskançlık" gibi nitelikler de eklendiğinde portre tamamlanıyor. Kıskançlığı olumlu yönde kullanan sanayicileri ile Gaziantep rekabet gücünü artırıyor, yatırım ile istihdamda önemli bir yol kat ediyor.[16] Bu noktada gösterilen başarı, kenti ulusal sınırların dışında da ilgi çeken bir örnek haline getiriyor. Örneğin, Dünya Bankası tarafından yürütülen ve farklı ülkelerdeki farklı kentlerin incelendiği "Rekabetçi Şehirler Bilgi Tabanı Projesi" kapsamında Gaziantep, dünyanın en rekabetçi yedi şehrinden biri olarak Türkiye'yi temsil ediyor.[17] Benzer biçimde ABD Boston'da faaliyet gösteren Tufts Üniversitesi Fletcher School Başkanı Arthur Sculley, ABD Başkanı Barack Obama'ya sunmak üzere hazırladıkları "Anadolu Kaplanları" konulu rapora ilişkin Gaziantep'te

incelemelerde bulunuyor.[18] Sculley, İstanbul'un Türkiye'nin finans merkezi olmasına karşın Gaziantep'in de dahil olduğu bazı şehirlerin, Türk müteşebbisliğinin geldiği nokta bakımından önemli bir örnek ve inceleme konusu olduğunu ifade ediyor.[19]

Coğrafi konumu, yapısal özellikleri, konjonktürel gelişmeler ya da girişimcilerin kişisel özellikleri gibi nedenlerin dışında da Gaziantep'in başarısının üzerinde durulması zaruri. İlk olarak iller arasında gerçekleştirilen farklı sıralamalarda kentin ön sıralarda yer alışı kayda değer. İnsani Gelişme Vakfı tarafından 2017'de hazırlanan "İnsani Gelişme Endeksi - İlçeler (İGE-İ) 2017" isimli araştırmada, Gaziantep'in nüfusunun %90'ını kapsayan ve araştırmaya konu edilen 3 ilçesi (Şahinbey, Şehitkâmil ve Nizip), orta insani gelişme kategorisinde 81, 87 ve 41'inci sıralarda yer bulmuştur. Bu üç ilçe, aynı araştırmanın yönetim ve saydamlık endeksinde 102, 119 ve 128'inci sıralarda, sosyal kapsamada 39, 86 ve 153'üncü sıralarda ve ekonomik performansta 58, 89 ve 105'inci sıralarda yer almışlardır.[20] Ayrıca, 2013-14 yıllarında hazırlanan URAK İllerarası Rekabetçilik Endeksi sıralamasında kent 13'üncü sırada yer alıyor. Yine 2013-14 yıllarına ait İller Arası Rekabet Endeksi'nde ise tablo daha da olumlu hale geliyor. Anılan liste uyarınca kent, dış ticaret-sanayi ve finansal piyasalar endekslerinde 7'nci, girişimcilik endeksinde ise yukarıdaki övgüleri hak edercesine 6'ncı sırada kendisine yer buluyor.[21] Üstelik 2004-11 yılları arasında Gaziantep, Mardin, Samsun, Kütahya, Malatya ve Trabzon gibi şehirlerle birlikte kişi başına düşen GSMH'nin en çok yükseldiği örneği oluşturuyor.[22] Fakat şehri anılan alanlarda bu denli ön plana çıkaran hususlar, aynı zamanda farklı dezavantajların da altyapısını oluşturuyor. Özellikle sanayi ve ticaretin gelişmişliğine bağlı ekonomik gücü, kenti ciddi sıkıntılar içindeki komşu illerin yöneldiği bir cazibe mekânı haline getiriyor. Fakat yoğun göç, aşılması güç kentsel sorunları ortaya çıkarıyor. Gaziantep, kentte yaşayan her üç kişiden birinin kente göç ile gelme vasfı taşıdığı bir örnek.[23] Kent ekonomisinin bu denli büyük olmasına karşın kentsel yaşanabilirliğin geri kalmış manzarası, öncelikli olarak bu durumla bağlantılı görünüyor.

Yeni orta sınıflar özelinde bakıldığında ise her şeye rağmen

önemli bir potansiyelin varlığına işaret etmek gerekiyor. Öyle ki Antep çevresiyle kıyaslandığında gerek ekonomik ilişkileri gerekse yaşam biçimi bakımından orta sınıfların gelişimine olanak tanıyan yegane merkezlerden biri olarak karşımıza çıkıyor. Diğer yandan kentleşmedeki tüm olumsuzluklara karşın tüketim, eğitim, sağlık ve barınma konusundaki gelişmelerin son kertede orta sınıf yaşam biçimlerinin derinleşmesine katkı sağlayacağı düşünülebilir. Ancak bu gelişim, gelinen noktada önemli bir sınavla da karşı karşıya.

Gaziantep yakın çevresi ile kıyaslandığında, "terör olayları"nın nispeten etkilemediği bir yer. Ancak sınırdaki çeşitli çatışmalar nedeniyle güvenlik sorunu özellikle uluslararası turist açısından kente dair dezavantaj yaratıyor. Ayrıca iç göçün dışında yoğunlaşan dış göç, gelen nüfusun toplumsal yaşama entegrasyonu sorunu ve bunun sosyal-ekonomik boyutları, farklı tipte çatışma potansiyelini diri tutuyor. Suriye'deki savaş şartları ve buna bağlı olarak Gaziantep'in en çok mülteciye evsahipliği yapan kent halini alması ise sorunun boyutlarını çeşitlendirip derinleştiriyor. Gelinen noktada resmi rakamlar kentteki mülteci sayısını beş yüz bin olarak gösterse de, kent sakinleri gerçek sayının bunun çok üzerinde olduğu fikrinde.[24] Özellikle kentte ev kiralarının artışı ile işçi gündeliklerinin düşmesi, çoğu kez geçici koruma kapsamında bulunan Suriyelilerin varlığı ile ilişkilendiriliyor.

Yurtiçi ve yurtdışı göçlerle gelen nüfusu kendi kalabalık nüfusu içinde özümsemek ve yurtiçi ve yurtdışı için bir model oluşturan ekonomik konumunu sürdürmek noktasında "ortak aklı" örgütleyebilecek bir aktör ihtiyacı, Gaziantep'te kritik bir hal alıyor. Gaziantep'te ortak aklı içselleştirmiş ve aktörler arasındaki bağı kurma rolünü üstlenmiş kentsel arabulucu olgusu, tarihsel olarak varlığını her zaman sürdürmüş. Bu arabuluculara tesanütçü deniyor. Tesanütçülük, kökleri 16. yüzyıla kadar giden, kentsel dayanışmayı simgeleyen ve kent ahlakını şekillendiren, kentsel mekânda beraber yaşamayı kurumsallaştıran bir toplumsal refleks olarak görülüyor.[25] Ancak Gaziantep büyüdükçe sorunları da büyüyor ve bunların geleneksel mekanizmalar ile çözümlenip çözümlenemeyeceği konusu, kentin geleceği bakımından belirleyici olacak gibi görünüyor. Bü-

yükşehir belediye başkanı Fatma Şahin Suriyeliler ile negatif algı olduğunu ancak bunun doğru olmadığını, bu insanların kentin kalkınmasında katkıları olabileceğine dikkat çekerek sorunun aşılması için çaba sarfediyor ve bunu şu sözleriyle ifade ediyor:

Gaziantep'te 900 ticaret firması kurulmuş. İngilizce, Arapça çift yabancı dili olan uluslararası ticareti bilen sanayiciler, yaklaşık 50 sanayi kuruluşu hayata geçirmiş. Bu şehirde yaşayan akademisyenler var. Dolayısıyla bardağın boş tarafına bakarak sorunu değerlendiremeyiz. İki tarafına da bakıp çözmek durumundayız... Bana göre bu durumu aynen gastronomi gibi bir kalkınma modeline dönüştürmemiz lazım.[26]

Kentsel değişim ve dönüşümün mekânsal dinamiklerini ortaya koymak, kentsel aktörlerin beraber hareket etme kapasitesini değerlendirmek ve kentsel mekânı gerilim, çatışma ve müzakere konusu olan olaylar altında incelemek amacıyla yola çıkıldığında Gaziantep üzerinde titizlikle durulması gereken bir örnek halini alıyor. Karmaşık ve kalabalık nüfus yapısı, gelişmiş ekonomisi ve uluslararası pazarlara uzanan deneyim ve bilinirliği, bu konudaki diğer önemli detaylar. Kentin yakaladığı hızlı büyüme, hızlı sanayileşme, küresel piyasalara açılma, Ortadoğu potansiyeli, hızlı göç gibi olgular etrafında kentin girişimciliğini nasıl kazandığı, bu yapı içerisinde kentin yerel toplumsal kurumsallaşmaları nasıl organize ettiği, kentteki farklı sosyal ve kültürel kodların ortak akla nasıl yönlendirildiği gibi hususlar da, incelemenin temel bileşenlerini ortaya çıkarıyor.[27] Gaziantep'in hızlı yaşadığı sanayileşme ve aldığı göç, her ne kadar işgücü piyasalarında içselleştirilse de, bu dinamizmin kentsel yaşama etkisi bugün için pek de olumlu görünmüyor. Gaziantep, 1990'lar süresince geçirdiği hızlı dönüşümü, artan ekonomik dinamizmi ve bunun getirdiği kimi sorunları bugün derinden yaşıyor.

Gaziantep'in Yükselişi: Özsermaye ve Kentsel Ekonomi

Gaziantep ekonomisi, sanayi malları üretimi ve ticareti olmak üzere iki önemli faaliyete ayrılıyor. Tekel dışında kamu yatırımı bulunmayan Gaziantep, kendi öz sermayesiyle ürettiği ürünleri yurtiçine ve yurtdışına pazarlayarak bölgenin ekonomisini ayakta tutan, önemli bir ihracat hacmine sahip sanayi ve ticaret merkezlerinden biri olarak anılıyor. Bir yandan Gaziantep'in sahip olduğu stratejik coğrafi konum, şehre tarihsel olarak ticari anlamda hep olumlu yansıyor.[28] Tarih boyunca ticaret yollarının kesiştiği noktada yer alan Gaziantep, bu canlılığını koruyor. Yine tarihten gelen bir esnaf zanaatkâr altyapısına sahip olması da, kent insanının, "güç birliği", "birlik ve beraberlik" içinde hareket etmesiyle birleşince, önemli avantajlar sağlıyor. 1990'larla birlikte bu ticari dinamizmin yoğun bir ihracat potansiyeline dönüştüğü gözlenmekte. Diğer yandan ise, ekonomik başarının sürdürülebilmesi doğrultusunda çabalar devam ediyor. Geliştirilen projeler çerçevesinde kentin bizatihi bir marka haline gelmesi, oluşan markanın rekabete açık biçimde sürece eklemlenmesi konusunda adımlar atılıyor. Son olarak sahip olunan potansiyelin yaşama geçirilmesiyle, turizmin de kentin ekonomik hayatında rol oynamasına dönük politikalar geliştiriliyor.

TÜİK 2017 yılı verileri itibarıyla TRC1 bölgesinde 15-65 yaş aralığında işgücüne katılma oranı %50,5, işsizlik oranı %15,3, istihdam oranı ise %42,7 olarak gözleniyor.[29] Kent sanayisi toplam işletme sayısı, işletmelerde istihdam edilenlerin sayısı ile ihracata konu olan malların üretimi bağlamında önemli hale getiriyor. Sanayi işletmelerinin toplam sayısına bakıldığında, sanayi siciline kayıtlı 3550[30] işletme bulunuyor. Bu rakam ülkedeki toplam işletmelerin %3'üne karşılık gelirken, bu alanda kenti ülke genelinde 6'ncı sıraya yerleştiriyor. Ayrıca Güneydoğu Anadolu Bölgesi özelindeki işletmelerin %65'ini oluşturuyor.[31] Bu işletmelerin %62'si mikro ölçekli, %28'i küçük ölçekli, %8'i orta ölçekli, %2'si büyük ölçekli işletmeler. İstihdam oranlarına bakıldığında firmaların %56'sının 10 ki-

şiden az, %2'sinin ise 250 kişiden fazla istihdam sağladığı görülmekte. İstihdamın sektörel dağılımına bakıldığında ise yoğunlaşmanın 44.051 kişi ve %55'lik bir oran ile tekstil imalatı sektöründe olduğu gözleniyor. Bunu %14'lük bir oran ile gıda imalatı ve deri ve ilgili ürünlerin imalatı takip ediyor.[32] İstihdam ettikleri personel sayısının büyüklüğü açısından ön planda olan firmaları, Merinos Halı Sanayi ve Ticaret AŞ, Naksan Plastik Sanayi ve Ticaret AŞ, Gülsan Sentetik Dokuma Sanayi ve Ticaret AŞ, Şireci Tekstil Sanayi ve Ticaret AŞ ile Sanko Tekstil İşletmeleri Sanayi ve Ticaret AŞ oluşturuyor. Diğer yandan satış gelirleri üzerinden yapılan ülkenin en büyük sanayi kuruluşları listelerinde de Gaziantep firmaları sıkça yer alıyor. Örneğin İstanbul Sanayi Odası (İSO) "Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu 2017 Araştırması"na Gaziantep'ten giren şirket sayısı 24.[33] Gaziantep'te 2018 yılında toplam 2123 şirket kurulurken[34], bunların çoğu yılın ilk yarısında kuruldu. Geçici koruma kapsamında bulunan Suriyelilerin kurulan bu şirketlerde payı büyük, zira şehirde kurdukları şirket sayısı gitgide artıyor. Öte yandan 15 Temmuz darbe girişiminden sonra, kurulan şirket sayısında azalma görüldüğü gibi 2016 yılında toplam 400 şirket kapanmış ve 38 şirkete kayyum atanmıştır. 15 Temmuz'dan önce faaliyete geçen şirket sayısı 1317 iken 15 Temmuz'dan sonra bu sayı 982'ye düşüyor.[35] 15 Temmuz ve sonrası gelişmelerin Gaziantep siyaseti ve toplumu üzerinde ne tür bir etki yarattığı bilinmese de ekonomisini olumsuz yönde etkilediği bir gerçek.

Gaziantep ürün yelpazesi bakımından Türkiye'nin önde gelen illerinden birisini oluşturmakta. İstihdamda ağırlık sahibi olan tekstil ve gıda sektörü, üretilen ve ihraç edilen mamuller noktasında da ön planda yer alıyor. Ancak buna ek olarak makine sanayinden ambalaj sanayine kadar birçok ürünün üretildiği bir kent görüntüsü var. Tekstil alanında belirleyici olan ürün kalemi ise, makine halısı. Ülke genelinde üretilen makine halısının %94'ü Gaziantep'te imal ediliyor. Kent, sahip olduğu 250'yi aşkın halı firması ve üretim kapasitesiyle dünyanın önde gelen halı üreticilerinden biri olurken, on beşinci yüzyıldan beri faaliyet gösteren dokuma tezgâhlarına dayalı bilgi birikimini günümüze taşıyor. Üretimi ülke genelinde ağırlık

sahibi olan diğer kalemleri ise %93 pay ile terlikler (sayası plastik, tabanı kauçuk veya plastik olanlar), %92 pay ile polipropilen iplikler, %80 pay ile dokusuz kumaşlar ve %68 pay ile tufting halılar takip ediyor.[36] Gıda sektöründeki başarıda tarımsal ürünlerin işlenmesi ön plana çıkıyor. Türkiye'de işlenen antepfıstığının %75'ini, mercimeğin %60'ını, makarnanın %40'ını ve bulgurun %40'ını Gaziantep karşılıyor.[37]

Gaziantep, gerek organize sanayi bölgesi (OSB) gerekse küçük sanayi siteleri (KSS) bakımından oldukça zengin olanaklar sunuyor. Daha önce belirtildiği gibi, kentte ilk OSB'nin kuruluş süreci 1960'ların sonuna kadar uzanıyor. Bugün ise kentte faal durumda dört tane OSB bulunuyor.[38] Ayrıca il merkezi ve ilçelerde faaliyet gösteren ve 135 bine yakın kişiyi istihdam eden ve bünyelerinde 4211 işyeri barındıran 13 adet KSS var. KKS sayısı üzerinden ele alındığında Gaziantep, İzmir ve Konya'nın ardından ülke çapında 3'üncü sırada geliyor.[39] Ayrıca kentte 1999 yılında kurulmuş ve halen 35 firmanın aktif faaliyet gösterdiği bir de serbest bölge bulunuyor.

Gaziantep ekonomisinin ayırt edici bir vasfı, ihracat ve ithalat konusunda sahip olduğu önemli paydır. TÜİK 2018 yılı verilerine göre Gaziantep'e bağlı firmalar 5.015.189.893 dolar ithalat yaparken, ihracat tutarı da 6.864.707.944 dolardır.[40] Gerek ithalat gerek ihracat tutarları açısından kent, ülkede 6'ncı sırayı alıyor. Üstelik özellikle 2005'ten bu yana ihracatın ithalatı karşılama oranının genelde %100'ün üzerinde seyrettiği ve kentin dış ticaret fazlası verdiği görülüyor. Ayrıca Türkiye İhracatçılar Meclisi'nin açıkladığı "Türkiye'nin İlk 1000 İhracatçı Firma Araştırması 2017" listesine göre, 36 Gaziantepli firma en fazla ihracat yapan ilk 500 arasında, 32 firma da ikinci 500 firma arasında yer alıyor.[41] Bunlardan Gaziantep kökenli Altunkaya İnş. Nak. Gıda Tic. AŞ 49'uncu, Sanko Dış Tic. AŞ ise 40'ncı sırada karşımıza çıkıyor. Gaziantep'te 2017 yılında gerçekleştirilen toplam ihracatın en büyük payını halı oluştururken, ikinci sırada hububat ürünleri yer alıyor.

Gaziantep'te kentin kendi coğrafi konumuyla ihracatın yoğunlaştığı alanlar arasında yapılacak bir mukayese, 2000'li yıllar içinde gerçekleşen bazı dönüşümleri ortaya koyuyor. Bu dönüşüm, en çok

mal ihraç edilen ülkeler sıralaması gibi detaylardan ziyade, kente dair perspektiflerin şekillenmesindeki referans ve model ülkeler çerçevesinde gerçekleşiyor. 2018 yılında kentten ihracatın en yoğun olduğu ülkeler, Irak, Amerika Birleşik Devletleri, Suriye, İtalya, Suudi Arabistan ve İran.[42] Ülke genelinde olduğu gibi Gaziantep'in ihracatında da AB ülkelerinin payı yıllar içerisinde azalıyor ve özellikle Ortadoğu ülkeleri önemli birer dış ticaret ortağı konumuna geliyor.[43] Gaziantep'in ihracatı ülke gruplarına göre incelendiğinde, Ortadoğu ülkelerinin %48,9 ile ilk sırada yer aldığı, AB ülkelerinin %19,9 pay ile ikinci ve Afrika ülkelerinin ise %11,2 pay ile üçüncü sırada yer aldığı görülüyor. GAİB Koordinatör Başkanı Kileci bu başarının altında Gaziantep'teki kurum ve kuruluşlar arasındaki eşgüdümün yattığına değinerek "Gaziantep'in başarısını devam ettirmek ve çok daha iyi noktalara getirmek için, kurum ve kuruluşlar olarak belirli bir eşgüdüm içinde hareket etmeliyiz. Biz de bugün tam olarak bunu yapmaya çalışıyoruz" diyor.[44] Kuşkusuz bu durumun öncelikli nedenleri arasında Avrupa ekonomilerinde yaşanan ekonomik daralma yer alıyor. Ancak Avrupa Birliği ve ilgili kurumsal yapıların kentteki etkisinin giderek azalan seyrine de işaret etmek gerekiyor. Bu konuda Avrupa Birliği Türkiye İş Geliştirme Merkezleri Ağı (ABİGEM) örneği başlı başına önem taşıyor.

Gaziantep'te kentsel mekân, artık ulusal ve yerel etkilerin yanı sıra, daha önce de belirttiğimiz üzere, pek çok farklı ölçekte dinamiği içinde barındıran farklı mekânsallıkları kapsıyor. Özellikle 2000'li yılların başı itibarıyla Gaziantep'in küreselle ve bölgeselle kurduğu ilişki açısından Anadolu kentlerine bir model oluşturmasında Avrupalılaşmanın dönüştürücü etkisi önemli. Bu etkinin kurumsal karşılığı olarak ise karşımıza ABİGEM çıkıyor. Gaziantep'in yerel değerlerinin, önde gelen sektörlerinin daha kurumsal, daha etkin, daha küresel piyasaların beklentilerine uygun şekilde yapılanmasında, ABİGEM ve faaliyetleri büyük rol oynuyor.[45] Kentin AB ülkeleriyle ilişkilerinin gelişmesinde önemli projelere imza atılıyor. Bölgesel kalkınma konusunda ABİGEM Gaziantep fıstık projesini başlatıyor. Bu proje kapsamında, 15 fıstık işletmesine, gıda güvenliği ve hijyen şartlarının düzeltilmesi amacıyla, destek ve HACCP

danışmanlığı veriliyor. Üretim tekniklerini güncelleyen üreticiler, bu projeler sayesinde ekonomik aktivitelerini hızlandırıyor. Ayrıca ABİGEM tarafından Gaziantep'te 47 firmaya ihracat geliştirme desteği sağlanıyor.

Bugün gelinen noktada, ABİGEM'in kente dair tartışmalarda isminin geçmemesi ve Gaziantep ABİGEM'in internet sayfasındaki son güncellemenin 2010 yılına ait olması, önemli bir dönüşümün simgesi olarak da görülebilir. Gaziantep özelinde AB'nin ve Avrupalılaşmanın azalan etkisi karşısında Ortadoğu giderek daha önemli bir hal alıyor. Ticari ilişkilerin gelişimi noktasında zaten tarihsel bir miras söz konusu ve bu kendisini göstermeye devam ediyor. 2014 yılında Gaziantep'ten yapılan ihracatın üçte birinin Irak'a olması bu açıdan manidar. 2005 yılından savaş koşullarının hissedilmeye başladığı döneme kadarki süreçte ise Suriye, Gaziantep açısından önemli bir ticari ortak işlevi görürken, şehrin "Anadolu Kaplanları" arasında değerlendirilmesine yol açacak ihracat temelli ekonomik pozisyonun da kritik bir öğesini oluşturuyor.[46] Suriye'deki savaş, Gaziantep'i iki temel sorunla karşı karşıya getiriyor: Mültecilerin yoğun biçimde Gaziantep'e akın etmeleri ve ticari ilişkilerin gerileyişi. Kent ve kent ekonomisi adına olumlu bir gelişme ise savaş koşullarına rağmen ihraç gelirlerinde ciddi bir düşüşün olmayışı. Hatta savaş nedeniyle işlem hacminin daralmasına ve ticari elçiliklerin kapatılmasına rağmen, Suriye, ihracat yapılan ülkeler arasında halen üçüncü sırada yer alıyor.[47] Bu noktada İpekyolu Kalkınma Ajansı eski Genel Sekreteri Bülent Özkan, Suriye ve Irak'ta yaşanan gelişmelerin bölgede olumsuz etkilerinin olduğunu ancak bundan asgari seviyede etkilenerek çıkıldığını dile getiriyor. Hatta yaşanan olumsuz gelişmelerin fırsata dönüştürüldüğü ve Afrika gibi pazarlardaki payındaki artışın da kent adına olumlu olduğunu ifade ediyor.[48] Ancak kriz ve fırsat sözcüklerinin bir arada olduğu yerde istikrar, eksikliği hissedilen bir husus olmakta ve Gaziantep de bunun istisnası değil. Nitelim sürecin geneline bakıldığında "Arap Baharı" ve sonrası gelişmelerin dış ticarette bir fren etkisi yaptığı ve 2009'daki ekonomik krizden farklı olarak kent ekonomisine etki ettiği söylenmeli.[49] Yine de kentsel otoritelerin bölgedeki gelişmeleri yakından

izlemeye devam etmeleri önemli bir durum. Örneğin, içinde bulunduğumuz dönemde İran'a uygulanan ambargoların kaldırılması sürecine ilgi gösteriyorlar. İran'ın dünya için cazip bir konuma gelişinin akabinde, Gaziantep'in de bu süreçten pay alabilmesine çaba harcanıyor ve ilk adımda iki taraf arasında 356 milyon dolarlık bir ticaret hacmi gündeme geliyor.[50]

Özellikle Türkiye ile Avrupa Birliği arasında tam üyelik müzakerelerinin başlamasının ardından yaygınlaşan Gaziantep'in "AB'nin Arap dünyası ve Ortadoğu'ya açılan kapısı" olduğu vurgusu, söylem düzeyinde devam ediyor. Ancak gelişmeler kentin herhangi bir konuda aracı olmaktan ziyade, kendi gelişimi doğrultusunda doğrudan Ortadoğu'ya eklemlenmesi şeklinde kendisi gösteriyor.

Sanayi ve ticaret alanındaki mevcut veriler oldukça olumlu olmakla birlikte bunun ne derece sürdürülebilir olduğu tartışmaya açık. Buna bağlı olarak kentsel otoritelerin belli adımlar attıkları ve bir yandan alternatif gelir kaynakları yaratmaya, diğer yandan ise sanayi ve ihracatın mevcut niteliklerini geliştirerek kalıcılaştırmaya çaba sarf ettikleri gözleniyor. GTO eski Genel Sekreteri Halil Göçer'in "artık büyük olanlar değil, önce değişime ayak uyduran, sonra değişime liderlik yapabilen, esnek ve hızlı olanlar daha başarılı oluyor" ifadesi, esas itibarıyla Gaziantep'in önündeki yol haritasını da özetliyor.[51] Kent, özellikle rekabetin odağında yer aldığı bu sürece 2000'li yılların başından beri geliştirilen projelerle hazır hale gelmeye çalışıyor. Ancak bu konuda ne ölçüde başarılı olduğu tartışmaya açık. "Marka Şehir Gaziantep Projesi" ile "İnovasyon Vadisi Projesi" çıkış noktasında büyük anlamlar ve beklentiler atfedilen bir nitelik taşımaktayken gelinen noktada hedeflerinin oldukça uzağında kaldığı gözleniyor. Rekabet edebilirliğin temel şartlarından olan Ar-Ge ve inovasyon altyapısı bakımından kent, halen yetersiz olarak nitelendirilirken, sanayi ve ihracattaki başarısının yenilikçilik faaliyetleriyle paralellik göstermediği vurgulanıyor.[52] Anılan girişimler, marka ve tescil konusunda kenti kısa sürede Anadolu ve Türkiye çapında lider hale getirmeyi hedeflerken Gaziantep, 2018 yılında patent başvurusunda bulunan iller arasında 9'uncu, faydalı model başvurusunda bulunan iller arasında da yine 9'uncu sırada yer alıyor.[53]

Gelişime destek sağlaması muhtemel olan üniversite-sanayi ilişkisi noktasında da tablo çok aydınlık değil. Kentte dört üniversite bulunuyor olsa da, bunların doğrudan üretim sürecine etkisinden bahsetmek güç. Özellikle "San-Tez Programı" kapsamında 2006-14 yıllarında yalnız 15 projenin desteklenmesi ve gerek "Teknolojik Ürün Tanıtım ve Pazarlama Desteği" gerekse "Tekno-girişim Sermayesi Desteği" kapsamında desteklenen girişimcilerin sınırlılığı, bahsedilen etkisizliğin göstergeleri arasında yer alıyor.[54]

Son olarak kent gündeminde sanayi ve ticaretteki başarının yanına turizmin de eklenmesi gerekiyor. Kentin konu hakkındaki potansiyeline göz atıldığında, sadece Zeugma örneği dahi bilgilendirici olabiliyor. 9 Eylül 2011 tarihinde açılan Zeugma Mozaik Müzesi, 1700 metrekarelik mozaik ile Dünya'nın en büyük mozaik müzesi olma özelliğini taşıyor. Ayrıca diğer tarihi ve kültürel eserlerine ek olarak bizatihi mutfağı turistik bir anlam taşıyor. Özellikle "baklava" ve "kebap" ile özdeşleşmiş olan kent, 291 özgün yemek çeşidi ile gastronomi turizmini önemli bir başlık haline getiriyor. Sanayi ve ticaret alanındaki başarıya turizmin de eklenmesi halinde kentin "çağ atlayacağı" görüşü[55] bu açıdan makul görünüyor.

Gaziantep Büyükşehir Belediye Başkanı Fatma Şahin, dünyada artık yarışın kentler arasında olduğunu vurgularken, Gaziantep'in bu yarışta iddialı olduğunun altını çiziyor[56] ve kentin yaşam kalitesini ve sürdürülebilir kalkınmasını daha da artırmak için "Gastro-Antep" projesinin önemine dikkat çekiyor. Gastronomi turizminin kent için getirisi konusunda da Şahin, 2018 yılında bir milyon turist hedeflendiğini ve yaklaşık %20 uluslararası ve %80 ulusal turist olmak üzere bu hedefin de tutturulduğunu belirtiyor.[57]

Yenilikçilik, sürdürebilirlik ve rekabet konusunda umulan noktaya varılamadıysa da ticaret hacmi ve ürün çeşitliliği bağlamında sanayi ve ticarete ilişkin tablo, gayet doyurucu durumda ve bu iddiayı destekliyor. Ancak kentteki yaşam alanları, sosyal hareketlilik ve birlikte yaşama kültürünün gelişmişliği noktasında iddianın sürdürülebilirliği konusunda güçlüklerle karşılaşılıyor.

Ekonomik Dinamizmin Mekânsal Kısıtları

Gaziantep, nüfus potansiyeli, gelişmiş sanayisi, coğrafi konumu, Ortadoğu pazarına yakınlığı, üniversite sayısı ve işgücü ile önemli bir yatırım merkezi olarak tanımlanabilir.[58] Bunu mümkün kılan öncelikli faktör ise, sermayenin mekân üzerinde yarattığı sonuçlar. Fakat aynı sonuçlar, mekânsal dezavantajları ortaya çıkaran karmaşık bir içerik de taşıyor.

İlk olarak sermayenin mekâna dair güncel tasavvuruna baktığımızda, oldukça olumlu bir tablo ile karşılaşıyoruz. 2011 tarihli "Türkiye'nin Şehirleri Sürdürülebilirlik Araştırması" kapsamındaki nesnel sıralama ve ölçümlerde ortalama sonuçlar sunan kent, "öznel değerlendirmeler" yani iş insanlarının faaliyetlerini sürdürdükleri şehre dair görüşleri açısından muazzam bir konuma yerleşiyor. Bu araştırmaya göre kent, iş yapılmasından duyulan memnuniyet bakımından Bursa'dan sonra 2'nci sırada yer alıyor ve gelecek beklentileri bakımından ön plana çıkıyor.[59] İş dünyası mensuplarının görüşleri ile şekillenen Türkiye çapındaki listede Gaziantep, sürdürebilirlik noktasında 8'inci, ekonomik performans bakımından 5'inci, sosyal performans bakımından 15'inci, çevre performansı bakımından 9'uncu ve yaşam kalitesi bakımından 11'inci sırada geliyor.[60] Yapılan değerlendirmelerde kentin coğrafi konumuna, girişimcilik ruhuna, sanayi ve ticaret potansiyeline ve ekonomik gelecek beklentisine göndermede bulunulurken, kentin ekonomik alanda bir patlama yapacağı beklentisi dile getiriliyor.[61] Diyarbakır ve Malatya illeri hakkında da kullanılmakta olan "Doğu'nun Paris"i nitelemesi, bu noktada Gaziantepli müteşebbisler tarafından kendi kentlerine layık görülüyor. Şehrin önemli işinsanlarından SANKO Holding Onursal Başkanı Abdülkadir Konukoğlu, kentin Paris'e benzetilmesinin tarihsel bir geçmişinin bulunduğu kanısında. Kısıtlamaların olduğu geçmiş yıllarda bile kentteki pasajlarda ithal malların satılması, yurtdışındaki her şeyin kentte bulunabilmesi, kentteki lokanta, gazino ve eğlence yerlerinin kent sakinlerinin para kazanmayı da eğlenmeyi de harcamayı da sevdiğinin bir göstergesi olarak değerlen-

dirilmesi, Konukoğlu'na göre, Gaziantep'in sosyo-kültürel yapısına dair ipuçlarını oluşturuyor.[62]

Sermaye ile mekân arasındaki ilişkinin boyutları, yalnız 1990 sonrası gelişim ile ilgili görülmemeli. Bugünkü durum, kentin tarih boyunca yarattığı kurumsal derinliğin bir parçası. Mortan ve Arolat, Gaziantep'i tarihte şekillendiren üç dönüm noktasından bahsediyor. Bunlardan birincisi, 16. yüzyılda kentin edindiği bölgesel güçtür ki Gaziantep bu dönemde, Irak ve İran'a açılan bölgede kavşak noktası oluyor. Bu, kentte hayır işleriyle kamu işlerinin beraber yürüdüğü, yerel aktörlerin güç kazandığı, Hac ticaretinin önemli bir ticari aktivite haline geldiği, zanaatkârlığın kır ekonomisinin önüne geçtiği ve kent yaşamının zenginliğinin ayırt edici bir etken olduğu döneme denk geliyor.[63] İkinci dönüm noktasında İmalat-ı Harbiye Fabrikası'nın açılması ve girişimcilik altyapısının yaratılması yer alıyor. Bu fabrika, 1920'lerde Gaziantep Konserve ve Mamulat-ı Ziraiye TAŞ, Gaziantep Mensucat TAŞ ve Gaziantep Debağat AŞ'nin kurulmasına da etki ediyor. Öyle ki Türkiye sanayi bölgeleri 1925 yılında 11 bölgeye ayrılırken Gaziantep bağımsız bir bölge olarak belirleniyor. Üçüncü dönüm noktası ise, Birleşmiş Milletler-UNIDO Örgütü'nün öncülüğüyle 1967'de kentte kurulan Küçük Sanayi Bölgesi'nin 1981'de hizmete girmesi oluyor. Türkiye ekonomisinin kapsamlı bir dönüşüm yaşadığı 1980 sonrası süreci Gaziantep, önemli bir altyapı, gelenek, kültür ve potansiyel ile karşılıyor ve bugünkü konumuna doğru ilerliyor.

Gaziantep uzun bir tarihsel geçmişin de sonucu olan vasıflarıyla, sırasıyla TRC1 bölgesinde, Güneydoğu Anadolu'da ve ülkenin genelinde karşılaştırmalı bir üstünlüğe sahip. Özellikle kentin girişimcilik kültürü gerek ülkenin doğusunda gerekse Ortadoğu'da yıllardır yaşanan istikrarsızlıklar sonucu ortaya çıkan olumsuz koşulların fırsata dönüşmesini sağlayan bir motivasyon doğuruyor ve bu 2000'li yıllarla birlikte zirveye ulaşan ihracat performansının temelinde yer alıyor. Sonuç olarak bölge, özellikle Ortadoğu pazarının ihtiyaç duyduğu alanlarda yatırımlarını gerçekleştiren, büyüyen ve pazar payını artıran bir yer halini alıyor[64] ve küresel bir marka şehir imajının yaygınlaştırılmasını öncelikli gündem maddesi haline getiri-

yor.[65] Kentin Ortadoğu çerçevesinde ön planda yer aldığı alanlar bundan ibaret de değil: Gaziantep, sanayileşmenin yanında fuar ve kongre organizasyonu konusunda da zirvede yer alıyor. Gaziantep Ortadoğu Fuar Merkezi, kentin hizmet sektöründeki başarısının da bir göstergesi olarak yılda 20'den fazla fuara evsahipliği yaparak "Ortadoğu'nun fuar merkezi" unvanının hakkını veriyor.[66]

Fakat sermayenin bu gelişkin niteliği, mekâna öngörülen derecede olumlu bir katkı yapamıyor. Finansal açıdan oluşturulan endeksler ile mekânla ilişkilendirilebilecek sosyal ve beşeri sıralamalar arasındaki bariz fark da bunun bir göstergesi. Gaziantep, Kalkınma Bakanlığı 2011 yılına ait "İllerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması" göre 30'uncu sırada yer alıyor ve orta sıralardaki kentin bu durumunda sosyal geliş(me)mişliğin olumsuz etkisi gözleniyor. Kalkınma Bakanlığı'nın 2011 tarihli araştırmasına nazaran daha çok sosyal parametreler kullanılarak 2017 yılında yapılan "Türkiye'de İllere Göre İnsani Gelişme Endeksi" adlı çalışmaya göre de Gaziantep 61'inci sırada yer almaktadır.[67] Benzer biçimde yukarıda değinilen "İller Arası Rekabet Endeksi"nin finans dışı listelerinde de durum parlak değil. İlk onda yer aldığı dış ticaret, finans, piyasalar, girişimcilik ile ilk yirmi arasında yer aldığı inovasyon ve makroekonomi dışındaki başlıklardaki konumu, bu açıdan manidar. Gaziantep demografik yapı endeksinde 46'ncı, altyapı endeksinde 37'inci, sağlık endeksinde 27'inci, ulaşım endeksinde 37'inci, yükseköğretim endeksinde 46'ncı, eğitim endeksinde 69'uncu ve sosyal yaşam endeksinde 64'üncü sıraya kadar geriliyor.[68]

Ekonomik açıdan bu denli parlak performansa sahip bir kentte aynı derecede olumlu bir yaşam kalitesi gözlenememesinin temel nedeni, paradoksal biçimde yine ekonomik başarıda yatıyor. Kentin çevre iller ve hatta çevre ülkeler açısından cazibe merkezi oluşu, göçleri ve buna bağlı olarak nüfusunun sürekli biçimde artmasını, artan nüfus ise kaçınılmaz biçimde mekânsal sıkıntıları beraberinde getiriyor.

Sanayileşmenin ve dolayısıyla sermaye akışının nispeten uzun bir geçmişe sahip oluşu, özellikle mekânın dönüşümü ve gelişiminde de daha etkin olmasını beraberinde getiriyor. Bu bakımdan Ga-

ziantep'te kentleşme, çevre kentlere nazaran çok daha erken bir gündem maddesi oluyor ve planlı bir büyüme gayreti Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar uzanıyor. Gaziantep'in ilk planını Ankara için de bir plan hazırlamış olan Hermann Jansen'in hazırlamış olması, sembolik olduğu kadar stratejik bir önemi de haiz. Devamında 1940'lı yıllarda, mimarlarımızdan Kemal Ahmet Aru ve Kemali Söylemezoğlu'nun planları, modern Gaziantep için geleneksel kentin değerlerini vurgulayan çalışmalar. Ancak çıkış noktasında Gaziantep'in derişik kent formuna sahip olması ve gelişim süreci bütünleşme problemini de beraberinde getiriyor.[69]

Kentin başarı öyküsünün yeni bir ivme kazandığı 1990'lı yıllar, kentleşmenin de çözümünün giderek bir problem haline gelmesine neden oluyor. 1990-2015 arası dönemde, sadece 2010-11 arasında net göç hızı binde 0,2'lik negatif bir seyir izliyor. Bunun dışında anılan yirmi beş yıllık sürede net göç hızı sürekli olarak pozitif yönlü ve yıllar itibarıyla binde 0,6'dan binde 4,2'ye kadar artan bir yönelim gösteriyor. Diğer yandan kentte nüfus artışının tek nedenini göçle gelenler oluşturmuyor. 2017-18 arasında nüfus artışı %1,15 olurken, bu son yıldaki artışın en düşük olduğu zaman dilimine karşılık geliyor. Yakın geçmişte anılan oranın binde 32'leri bulduğu dikkate alındığında, nüfusa ilişkin gelecek projeksiyonları da yoğunluk içeriyor. Gaziantep nüfusu 2018 yılı itibarıyla 2.028.563 kişi.[70] Bu rakamın 2023'te 2.257.278'e ulaşması ve yıllık ortalama binde 20,6'lık bir artışın gerçekleşmesi bekleniyor.

Mevcut rakamların ortaya çıkardığı tablo, Türkiye'nin en kalabalık 8'inci ilini karşımıza çıkarmakta. Nüfus yoğunluğuna bakıldığında ise Gaziantep, metrekare başına düşen 295 kişi ile İstanbul, İzmir ve Kocaeli'nin ardından dördüncü sırada geliyor. Nüfus artış hızı bakımından ise İstanbul'dan sonra nüfusu en hızlı artan il, yine Gaziantep. Kentin bu demografik özelliklerinin kentleşmenin çözümlenemez bir problem halini almasıyla bağlantısı açık. Gaziantep'te kentsel gelişme alanlarına yönelik talebin yoğunluğu sebebiyle kentsel gelişmenin oldukça geniş bir alana yayılmasının yarattığı sorunlar; kentle bütünleşememe, yeni gelişme alanlarının birbirleriyle bir kentsel sistem oluşturamaması; gereğinden fazla ve sürdü-

rülemez bir altyapı sunumu ve bunun yaratacağı maliyetler olarak ortaya çıkıyor.[71] Kentleşmenin çarpıklığına ek olarak göç ve diğer sebeplere bağlı yoğun nüfus artışı, kentlerde yer alması beklenen belli sosyal aktivitelerin bulunmamasına da yol açarken, yaşam kalitesini olumsuz etkiliyor. Bu noktada sermayenin vasıfları, sorunun parçası olmadığı durumlarda çözümün bir parçası da olamıyor. Örneğin, Gaziantep kara, hava ve demiryolu açısından kritik bir önem taşıyor. Bir yandan Ortadoğu'ya açılan bir kapı olurken, ülkenin iç bölgelerini demiryolu ile limanlara bağlıyor. Ancak bu vasıfları, şehir içi ulaşımın Gaziantep için önemli bir sorun olduğu gerçeğini değiştirmiyor.

Sermaye ile mekân ilişkisinin genel seyrinin özeti, Gaziantep'e sıradan ve tek bir kent olarak yaklaşmanın yetersiz kalacağını ortaya koyuyor. Gaziantep, bir yanda kentin sanayi ve ticaret alanındaki güçlü vasıfları, diğer yanda ise nüfus artışının sağlıklı bir kentleşmeye olanak tanımaması arasında kalan bir kent. Hatta kentten de öte, "kilit bir kent havzası", Ortadoğu'ya açılan bir "koridor", kalkınması ve dinamizmi sadece kendisiyle sınırlı kalmayan bir "bölgesel/yerel kalkınma havzası" vasıflarını taşıyor. Bu ise, sorun ve çözümlerin de kentin olağan sınırlarının dışına taşmasını beraberinde getiriyor.[72] Tabloyu bütünüyle olumsuz olmaktan kurtaran ise kentin ticari ve ekonomik açıdan taşıdığı vasıflar. İlk olarak bunların üzerinde durulması, kentin birlikte yaşama ve yaşanabilirlik noktasındaki yetersizliklerinin aşılıp aşılamayacağı konusunda da bir perspektif açısından gerekli görünüyor.

Sosyal Yaşamın Kısıtları: İç Göç, Dış Göç ve Diğerleri

Gaziantep Sanayi Odası Yönetim Kurulu Eski Başkanı Adil Sani Konukoğlu, bir konuşmasında Gaziantep hakkında "Ülkemiz sanayisi, kalkınması ve gelişmesinin lokomotif bir şehriyiz" ifadesini kullanır.[73] Gerçeklik payı yadsınamayacak olan bu tespite ek olarak, yüksek ihracatı ile önemli bir artı değer üreten, kent planlaması ko-

nusunda Cumhuriyet'le yaşıt, dört tane üniversitenin bulunduğu, nüfusunun yarısının 25 yaşın altında olduğu bir kent Gaziantep. Sadece bu vasıfları dahi hareketli bir sosyal yaşam beklentisi doğursa da, böyle bir lokomotif kentin vagonları arasında yaşanabilirliğin geride kaldığı gözleniyor. Buna, "birlikte yaşama" kültürüne ilişkin olarak aşağıda değinilecek hususlar eklendiğinde, kentin tablosu giderek daha olumsuz bir hal alıyor.

Kuşkusuz bu tabloda göreli olarak olumlu değerlendirilecek noktalar yok değil. Özellikle Gaziantep tek başına değil de çevre bölgeler ile karşılaştırmalı biçimde ele alındığında, farklı yorumların yapılması mümkün. Örneğin, bağlı bulunduğu TRC1 Bölgesi, hem sosyal hem de ekonomik açıdan bölge içi ciddi gelişmişlik farklarına sahipken, Gaziantep sanayi, ticaret, sağlık ve tarım konularında diğer komşularının oldukça önünde yer alıyor. Buna rağmen yerel elitlerin kenti ekonomi ve ticaret alanında "Anadolu Kaplanları"nın dahi üzerinde konumlandırdıkları anımsandığında, sosyal hayat ve yaşanabilirlik noktasında, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin bir referans olamayacağı aşikâr.

Kent yaşamını değerlendirmede yardımcı olabilecek unsurlar arasında son yıllarda en yoğun artışı alışveriş merkezleri gösteriyor. Bir yönüyle AVM'lerin artışı, dünyanın her noktasında ekonomik olarak yükselen kentlerin yaşadığı bir olgu. Bu artış aynı zamanda, kentte artan tüketim ihtiyacına da işaret ediyor. Fakat ekonomik yükselişin sosyal yansımalarının ne ölçüde tatminkâr olduğu tartışmaya açık. TÜİK 2017 yılı verilerine göre, kentte 13 halk kütüphanesi bulunuyor ve bu kütüphaneler, 218.385 kitap içeriyor. Kütüphaneden yararlanma sayısı ise 578.533.[74] Kentte 2017 yılı itibarıyla, 41 sinema salonu var ve anılan yıl içerisinde 1270 film gösterimi yıl içinde yapılmış durumda. 2012 yılı ile 2017 yılı karşılaştırıldığında 19 olan sinema salonu sayısının 41'e çıkmış olması dikkat çekmektedir. Bir yıl içerisinde 1.290.639 Gazianteplinin sinemaya gitmesi önemli bir gelişme olarak görülebilir.[75]

Tiyatro ise Gaziantep'te sosyal yaşamın en zayıf yanlarından biri olarak karşımıza çıkıyor. Şehirde 2017 yılı itibarıyla ancak 8 tiyatro salonu bulunmaktadır. Bu salonlarda 38 tiyatro eseri toplam 110

gösterim yaptı ve bu gösterimleri toplam 55.893 kişi izledi.[76] Gaziantep Büyükşehir Belediyesi'nin ve Gaziantep Üniversitesi Tiyatro Kulübü'nün son yıllarda düzenledikleri tiyatro festivalleri, tiyatroya olan ilgiyi artırmaya yönelik çalışmalar olarak karşımıza çıkıyor. Fakat Bursa'da 18, Adana'da 13 tiyatro salonu bulunurken Gaziantep'in bu kadar az sayıda tiyatro salonuna sahip olması olumsuz bir tablo sunuyor.

Kent nüfusunun eğitim durumuna bakıldığında, 2017 yılı itibarıyla okuma yazma bilmeyenlerin 6 yaş üzerindeki toplam nüfusa oranı %3,13 olarak gözleniyor. Ancak bu oranın cinsiyet temelinde ayrışması, erkeklerde %0,71 iken kadınlarda %5,6'ya yaklaşması önemli bir veri. 15 yaş ve üstü nüfusun mezun oldukları okullara bakıldığında, 242.245 kişi lise ve dengi, 145.131 kişi fakülte ve yüksekokul, 12.302 kişi yüksek lisans ve 2378 kişi doktora mezunu.[77] Kentte ikisi vakıf üniversitesi olmak üzere üç tane üniversite ve 120.370 öğrenci bulunuyor.[78] Bunlardan 1000 kadarının Ortadoğu ülkelerinden eğitim amacıyla gelenlerden oluşması, yüksek öğretime uluslararasılık katıyor. Üniversite sayısının son yıllardaki artışı, bir yönüyle Dünya Bankası tarafından da altı çizilen büyümenin hızlandırılması ve şehirlerin rekabet gücünün artırılması için etkili ve yüksek kaliteli bir eğitim sisteminin oluşturulması gereğiyle ilgili görülebilir.[79]

Gaziantep'te 2018 yılı itibarıyla aktif dernek sayısı 2689 ve toplam üye sayısı 125.786'yı buluyor.[80] Bunların %27'si mesleki ve dayanışma alanında faaliyet gösteren dernekler, %15 oranında da spor ve dini derneklere rastlanmakta.[81] Bu alanda kentte medya, 16yerel gazete[82] ve 2 yerel televizyon kanalı[83] ile öne çıkıyor.

Bölge halkının kamu hizmetlerinden memnuniyet düzeyi ise dikkat çekecek biçimde olumlu görünüyor. Buna göre Gaziantep'te Adli Hizmetler'den duyulan memnuniyet Türkiye ortalamasının altında kalırken; sosyal güvenlik kurumu, sağlık hizmetleri, eğitim hizmetleri, asayiş hizmetleri ve ulaştırma hizmetlerinden duyulan memnuniyet düzeyi, Türkiye ortalamasının üzerinde seyrediyor. Fakat memnuniyet düzeyleri, gündelik yaşamın sorunsuz olduğu anlamına gelmiyor. Öncelikle sanayileşmenin beraberinde getirdiği

göç unsuru, gecekonduların şehrin her yanına dağılmasına neden oluyor ve kentsel dönüşümü, kent adına ivedi bir gündem haline getiriyor. Diğer yandan gelişmiş sanayiye bağlı atıkların yarattığı çevre kirliliği, önemli sıkıntılar doğuruyor ve geri dönüşüm tesisi sayısının yetersizliği de kirlilik konusundaki sıkıntıları artırıyor. Ayrıca hızlı yapılaşmaya bağlı yeşil alan yetersizliği, kent sakinlerinin yaşam kalitesini düşürüyor ve hava kirliliğini artırıyor. Hava kirliliği, hem ulaşımda kullanılan araçların yarattığı kirlilik hem de doğalgazın bölgeye geç gelmesinin de etkisiyle ciddi bir problem haline geliyor. Bu durumu önlemek doğrultusunda Büyükşehir Belediyesi ile İl Çevre ve Temizlik Müdürlüğü'nün girişimleriyle kademeli biçimde "çevreci yakıt" kullanımının zorunlu tutulması gündemde[84] ama bunun birikmiş sorunları ortadan ne derecede kaldırabileceği tartışmaya açık. Diğer yandan, yine belediyenin girişimi ile kente parkların ve dolayısıyla yeşil alanların kazandırılması konusundaki çabalar artmış durumda. Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Park Bahçe ve Yeşil Alanlar Daire Başkanlığı'nın sürdürülebilir ve yaşanabilir kentsel parklar oluşturmak için çalışmalar yapan Dünya Kentsel Parklar Birliği'nin (WUP) Türkiye'den ilk ve tek üyesi olması, bu konuda umut verici bir gelişme.[85]

Diğer taraftan Gaziantep, bizatihi uygulamaya konan politikalarda "geri kalmışlık" üzerinden tanımlanan bir bölgede bulunmakta ve başta Sosyal Destek Programı (SODES) olmak üzere çeşitli uygulama ve faaliyetlerin konusunu oluşturmakta. SODES kapsamında bölgenin ekonomik gelişiminin yanı sıra, beşeri sermaye gelişiminin sağlanmasına önem veren politikalar ve kırsal alanlardan kente göç, yoksulluk ve işsizlik gibi alanlarda yaşanan sorunlara ve değişen sosyal yapının yarattığı ihtiyaçlara cevap verebilmeye dönük eylem planları bulunuyor. SODES, sosyal gelişmenin sağlanmasını önemli bir bileşen olarak kurgularken, valiliklerin doğrudan sorumluluk aldığı, insan odaklı projeler için "istihdam", "sosyal içerme" ve "kültür, sanat ve spor" bileşenleri altındaki faaliyetlerden oluşuyor. Gaziantep özelindeki duruma bakıldığında, en çok uygulanan SODES bileşeninin "kültür, sanat ve spor", en az uygulananın ise "istihdam" bileşeni olduğu gözleniyor. Diğer yandan kentteki SODES

projelerinin yaklaşık %51,6'sı kamu kurum ve kuruluşlarınca yürütülürken, bu projelere sivil toplum kuruluşlarının destek oranı %29,1, belediyelerinki ise %19,3'te kalıyor.[86] Şehirdeki üniversite sayısının fazlalığına karşın sosyal destek projelerine yaptıkları katkının düşüklüğü ise, bu okulların nicelik ve nitelikleri arasındaki farka dair ipuçları sunuyor.

Diğer yandan Gaziantep'in çevre illerden ve ülkelerden göç alan yapısının toplumsal sorunların çözümünü güçleştirdiği de ortada. Özellikle göç ile birlikte gelenlerin çoğunlukla eğitimsiz, vasıfsız ve kalabalık aile yapılarına sahip olmaları, kent içinde farklı gelir gruplarının var olmasına zemin hazırlamakta. Bu farklılaşma, kentsel mekânlar bağlamında da gözleniyor. Farklı gelir gruplarına ait insan topluluklarının mekânsal olarak farklı alanlarda yaşamaları, sosyal ayrışmaya yol açıyor. Bunun en temel sonucu ise, toplum içindeki duyarlılığın azalması ve toplumsal huzurun yıpranması.[87]

2011 yılı sonunda geçici koruma kapsamında bulunan Suriyelilerin kitlesel halde göçüp kamplarda yaşamaya başladığı kentlerden biri de Gaziantep. Bu bakımdan gelişim halindeki Anadolu kentlerinden farklı olarak, Gaziantep'te geçici koruma kapsamında bulunan kişiler meselesi ön plana çıkıyor. Üstelik birlikte yaşama pratiğinin en kritik görüngülerine de bu bağlamda rastlanıyor. Kent, zaten Suriye'deki savaşın öncesinde özellikle Afganistan, Irak ve İran'dan sığınmış olanları "misafir" ederken,[88] 2018 sonu itibarıyla geçici koruma kapsamında bulunan kişilerin sayısı ve çeşitliliği çok büyük artışlar gösteriyor. En son güncel oranlara bakıldığında, Gaziantep'te yer alan kamplarda yaşayan geçici koruma kapsamında bulunan kişi sayısının azaldığı gözlemlenebilir. Kentte yer alan dört kampta yaklaşık beş bin kişinin kamptan ayrıldığı öte yandan şehirdeki geçici koruma kapsamında bulunan kişi sayısının arttığı ifade edilebilir. Her ne kadar resmi kayıtlara göre 2019 Şubat ayı itibarıyla kentte 425.383 geçici koruma kapsamında bulunan kişi[89] olduğu gözlemlense de, birçok kişiye göre bu sayı 500 bini aşmış durumda. Dikkate değer bir diğer bilgi ise, kentteki Suriyelilerin kurduğu dernek ve şirket sayılarının artması. Geçici koruma kapsamındaki Suriyelilere ait firma sayısının 900'ün üstünde olduğu söyleni-

yor.[90] Kentte her ne kadar son zamanlarda toplumsal çatışma haberleri çıksa da, mültecilerin şehre daha fazla entegre ve iş hayatının bir parçası oldukları, sivil toplum çalışmaları yaptıkları bir gerçek.[91]

İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün 7 Şubat 2019 tarihinde açıkladığı rakamlar uyarınca Türkiye'deki kayıtlı geçici koruma kapsamında bulunan Suriyeli sayısı 3.644.342 kişi.[92] 400 bini aşkın kişi, Gaziantep'i en yoğun geçici koruma kapsamında bulunan kişi nüfusunun bulunduğu kentlerden biri yapıyor. Diğer bir dikkat çekici husus ise, bu sayının ancak sınırlı bir kısmının kurulmuş olan kamplarda kalıyor olmaları. 2018 sonu verileri uyarınca Gaziantep dahilindeki kamplardan Islahiye'de 0, Karkamış'ta 0, Nizip 1'de 0 ve Nizip 2'de 3732 kişi bulunuyor.[93] Dört kamptan üçünün boş oluşu, geçici koruma kapsamında bulunan Suriyelilerin kampları terk ederek kente yayıldıkları tezini güçlendiriyor. Kamp dışı geçici koruma kapsamında bulunan kişilerin ve kayıt dışı olarak ülkeye girenlerin kentin farklı alanlarına yayılmış olması ise, ciddi problemleri beraberinde getiriyor.

Gaziantep eski Vali Yardımcısı Nursal Çakıroğlu yönetiminde gerçekleştirilen araştırma, geçici koruma kapsamında bulunan kişilerin sosyal hayattaki konumları hakkında olduğu kadar, bu kişilere ilişkin algıya dair de önemli bilgiler sunuyor.[94] Geçici koruma kapsamında bulunan Suriyeliler nedeniyle suç oranlarının arttığı, bu kişilerin trafik kurallarına uymadıkları ve halka gelen sosyal yardımların onlara dağıtıldığı gibi iddialar valilik tarafından "şehir efsanesi" olarak nitelendirilse de, bu efsanenin yerel halkta ciddi bir karşılık bulduğu yadsınamıyor. Diğer yandan geçici koruma kapsamında bulunan Suriyelilerin gelişi ile birlikte kiraların yükseldiği ve bunun yarattığı olumsuz bakışın anılan iddialar üzerinden sergilendiği ifade ediliyor. Geçici koruma kapsamında bulunan Suriyelilerin sanayi ve tarımda düşük ücretlerle kaçak biçimde çalıştırıldığı ve bunun yerli işçilerde sıkıntılar doğurduğu, sıkça dile getiriliyor. Benzer bir durum, esnaflık yapan geçici koruma kapsamında bulunan Suriyelilerin vergi vb. yükümlülüklerden kaçınmaları neticesinde yerel esnafın dezavantajlı duruma düşmesinde gözleniyor. "Hükümet Suriyelileri kabul etmiş ama Anteplilere hiç sormadı" ifadesi

ise,[95] toplumdaki gerilim potansiyelini açık biçimde örnekliyor. Yerel basın aracılığıyla tanık olunan kimi başlık ve yorumlar ise, kente dair riskleri örnekliyor: "Suriyeli sığınmacıların olaysız günü geçmiyor ... Mülteciler istekleri karşılanmadığı zaman sorun çıkarmaya devam ediyor ... Daha önce İslâhiye kampında yemekleri beğenmedikleri için olay çıkaran Suriyeli mülteciler bu kez de Nizip ve Karkamış'ta ortalığı birbirine kattı" şeklindeki üslubun[96] kentteki birlikte yaşama kültürüne ket vurduğu aşikâr.

Ağustos 2014'te gazetelere yansıdığı biçimiyle evden çıkmasını istediği geçici koruma kapsamında bulunan Suriyeli kiracısı tarafından bıçaklanan Hıdır Çalar'ın hayatını kaybetmesi, kentte ciddi olaylara yol açıyor. 10'dan fazla geçici koruma kapsamında bulunan Suriyelinin yaralandığı ve geçici koruma kapsamında bulunan kişilere ait birçok işyeri ve aracın tahrip edildiği süreçte bu kişilerin bir kısmı şehri terk ediyor.[97] Bu sürecin toplumsal barış açısından en kritik yanı, basının geçici koruma kapsamında bulunan Suriyelileri dinleme çabasının hiçbir sonuç vermeyişi oluyor. Olayların hemen ertesinde kentte yarım milyona yaklaşan sayılarına karşın bir geçici koruma kapsamında bulunan Suriyeliye bile ulaşılamıyor, ulaşılabilenler ise evlerinden çıkmaya korkarak konuşmayı reddediyor.[98]

Geçici koruma kapsamında bulunan kişilerin ötekileştirilmesi ve aleyhlerindeki algının kent sakinleri arasındaki yaygınlığı, kuşkusuz çok ciddi bir sıkıntı. Aynı konunun beraberinde getirdiği başka sorunlar da bulunuyor. Örneğin, kontrol edilmesi mümkün olmayan bir şekilde artan nüfus, başta rezerv su miktarı olmak üzere mevcut kaynakların geleceğini tartışmalı kılıyor.[99] Ayrıca kamp olanaklarının yetersizliği özellikle çocuklar arasında salgın hastalıklara yol açmakta,[100] geçici koruma kapsamında bulunan kişilerin Türkçe bilmemeleri entegrasyonu olanaksız kılmakta,[101] geçici koruma kapsamında bulunan Suriyelilerin ucuz işgücü kaynağı olarak görülmesi işgücü piyasasını adaletsiz kılmakta.[102] Böyle kapsamlı bir sorun yumağının kentin ekonomik dinamizmini sekteye uğrattığını düşünmek zor değil.

Gaziantep'te geçici koruma kapsamında bulunan kişiler kadar ön planda olmasa da en az o kadar sıkıntılı bir diğer hususu, kentteki

toplumsal cinsiyet eşitsizliği oluşturuyor. TEPAV tarafından 2018 yılında hazırlanmış olan "Karşılaştırmalarla 81 İl İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesi"nde Gaziantep 71'inci sırada bulunuyor.[103] Diğer bir deyişle, ekonomisi ile üst, sosyal kriterleri açısından orta sıralarda yer alan kent, toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda dibi görüyor. Gökhan Gökgöz'ün belirttiği gibi, "Gaziantep, kadını görmeyen onu görünmez kılan bir kent ... görünür oldukları yerler alışveriş merkezleri ve çarşı."[104] Belediye genel meclisinde kadın oranı, toplam doğumlar içinde ergen doğurganlık, anne ölüm oranı, kadın kayıtlı istihdam, erkek istihdam oranı, 15 yaş üstü lise mezunu kadın oranı, 15 yaş üstü üniversite mezunu kadın oranı, 15 yaş üstü üniversite mezunu erkek oranı gibi göstergeler çerçevesinde oluşturulan karnenin sonucu, Gaziantep'in her bir unsurdaki olumsuz durumuyla pekişiyor. Öncelikle TRC1 Bölgesi'nin genelinde kadınların işgücüne katılım oranları, Türkiye ortalamasının oldukça altında seyrediyor. İstihdam edilen kadınların yarıdan fazlası tarım sektöründe ve büyük ölçüde kayıt dışı çalışıyor. Üstelik bu durum, tarımda istihdam edilenlerin sayısının nispeten geride olduğu Gaziantep açısından daha da vahim. Diğer bir deyişle, sanayi ve hizmet sektörlerinin ön planda olduğu kentte, kadınların resmi kurumlar haricinde istihdama katılımları oldukça sınırlı oluyor.[105] Genelde TRC1 Bölgesi, özelde de Gaziantep'te bu tablonun ortaya çıkışındaki sosyolojik nedenler, bir yönüyle çözümün de güçlüğünü gösteriyor. TRC1 bölgesinde geleneksel toplum yapısının örüntüleri yaygınken, bu durum toplumsal yapı içinde evdeki görev paylaşım algısı ve sosyal rol dağılımını da şekillendiriyor. Dolayısıyla kadınların çalışmasına zaten olumlu yaklaşmayan geleneksel perspektif, çocuk ve yaşlı bakımını da kadınlara yükleyerek istihdam olanaklarını bütünüyle kapatıyor.[106]

Kısa vadede çözülmesi çok kolay görünmeyen bu eşitsizlik durumu karşısında en azından umut vaat eden bazı gelişmelere de değinmek gerekir. Özellikle sanayi ve ticaret odası gibi yerel örgütlerin kadın istihdamına artan bir önem verdikleri ve buna ilişkin bilince katkı yaptıkları söylenebilir. Örneğin GTO, iş hayatına atılmak isteyen kadınlara "girişimcilik eğitimi" verirken iş hayatındaki ka-

dın sayısının artması konusunda bir irade sergiliyor.[107] Gaziantep adına bu konuda bir şans ve fırsat olması beklenebilecek asıl gelişme ise, 30 Mart 2014 yerel seçimlerinde eski Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı Fatma Şahin'in büyükşehir belediye başkanı seçilmiş olmasıdır. Şahin'in bakanlığı süresince kadın sivil toplum örgütleri arasındaki ilişkinin "altın dönem" olarak değerlendirilmesi bu beklentiyi güçlendirmiştir.[108] Fatma Şahin'in Gaziantep'te kadınlar açısından en önemli etkisi kadınlara yönelik çalışmaları ön plana çıkarmasıdır. "Haydi Kızlar Yönetime", "Gelin Etmeyin Okula Gönderin" gibi projelerle 40 bin kişiye eğitim verilmesi ve şiddete uğrayan kadınların şiddetten korunması, psiko-sosyal ve ekonomik sorunlarının çözülmesi, güçlendirilmesi ve bu dönemde varsa çocuklarıyla birlikte ihtiyaçlarının karşılanması suretiyle geçici süreyle kalabilecekleri yatılı sosyal hizmet kuruluşu olan Kadın Konukevinin kurulmasına destek vermesi, bu çalışmalara örnek teşkil eder. Yine Gaziantep Büyükşehir Belediyesinde Mali Hizmetler, İşletme ve İştirakler, Çevre Koruma ve Kontrol, Kültür ve Sosyal İşler, Fen İşleri, İmar ve Şehircilik gibi beş daire başkanlığına kadınları ataması –ki bu uygulama daha çok yönetimde kadın kotası uygulayan BDP-HDP tarafından benimsenmiş bir strateji olarak öne çıkıyor– kayda değer. Daha önce kadın belediye başkanlarıyla yapılan bir çalışma,[109] bu uygulamaların önemli olduğunu ancak yeterli olmadığını ortaya koyuyor. Yine Şahin'in bu yönüyle Gaziantep'in Türkiye için model oluşturacağı iddiası, başka parti tarafından benimsenen bu uygulamayı görmezden gelmesi açısından düşündürücü. Daha da önemlisi, Şahin'in 5 yıldır görevde bulunduğu Gaziantep'te belediye meclisinde kadın temsilinin çok düşük olması, istihdama kadın katılımının çok düşük düzeylerde seyretmesi –ki 19 yaş altı doğurganlık oranının yüksek olması bu durumu açıklayan nedenlerden biri olabilir– Şahin'in beklenen katkıyı henüz gerçekleştiremediğine işaret ediyor. Dahası, Şahin'in yaptığı konuşmalarda kadını birey olarak ele almaktan ziyade ailenin direği olarak görmesi, Kuran'da eşitlik vardır söylemine vurgu yapması, muhafazakâr bakış açısını pekiştirmeye hizmet ederek bu olumsuz tablonun değişme imkânını kısıtlıyor.

Sonuç

Gaziantep bir kent havzası ve bir kentsel bölge ekonomisi olarak gittikçe önemli bir çekim değeri oluşturuyor ve bu kurumsal gelişimi diğer Anadolu kentlerine öğretiyor. Ancak sosyal paydaşların üzerinde kenetlendiği bir hedeflenmeyle mümkün olabilecek olan yeni kalkınmacılık, Gaziantep örneği kadar Anadolu ve Türkiye için de önem arz ediyor.[110] Kuşkusuz kat edilmesi gereken daha çok yol ve atılması gereken birçok adım olsa da, Gaziantep sonuca ulaşma noktasında oldukça mesafe kaydetmiş durumda. Mortan ve Arolat'ın vurguladığı gibi, kentin ilerlemesi için önünde imalat sanayi, toplam faktör verimi ve yenilenme kabiliyetini artırmak; sosyal zenginliği sosyal sermayeye dönüştürmek; teknoloji odaklı inovasyon geliştirmek; bulunulan coğrafyadan daha çok faydalanmak ve finansman sağlamak ile yabancı yatırımcıyı çekerek piyasalara daha çok entegre olmak şeklinde betimledikleri bir yol haritası var.[111] Buna uyum konusunda gösterilecek başarı, kentin ve ülkenin geleceği açısından kritik bir önem taşıyor.

Gaziantep'te ortak akıl kavramı, kentsel mekânın dönüşümüne yön veren ve şekillendiren sermaye-mekân diyalektiğinin önemli bir boyutu olarak öne çıkıyor. Bu boyutun yaşanabilirlik üzerindeki önemli etkisi de, Gaziantep'te sıkça dile getiriliyor. Ortak akıl kavramı kentsel politika yapıcılar ve aktörler arasındaki uyumu, beraber hareket edebilme ve kentsel çıkarlar için ortak stratejiler oluşturabilme potansiyelini kapsıyor. Dolayısıyla ekonomik gelişmişliğin sosyal alanda tezahürleri, Gaziantep örneğinde oldukça sınırlı olmuşsa da, bundan sonra artabilmesi yine "ortak akıl"ın sürekliliği ile mümkün olacak. Gelişime dair risk boyutu ise farklı aktörler arasındaki kurumsal ve örgütsel bağlantının ve etkileşimin devam ettirilemez hale gelmesi ihtimali. Özellikle de yapısal koşulların olası olumsuz gelişmeler karşısında aktörlere nasıl tesir edeceği muğlak ve Gaziantep böyle bir senaryo ile henüz karşı karşıya gelmiş değil.

Ekonomik alanda gerçekleştirilen uygulamaların sosyal hayata nazaran daha çabuk etki ettiğini gözlemek mümkün. Ancak göç, ge-

çici koruma kapsamında bulunan kişiler ve toplumsal birliktelik noktasındaki sıkıntılar hem sosyal hem ekonomik yaşamda eşzamanlı sarsıntılar yaratabiliyor. Dolayısıyla Gaziantep, terör ya da farklı nedenlerle daha önce tanık olmadığı olağanüstü bir döneme, geçici koruma kapsamında bulunan kişiler nedeniyle günümüzde tanık oluyor. Bu tanıklığın neticesinde Gaziantep, bir model olarak potansiyelini ve sınırlılıklarını da ortaya koyacak. Ekonomik gelişmişliği toplumsal yaşama aktarabilmesi halinde ise belki bir zaferden bahsedilebilecek.

Böyle bir zaferden en büyük ölçüde yararlanacak olan toplumsal kesimlerin ise yeni orta sınıflar olacağını tahmin etmek zor değil. Orta sınıf olgusunun ekonomik boyutunda Gaziantep'in geçmişten bu yana taşıyageldiği vasıfları bizatihi yeterli görünüyor ve sosyal sahada da kısıtlar, Kayseri ve Konya'ya nazaran çok daha yumuşak durumda. Dolayısıyla göç ve savaşın yarattığı olağanüstülüğün ortadan kalkması halinde, cesaret, girişimcilik ve yerellik üzerinden şekillenen kent imajının, toplumsal hareketlilikte de etkiler yaratması kaçınılmaz görünüyor.

4

Ne Anadolu Sermayesi Ne İstanbul Burjuvazisi İzmir

TARİHSEL AÇIDAN 8500 yıl kadar geriye uzanan geçmişi, Ege'nin coğrafi koşullarının sunduğu olanaklar karşısında kendi adına ve çevresindeki kentler bakımından değişmeyen önemi ve her zaman için bir sembol olan limanı ile İzmir, Türkiye kentleri arasında oldukça farklı bir yere sahip. Kentin doğal vasıfları, iklimi ve deniz kıyısında oluşunun sağladığı güzellikler aşikâr. Homeros'un kendisini "gök kubbenin altındaki en güzel şehir", Victor Hugo'nun ise "prenses" olarak niteleyişini de fazlasıyla hak ediyor.[1] Dahası İzmir, Türkiye'de yaşam kalitesi, yaşanabilirlik endekslerinde çoğunlukla ilk üç sırada yer alıyor. Diğer yandan İzmir, güzelliğine ek olarak ekonomik alanda da her daim kritik bir konumda bulunuyor. Antik Yunan döneminde bir kent devleti olarak deniz ticaretinde sahip olduğu önem, Akdeniz dünyasının bir parçası olarak devam ederken, Osmanlı döneminin en önemli şehirlerinden biri olarak karşımıza çıkıyor.

Gayrimüslim nüfusun fazlalığıyla birlikte ticaretle özdeşleşen kent, Batılılaşma çabalarının Anadolu'ya girdiği kapılardan da biri. 17. yüzyıldan sonra Batılı şirketlerin ve onların aracısı konumundaki Levanten aile işletmelerinin ilgi odağı haline gelirken, bunun sosyolojik yapı ve mekânın şekillenişinde de etkileri oluyor. Bir yönüyle farklı kültür ve yaşam biçimlerine evsahipliği yapan İzmir, giderek Batılı yaşam tarzının en rafine örneklerinin yaşandığı bir kent

haline geliyor. Farklı dillerde yayımlanan gazeteleri, Avrupa'daki herhangi bir kenti aratmayacak kafeleri, tiyatro binaları ve konser salonlarıyla İzmir, kültürel olarak da Doğu Akdeniz liman kentleri içinde ayrıcalıklı bir konuma erişiyor.[2]

Kurtuluş Savaşı döneminde İzmir, ulusal hareket için zaten bir sembol ve orduların ulaşmaları için gösterilen bir hedef. Halide Edib'in Türkçede *Ateşten Gömlek* adıyla basılan romanının İngilizce tercümesinin *İzmir'in Kızı* ismini taşıması tesadüften öte anlamlar taşıyor. Bu durum, Anadolu'daki kurtuluş mücadelesinin başlangıcı ve bitiminin kentle özdeşleştirilmesinin bir yansıması. Diğer yandan İzmir, Cumhuriyet'in kurulmasına aylar kala gerçekleştirilen İktisat Kongresi'ne evsahipliği yaparken, yeni devletin ekonomik geleceğinin belirlendiği mekân oluyor. Dolayısıyla ülkenin kapitalist bir ekonomi modelini benimseyişi İzmir'den duyurulurken, sonrasında kent ülke ekonomisinin en temel parçalarından biri olmaya devam ediyor. Bu süreç aynı zamanda siyasal, sosyal ve ekonomik alanda kentin birçok ilkle beraber anılmasıyla da paralel. Türkiye'nin ilk demiryoluna, Sakin Şehri'ne, tüp bebeğine, futbol takımına, hayvanat bahçesi ve doğal yaşam parkı ile ilk uluslararası fuarına evsahipliği yapışı bunlardan sadece bir kısmı.[3]

Anadolu kentlerini ekonomi, sermaye ve mekân ilişkisi ile birlikte yaşama pratikleri açısından birer özne olarak ele alan bu çalışmada İzmir'in olmaması zaten düşünülemez. Ancak şu ana kadar konu edilen ve edilecek olan diğer kentlerle ve kendi tarihiyle kıyaslandığında, İzmir farklı ve istisnai bir konumda bulunuyor. Özellikle ekonomi konusunda diğer illerde yaşanan gelişimin İzmir'deki seyri önemli bir soru halini alıyor.

İzmir Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren birçok konuda Türkiye'nin en gelişmiş üç kentinden biri. İnsani Gelişme Vakfı tarafından 2017'de hazırlanan "İnsani Gelişme Endeksi - İlçeler (İGE-İ) 2017" isimli araştırmada konu edilen ve İzmir'in nüfusunun %96'sını oluşturan 26 ilçesinden (Buca, Karabağlar, Bornova, Konak, Karşıyaka, Bayraklı, Çiğli, Torbalı, Menemen, Gaziemir, Ödemiş, Kemalpaşa, Bergama, Aliağa, Menderes, Balçova, Narlıdere, Urla, Dikili, Çeşme, Seferihisar, Bayındır, Selçuk, Güzelbahçe, Foça, Kara-

burun) merkezdeki beş ilçe (Karşıyaka, Konak, Bornova, Gaziemir, Balçova) çok yüksek insani gelişme kategorisinde 7, 14, 20, 23 ve 27'nci sıralarda yer bulmuştur. Bu beş ilçe, aynı araştırmanın yönetim ve saydamlık endeksinde 14, 11, 19, 30 ve 54'üncü sıralarda, sosyal kapsamada 107, 30, 60, 14 ve 25'inci sıralarda ve ekonomik performansta 15, 12, 25, 37 ve 122'nci sıralarda yer almışlardır.[4] Bu istatistiklerle birlikte, daha çok sosyal parametreler kullanılarak 2017 yılında hazırlanan "Türkiye'de İllere Göre İnsani Gelişme Endeksi" adlı çalışmaya göre İzmir'in 2'nci sırada yer alışı da bunu doğruluyor.[5] Yine 2013-14 yıllarına odaklanan "İllerarası Rekabetçilik Endeksi" kapsamında, sosyoekonomik gelişmeden sürdürülebilirliğe, rekabetten ulaşıma, finansal piyasalardan girişimciliğe, sosyal yaşamdan yükseköğretime kadar tematik başka sıralamalarda da İstanbul ve Ankara'nın ardından üçüncü sırada geliyor.[6] İlk üçte yer almadığı makroekonomi, turizm, tarım, inovasyon ve teknolojik altyapı başlıklarında ise konumu 4'üncülük ile 6'ncılık arasında değişiyor. Dolayısıyla İzmir, anılan alanların her birinin katkısıyla muazzam bir potansiyel sunuyor ve gerek ekonomik yaşam gerekse bağlı bileşenler üzerinde belli beklentiler oluşturuyor. Ancak özellikle 1980'lerden itibaren bu potansiyelin ne derece kullanabildiği ciddi bir tartışma konusu. İzmir nüfus, eğitim, coğrafi konum ve ekonomik altyapı açısından gerekli tüm kaynaklara sahip bir kent görüntüsü sunsa da, sahip olduğu artıları hayata geçirmekte giderek zorlanıyor ve "sorunlu bir kent" konumuna geliyor.[7] Oysa önce akademik metinlerde ve sonrasında siyasi söylemlerde yer bulan bir ifade ile İzmir, "mazereti olmayan bir kent" konumunda[8] ve buna uygun bir performans sergilemesi, gerek kent gerekse ülke için hayati önem taşıyor.

Son 10 yıllık göstergeler incelendiğinde İzmir'in özellikle dış ticaret hacminin hem Ege Bölgesi'ndeki hem de ülke genelindeki olumlu seyrin uzağında kaldığından söz edilebilir. 2002'de İzmir'in Türkiye dış ticaret hacmi içinde %5,8 olan payı 2014'e gelindiğinde %4,8'e geriliyor. 2016'ya gelindiğinde bu oran %3,2'ye gerilerken, 2018 yılına gelindiğinde oran %4,9'a yükseliyor.[9] Kuşkusuz bu durumu, dış ticaret konusunda Anadolu'daki kentsel aktörlerin artan

performansıyla açıklamak mümkün. Keza benzer biçimde İzmir, İSO 500 listesinde İstanbul'dan sonra en fazla firmayla temsil edilen kent olsa da, listede yer alan firma sayısı, her geçen yıl düşüyor.[10] Dolayısıyla ülke genelindeki gelişmelerden aldığı pay, yeni öznelerin ortaya çıkışı ile birlikte kaçınılmaz olarak azalıyor. Ancak bundan daha dikkat çekici bir başka gösterge kentin ithalat ve ihracat tutarları. Geçmişte net ihracatçı iller arasında bulunan İzmir'in dış ticaret açığı vermesi 2004 yılından itibaren yapısal bir özellik halini alıyor.[11] Bu açık, 2011 yılında yaklaşık 2,5 milyar dolar ile en yüksek seviyesine ulaşıyor. Yine aynı zaman diliminde İzmir'in Türkiye sanayi Gayri Safi Katma Değer'i (GSKD) içindeki payı %7,3'ten %6,3'e, sanayi sektörü GSKD'sinin İzmir ili toplam GSKD'si içindeki payı da %30,4'ten %25,8'e geriliyor.[12] Ancak bu açık aradan geçen sekiz sene boyunca yavaş yavaş kapanmış olup, 2018 yılı itibarıyla 1.119.623 bin dolar dış ticaret fazlasına ulaşıyor.[13] 2017 yılı verilerine göre İzmir'in Türkiye sanayi GSKD'si içindeki payı %7,05, sanayi sektörü GSKD'sinin İzmir ili toplam GSKD'si içindeki payı da %33,3'tür.[14]

İzmir'in ekonomik alanda sunduğu potansiyel ve olanaklara karşın dikkat çekici bir vasfı, sektörel dağılımda hizmet alanının gösterdiği artış. Ülke ekonomisinin ivme kazandığı ve bunun kentler üzerinden okunmasının mümkün olduğu zaman diliminde İzmir'deki başlıca gelişmeler tarımdaki istihdamın gösterdiği düşüş, sanayi istihdamının yerinde sayması ve hizmet sektöründeki istihdamın neredeyse elli yılda kat ettiği yolu beş sene içinde alarak artış göstermesi oluyor.[15] İstatistiksel açıdan olumlu görünen bu tablonun pratikteki sıkıntılarına değinmek gerekiyor. Bu konuda detaylara inilmesi, kentin geleceğine dair öngörüler bakımından zaruri görünüyor.

Bir dünya metropolü olmaya layıkken boğuşulan sorunlar konusunda İzmir'de mazerete mahal yok. Ancak sıra onu diğer kentlerle mukayeseli biçimde incelemeye ya da sınıflandırmaya geldiğinde, güçlüklere de değinmek gerekiyor. Örneğin, İzmir'in göreceli biçimde yerinde saydığı ve ülke içindeki payında azalmaların olduğu zaman diliminde sermaye hareketliliğinin tasnif biçimi oldukça ma-

nidar. 2000'li yıllarda sermayenin İstanbul ve Anadolu başlıkları altında iki gruba ayrılmasına sıkça rastlanıyor. İstanbul sermayesinin Anadolu'dan en büyük farkı uzun yıllar boyunca devletin doğrudan teşvik ve desteğini alması ve bu yolla gelişmesi olarak gösterilirken, devlet ve elit desteğinden mahrum olan Anadolu'nun serbest piyasa koşulları altında rekabetçi bir vasfı geliştirdiğinden bahsediliyor.[16] İzmir ise, yöntemsel açıdan faydalı olan bu gibi ayrımların geçerliliğini sorgulatan bir örnek olarak karşımıza çıkıyor.

İzmir, Anadolu'da yükselen yeni burjuvazinin karakteristiklerini sergilemiyor ve modernleşme, burjuva kültürünün gelişmişliği ve sekülarizm gibi konulardaki nitelikleriyle Yankaya'nın altını çiziği "İslamîlik" vasfından[17] oldukça uzakta kalıyor. Diğer yandan 2002 sonrası siyasal süreçte İzmir'in siyasal iktidarla olan ilişkisi de diğer Anadolu kentlerinden oldukça farklı. İzmir'in siyasi tercihleriyle ülke genelinin tercihlerinin arasındaki farkın açılması, 1980'lerden itibaren gözleniyor ve bu süreçte iktidarı kazanan partilerin İzmir'de ilk sırayı almalarına sık rastlanmıyor. Ancak Adalet ve Kalkınma Partisi'nin yükselişi ile İzmir'deki oy verme davranışları bütünüyle tezat doğrultularda gerçekleşiyor. Diğer bir deyişle "Türkiye AKP' lileşirken İzmir'in CHP'lileşmesi" çarpıcı bir gerçeklik olarak karşımıza çıkıyor.[18] Bunun Türkiye'deki karar-alıcı mekanizmalar ile yerel elitler arasında bir kopukluk oluşturduğu ve kente olumsuz yansımalarının olduğu iddiası yersiz değil. Örneğin İzmir Büyükşehir Belediyesi başkan danışmanlarından Mehmet Ural'ın Gaziantep ile İzmir deneyimlerine yaptığı atıf oldukça anlamlı. Ural'ın tanıklığına göre iki kentin belediyesi de aynı tarihlerde projelerini ilgili bakanlığa sunuyorlar. Bakanlık Gaziantep Belediyesi'ne çok kısa bir sürede dönüş yapıp, projelere gerekli ödeneği ve onayı verirken, İzmir Büyükşehir Belediyesi'ne aylarca cevap vermeyip dosyalarını bekletiyor.[19] İlhan Tekeli de hükümet ile yerel yönetimler arasındaki uyumsuzluğa dikkat çekiyor. Yerel yönetimlerinin projelerinin demokrasi gereği o kent sakinlerinin projesi olduğunu ifade eden Tekeli, hükümet tarafından ve bizzat başbakan tarafından İzmir adına gündeme getirilen projelerin çokluğunu ve İzmirlilerin katılımı olmaksızın alınan kararları eleştiriyor.[20] Kuşkusuz bunun

tersi bir söyleme iktidar nezdinde de rastlanıyor. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan önceki dönemlerde İzmir'in sürekli istismar edildiğini ve kendilerinin döneminde kente hizmet edildiğini iddia ediyor: "İzmir'e son 12 yılda yapılan yatırımlarla ondan önce yapılanları lütfen bir karşılaştırın. Havalimanının durumunu karşılaştırın. Yolların durumunu, hastanelerin, okulların durumunu karşılaştırın. Göreceğiniz tek şey 3 kat, 5 kat, 10 kat artan hizmetler olacaktır" ifadesini kullanıyor.[21] Netice itibarıyla siyasal iktidar ile kent belediyesinin ilişkisi Kayseri, Konya ya da Gaziantep gibi örneklerdeki uyumdan oldukça uzak ve anılan kentlerin yükselişi ile İzmir'in durumu arasındaki farklılığın bu uyumsuzlukla ilişkilendirilmesi mümkün görünüyor.

Diğer yandan İzmir, Anadolu Sermayesi ya da İslami/Yeşil Sermaye olarak tanımlanan hattın bir bileşeni olmadığı gibi "İstanbul sermayesi" ile de özdeş görünmüyor. İstanbul Sermayesi denen gruba atfedilen belli özellikler İzmir için geçerliyse de, bir bütünlük söz konusu değil. Dahası İstanbul sadece diğer Anadolu bölgelerinin değil, İzmir'in de "enerji"sini çekiyor. İlk birikimlerini buradan sağlayan İzmirli sermayedarlar daha çok büyümek adına merkezlerini İstanbul'a taşımayı tercih ediyor.[22] Dolayısıyla kent, Ege bölgesinin ekonomik yapısıyla olan bağı ve limanıyla önem taşısa da, İstanbul'un Marmara açısından arz ettiği türden bir sanayi havzası oluşturamıyor. Diğer yandan sanayi yerine finans ve arsa rantının ekonomide daha belirleyici olmasıyla birlikte tablo daha da olumsuz seyrediyor ve İzmir'de üretim eksenli gelişme temposu düşüyor.[23]

İzmir üzerine konuşmayı ve değerlendirme yapmayı güçleştiren belki de en önemli neden, onun nesnel karakteristiklerinin ötesine geçerek inşa edilen bir söylemin parçası olması durumu. 2002 sonrası siyasi süreçte İzmir, herhangi bir kent olmanın ötesine geçiyor. Mevcut kutuplaşma ortamı çerçevesinde her bir hattın kendi meşruluğunu –olumlayarak ya da olumsuzlayarak– İzmir üzerinden ürettiği gözleniyor.[24] Bu gözlemin bir boyutunda İzmir, özellikle modernleşme, sekülarizm ve Kemalizm bağlamlarında bir "kale" olarak sunulurken, diğer boyutta da bu durumu pekiştirircesine bir "fetih" söylemine rastlanıyor. Ancak bu durum kentin eksi ve artılarıy-

la ele alınmasını güçleştiriyor. Atfedilen anlam ve bakış açısını belirleyen perspektif, kente dair birçok konu ve tartışmanın aynı pencereden ele alınmasını beraberinde getiriyor. Oysa bu, bir kentte sermaye ve mekân etkileşiminin ele alınışını oldukça zorlaştıran bir durum. Diğer yandan yükseliş gösteren Anadolu kentlerinin ortaya koyduğu başlıca gündem, orta sınıflaşmanın beraberinde birlikte yaşama kültürünü getirip getirmediği olurken, İzmir bu konudaki durumu ile bir turnusol kâğıdı işlevi de görüyor. Keza burjuvazinin gelişimi ve orta sınıflaşma olgusunun nispeten köklü bir geçmişe sahip olduğu bu kentte sözü edilen sıkıntılar, önemli derslerin çıkarılmasını da zaruri kılıyor. Özellikle ileride işaret edileceği biçimiyle Kürt nüfusun kentteki durumu değerlendirildiğinde, bizatihi yeni orta sınıfların birlikte yaşama kültürüne ket vurabildiği gözleniyor.

Ulaşılan ve Ulaşılamayan Potansiyeliyle İzmir Ekonomisi

İzmir'in "mazereti olmayan bir şehir" olarak tanımlanması, yukarıda da değinildiği üzere kentin sahip olduğu olanakları ve buna bağlı potansiyeli ile alakalı. İzmir'in sahip olduğu eğitim kurumları, beşeri sermayesi, tarihi, kozmopolit yapısı, Akdeniz, Avrupa ve moderniteyi eşzamanlı barındıran çok-boyutlu kimliği ile Türkiye'nin Ar-Ge merkezi, ekonomik kent havzası ve marka kenti olması mümkün görünüyor.[25] Ancak ekonomik yapıya dair aşağıda değinilecek olan detaylar, İzmir'in bu gibi hedeflerin uzağında kalışını ortaya koyuyor.

Öncelikle İzmir sahip olduğu altyapı olanakları ile öne çıkan bir kent. Kuşkusuz ki bu olanakların başında doğanın kente bir lütfu olan liman geliyor. İzmir Alsancak Limanı, 12 milyon tonun üzerindeki kapasitesiyle Türkiye'nin en büyük konteynır ihracat limanı durumunda. 2017'de İzmir'in Alsancak, Aliağa, Çeşme ve Dikili limanları ise toplamda 68 milyon yakın bir kapasiteye ulaşmış durumda. Bu kapasitesiyle Batı Anadolu ve İç Anadolu ihracatının büyük bir bölümünü gerçekleştiriyor.[26] Buna ek olarak sanayileşmenin

mekânsal bir yansıması olan OSB'lere kentte yaygın biçimde rastlanıyor. İzmir'de ilk OSB, 1976 yılında faaliyete geçen Atatürk OSB olurken, o tarihten itibaren sürekli olarak yenilerinin kurulduğu gözlenmekte. Bugün gelinen noktada İzmir'de sicil almış 13 adet OSB bulunuyor. İzlenen politika, sanayileşmeye bağlı mekân yaratma kaygısı ve bunun şehrin farklı noktaları için mümkün kılınması çabasıyla ilgili. Bunlardan 10'u (Aliağa, Atatürk, Bergama, Buca-Ege Giyim, İTOB, Kemalpaşa, Kınık, Tire, Pancar, Torbalı) tamamlanmış olup faaliyet halindeler. Üçü ise (Kemalpaşa-Bağyurdu, Menemen Plastik, Ödemiş) henüz inşaat aşamasında. Aliağa, Çiğli, Torbalı ve Kemalpaşa gibi ilçelerde OSB'ler sanayi konusunda yapılan hamlenin de merkezi konumundalar.[27] Diğer yandan İzmir'deki faal ve inşa halindeki tüm OSB'ler, toplam 4386 hektarlık bir alana yayılıyor ve bu bakımdan Ankara'nın ardından ikinci sırada geliyor. Kent aynı zamanda sahip olduğu 13 OSB ile, Bursa ve Kocaeli ile birlikte en çok OSB'nin bulunduğu kent konumunda.[28] Kentteki OSB'lerde yaklaşık 76.000 kişiye istihdam sağlanıyor. Bu bölgelerdeki ekonomik faaliyetlerin başında tekstil-hazır giyim, gıda işleme tesisleri, otomotiv, tütün, deri, seramik ve gıda işletmeleri ilk sıralarda yer alıyor. Fakat OSB'lerin bu özellikleri, sahip olunan potansiyelin tümüyle kullanımının uzağında. Doluluk oranı karma OSB'lerde %56 olurken, ihtisas OSB'lerde %41'e kadar düşüyor. Üstelik yapılanma çabaları çerçevesinde karma OSB'ler yerine ihtisas OSB'lerin yaygınlaşması gerektiği savunuluyor.[29] Dahası önemli ekonomik aktörlerden KOBİ'lerin faaliyetlerinde KSS ve Serbest Bölge yanında OSB'leri tercih edişleri de tartışmaya açık bir konu. Öyle ki kentteki KOBİ'lerin yarısından fazlası OSB, KSS ve Serbest Bölge dışında faaliyet gösteriyor.[30]

Yine de İzmir'deki KSS ve Serbest Bölgeler, kayda değer bazı özellikleri haiz. İmalat alanında faaliyet gösteren 8181 işyeri KSS'lerde yer alırken yaklaşık 40.900 kişiye istihdam sağlıyor.[31] Kentte yer alan iki serbest bölge de, kendilerine özgü yönleriyle dikkat çekiyor. Bunlardan Gaziemir'de bulunan Ege Serbest Bölgesi (ESBAŞ) Dünya'da özel sektörün sunduğu ilk serbest bölge ve Türkiye'nin ilk üretim serbest bölgesi olma vasfına sahip.[32] 1998 yılında 138

girişimcinin bir araya gelerek oluşturduğu İZBAŞ (eski adıyla İDEŞBAŞ) ise, dünyanın ilk deri ağırlıklı serbest bölgesi. Menemen'de bulunan bu serbest bölge, faaliyet alanı çerçevesinde başta AB, Rusya, Ortadoğu ülkeleri olmak üzere birçok ülkenin deri pazarlarına hâkim bir deri endüstri ve sanayi merkezi niteliği taşıyor.[33] İzmir ayrıca, kümelenme çalışmalarının gelişimi noktasında önemli bir deneyime sahip. 2005 yılında bir AB projesi olarak gündeme gelen ABİGEM projesi bir başlangıç olmak üzere kümelenme çalışmaları, eğitim ve strateji geliştirme faaliyetleriyle hız kazanıyor. İzmir Kalkınma Ajansı 2009 yılında ilk kez bir bölgesel kümelenme stratejisi oluştururken devamında yeni kümelenme analizleri gerçekleşiyor. Bugünkü duruma bakıldığında İzmir Organik Gıda Kümesi, İnoviz Sağlık Kümesi, Sağlık Endüstrisi ve Biyomedikal Teknolojiler Kümelenmesi, İAOSB Makine Metal Döküm Kümesi, Havacılık ve Uzay Kümesi, İşlenmiş Meyve ve Sebze Kümesi ile Endüstriyel Havalandırma, İklimlendirme ve Soğutma Kümesi'nin kentte faaliyet gösterdiği görülüyor.[34]

Kentin ekonomik gelişimini etkileyecek diğer bir yapılanma biçimi de, Teknoloji Geliştirme Bölgeleri (TGB). Türkiye genelinde 81 adet TGB bulunurken beşine evsahipliği yapan Ankara, bu alanda zirvede yer alıyor. İzmir'de ise İzmir Teknoloji Geliştirme Bölgesi, İzmir Bilim ve Teknoloji Parkı Teknoloji Geliştirme Bölgesi, Dokuz Eylül Teknoloji Geliştirme Bölgesi ve Ege Üniversitesi Teknoloji Geliştirme Bölgesi faal durumdadır.[35] İzmir Teknoloji Geliştirme Bölgesi bünyesinde 150 Ar-Ge firması çalışmalarını sürdürüyor. Bu firmaların sektörel dağılımlarına bakıldığında; yazılım geliştirme, biyoteknoloji, elektronik, makine imalatı, savunma, enerji, tıp, tasarım, kimya, telekomünikasyon, ileri malzemeler, gıda, madencilik, nano malzemeler, otomotiv, robotik sistemler, turizm ve çevre başlıkları ön planda yer alıyor.[36] Henüz kurulum aşamasındaki tesislerden Dokuz Eylül Teknoloji Geliştirme Bölgesi ile Ege Üniversitesi Teknoloji Geliştirme Bölgesi'nde ise "yaşam bilimleri ve sağlık" temaları ön planda.[37]

Sanayinin gelişiminde Ar-Ge faaliyetleri giderek artan bir öneme sahip olurken, İzmir'in bu konudaki performansı inişler ve çı-

kışlar içeriyor. Özellikle birim istatistikleri kentin öngörülen bir Ar-Ge merkezi olma misyonunun oldukça uzağında olduğunu gösteriyor. TGB'lerin değinilen özelliklerine ek olarak kentteki firmalardan 12'sinde Ar-Ge Merkezi, 434'ünde Ar-Ge birimi ve 1636'sında kalite kontrol birimi bulunuyor. İstihdam edilen personele bakıldığında ise toplam personelin %1'inin Ar-Ge biriminde ve %2,3'ünün kalite kontrol biriminde görev yaptığı, bu yönde birimlere sahip olan firma oranının ise %15'te kaldığı görülüyor.[38] Diğer yandan Ar-Ge ve yenilik göstergelerinden biri de tescil edilen patent sayısı. 2018 yılında illere göre patent başvurusu ve patent tescili istatistiklerine bakıldığında, İzmir 289 patent başvurusunda bulunuyor.[39] İzmir bu konuda İstanbul, Ankara ve Bursa gibi illerin gerisinde kalırken, kentteki üniversitelerin kendilerinden beklenen rolü ne derece oynadıkları da tartışmalı hale geliyor. Keza üniversitelere ait başvuru sayısında İzmir'deki üniversitelerin Ankara ve İstanbul'un gerisinde kaldığı gözleniyor. Bu durum, üniversitelerde yürütülen araştırmaların uygulamaya dönük olmadığı veya sonuçların yeterli oranda tescillenmediği biçiminde yorumlanabilir.[40] Bu tabloya İzmir'deki SAN-TEZ projelerinin oldukça düşük sayıda gerçekleşmesi eklendiğinde, kentin üniversite-sanayi işbirliği noktasında ne derece sıkıntılı bir görüntü sunduğu anlaşılıyor. SAN-TEZ programı kapsamında İzmir'deki üniversiteler tarafından toplam 137 proje gerçekleştirilmiştir.[41] Nitekim kentteki işletmelerin %81'i, üniversite ve araştırma merkezleri ile işbirliği içerisinde bulunmadığını belirtiyor ve sadece %5'i yenilik projelerinin fikir kaynağının üniversitedeki araştırmacılar olduğunu söylüyor.[42]

İstihdamın ve Gayri Safi Katma Değerin İzmir genelindeki sektörel dağılımına bakıldığında, başta da işaret edildiği üzere, hizmet sektörünün ağırlığının her geçen yıl artması göze çarpıyor. GSKD'deki pay çerçevesinde 2004-10 yılları arasında %63,6'dan %68,4'e yükselen bir oran gözleniyor. Benzer bir durum istihdam için de geçerli. 2017 yılı verilerine göre İzmir'de çalışanların 58,5 milyon dolar değerindeki GSYH'nin %57,5'i hizmetler sektörü, %37'si sanayi sektörü, %5,5'i ise tarım sektörüne aittir.[43] İzmir'deki istihdam konusu, farklı sektörlerdeki oranların dışında, İzmir'in Türkiye'deki

büyükşehirler arasında işsizlik oranının en yüksek olduğu kent olması bakımından da önemli bir tablo sunuyor.[44] Bu durumun nedenlerinden biri olarak, işgücüne katılım oranının fazlalığının sayılması ise dikkat çekici. 2017 yılı verilerine göre kentte işgücüne katılma oranı %62,1 olurken olurken, işsizlik oranı %14,2. Öte taraftan 15-64 yaş aralığında istihdam edilen nüfusun oranı %53,3'tür.[45] Fakat konunun istatistiksel bir detaydan çıkarak sosyal bir mesele olarak okunması kaçınılmaz. Kentte özellikle yeni sanayi yatırımları yapılıp daha fazla istihdam sağlanamadıkça, oranın Türkiye seviyesine inmesi olası görünmüyor.

Sanayinin gelişmişlik düzeyi konusunda İzmir, Türkiye genelindeki toplam sanayi işletmesinin %5'ine evsahipliği yapıyor ve bu açıdan dördüncü sırada geliyor. Ege Bölgesi'ndeki sanayi kuruluşlarının yarısının İzmir'de olduğu düşünülünce, Ege Bölgesi özelinde İzmir'in durumu çok daha çarpıcı oluyor. Kentte sanayi siciline kayıtlı firma sayısı 3754 olurken, bunların %34'ü mikro, %50'si küçük, %14'ü orta ve %2'si büyük ölçekli firmalar.[46] Bu işletmelerde çalışan personel sayısı ise 156.676.[47]

Sanayi işletmelerinin %34'ü ara, %33'ü yatırım, %31'i tüketim malı üreten sanayiler grubunda faaliyet gösteriyor. İl sanayisinde, metal eşya, makine ve taşıt araçları, gıda, tütün, dokuma, giyim eşyası, kürk, ayakkabı, deri, kimya, ağaç ürünleri mobilya ve kâğıt üretimi ön plana çıkıyor. 2016 verilerine göre girişim sayısı bakımından ilk beş sektör, fabrikasyon metal ürünleri imalatı (%19,16), mobilya imalatı (%15,32), giyim eşyaları imalatı (%17,09), gıda ürünleri imalatı (%12,14), deri ve ilgili ürünlerin imalatı (%5,04) oluyor. İzmir'de imalat sanayi kapsamında çalışan sayısı açısından en büyük sektörler sırasıyla, giyim, gıda, metal ve makine sanayidir. Firma sayısı açısından ise en büyük imalat sanayi faaliyet dalı metaldir. Bunu sırası ile gıda ve giyim izlemektedir. İstihdam bakımından benzer olan tablodaki tek değişiklik, motorlu kara taşıtı, treyler ve yarı treyler imalatının deri ve ilgili ürün imalatından daha yüksek bir istihdam sağlaması.[48] İmalat sürecinin dikkat çeken özelliklerinden biri firmaların il merkezi ve merkeze yakın ilçelerde yoğunlaşması. CMS Jant ve Makine Sanayi, BMC Sanayi ve Ticaret AŞ, PET-

KİM Petrokimya Holding AŞ, Delphi Automotive Systems Ltd. Şti. - Ege Serbest Bölge Şubesi ve HABAŞ Sınai ve Tıbbi Gazlar İstihsal Endüstrisi AŞ Ali Ağa Şubesi istihdam edilen personel sayısı bakımından kentin önde gelen firmaları. Ancak imalat sanayinin genel tablosunda firmaların büyük çoğunluğu mikro işletme ve KOBİ. Bu durumun farklı biçimlerde yorumlanması mümkün görünüyor. Konunun bir boyutunda kente avantajlar sağlayan bir tablo var; keza esnek üretim yapılarını piyasa koşullarına göre şekillendirebilen, rekabet edebilirlik araçları uygulamalarına adapte olabilen işletmelerin kurumsallaşarak ileride sektörün güçlü lokomotifleri olmaları ihtimal dahilinde görülüyor.[49] Ancak aynı firmalarda aile işletmeciliğinin yaygın olması, kurumsal ve profesyonel yönetim eksikliğinin bulunması, firmaların %40'ının düşük teknoloji alanlarında faaliyet göstermesi ve sadece %19'unun üniversiteler ve araştırma merkezleriyle birlikte çalışması, İzmir'in rekabet gücüne ket vuran faktörler oluyor.[50] Dolayısıyla KOBİ'lere geleceğe ilişkin olarak atfedilen önem, içinde bulunulan zaman diliminde İzmir'in sanayi konusunda ülke genelindeki payının azalmasının önüne geçemiyor. İSO'nun 2016 yılına ait "Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" listesinde İzmir'den 36 firma yer alsa da, 2017'da bu sayı 40'a yükseliyor.[51] 2000 yılından itibaren listedeki toplam firına sayısı sürekli düşüş gösteriyor. Bu durumda kentte ana sanayi kollarının bulunmaması ve teşvik sisteminin İzmir'e dair olumsuz etkilerinin olmasından da bahsetmek gerekiyor.

Türkiye'nin toplam ticaret hacminin %9'unu oluşturan İzmir, ticari hareketlilik açısından İstanbul'dan sonra ikinci sırada geliyor.[52] Diğer yandan Ege Bölgesi'nin toplam ihracatının %93'ü İzmir'den gerçekleşiyor. İzmir'deki ticari faaliyetin odağında gıda ürünleri, inşaat malzemeleri, tekstil ürünleri, ağaç ürünleri ve mobilya, kimyevi ürünler, tarım ürünleri ticareti yer alıyor. İhracat ve ithalat tutarlarına bakıldığında, 2018 verilerine göre İzmir'de toplam 19.356.202.482 dolar ithalat ve ihracat gerçekleşiyor.[53] Daha önce değinildiği üzere, 2000'li yıllara kadar ihracatı ithalatından daha fazla olan kent, bu vasfını kaybetmiş durumda. Yine de ithalatın ihracatı karşılama oranının halen %90'ların üzerinde olması, Türkiye geneliyle

kıyaslandığında kent için önemli bir durum.

İzmir'in dış ticaretinin ülke genelinde çok alışık olunmayan başka nitelikleri de söz konusu. İhraç ürünlerinin çeşitliliği ve sıradanlığı konusu bunlardan biri. İzmir, ihracatın çeşitliliğinin yüksek, sıradanlığının ise düşük olduğu bir örnek. Özellikle 193 çeşit ürün ihraç ediyor olması, bu konuda İzmir'i İstanbul'dan sonra ikinci sıraya yerleştiriyor.[54] Bu ürünler arasında dokuma, giyim, makine, motorlu taşıtlar, tütün, plastik ve plastik ürünleri başı çekiyor. Yine çeşitlilikle nitelenebilecek diğer bir konu, ürünlerin ihraç edildiği coğrafya. TÜİK 2017 verilerine göre gerçekleşen ihracatın %10,9'u Almanya'ya, %7,92'si ABD'ye, %6,4'ü İngiltere'ye, %5,96'sı İspanya'ya ve %5,21'i İtalya'ya yapılıyor.[55] Bu, özellikle Anadolu Kaplanları'nın Ortadoğu ve Kuzey Afrika odaklı ihracat biçiminden oldukça farklı bir tablo.

İzmir'in doğal özelliklerinin ekonomik hayatla pozitif ve negatif yönlü kesiştiği iki konu, turizm ve çevre kirliliği. Burada turizm, potansiyelin pratiğe aktarımı noktasında en geri kalınan başlıklardan birisi. Deniz, fuar, kültür ve inanç turizmi noktasında cazip bir kent niteliğindeki İzmir, Bergama, Efes, Agora, Smyrna, Kemeraltı gibi tarihi dokulara da sahip. Kentte ayrıca 36 müze, 25 de ören yeri mevcut. Buna karşın kentteki toplam yatak kapasitesi Muğla'nın 1/3'ünden ibaret. Yabancı turistlerin kente dair ilgileri de buna bağlı olarak sınırlı oluyor ve İzmir bu konuda ancak İstanbul, Antalya ve Muğla'nın ardından kendine yer bulabiliyor. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 2018 yılı verilerine bakıldığında gelen toplam turist sayısı 1.683.288 olurken, bunların 1.021.576'sı yabancı.[56] Ağırlanan turist sayısının ülke geneline oranı ise toplam turistte %3,68, yabancı turistte ise %2,62'de kalıyor.[57]

Diğer yandan çok çeşitli kentsel, tarımsal ve endüstriyel faaliyetlerin gerçekleşiyor olması, İzmir'de çevresel sürdürülebilirliği kritik bir mesele haline getirmekte. Özellikle evsel atıkların arıtılması gibi temel konuların dışında, endüstriyel atıkların arıtılması üzerinde titizlikle durulmasını ve çeşitli desteklerin sağlanmasını zaruri kılıyor. Keza İzmir'deki sanayi faaliyetleri, Ege Bölgesi'ndeki tehlikeli atık miktarının %88'ini tek başına oluşturuyor.[58]

Bu gibi sorunlarla baş edebilmede İzmir'in sahip olduğu bazı özellikler ve atılan adımlar umut verici görünüyor. Öncelikle kent, yenilenebilir enerji ile adeta eşanlamlı. Jeotermal enerji ile güneş ve rüzgâr enerjisi bolluk arz eden doğan kaynaklar olurken, anılan atık sorununun aşılabilmesinde de öncelikli araçlar oluyorlar. Özellikle rüzgâr enerjisi, diğerlerinden biraz daha ön planda yer alıyor. Türkiye Rüzgâr Enerjisi Potansiyeli Atlası'na göre rüzgâr enerjisini kullanarak elektrik üretebilecek yerler içinde İzmir potansiyeli en yüksek olan illerden biridir. İzmir yenilenebilir enerji potansiyeli açısından Türkiye'deki rüzgâr üretiminin yaklaşık beşte birini karşılaması bakımından öne çıkıyor. Ancak bu potansiyelin rüzgâr santrallerinin işletilmesi ve çevreye etkileri bakımından değerlendirilmesi gerekiyor.[59]

Çağdaşlık, Batılılık, Gâvurluk: Mekânı Adlandırmak

İzmir'de mekânın vasıfları üzerinde dururken kentin, tıpkı Konya gibi bir anlamlandırma pratiğinin konusu olduğundan bahsedilmesi gerekir. Yukarıda değinildiği gibi, Konya dindarlık ve muhafazakârlık olgularının mekânsal karşılığı olarak değerlendirilirken; İzmir de benzer bir söylemsel inşa pratiğiyle "çağdaşlık" ve "Batılılık" ile özdeşleştiriliyor. Bu özdeşliğin önemi, sermaye ile kurulan diyalektik ilişkiyi de tali kılmasında yatıyor. Öyle ki hakikat ya da kurgu oluşu fark etmeksizin anılan imaj, İzmir hakkındaki hemen her türden görüşün odağını oluşturuyor.

Halen burada yaşayan geniş bir kesim ya da bir dönem yaşayıp da hayatını farklı kentlerde sürdüren birçok insan için İzmir'le kurulan ilişki öncelikli olarak bir sahiplenme hissini ve bununla bağlantılı bir ayrıcalık ve gurur vurgusunu içeriyor. Kuşkusuz ki aidiyet hissi ve hemşehrilik olgusu birçok farklı kentte ön planda olan özellikler. Ancak İzmir örneğindeki ilişkinin bu genel görüntüyü aşan bir vasıf taşıdığı açık. Saraçoğlu'nun vurguladığı üzere İzmir, sevenleri için salt orada doğulduğu veya yaşandığı için ya da kimi do-

ğal güzelliklere veya ekonomik olanaklara sahip olduğu için değil, kültürel ve politik olarak ayrıksı bir pozisyonu sembolize ettiği için de değerli görülüyor.[60] Ülkenin modernleşme sürecinin ve özellikle de "seküler" yaşam biçiminin yoğun biçimde içselleştirilmesi, kenti ülkenin "modern" ve "aydınlık" yüzü olarak nitelemeye ve ülkenin önemli bir kısmından ayırt etmeye yarıyor.

İzmir'e bu çerçeveden yaklaşıldığında mekânsal karakteristikler, özellikle ülkenin inişli çıkışlı modernleşme geçmişinde tuttuğu yer üzerinden olumlanıyor. Diğer bir deyişle İzmir, birbirinden farklı zaman dilimlerinde modernleşme projesine model teşkil eden bir mekân olarak kabul görüyor. Bu durum, yukarıda işaret edildiği üzere İmparatorluk devrinde özellikle ticaretle uğraşan gayrimüslim kesimlerde olduğu gibi, çok partili yaşamın farklı dönemlerinde ve özellikle 2000'li yıllarda bir Batılılaşma projesi olarak Kemalizm ile kurulan bağda da gözleniyor. Daha dikkat çekici olan ise, kentin oy verme davranışlarının ötesine geçerek *modernlik nostaljisi*[61] tartışmalarına bir alan oluşturması. İzmir özellikle 1990'lı yıllardan itibaren, toplumsal ve siyasal huzursuzluklarını "icat edilen bir geçmiş" düşüncesine ve bu geçmişin sembollerine yaslanarak ifade ederken, ülke genelindeki siyasal kutuplaşmayı kent ölçeğinde yeniden üretiyor. Bu üretimde içinde bulunulan zamandan duyulan hoşnutsuzluk, artan oranda "geçmiş"e, özel olarak da Kemalist Cumhuriyet'in kuruluş dönemine yapılan göndermelerle dışa vurulmakta.[62] Bu yönüyle geçmişi Osmanlı dönemine kadar giden "gavur" nitelemesi içinde yaşadığımız dönemde de farklı biçimlerle gündemde kalmaya devam ediyor. Özellikle mevcut siyasal iktidar tarafından yeniden üretilen bu niteleme karşısında İzmir ve İzmirlilerin tepkisi, Cumhuriyet döneminin uygarlaşma hedefiyle kurulan bağ ve bu yolda gösterilen başarı üzerinden şekilleniyor.

Diğer yandan modernlik nostaljisi, geçmişin icat edilen hali ile gerçekliği arasındaki makası kapatmada her zaman yeterli olmuyor. Özellikle icat, belli tarihsel olayların ve tercihlerin görmezden gelinişinde başvurulan bir araç oluyor. Örneğin 1920'lerin sonunda ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında İzmir'in politik tercihleri, bugün referans kabul edilen siyasi aktörlerin eleştirisine dayanıyor ve önemli

bir iktisadi içeriği haiz. Dolayısıyla İzmir'in Cumhuriyet Halk Partisi'ne yönelik desteği, iktisadi sıkıntılar nedeniyle alternatif partilere yönelme şeklinde bir seçmen davranışı olarak değerlendirilmeli. Bu çerçeveden bakıldığında, mekânın modernlik nostaljisi bakımından taşıdığı özellikler, salt maziye dair bir perspektiften çok sermaye ile kurulan ilişkideki memnuniyetsizliğin bir ifadesi olarak okunabiliyor.

Bu durumun açıklaması ve İzmir'in diğer kentlerle farkı da bu noktada kendisini gösteriyor. Mevcut siyasal iktidarın erken Cumhuriyet dönemine, kurucu kadrolara ve modernleşme fikrine dair bakışı ile İzmir arasında bir mesafe olduğu doğru. Ancak –en azından sermaye ve mekân ilişkisi bağlamında– bundan daha önemli olan, söz konusu iktidarın ekonomi anlayışı ve sermaye birikimi için izlediği model ile İzmir'in ekonomik geçmişi ve mevcut vasıfları arasındaki mesafe. 1980 sonrası izlenen neoliberal politikalar ile şekillenip giderek gelişim gösteren "Anadolu Kaplanları" ve "Yeşil Sermaye" karşısında İzmir, yalnız sekülerliği ile değil, üretim ve ticaret yapısının yeni dönemde odağına aldığı sektör ve pazarlarla ilişkisi açısından da uyumsuzluk arz ediyor.

Yine de güncel sıkıntıları, İzmir ölçeğinde sermayenin mekâna dair etkilerini ve kentin sermaye hareketleri açısından her zaman çekici bir merkez olduğu gerçeğini değiştirmiyor. Bu, özellikle İzmir'e ilişkin uluslararası değerlendirmelerde de kendisini gösteren bir durum. Örneğin İzmir Büyükşehir Belediyesi uluslararası alanda aktif bir belediye olması sebebiyle 2014 yılında Avrupa Konseyi tarafından Avrupa Şeref Plaketi Ödülü'ne layık görülüyor.[63] Diğer yandan İzmir, farklı kentlerin kendilerine hedef olarak belirledikleri noktaya ulaşmış oluşu ile dikkat çekiyor. Küreselleşme sürecinin Anadolu'daki farklı kentlere olumlu katkılarından bahsetmek ve uluslararasılaşma noktasındaki gelişimlerine gönderme yapmak mümkünken, İzmir hakkında doğrudan "Türkiye'nin Küresel Şehri" nitelemesi yapılıyor.[64] Küreselleşme sürecine eklemleniş, ABD merkezli önemli düşünce kuruluşlarından Brookings Enstitüsü ve ünlü yatırım bankası JPMorgan Chase tarafından yayımlanan "Küresel Kentler İzleme Raporları"nda İzmir'in sıkça yer buluşunda da göz-

leniyor. İki kurum tarafından 2011 yılından beri yürütülen "Küresel Kentler Girişimi" projesi kapsamında dünyanın en büyük 300 metropolü, dahil oldukları ulusal ekonomilerdeki performansla mukayese edilerek, ekonomik büyüme ve istihdam odaklı çeşitli alt parametrelere göre farklı endekslerde sıralanıyor. 2014 yılı raporuna bakıldığında İzmir, Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı özerk bir yönetim bölgesi olan Macau'nun ardından dünyanın en hızlı büyüyen ikinci metropolü oluyor.[65] Türkiye'den ayrıca İstanbul, Bursa ve Ankara gibi kentlerin yer aldığı listede Çin Halk Cumhuriyeti ve Türkiye'den kentlerin önemli yer tuttuğu gözleniyor. Bu küresel ekonominin seyri ve büyümenin yoğunlaştığı coğrafyalar hakkında da bilgilendirici bir durum. Küresel ekonominin merkezinde yer alan ABD, Japonya ve Batı Avrupa ülkelerindeki gibi metropollerin büyümesi giderek yavaş bir seyir alırken Şangay'dan İzmir'e, Macau'dan İstanbul'a kadar hızlı büyüyen kentlerle karşılaşılıyor.[66]

Metropollerin büyüme süreçlerindeki başarısı, bir yönüyle Çin'in farklı deneyimler ve dolayısıyla İzmir için de bir model teşkil etmesini beraberinde getiriyor. Buna bağlı olarak İzmir sermayesinin son dönemde Çin'le eklemlenme arayışı içinde olması göze çarpıyor. Özellikle her ikisinin de liman kenti olma vasıfları çerçevesinde Şangay deneyiminin İzmir'de de yankı bulduğu görülüyor. Belediyeden ticaret odasına kadar farklı kentsel otoriteler ticari ve iktisadi bütünleşme çabasına girişiyorlar. Çin ile İzmir arasında kurulan ilişkinin hacmi 25 milyar doları buluyor.[67] Bu çabanın karşı tarafta da karşılık bulduğunu söylemek mümkün. Çin'den Türkiye'ye yönelen yatırımlarda İzmir bir üs olarak belirlenirken, Türkiye'nin genelinden önce İzmir ile bir iktisadi entegrasyon gerçekleşiyor.[68] Çin ile ilişkilerin gelişmesi ihtimali, İzmir'in Anadolu kentleri ile arasında yeni bir farklılığı oluşturması potansiyelini de taşıyor. 1980 sonrasında izlenen gelişim stratejisinde nispeten ikinci planda kalan kent, Çin ile ilişkiler üzerinden farklı bir alternatif geliştirmeye çalışıyor.

İzmir'in sermaye hareketleri bağlamında uluslararası arenada yer alışı, sürecin "küreselleşme" şeklinde adlandırılmasının da öncesine gidiyor. Bu konumun sembolik ve mekânsal odağında ise İz-

mir Enternasyonel Fuarı yer alıyor. Tarihsel geçmişi 1923 yılındaki İktisat Kongresi'ne kadar uzanan Fuar, bugün Kültürpark olarak bilinen konumuna 1 Eylül 1936'da ve halen kullanılan ismine de 20 Ağustos 1937'de kavuşuyor. Bugün itibarıyla Türkiye'nin Uluslararası Fuarlar Birliği'ne üye tek genel ticaret fuarı olduğu gibi, ticaret hayatında oynadığı önemli rolün yanında sermayenin mekân üzerindeki farklı etkilerini göstermesi açısından da ilgi çekici bir örnek. Tarihsel gelişiminde İzmir Fuarı, kenti Türkiye'de "gazino kültürü"nün ilk yerleştiği örneklerden biri haline getiriyor. Öyle ki 1980' li yıllara kadar İzmir Fuarı ve Kültürpark ticaretin yanında eğlenceyle de beraber anılıyor; şehrin kültür, sanat, spor ve eğlence yaşamının merkezi oluyor.[69] Bu durum, kentteki bienal ya da festival gibi büyük ölçekli kültür-sanat etkinliklerinin düzenlenmesinde de devam ediyor. Diğer yandan İzmir'le özdeşleşen fuarcılık konusunda daha da yukarılara çıkılmasına çalışılıyor. Belediye tarafından öz kaynakların kullanımıyla hayata geçirilen ve bu açıdan bir ilk olan yeni fuar kompleksinin bu alanda bir sıçrama yaratması ve büyük boyutlu ihtisas fuarlarıyla "365 gün fuarcılık" hedefinin gerçekleştirilmesi umuluyor.[70]

Fuarcılık konusundaki deneyim, kenti organizasyon turizmi konusunda bir marka haline getirme çabasına güç veriyor. 2005 Dünya Üniversitelerarası Yaz Oyunları ve 2011 Efes Pilsen World Cup kentin evsahibi olarak başarıyla tamamladığı etkinlikler arasında yer alıyor. EXPO 2015 ve 2020 adaylıklarıyla İzmir, zengin ve köklü ticaret ve kültür tarihini uluslararası alanda kazanca dönüştürmeye çalışan bir kent olarak karşımıza çıkıyor.[71] Nitekim, EXPO 2015 hedefine ulaşmış ve organizasyona evsahipliği yapmıştır.

Özellikle yerel yönetimlerin konuya dair çabaları çerçevesinde tarımın kent gündeminde önemli bir yer tutması, İzmir'in bir diğer önemli vasfı. İklim ve toprak yapısının sunduğu olanaklar çerçevesinde kent, tarih boyunca tarımsal üretimde önem arz ediyor. Bugüne ilişkin politika oluşturma ve uygulama çabalarının odağında Büyükşehir Belediyesi yer alıyor. Bu konuda farklı uygulamalar aracılığıyla üreticinin güçlendirilmesi ve köyden kente göçün yavaşlaması hedefleniyor. "Kırsal Kesimde Gelir Getirici Faaliyetlerin

Desteklenmesi" projesi bir yönüyle çiftçilerin eğitilmesini, bir yönüyle de eğitimlerinin tamamlanması sonrasında ihtiyaç duydukları çeşitli olanaklara erişebilmelerini kapsıyor. Bu doğrultuda üreticilere ücretsiz koyun ve keçi ile arı ve kovan dağıtımı gerçekleştiriliyor, elde edile süt ürünleri yine belediye tarafından satın alınarak okullardaki öğrencilere dağıtılıyor.[72] Kooperatiflerin kritik bir misyon yüklendiği bu ilişkide, çiftçinin bilinçlendirilmesi ve örgütlü hareket etmesi gibi kazançlar da elde ediliyor. 48.000 çiftçinin bulunduğu İzmir'de faaliyet gösteren 253 tarımsal kooperatif, tarımsal örgütlenmede şehri ülke genelinde ilk sıraya yerleştiriyor.[73] Büyükşehir eski belediye başkanı Aziz Kocaoğlu, projenin amacının üreticiyi "köyünde" kazanç sahibi yaparak yerelde kalkınmayı sağlamak olduğunu ifade ediyor. Belediyenin destekleriyle tarımsal üretimini geliştirip pazarlama olanaklarını artıran kırsal kesimin böylece kazancını artırıp "yuvasında mutlu olması" hedefleniyor.[74] Bu tür bir yerelde kalkınma modelinin "İzmir modeli" olarak sunulduğu ve Sudan gibi ülkeler tarafından örnek alındığı görülüyor.[75]

Diğer yandan İzmir gündeminde kırsal bölgelerin taşıdığı önem, kent ve kır ayrımının giderek daha fazla sorgulanması durumuyla da ilgili. İlhan Tekeli, kır ile kent arasındaki karşıtlığın giderek ortadan kalktığını söylerken, sanayi döneminde sınırları ve formu belli olan kentin günümüzde saçaklanarak büyüme gösterdiğini, kırsal kesimin de sadece tarım ve ormancılıkla sınırlı olmadığını, aynı zamanda turizm ve sanayi faaliyetlerini de içerir duruma geldiğini belirtiyor.[76] Bu noktada İzmir'in yerel gündeminin kapsamı, tam da bulanıklaşan sınırların pratik yansımasını oluşturuyor. Kent, içinde bulunulan zaman diliminin gereği olarak formu ve sınırları belli olmayan bir nitelik taşıyor.

İzmir'de kırsal alanla kurulan ilişkinin yalnızca ekonomik bağlamda düşünülmemesi gerekiyor. Keza kırsal kesimin muhafazası ve güçlendirilmesi ile İzmir'in doğal güzelliklerinin muhafazası arasında bir bağ olduğu açık. Yerel kalkınma modellerinin ötesine geçen doğanın korunması gereği, kentin mekânsal karakteristiklerinin önemli bir boyutuyla ilişkili. Öncelikle İzmir 584 kilometrelik bir sahil şeridine ve önemli bir iç su kaynağına sahip. Bu tablonun bi-

leşenleri arasında birçok koy, doğal liman ve plajlar, termal kaynakları, yöresel iklim koşullarının sağladığı biyoklimatik konfor, çeşitlilik arz eden bitki örtüsü, soyu tükenme tehlikesi altında bulunan yaban hayvanlarına habitat oluşturan önemli doğa alanları bulunuyor. Özellikle Urla, Karaburun, Çeşme, Seferihisar ve Güzelbahçe ilçelerini kapsayan Yarımada Bölgesi'nde bir koruma-kullanma dengesi kurmak ve yaşamın temel taşlarını yerinden oynatmadan hassas bir biçimde yaklaşmak zaruri görünüyor.[77] Yoğun bir sanayileşme faaliyeti altında bunu sağlamanın güçlükleri, en azından tarım kesimindeki istihdamın muhafazasını doğanın korunması açısından da son derece önemli kılıyor.

Mekânın ayırt edici vasıflarından biri olarak İzmir'in doğası, kentin karşı karşıya olduğu sorunlar ya da çözüm arayışlarında çevreyi ve kentleşmeyi önemli bir gündem maddesi kılıyor. Bu noktada 2011 yılında gerçekleştirilen "Türkiye'nin Şehirleri Sürdürülebilirlik Araştırması" kapsamında İzmir, çevre performansı bakımından ilk sırada yer alıyor.[78] Özellikle sanayisi yoğun illerin nüfusları arttıkça ve yerleşimler büyüdükçe kaynak ve enerji gereksinimleri ve buna bağlı olarak çevre sorunlarının arttığı düşünüldüğünde,[79] İzmir'in çevre performansı önemli bir nitelik taşıyor. Ancak aynı araştırmada sürdürülebilirliğe dair iş dünyasının gözünden yapılan değerlendirmede ciddi bir farklılığa rastlanıyor ve kent 13'üncülüğe kadar geriliyor.[80] Burada sürdürülebilirliğe ilişkin olarak, nesnel değerlendirmeler ile iş dünyasının gözünden yapılan değerlendirmeler arasında ciddi bir fark oluşması İstanbul, Ankara ve Kocaeli gibi kentlerle birlikte İzmir için de söz konusu.[81] Ancak nesnel değerlendirme ile iş dünyasının gözünden yapılan değerlendirmeler bir arada alındığında, yaşam kalitesi konusunda 1 ve 3, sürdürülebilirlikte 3 ve 6, ekonomide 4 ve 7, sosyal performansta 4 ve 1 şeklinde yakın seyreden konumların çevrede muazzam bir düşüş göstermesi manidar.

Özellikle iş dünyasının deneyimlerinin İzmir'in kentleşme konusunda arz ettiği özelliklerin yansıması olduğunu düşünmek zor değil. Anılan kesim tarafından yapılan değerlendirmelerde, kentin dezavantajlı yönleri olarak ulaşım ve trafik sorunu, çarpık kentleşme ve planlamaya dair sorunlar, çevre kirliliği ve doğa tahribatının

vurgulanması da bu tespiti destekliyor.[82] Potansiyeli bakımından İzmir'in, bölgesi için çevre kentlerle (özellikle Manisa) işbirliği içinde, Ege Bölgesi için bir başkent pozisyonunda ve havza kent niteliğinde olması bekleniyor. Ancak üstlendiği yük çerçevesinde çevre illerin oldukça önüne geçerken, kendi içinde de üretim ve sanayi faaliyetlerinin eşit dağılmamasının sancılarını yaşıyor. Dünya Bankası tarafından gerçekleştirilen 2015 tarihli "Anadolu Kaplanlarının Yükselişi – Türkiye Şehirleşme İncelemesi"nde vurgulandığı üzere Anadolu kentlerinin genelinde karşımıza çıkan "büyükşehir etkisi" nin İzmir'deki görünümü daha tali oluyor. Bunun nedeni İzmir'de şirketlerin büyükşehir belediyesi statüsünün çekiciliğine bağlı olarak merkezde yoğunlaşmak yerine 20-50 km bandındaki ilçe belediyelerine de yayılmaları.[83] Ancak yalnız şirket merkezleri çerçevesinde geçerli olan bu durumun sosyal ve ekonomik yaşamın bütününe yaygınlaştığı söylenemiyor. Bülent Akgerman'ın ifadesiyle, "İzmir'de biraz fazla merkezde yığılma var" ve önemli kısmı boş duran organize sanayi bölgeleri kentin yüzölçümünün bütünüyle değerlendirilmediğini gösteriyor.[84] Kent merkezi ve etrafındaki alanda banliyöleşme tartışmalarının iktisadi yaşam kadar önem arz eden bir boyutunu ise, birlikte yaşam kültürü ve sosyal hayatın kentin genelindeki gelişmişliği oluşturuyor.

İçerdikleri ve Dışladıklarıyla İzmir'de Sosyal Yaşam

İzmir'de sosyal hayatın gelişmişliği, kentin en önemli karakteristiklerinden biri. Yukarıda yer verilen farklı araştırmaların sunduğu en somut ortak nokta da bu. Ülke genelindeki iller arası sıralamaların çoğunda ilk üçte yer alması, nüfus, altyapı, sosyal hayat ve etkinlikler noktasında Anadolu kentleri için olağanüstü sayılabilecek vasıfların İzmir için sıradan olması sonucunu getiriyor.

İzmir'in nüfusu 2018 yılı itibarıyla 4.320.519 kişi.[85] Bu rakam Türkiye nüfusunun yaklaşık %5'ine karşılık gelirken, Ege Bölgesi'nin de yaklaşık %40'ını oluşturuyor.[86] Kent nüfus yoğunluğu bakı-

mından Türkiye ortalamasının oldukça üzerinde oluşuyla dikkat çekiyor. TÜİK verileri doğrultusunda 2000 yılındaki yoğunluk Türkiye için 88, İzmir için 281 olurken, bu rakamlar 2018 itibarıyla sırasıyla 102 ve 360 kişiyi bulmuş durumda. Diğer bir deyişle İzmir'in nüfus yoğunluğu ülke ortalamasının üç katından daha fazla. Bu yoğunluk sağlıklı bir kentleşme adına kapsamlı bir politikanın izlenmesini gerekli kılıyor. Bunun başarılmadığı durumlarda ciddi sıkıntılar kaçınılmaz oluyor. Kentte nüfus artış oranına bakıldığında ise, 2014 yılında %1,28'lik bir yıllık nüfus artış hızı gözleniyorken, 2018 yılında artış %0,95'tir. İzmir'de nüfus artış hızı, ülke ortalaması ile yakın puanlarda seyrediyor.

Bugün gelinen noktada İzmir göç almaya devam ediyorsa da, göçe bağlı nüfus artış oranı önemli ölçüde azalmış durumda. Ancak 1975-1990 yılları arasındaki yaklaşık binde 60 ve 1995-2000 arasındaki binde 40'lık net göç hızı, bugünkü kentsel sorunların tarihsel arka planında önemli yer tutuyor. 2000'li yıllarla birlikte tek haneli rakamlara inen net göç hızı, 2017 yılında binde 5,7 oluyor.[87]

İzmir nüfusunun Türkiye genelinden farklılık arz eden bir özelliği de yaşlı nüfusun fazlalığı. Genelde genç nüfusu ile tanımlanıp olumlanan Türkiye ortalamasına karşın İzmir, diğer bölgelere nazaran daha düşük bir genç nüfusa sahip. Dolayısıyla kentte bu nüfus yapısına bağlı olarak bazı faaliyetlerin ivedilikle harekete geçirilmesi gerekiyor. Bunların bir kısmı yaşlı nüfusa ilişkin özel tedbirler alınması, yaşlıların ekonomik/sosyal yaşama dahil edilmesi, üretken kılınması, sağlık ve bakım hizmetlerine etkin biçimde ulaşmalarının sağlanması, mekân tasarımları ve konut projelerinde bu faktörlerin göz önünde bulundurulmasına dair.[88] Diğer yandan çalışma çağındaki nüfusun toplam nüfus içerisindeki oranı oldukça yüksek ve bu alanda İzmir, Bilecik ve Edirne ile zirveyi paylaşıyor.[89] Dolayısıyla sürdürülebilirlik adına genç nüfusun İzmir'de oranının artması için eğitim, istihdam, sağlık, sosyal yaşam, kültür gibi konularda politikaların titizlikle geliştirilmesi gerekiyor.[90]

Yaş konusunda nispeten olumsuz olan tablo, eğitim konusunda tersine dönüyor. Eğitim alanındaki göstergelere bakıldığında İzmir, okuryazarlıkta iki puan, yükseköğretim ve üstü okul mezun oranın-

da üç puan olmak Türkiye ortalamasının üzerine çıkıyor. Ülkenin okuryazar oranı en yüksek üçüncü ili olan kent, lise ve dengi mezun oranı açısından 15'inci sırada. Bunun nedeni ise, yükseköğretim mezun oranının yüksek oluşu. Kentte altısı devlet ve üçü vakıf üniversitesi olmak üzere toplam dokuz üniversite bulunuyor ve toplamda 349.618 öğrenci İzmir'de eğitim görüyor.[91] Eğitim olanaklarının bu durumuna bağlı olarak kent, yüksekokul-fakülte mezunu oranı bakımından Ankara ve Eskişehir'den sonra üçüncü sırada geliyor.[92] İzmir'deki üniversitelerin "Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Üniversitelerarası Girişimcilik ve Yenilikçilik Endeksi 2017"deki konumları itibarıyla oldukça iyi durumda oldukları gözleniyor. Türkiye genelinde ilk 50'ye bakıldığında İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü 9'uncu, Ege Üniversitesi 14'üncü, Dokuz Eylül Üniversitesi 30'uncu ve İzmir Ekonomi Üniversitesi 22'nci sırada yer alıyor.[93]

İzmir'de gerek eğitim altyapısını zengin kılan gerekse yaşam kalitesi bakımından olumlu olarak nitelenebilecek bir gösterge de kentteki kütüphane olanakları. Milli Kütüphane, il halk kütüphaneleri, üniversite kütüphaneleri, belediye kütüphaneleri ve diğer kurum kuruluşların kütüphane ve kitaplıkları olmak üzere İzmir'in 30 ilçesinin her birinde en az bir kütüphane bulunuyor. Kuşkusuz okuyucu sayısı, kütüphane sayısı ve kitap sayısında özellikle internetin yaygınlaşması ile bir azalma olduğundan söz edilebilir. Buna karşın 2017 yılı sonu itibarıyla mevcut durumda 38 halk kütüphanesi, 689.008 yararlanma sayısı ile, İzmir'in Ankara ve İstanbul'a kıyasla çok daha iyi bir durumda olduğu görülmektedir. 2017 yılı itibarıyla Türkiye genelinde, 1146 halk kütüphanesi bulunmaktadır. Halk kütüphanesi sayısı itibarıyla, 43 kütüphaneye sahip Ankara birinci sırada, 38 kütüphaneye sahip İzmir 2'nci sırada ve 36 kütüphaneye sahip İstanbul 4'üncü sırada bulunmaktadır.[94]

İzmir sosyal sermayenin gelişmişliği noktasında, ülke genelinden önemli bir fark gösteriyor. Her ne kadar bu konuda yeterli ve sosyal sermayenin alt bileşenlerini kapsayan endeksler bulunmuyorsa da, Nurettin Tüysüz'ün 2011 tarihli çalışması, özellikle İzmir açısından önemli sonuçlar içeriyor. Sosyal sermaye bağlamında Düzey 2 bölgeleri seçimlere katılım oranı, dernek sayısı, intihar oranı,

boşanma oranı, gazete ve dergi tirajı, vergi tahsilat-tahakkuk oranı, net göç hızı, elektrik kayıp-kaçak oranı ve eğitimli nüfus oranı üzerinden değerlendirilirken, İzmir ülke genelinde sosyal sermayenin en geliştiği il olarak karşımıza çıkıyor.[95] Diğer yandan sosyal sermayeye dair karakteristiklerin en azından kent özelinde anlamlandırılmasında farklı sanat türlerinin ve diğer sosyal faaliyetlerin durumu da önemli rol oynuyor.

Tiyatro konusunda İzmir'in önemi, Osmanlı İmparatorluğu dönemine kadar uzanıyor. Öyle ki kent, 17. yüzyıldan 19. yüzyılın sonlarına kadar ülkenin bu alandaki en önemli merkezlerinden biri niteliğini taşıyor. Bugün bu önem gerek toplam sahne sayısı gerekse tiyatro topluluklarının sayısı açısından devam ediyor. 2001 yılında İzmir'de 10 olan tiyatro sayısı, 2017 yılı sonu itibarıyla neredeyse yedi kat artarak 69'u buluyor.[96] Bu sayı, tiyatro faaliyetleriyle özdeşleşen Ankara'daki salon sayısının neredeyse iki katı olması bakımından da anlamlı.[97] Salon sayısının artışının özellikle izleyici ve sahnelenen eser sayısını artıracağı muhakkak. Nitekim 2017 yılında sahnelenen eser sayısı 511, gösterim sayısı da 1905 oluyor. Ancak 365.480 olan izleyici sayısı arzu edilen seviyenin altında kalıyor. Yine Ankara ile kıyaslandığında İzmir'de sahnelenen eser sayısı başına düşen seyirci sayısı, Ankara'dakinin dört kat altında kalıyor.[98] Sinema konusunda da toplam salon sayısı 2017 yılı itibarıyla 138 ve toplam koltuk sayısı 18.000'i buluyor. 2017 yılında 4.479.193 olan izleyici sayısına ulaşılırken,[99] dikkat çekici bir gösterge, 2008 yılından bu yana toplam izleyici sayısında sürekli bir düşüş olması.[100] Ayrıca İzmir'de 1982 yılından beri İzmir Devlet Opera ve Balesi faaliyet gösteriyor. Toplam 1804 izleyici kapasiteli üç farklı salonda, yılda ortalama 110-130 etkinlik gerçekleşirken, ortalama 40.000 kişilik bir izleyici kitlesiyle buluşuluyor.[101]

Diğer yandan Türkiye'nin en büyük üç kentinden biri olarak İzmir, Anadolu'nun diğer şehirlerinden farklı olarak güncel sanatlar konusunda da önemli faaliyetlere evsahipliği yapıyor. İstanbul'un bu konudaki lider konumuna yaklaşamasa da, kendi içinde bir kurumsallaşma ve süreklilik arz eden etkinliklerden bahsetmek mümkün. 2005'de Ege Art Sanat Fuarı, 2007'de de Port İzmir 1 Uluslar-

arası Güncel Sanat Festivali düzenlenmesi önemli bir başlangıç noktası oluyor. Bunları 2010'da gerçekleşen Port İzmir 2 Uluslararası Çağdaş Sanat Trienali ve 2011'de Bienal İzmir takip ediyor.[102] 2015 yılında Bienal'in üçüncüsü gerçekleşirken dördüncüsü için de hazırlıklar başlamış durumda.[103] Son olarak İzmir'de son yıllarda düzenlenen festival sayısında da artış gözleniyor. Uluslararası İzmir Sanat Festivali, Uluslararası İzmir Avrupa Caz Festivali, Uluslararası İzmir Film Festivali, Balkanlılar Halk Oyunları Festivali gibi etkinlikler kent hayatına renk katıyor.

Sosyal yaşamın niteliklerinin değerlendirilebilmesi adına önemli bir konu başlığını da kadının sosyal konumu ve toplumsal cinsiyet eşitliği oluşturuyor. Kentin 2006 -2009 yılları arasında süren "Birleşmiş Milletler Kadın ve Kız Çocuklarının İnsan Haklarının Korunması ve Geliştirilmesi Ortak Programı" çerçevesinde "Kadın Dostu Kent" olarak seçilmesi tesadüf değil.[104] 2018 tarihli "Karşılaştırmalarla 81 İl İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesi"ne bakıldığında İzmir, kadınların en güçlü olduğu il sıralamasında 10'uncu, cinsiyet eşitliği sıralamasında da 13'üncü sırada yer alıyor. Bu, belediye meclisinde %20 civarında kadın temsili ve diğer illere göre yüksek oranda kadın istihdamı anlamına geliyor.[105]

Kuşkusuz sosyal yaşamı şekillendiren önemli bir faktör de kentin nasıl yönetildiği sorusu. Belediyeler ile belediye dışında paydaşların varlığı ve yönetime katılmaları, şehirlerin gelişim ve karakteristiklerini etkileyen bir husus. Bu noktada İzmir Büyükşehir Belediyesi önemli bir istikrar göstermekte. Büyükşehir eski belediye başkanı Aziz Kocaoğlu, tıpkı İstanbul ve Ankara örneklerinde olduğu gibi, kimi zaman yoğun eleştirilerin muhatabı olmakla birlikte görevine yeni seçim zaferleri ile devam ediyor. Üstelik Kocaoğlu'nun faaliyetleri, kimi zaman uluslararası bir ilginin konusu da olmakta. Örneğin 2015 yılı içinde merkezi Londra'da bulunan City Mayors Foundation tarafından düzenlenen "World Mayor (Dünya Belediye Başkanı Ödülü)" yarışmasında Aziz Kocaoğlu ilk on belediye başkanından biri seçiliyor.[106]

Benzer biçimde büyükşehir belediyesinin kimi uygulamaları, üyesi olduğu Eurocities'in örnek uygulamaları arasında yer alıyor.

Belediyenin 2006-14 yıllarında istihdam sorununa yönelik, özellikle genç, kadın ve alt gelir gruplarını hedef alan ve 2015 yılında "İzmir Kent Koleji Projesi" adını alan İZMEB (Meslek Edindirme ve Beceri Kursları) girişimi, Eurocities tarafından "en iyi 12 projeden biri" olarak tanımlanıyor.[107] Diğer yandan kentte iyi yönetim ilkelerinin hayata geçirilmesi amacıyla çok sayıda ve farklı düzeylerde koordinasyon yapıları bulunuyor. İzmir Kalkınma Ajansı, İzmir Kent Konseyi, İzmir Ekonomik Kalkınma Koordinasyon Kurulu, İzmir Üniversiteler Platformu ve çeşitli sektörel ve tematik platform bunlar arasında sayılabilir.[108] Örneğin 2014-23 İzmir Bölge Planı hazırlık çalışmalarında İzmir Bölge Planlama Portalı (www.izmiriplanliyorum.org) oluşturuluyor ve bu internet portalı aracılığıyla İzmirlilerin planlama sürecine doğrudan katılımı sağlanmaya çalışılıyor.[109]

Belediyeye ilişkin olumlu uluslararası referanslar ve ilgi, kentin diğer önemli sorunlarını ortadan kaldırmıyor. Üstelik bunların bir kısmının çözümü belediyenin imkânlarını da aşmakta. Hava kirliliği bunlardan biri. Sanayinin yol açtığı kirlilik dışında kentin üç tarafının dağlarla çevrili olması, yaz mevsiminin yağışsız geçmesi ve kışın kalitesiz yakıt kullanımı, bu sorunu daha da pekiştiriyor. Ayrıca sanayinin gelişimi ve atık yönetimindeki yetersizlikler körfezin yoğun biçimde kirlenmesine yol açıyor.[110] Kentin konut yapısı da güncel ve gelecekte de artması muhtemel bir sorun olarak öne çıkıyor. Türkiye'de kırdan kente göçün hızlanmasıyla birlikte nüfusu artış gösteren kentlerin başında İzmir geliyor ve buna bağlı olarak kentte konut ihtiyacında yaşanan sıçramanın 1960'a kadar uzanan bir geçmişi var.[111] Dolayısıyla bugün karşı karşıya olunan problemler geçmişten bu yana süren ve birbirini takip eden hareketliliğin bir sonucu. Örneğin, İzmir'de yapım yılı eski olan binalar oldukça fazla; bunlara izinsiz ve düzensiz yapılaşmış alanların eklenmesi sorunun çözümünü güçleştiriyor. Ayrıca binalar kentsel boşlukları ve ortak kamusal ve yeşil alanları yetersiz bırakacak sıklıkta. Belli noktalarda yapıların arz ettiği niteliğe ilişkin sorunlar yaşanırken, özellikle göçle gelen nüfusun yoğun biçimde tercih ettiği ilçelerde konu niceliksel bir boyut kazanıyor.[112] Yeni yapılan konutlar ise mevcut

problemlere yanıt olma niteliğinden uzak. Bunlar ağırlıklı olarak özel sektörce üretilip yüksek gelir grubuna hitap ederken, alt gelir gruplarının konut edinebilirliği noktasında bir sonuç yaratmıyor.[113]

Ulaşım konusu, İzmir'i sadece Anadolu'nun genelinden değil, İstanbul ve Ankara'dan da ayıran önemli bir başarı öyküsünü içeriyor. Bu durumun öncelikli nedenini kentin sahip olduğu metro ağı oluşturuyor. Gaziantep'te 9,3 km, Eskişehir'de 16 km, Kayseri'de 17,5 km ve başkent Ankara'da 23,4 km'den ibaret kalan toplam metro hattı İzmir'de 94 km'yi bulmuş durumda.[114] Bu yönüyle 145 km' lik hattı içeren İstanbul ile birlikte, Türkiye'nin Avrupa ülkelerinin gıptayla bakılan metro haritalarına en çok yaklaşan kenti hüviyetini kazanıyor. Diğer yandan İzmir, Dünya Bankası Raporu'nda dikkat çekilen bir sorun olarak geçmiş yıllarda özel işletmecilere verilmiş olan ruhsatların kent ulaşımına olumsuz yansımaları bakımından rahat bir konumda bulunuyor. Dolmuşların başlıca örneğini oluşturduğu bu tartışmada, önceki dönemlerde verilmiş imtiyazların dönüşüm ve yenilikler önünde engel olmasına rastlanıyor. Kayseri, Konya, Ankara ve Gaziantep örneklerinde farklı biçimlerde aşılmaya çalışılan bu sorun karşısında İzmir, dolmuşları daha düşük yoğunluklu banliyö veya kırsal güzergâhlara yönlendirmede gösterdiği başarı ile dikkat çekiyor.[115]

Fakat ulaşım konusunda kent sakinlerinin bütünüyle memnuniyet duyduğundan bahsedilemiyor. Özellikle başarının odağında yer alan metro, aynı zamanda ciddi eleştirilerin de konusu oluyor. Keza metroyu merkeze alan aktarma sistemi, özellikle eğitim-öğretimin devam ettiği günlerde ciddi sıkıntılar yaratırken, yurttaşların belediyeye dönük şikâyetlerinin en önde gelenini oluşturuyor.[116] Ayrıca motorlu kara taşıtlarının sayısındaki düzenli artış, trafik yoğunluğunun, hava kirliğinin ve otopark talebinin artmasına neden oluyor. Kentte ticari ve sosyal yaşamın yoğunlaştığı Konak ve Alsancak gibi bölgelerde kriz halini alan otopark ihtiyacı, gün geçtikçe diğer merkez ilçelere de yayılıyor.[117] Diğer yandan körfezin kıyısına kurulmuş bir kent olarak İzmir'de deniz ulaşımında sahip olunan potansiyel yeterince kullanılmıyor. 2017 yılında yapılan bir araştırmada İzmir'de toplu taşımadan yararlanan yolcu sayısı 2 milyon 289

bin iken, bu yolcuların 1 milyon 664 bininin lastik tekerlekli sistemden, 313 bininin metrodan, 260 bininin İZBAN'dan, 36 bininin deniz ulaşımından yararlandığı; 11 bininin ise taksi dolmuş kullandığı tespit edildi.[118] Bu sorunu çözmek için Büyükşehir Belediyesi "Ulaşımda Dönüşüm Projesi"ni ve bu kapsamda "İzmir Ulaşım Ana Planı"nı hazırlıyor. Köprü, alt-üst geçit ve modern raylı ulaşım araçlarının hayata geçirilmesi ile 2030 yılına dek ulaşım ve trafik sorununun düzenlenmesi amaçlanırken trafik akışının denetlenmesinin yanı sıra toplu ulaşımın sevk ve idaresinde bilgi iletişim teknolojilerinin kullanımına ağırlık verilmesi öngörülüyor.[119] Ulaşım noktasında "devrim" olarak nitelendirilen ve yurtdışındaki örneklerin tatbiki bakımından dikkat çeken bir uygulama ise, belediyenin Bisiklet Kiralama Sistem (BİSİM) oluyor.[120] Kent sakinlerinin toplu ulaşımda kullandıkları akıllı biletlerle şehir içinde dağılmış durumdaki istasyonlardan bisikletlerini alıp diledikleri istasyonda geri bırakmalarına dayalı sistem, bir yılda yaklaşık 600 bin kez kullanılmasıyla dikkat çekiyor. Kuşkusuz bisikletin kiralanmasındaki kolaylık önemli, ancak bisiklet yollarının varlığı güvenli bir kullanım için zaruri bir koşul. Bu konuda da belediyenin girişimlerinin olduğu gözleniyor. Mevcut durumda körfez etrafında yoğunlaşan bisiklet yolları Karşıyaka'dan Sasalı'ya, Konak'tan Alsancak Limanı'na ve Üçkuyular'a uzanıyor. Mevcut hali 40 km olan bisiklet yollarının artırılmasıyla toplam uzunluğun 100 km'yi bulması hedefleniyor.[121]

İzmir'de kent yönetiminin geliştirilmesinde bir yandan çağdaş uygulamalar hayata geçirilmeye çalışırken, diğer yandan güncel kent yönetimi paradigmalarının örneklerine rastlanıyor. Bahsedilen türde uygulamalar arasında fiber kablolar ve diğer altyapı yatırımları ile "akıllı kavşak"ların trafik düzenlemesinde kullanılması ya da belediye tarafından "WizmirNET" adıyla 20 ilçe ve kent merkezinde yaklaşık 40 bin kayıtlı kullanıcıya ücretsiz internet erişimi sağlanması yer alıyor.[122] Yerel yönetimler ve kentleşme alanında son yıllarda giderek daha önemli bir konu başlığı halini alan sakin şehir (*slow city*) uygulamaları noktasında ise, İzmir'in müstesna bir yeri var. Türkiye'nin ilk sakin şehri olan Seferihisar, İzmir sınırları içinde ve bu noktada İzmir'e sembolik bir anlam ve deneyim sunuyor.

Sakin şehir uygulaması öncelikli olarak nüfusu 50 binin altında olan ilçelerde çevre ve altyapı politikaları ile kentsel kalite konusunda belli uygulamaların gerçekleştirilmesi, yerel üretimi ve geleneksel yapıların korunması, trafiğin azaltılması, yerel ürünlerin kullanılması, yenilenebilir enerji kullanılması gibi şartları içermekte. Seferihisar bu konudaki başarısı ile bir ilk olurken, önemli bir model oluşturuyor.[123] Diğer yandan "sakin şehir" uygulaması bir vitrin unsuru ya da popülarite aracı olmasının ötesinde yerel kalkınma ve sürdürülebilirlik konusunda alternatif bir ajanda niteliği taşıyor.[124] Dolayısıyla bu uygulama sadece ülke geneli için değil, Seferihisar dışında on ilçesi daha 50 binden az nüfusa sahip İzmir'e de bir yol haritası sunuyor.

İzmir avantajları ve dezavantajları, potansiyeli ve problemleri bir arada yaşayan bir şehir. Bu durum ülkenin büyük kentlerinin tümü için geçerli. Dikkat çekici olan bir nokta ise, özellikle İstanbul ve Ankara ile mukayese edildiğinde İzmir'in fiyatlar konusunda ciddi avantajlar sunuyor olması. Örneğin, İstanbul temel alındığında İzmir'de eğitim hizmetleri İstanbul'dan yaklaşık %25, eğlence ve kültür faaliyetleri %12, gıda ve alkolsüz içecekler %6 daha ucuz.[125]

İzmir'de sosyal yaşamın gelişmişliğinin bir diğer göstergesi de sivil toplumun ve STK'ların kentle kurmuş oldukları bağ. Burada STK'ların kurumsallaşma seviyeleri, kentsel sorun ve yaşama dair ilgileri, hizmet verdikleri alanların kapsamı ve yönetsel faaliyetlere nüfuzları, kuşkusuz kendileri kadar İzmir'in sosyal karakteristikleri açısından da önem taşıyor. 1860'lardan beri bu nitelikte faaliyet gösteren kuruluşların yer aldığı İzmir, bizatihi önemli bir geleneğe de evsahipliği yapıyor. 2012 yılı itibarıyla toplam 11.372 STK bulunuyor. Bunlardan 205'i vakıf statüsündeyken, kuruluşların %16'sı eğitim, %13,2'si ekonomik dayanışma, %11,2'si spor-gençlik, %11,1'i de dini amaçlı olarak faaliyete geçmiş bulunuyor.[126] Bu sayı 2018 itibarıyla 13.000'e yaklaşmış durumda. Kentteki sivil toplum kuruluşlarının bir diğer dikkat çekici yönü, yerel nitelikte olmaları. Yani ulusal ve uluslararası nitelikten genelde uzak olmaları ile kentin belli bir bölgesinde yoğunlaşmaları. İzmir'de faaliyet gösteren dernek ve vakıfların çoğu İzmir'de kurulan ve dolayısıyla yerel nitelikte

oluşumlar olurken, kentte bulunan her üç STK'dan birinin Konak ilçesinde bulunması, bahsedilen yoğunlaşmayı sergiliyor.[127] Ayrıca 2018 yılı itibarıyla kentteki faal dernek sayısı da 6331'dir.[128] Faaliyet halindeki kuruluşların diğer bir vasfı da aralarında hemşehri derneği statüsünde olanların varlığı. Özellikle 2000'li yıllara kadar yoğun göç alan bir il olması, kente başka illerden gelenlerin kurdukları derneklerin sayısını artırıyor ve niteliklerinin göçle gelenler arasında ilişki ve dayanışmanın üzerinden şekillenmesine yol açıyor.[129]

Yine konuyla ilgili olarak İzmir Kalkınma Ajansı tarafından 2012-13 yıllarında gerçekleştirilen "İzmir Sivil Toplum Araştırması", STK'ların kentsel sorunlara gösterdikleri duyarlılığı ortaya koyuyor. Bu çerçevede yapılan görüşmelerde çarpık kentleşme, ulaşım, trafik ve altyapı vurgulanan başlıca kentsel sorunlar oluyor.[130] Diğer yandan STK'lar İzmir'i sivil toplum faaliyetleri açısından avantajlı, "yüzü Batı'ya dönük" ve çağdaş bir kent olarak tanımlarken, "İzmirlilik" özelinde kimliğin yerel niteliklerinin sivil toplum faaliyetlerini de teşvik ettiğini ifade ediyorlar.[131]

"İzmirlilik" kimliği STK'ların tanımları kadar, yurttaşların gündelik deneyimlerinde sıkça yer alan bir nitelik taşıyor. Dikkat çekici bir durum ise, anılan kimliğe dair içeriğin kente ilişkin algıyla büyük ölçüde örtüşmesi. İzmir nezdinde yapılan algı araştırmasında "İzmir bir insan olsaydı nasıl kişilik özellikleri olurdu?" sorusuna verilen cevaplarda, tüm alt grupların İzmir'i "kadın, bekar, genç ve iyi eğitimli" bir insan kimliğiyle özdeşleştirdiği görülüyor. İzmir'le en çok eşleştirilen kişilik özelliklerini de seçkin, eğlenceli, cana yakın, çağdaş, dinamik, sevimli, görgülü, bilgili ve kültürlü olmak oluşturuyor.[132] Ancak tam da atfedilen bu özellikler, kent kimliği açısından önemli bir soruyu gündeme getiriyor: Kullananların genel itibarıyla ortak bir tanım ve içeriği kastettikleri "İzmirlilik" kimliği bir ötekiyi ya da dışlama pratiğini içeriyor mu?

Tarihsel karakteristikler çerçevesinde İzmir, her zaman çokkültürlü bir yapıya sahip olmuş ve bunu bir zenginlik olarak değerlendirerek kent imajının bir parçası kılmış. Dolayısıyla İzmir'in farklı kültürlerin, yaşam tarzlarının, inançların (Müslüman, Hıristiyan, Musevi) binlerce yıldır bir arada barış içinde yaşadığı bir hoşgörü şehri

ve kavimler kapısı olarak nitelendirilmesi mümkün.[133] Bu mirasın bugün de söylem düzeyinde devam ettiği inkâr edilemez. Örneğin, İzmir Büyükşehir Belediyesi'nin kendisine atfettiği sıfatlardan biri "Birlikte Yaşam Kültürünü Geliştiren Dayanışmacı Bir Kent". Bunun içeriği de herkesi kucaklamak ve kuşaklar arasında bağ kuran duyarlı hizmetler üretmekle tanımlanıyor.[134] Benzer biçimde Philip Mansel de dinsel hoşgörü noktasında İzmir'den olumlu biçimde bahsediyor. Tarihin her döneminde kiliseler, sinagoglar, camiler şehri olduğunu ifade ettiği İzmir'in Avrupalıları dini özgürlüğü ile hep etkilediğini dile getiriyor.[135] Dolayısıyla teorik açıdan farklılıklar, kent adına bir gurur ve övgü nesnesi oluyor.

Konu söylem ve teorinin pratikle yüzleşmesi noktasında çetrefil bir görünüme bürünüyor. Her ne kadar tarihsel süreçlere atıf yapılsa da İzmir, Cumhuriyet'i eski kozmopolit kimliği ortadan kaldıran tartışmalı bir yangın ve Rumların kenti terk etmelerine yol açan mübadele ile karşılamakta. Dolayısıyla farklılıklara dair zenginlik söylemi fiili bir gerçeklik kadar yer yer kurgu ve icadı da içeriyor. Benzer biçimde özellikle 2000'li yıllar, gerek tarihsel geçmişteki zenginlikten beslenen gerekse güncel siyaset açısından anlam sahibi bir kimlik inşasına tanıklık ediyor. Öyle bir inşa ki, ortaokul birinci sınıf öğrencilerine kent tarihi ve kentsel vasıfların bir "İzmir Dersi" olarak okutulmasını içeriyor.[136] Şehirdeki çoğunluğun kenti sahiplenmesi, İzmir'de yaşamayı bir ayrıcalık olarak görmesi ve bundan gurur duyması bu bakımdan şaşırtıcı olmamakta. Bu yönden bakıldığında Kayseri'de İslami muhafazakâr temelli birliktelikten, Trabzon'daki "hemşehrilik" dayanışmasından ve Diyarbakır'daki etnik kimliğe vurgulu kent kimliği tanımlamasından farklı olarak, "İzmirlilik" "Türkleşme ve modernleşmenin eşzamanlı ve uyum içinde (yeniden) ürettiği bir kentli kimliği"ne işaret ediyor.[137] Bu kimlik, "İzmirli olmak demek, İzmir'de yaşamak demek; kadınların geceleri bile sokakta rahatça dolaşabilmeleri demektir. Kız ve erkek çocukların güven ve medeniyet içinde rahatça bir arada sosyalleşmeleri demektir. Sanata değer verilen bir şehirde yaşamak demektir. Yaşadığın vatana sahip çıkmak, sevmek demektir" ifadesinden[138] anlaşılacağı üzere gündelik yaşam pratiklerini büyük ölçüde kapsı-

yor. Kimliğin böyle bir kapsamda tanımlanması karşısında gündeme, bunun parçası olmayanların durumu geliyor. Keza İzmir'de kentsel mekân ve gündelik hayat, çizilen tabloyu gözden geçirmeyi kaçınılmaz kılan bir heterojenliği giderek daha fazla içeriyor.

Türkiye'nin doğu ve güneydoğusunda yaşanan çatışmalar, 1980' li yıllardan itibaren Kürtlerin Anadolu'nun farklı noktalarına zorunlu göçüne yol açarken, göç alan illerin de demografik yapı ve sınıfsal özelliklerinde ciddi değişiklikler yaratıyor. Adana, Mersin, Bursa dışında göçün yöneldiği bir diğer önemli kent İzmir. Dolayısıyla göç, hem sosyoekonomik hem de mekânsal anlamda ayrışmış bir Kürt yoksul kitlesinin ortaya çıkmasına yol açıyor.[139] Bunun İzmir açısından birden çok anlamı var. Öncelikli olarak göçle gelen nüfus kalifiye bir işgücü olmaktan uzakta ve artı değere katkı sağlamıyor. Bu da mevcut kaynakların etkin ve verimli kullanımından ziyade parçalanmasına ve yatırım vb. süreçlerin zamana yayılmasına yol açıyor. Ekonomik çelişkiyi içeren ancak aşan bir diğer anlam ise, övgü konusu edilen birlikte yaşama noktasında kentin fiili bir sınavla karşı karşıya gelmesi.

Yurttaşların kişisel deneyimleri, bir övgü konusu olarak İzmirli olmanın katı biçimde "içerisi" ve "dışarısı" ayrımını içerdiğinin altını çizmekte. Örneğin, bunlardan birinde "İzmir'in sanıldığı gibi dışarıdan gelenlere çok da açık bir yer olmadığı" belirtilirken, dışarıdan gelene bir tepki olduğuna ve bunun İzmirlilerin arasına girmeyi güçleştirdiğine değiniliyor.[140] Bu güçlüğü betimlemede başvurulabilecek bir sözcük ise "tanıyarak dışlama" oluyor.

Göçle gelen Kürt nüfusun İzmir'deki durumunu ve "İzmirliler" ile olan ilişkisini konu edinen Cenk Saraçoğlu'nun 2010'da yayımlanan çalışması gerek kapsamlı birçok kültürlülük, gerekse tarihsel açıdan köklü bir orta sınıflaşma pratiği içermesine rağmen, İzmir'in birlikte yaşama konusunda ne denli ciddi sıkıntılar içinde olduğuna ayna tutuyor.[141] Orta sınıf İzmir sakinlerinin Kürtlerle kurdukları ilişkinin önemli bir boyutunu mekânsal bölünmüşlük oluşturuyor. Diğer yandan gündelik yaşamda temas edilen durumlar, aleyhte bir söylem üzerinden bir dışlama pratiğini içeriyor. Mekânın ayrışması, özellikle farklı semtlerin doğrudan Kürtlerle özdeşleştirilmesi ve bu

özdeşlik üzerinden mekâna olumsuzluklar atfedilmesiyle gerçekleşiyor. Eşrefpaşa, İkiçeşmelik ve Konak gibi yerlerin ortasında Kadifekale, bütünüyle Kürtlerden oluşan yapısıyla bir "girilmez bölge" olarak tanımlanıyor.[142] Bu bölgede 10-15 kişilik geniş aileler ve midye üretim atölyelerinin yanı sıra, siyasal tercihler bakımından İzmir'in genelinden ayrılan ve Kürt siyasi hareketine yoğun bir destek sağlayan bir yapıya tanık olunuyor.

Kürtlere karşı dışlayıcı söylemin bileşenlerini özellikle "geçimleri hep haksız kazançla", "geldiler buraları mahvettiler", "gelip buraları işgal ediyorlar", "bölücüler" ve "cahil ve kültürsüzler" şeklindeki ifadeler oluşturuyor. Bu söylemin oluşmasında Kürtlerin orta sınıflardan farklı olarak midyecilik, pazarcılık, işportacılık, sokakta mendil satma gibi kayıt dışı ve vergilendirilmemiş sektörlerden kazanç sağladıkları görüşünün etkisi oluyor. İddiayı söylemin önemli bir bileşeni kılan nokta ise, bu sektörlerdeki faaliyetlerin yoksulluk ve işsizlik gibi yapısal problemler karşısında geliştirilen bir yaşam stratejisi değil; haksız kazanç sağlayarak kısa yoldan güç ve para elde etmenin gayrimeşru aracı olarak tarif etmeleri.[143]

Saraçoğlu ve Bélanger'in İzmir'de 2016-18 yılları arasında Suriyelilere karşı tavırların kentin sosyal yaşamda neden olduğu değişimler üzerinden ne şekilde üretildiği ve meşrulaştırıldığını ortaya koymayı hedefledikleri çalışmaları, İzmir'de ötekine karşı benzer dışlayıcı tavrın Suriyeliler için de geçerli olduğunu ve bu dışlayıcı tavrın iş kaybı, kentsel mekânın kaybı ve ulusal bütünlüğün kaybı gibi nedenlerle ortaya çıktığını gösteriyor.[144]

Sonuçta Kürt nüfusunun varlığı, "tanıyarak dışlama" pratiği çerçevesinde huzur, refah ve mutlulukla nitelendirilen İzmir'e dönük bir tehdit olarak görülüyor ve "bozulma" sürecinin odağına yerleşiyor. İzmir'i ayırt edici kılan değerlerinin ortadan kalkması da yine Kürt nüfusunun gelişiyle paralel okunuyor.[145] Bu bakışın birlikte yaşama kültürü ile ne denli uyumsuz olduğunu anlamak ise zor değil. Bugün Anadolu'da ekonomik gelişim gösteren birçok kentte sosyal hayatın vasıfları, yaşanabilirlik ile birlikte yaşama kültürü tartışmalı konular niteliğinde. İzmir ise anılan başlıkların her birinde uyandırdığı cazibeye karşın pratikte önemli gerilimleri barındırıyor. Tanı-

yarak dışlama pratiği, doğrudan ilişki halinde olduğu ve belli değer yargıları ve atıfları içerdiği Kürt nüfusla bir arada olmayı değil, semtler özelinde gerçekleşen ayrışma ile bir mesafeyi içeriyor. Bu mesafenin kapanması ve farklılıklar üzerinden gerçekleşen bir zenginlik ise gerek ülke gerekse kent gündemi çerçevesinde kolay görünmüyor.

Sonuç

İzmir hakkında konuşmak, ekonomik ve sosyal yaşamı üzerine değerlendirmelerde bulunmak, özellikle bir referans olmaksızın kolay görünmüyor. Diğer yandan referans alınacak farklı alternatiflerin her biri, yapılacak olan değerlendirmenin içeriğini şekillendiriyor. Alınan göç, ithalat ve ihracat, GSYH'ye katkı, en büyük beş yüz sanayi kuruluşu arasındaki firma sayısı gibi konularda İzmir, ülke genelinde sahip olduğu payı her geçen yıl biraz daha kaybediyor. Bu durumun nedeni, Anadolu'nun farklı kentlerinde yükselen yeni sermaye grupları. Dolayısıyla bu, İzmir açısından mutlak bir başarısızlık değilse de yerinde sayma haline tekabül ediyor. Ancak yerinde saymanın da sürekli olmayacağı ve pozitif ya da negatif yönlü bir değişimin yaşandığı aşikâr. İzmir'in kısa vadedeki geleceğini de bu değişim süreci belirleyecek. İzmir'in bir atılım mı yapacağı yoksa gerilemeyi daha bariz biçimde mi yaşayacağı net değil. Yine de mevcut durumda gerek sanayinin yoğunlaştığı alanları gerekse karşılıklı ticaret gerçekleştirdiği ülkelerin farklılığıyla İzmir, Anadolu kentlerinden başka bir yerde duruyor.

Diğer yandan İzmir'in gerek modernleşme gerekse kapitalizme eklemlenme sürecine erken dahil oluşu, onunla mukayese edilmesi gereken kentin Konya ya da Kayseri yerine İstanbul olduğu düşüncesini pekiştiriyor. Böyle bir noktadan bakıldığında ise İzmir için tehlike çanlarının çaldığını söylemek mümkün. Keza tam da "mazereti olmayan kent" tanımını anımsatırcasına İzmir uzun yıllardır ekonomik açıdan kayıp halde. Sadece İstanbul değil, Kocaeli ve Bursa gibi illerin de gerisinde kalıyor, bu durumu Marmara ve Ege

arasında yapılacak bir ayrımla izah edip geçiştirmek mümkün değil. Bölgesi için her yönüyle merkez olan İzmir'in bu konumunu sürekli bir başarı ve atılımın motoru yapamaması, kendisi ve ülke için ciddi bir kayıp.

Anadolu'nun farklı kentlerinde özellikle dinsel muhafazakârlığın etkisinin, birlikte yaşama kültürünün önünde engel teşkil ettiği bilinen bir durum. İlk bakışta İzmir'in bu konuda farklı bir manzara sunması bekleniyor. Ne de olsa oldukça uzun bir kozmopolit geçmiş, farklı dinlerin bir arada yaşamışlığı ve "Avrupalılık" ve "Batılılık" gibi evrensel değerlerden pay alma iddiası bu beklentiyi güçlendiriyor. Üstelik bu geçmiş, içinde bulunulan zaman diliminde yeni orta sınıfların yaşam biçimi ve değer yargılarıyla birlikte tezahür etmesi için gerekli ortamı da fazlasıyla sunuyor. Ancak gerek mekân gerekse söylem düzeyinde bu beklentinin gerçekleşmediği görülüyor. Kentte giderek artan oranda yer bulan Kürt nüfus, somut bir öteki halini alırken farklı "taşra" kentlerini aratmayan bir ayrımcı dile tanık olunuyor. Bu dışlayıcılığa sınıfsal farklılıklar da eklendiğinde birlikte yaşama konusundaki eksikliğin Anadolu'nun hemen her yanına yayıldığı ve İzmir'in de bu noktada eksikleri olduğu görülüyor. Dolayısıyla yaşam tarzı ve tüketim noktasında sunduğu tüm olanaklara rağmen kent, orta sınıfların birlikte yaşam pratiği açısından bir örnek olmanın uzağında kalıyor.

Her şeye rağmen İzmir'in anlamı ve farklı perspektiflerden addedilen önemi sabit bir vasıf olarak kalmaya devam ediyor. Bu, genel itibarıyla siyasal kutuplaşmanın tüm tarafları için geçerli. Kentin kaldırabileceğinden daha yoğun ideolojik anlamlandırmaların konusu olmaktan çıkması ise, sosyoekonomik meselelerinin ciddiyetle ele alınabilmesi için zaruri görünüyor.

31 Mart yerel seçimlerinde büyükşehir belediye başkanı seçilen Tunç Soyer "dünya kenti İzmir" hedefinin yanı sıra karar alma süreçlerine kentte yaşayanları dahil etme kararını, "Bir kentin ortak akılla yönetilmesi, kentle ilgili kararların birlikte alınması çok önemli. Dilerim ki bu toplantılarımız tüm Türkiye'ye ilham versin, örnek olsun" sözleriyle ifade etmiştir. Bu kararını Temmuz 2019' dan itibaren "İzmir Buluşmaları" olarak "Kültürpark'ın geleceği",

"Tarım ve Sağlıklı Gıdaya Erişim", "Ulaşım ve Toplu Taşıma" başlıkları altında[146] gerçekleştirme çabasının kentte bulacağı karşılık, İzmir'in yaşanabilir ve kent hakkını somutlaştıran bir mecrada ilerlemesine dair olumlu adımlar olarak değerlendirilebilir.

5

"Müteşebbis Ruh"un Dönüştürdüğü Kent Denizli

DENİZLİ, Anadolu'daki birçok kentten farklı olarak belli bir gelişim aşamasını tamamlayan ve geleceğinin inşasına yönelen bir örneğe karşılık geliyor. Bu noktada, Belediye Başkanı Osman Zolan'ın Denizli'nin "artık hayal kuran değil, büyük hayallerin gerçeğe dönüştüğü bir şehir" olduğu iddiası da bu durumun bir yansıması.[1] İlk bakışta bu saptama, Zolan'ın konumu nedeniyle öznel bir değerlendirme olarak görülebilir. Ancak her şeye rağmen Denizli'nin mevcut durumu ve potansiyeli hakkında bir fikir veriyor. Bir şekilde Denizli'nin gündeminde hayallerin gerçek olması gibi bir konunun olduğunu gösteriyor. Mustafa Kemal Atatürk'ün 1931 yılında ziyaret ettiğinde "büyükçe bir köy" olarak nitelediği kent, bugün ülke sanayi ve turizm alanında ülkenin önde gelen illerinden biri oluyor. Denizli firmaları ülkenin en büyükleri listesinde,[2] Denizlili iş insanları da ülkenin etkin müteşebbisleri arasında sayılıyor.[3] Belki de en önemlisi Denizli, "Anadolu Kaplanları" olarak nitelendirilen kapsamda öncelikli vakalardan birini oluşturuyor. Öyle ki, Denizli'nin Anadolu Kaplanları'nın lideri olduğuna dair görüşlere de rastlanabiliyor.[4]

Kuşkusuz bu görüşlerin arka planında, Denizli'nin özellikle sanayi alanındaki başarı öyküsünün oldukça uzun bir tarihsel geçmişe dayanması yer alıyor. 1950'li yıllarda ev ve atölye tipi sanayi şeklinde ham bez üretiminden ibaret olan faaliyetlere ilk olarak çırçır

fabrikaları ekleniyor. Bu durum, kentte özel girişimcilik ve modern sanayi tesislerinin de ortaya çıkmasına karşılık gelmekte. Çırçırı iplik fabrikaları izlerken, ev ve atölye tipi üretim yerini giderek modern tezgâhlarda gerçekleştirilen dokuma sanayisine bırakıyor. Bu gelişmeler, kentin 1973 yılında kalkınmada öncelikli iller arasına alınmasından bağımsız değil. Anılan uygulamanın sona ereceği 1980'lere kadar dokuma alanında faaliyet gösteren fabrikaların sayısının 60'ı bulması, sanayi alanında yaşanan atılımı gösteriyor. Atılım, bir yandan kenti ekonomik ve sosyal gelişmişlik açısından giderek daha ön plana çıkarıyor. Diğer yandan, 1980 sonrası dönemde işgücü, hammadde kaynaklarının niteliği ve bolluğu, dış pazarlara olan yakınlık ve AB'nin ayrıcalıklı ticaret ortağı olma gibi faktörler, tekstil ve konfeksiyon sektörünün ülke ekonomisine sağladığı katma değer bakımından Denizli'yi lider konuma getiriyor.[5]

Ekim 2017 tarihli "Denizli Çardak Özdemir Sabancı Organize Sanayi Bölgesi Büyüme ve Tanıtım Stratejisi" raporunun sunduğu veriler ışığında Denizli, 150'nin üzerinde farklı ülkeye yaklaşık 2000 çeşit ürünün ihracatını yapan dinamik bir üretim ve ticaret yapısına sahip. Sanayi siciline kayıtlı toplam 3112 işletme ile de sanayi alanındaki gelişmişlik noktasında iller arasında 7'inci sırada.[6] Kuşkusuz bu tablonun ortaya çıkışında tekstil, lokomotif rolü oynuyor. Elbette kentte tekstil dışında, başta mermer olmak üzere, sanayi makinesi üretimi, bakır kablo, dericilik, turizm ve tarım gibi önemli sektörlerde de üretim ve ihracat yapılıyor.[7] Diğer yandan turizm ve tarım gibi alanlardaki mevcut ve potansiyel nitelikleri, Denizli'nin kendi iç dinamikleriyle gelişen ve "kendi kendine yeten" bir ekonomik dinamizm sergilemesine olanak tanıyor.

Son yirmi yılda Anadolu'nun değişimini simgeleyen, kentsel dönüşümü için sürekli çaba içinde olan ama hak ettiği ölçüde üzerinde durulmayan kentlerden bir tanesi Denizli. Oysa Türkiye ekonomisinde 1980 sonrası dışa açılma döneminde hızlı bir yükseliş gösteren ihracat kenti Denizli, hem ekonomik hem de sosyo-kültürel özellikleri ile gelişen, değişen ve küreselleşme dinamikleri ile dönüşen Anadolu kentleri arasında sayılıyor. Fakat Denizli'yi anlamlı kılan bu vasıfları, aynı zamanda önemli soru ve tartışmaları da beraberin-

de getiriyor. Bunlardan ilki, sanayi sektörünün arz ettiği önemin beraberinde getirdiği problemlerle ilgili. Özellikle de kentin yaşadığı mekânsal dönüşümde girişimcilerin tek söz sahibi olması, kenti düzensiz kentleşme ve çevre kirliliği tehlikeleriyle karşı karşıya bırakmakta. Bu bakımdan ekonomik rekabetçilik ve kazanma güdüsü, beraber yaşamanın ve kentsel yaşanabilirliğin önüne geçebiliyor ve kentin mekânsal dönüşümünde sorunlara neden oluyor.[8] Bu soruna en güncel örnek, Sarayköy ilçesinde yapılması planlanan Tekkehamam Jeotermal enerji projesidir. Projenin halka anlatılması için Aralık 2019'da düzenlenen Çevresel Etki Değerlendirme (ÇED) toplantısı santralin çevreye vereceği zarar nedeniyle halk tarafından "JES kuyusu değil ölüm kuyusu", "Kanser olmak istemiyoruz', "JES değil aş istiyoruz", "Havama suyuma toprağıma dokunma" yazılı dövizlerle protesto edildi. Kaz Dağları'ndaki "Su ve Vicdan Nöbeti" örneğinde olduğu gibi Denizli'deki jeotermalin de çevreye vereceği zararın yöneticiler tarafından değerlendirilmesi gerekiyor. Zira kentin iyi ve insani yönetiminin en önemli boyutlarından birisi çevre, doğa ve insan ilişkisini gözetmektir.

İkinci bir sorun ise özelde tekstil ve genel itibarıyla Denizli sanayisinin yakın geçmişte ulaştığı noktanın bir zirve olduğu ve bu noktadan itibaren artık inişe geçildiği izlenimi. Türkiye'de en büyük 50 firma arasında ve Anadolu'nun en büyük firması olan Er-Bakır Elektrolit Bakır Mamülleri AŞ Başkanı ve Denizli Sanayi Odası (DSO) Başkanı Müjdat Keçeci yeni fabrikaların açılmadığına, istihdam ve ihracattaki artışın durduğuna dikkat çekiyor.[9] Üstelik bu yerinde sayma durumu, "Anadolu Kaplanları" başlığı altında Denizli, Gaziantep, Konya ve Kayseri gibi şehirlerde gözle görülür bir ilerleme varken yaşanıyor.[10] Diğer yandan ön plandaki sektör olarak tekstil, duraklamanın da odağında yer alıyor. AB ülkelerindeki hazır giyim üreticilerinin ve ihracatçılarının işçilik ücretleri ve taşıma maliyetlerinin düşük olması sebebiyle, üretimlerini Polonya, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan gibi Doğu Avrupa ülkelerine kaydırmaları Denizli adına olumsuzluklar yaratıyor. Kentte kapasite kullanım oranının son üç yılın en düşük seviyesine karşılık geldiği 2015 yılı itibarıyla sanayiciler umutsuz bir bakış

sergiliyor.[11] Bu bakış, aradan gecen son üç yılda pek değişmişe benzemiyor. 2018 yılına dair Merkez Bankası'nın açıkladığı %74,4'lük kapasite kullanım oranı verisi sonrası değerlendirmelerde bulunan Keçeci, "Türkiye'de üretim durağanlığını sürdürüyor" diyerek ekonominin iç açıcı olmadığının altını çizmekte.[12]

Üstelik kentin sanayileşme geçmişi, mekânsal olumsuzlukları kaçınılmaz kılarken yaşanan sıkıntıların boyutunun giderek daha da artmasının temelinde yer alıyor. Denizli merkezi ile ilçeleri arasındaki eşitsiz görüntü, hava kirliliği ve çarpık yapılaşma bu noktada dikkat çekiyor. İlçe nüfuslarında düşüşlerin yaşandığı bu süreçte ızgara tipi kentleşme modelini, Kayseri ve Konya ile birlikte 1970'lerde uygulayan örnek kentlerden birisi olan Denizli'nin yaşadığı kentsel sorunlar, 1980 sonrası dışa açık büyümenin Denizli üzerindeki kimi olumsuz sonuçları olarak göze çarpıyor.[13]

Bu olumsuzlukların yeni orta sınıfların kentteki konumu açısından yarattığı olumsuzlukları da not etmek gerekiyor. Mukayeseli değerlendirmelerde, Denizli'nin gelişme potansiyelinin sürekli olarak tartışılması, özellikle genç nüfusun kentle ilişkisini çetrefil hale getiriyor. Dolayısıyla, bu nitelikteki toplumsal kesimlerin imkân buldukça kentten ayrılmaları, Denizli'nin orta sınıflaşma açısından da geride kalmasına neden oluyor. Konya, Kayseri ya da Gaziantep örneklerinde söz konusu olan, tüm problemlere karşın bu kentlerin çevreleri açısından merkezilik vasfı taşımaları. Dolayısıyla kent ve çevresi bir kentsel alan oluşturarak yeni orta sınıflar özelinde de pozitif bir görünüm sağlıyor. Bir Ege kenti olarak Denizli'nin bu nitelikten mahrum kalmasına, yakın çevresinde yer alan alternatif merkezler yol açıyor. Sonuç olarak sermayenin mekân ile olan ilişkisine, ekonomik gelişimin yaşam standartlarına etkisine ve gelişimin ne ölçüde sürdürülebilir olduğuna dair sorular karşısında Denizli, üzerinde durulması elzem bir kent görüntüsü sunuyor.

Ekonomisiyle Yükselen Kent: Tekstil ve Diğerleri

Denizli'nin sosyoekonomik gelişmişlik, yaşam kalitesi ya da kentleşme düzeyi gibi alanlardaki konumu, ekonomik yaşamın vasıfları üzerinden şekilleniyor. Diğer yandan bu, kentin geleceğinin şekillenmesinde de hem gerekli altyapıyı hem de sürecin sınırlılıklarını ortaya çıkarıyor. Ekonomik aktivitenin Romalılar devrine kadar götürülebilecek olan tarihsel kökenleri, kentin tarihi ile ekonomik gelişim arasındaki sıkı ilişkiyi yansıtıyor.

Kentte en önde gelen sektör olan dokumacılığın ilk olarak Romalılar devrinde ortaya çıktığı biliniyor. Sonraları Selçuklular ve Osmanlılar döneminde gelişimini sürdüren sektör, bölgenin üretim kültüründe de yer ediniyor. Aynı dönemde kentte deri sanayisinin de temelleri atılıyor. Geçmiş dönemlerde demircilik, bakırcılık, şekercilik, unculuk, değirmencilik gibi iş kollarının oldukça gelişmiş olduğu biliniyor. Anadolu'da yaygın bir kültürel öğreti ve sistem olan Ahilik geleneği, Denizli'de de yaygın ve bu gelenek etkisi ile esnafın belli bir kültür çerçevesinde eğitildiğinden bahsetmek mümkün. Anadolu ekonomilerini ve kentsel yükselişlerini daha anlamlı kılan, her kentin kendine has dokusunda ve değerler bütününde üretim kültürünü ve ekonomisini şekillendiren öğeler bulunuyor. Bu bağlamda, Anadolu düzleminde ekonomiyi kültürden ayrı konumlandırmak ve irdelemek hatalı olacaktır. Denizli de dokuma sektöründeki yüzyıllık birikimi ve *know how*'ı ile bugünkü başarısını koruyup geliştirmiş bir yapı sergiliyor.[14]

Anılan tarihsel geçmişin bugün geldiği noktada, ilk bakışta oldukça olumlu bir tablo ile karşılaşmak mümkün. Tekstilin amiral gemisini oluşturduğu Denizli ekonomisine dair göstergeler, kenti Türkiye çapında ilgi çekici bir örnek haline getiriyor. Öyle ki DSO Başkanı Müjdat Keçeci'nin "Denizli gibi 20-30 il olsa Türkiye'nin çehresi değişir" ifadesi, tam da Denizli'nin sunduğu ekonomik göstergelerin bir neticesi.[15] 2018 yılında Denizli'ye bağlı firmalar tarafından 1.989 milyon dolar ithalat yapılırken bu alanda Denizli, 81 il

arasında 11'inci sırada yer alıyor. 3.109 milyon dolarlık ihracatı ile de ülke çapında 8'inci sırada gelmekte. Ekonomik hareketliliğin yönü, iç piyasadan ziyade dışarıya ve özellikle Avrupa'ya doğru olurken, ihraç edilen ürünlerin çeşitliliği dikkat çekiyor. TÜİK verilerine göre Denizli ihracatı 2018 yılında ülkenin ihracat oranında %1,85' lik bir yer tutuyor.[16] Bu tutarın önemli bir oranı tekstil ihracatına dayanıyor. Tekstil, bir yandan kentin dokumacılıkla bezeli uzun tarihinde, diğer yandan ise 1980 sonrasında ortaya çıkan ekonomik yapıda, yani ihracata dayalı sanayileşme çabalarında ayırt edici bir konumda. Özellikle 80 sonrasında hükümetlerin ihracatı teşvik eden politikaları ve Organize Sanayi Sitesi'nin inşası, Denizli'deki orta ölçekli firmaları tetikliyor. Sonuçta da dokumacılık ve tekstil, üretimin tamamına yakınının ihraç edildiği lokomotif sektör halini alıyor. Bugün Denizli Sanayi Odası'nın toplam 1304 üyesinden 541' inin tekstil sektöründen olması bu açıdan şaşırtıcı değil.[17]

Ancak Denizli'yi önemli kılan diğer bir vasfı, ihracat performansının tekstilden ibaret olmaması. Metal işleme, kablo, kâğıt, cam, kablo, gıda ve tarım ürünleri de kent ihracatının önemli kalemlerini oluşturuyor. Hatta dikkat çekici bir örnek olarak Er-Bakır'ın üzerinde durulması mümkün. Keza, Denizli'nin firmalar bazındaki sıralamalarda en üstte yer alan bu firması tekstil sektöründe faaliyet göstermiyor. Türkiye'nin en hızlı büyüyen şirketlerinden biri olan Er-Bakır, Amerikan Uzay ve Havacılık Dairesi (NASA) ve daha birçok dünya devinin kullandığı kablolar için bakır tel üretiyor.

Sanayi alanında sahip olunan bu vasıflara karşın gayrisafi katma değerin sektörel dağılımına bakıldığında hizmet sektörünün önde olması durumu devam ediyor. Denizli'nin Aydın ve Muğla ile birlikte oluşturduğu TR32 bölgesinde bu dağılım, 2017 yılı itibarıyla hizmet sektöründe %49,3 olurken, sanayi sektörü %26 ile ikinci sırada geliyor. Bu bölge için gayrisafi katma değer 89.699.879 bin TL; bu, 105.870.840 bin TL'lik Türkiye ortalamasının altında bir rakam.[18] İşsizlik ve istihdam oranları noktasında ise Denizli'nin durumu nispeten daha olumlu. 2017 yılı verileriyle %8,8 olan işsizlik oranı %12,7'lik Türkiye ortalamasının altında ve 81 il arasında Denizli'yi işsizlik oranının en düşük olduğu 20'inci kent haline getiri-

yor. İstihdam edilenlerin oranının %29,49 oluşu ise kenti, ülke genelinde 14'üncü sıraya yerleştiriyor. Ancak TR32 Bölgesi çerçevesinde bu olumlu tabloya yönelik risklerden de bahsedilmesi gerekiyor. Bölge'de işgücü piyasasının ihtiyaç duyduğu alanlarda eleman temininde ciddi sorunlar yaşanıyor. Özellikle de genç nüfusun ve göçle birlikte tarım sektöründen gelen nüfusun işgücü piyasasının ihtiyaç duyduğu nitelikte işgücüne dönüştürülememesi sıkıntılar yaratıyor.[19] Oysa kentler için rekabet güçlerini koruyabilme ve artırabilme ile yenilikçi havuzlarını genişletebilmede nitelikli bir işgücünün oluşturulması zaruri[20] ve Denizli'nin ekonomik açıdan ulaştığı konumun sürekliliği açısından bu durum kritik bir boyut kazanıyor. Mesleksizlik problemi olarak tanımlanabilecek olan bu probleme ek olarak diğer bir sorunu da, "kayıt dışılık" oluşturuyor. TR32 illeri arasında kayıt dışılık, özellikle ev eksenli çalışma kavramı üzerinden tekstil sektörünün geliştiği Denizli ilinde öne çıkıyor. Kadınların evlerinde yasal korumadan yoksun, sigortasız ve güvencesiz istihdam edildiği ev eksenli çalışmalar, kadın istihdamını artırmakla birlikte kayıt dışı istihdamın da artmasına sebep oluyor.[21]

Denizli, belli kalemler üzerinden yapılan değerlendirmeler çerçevesinde oldukça önemli bir performans sergiliyor. Türkiye'den ihraç edilen havlu ve bornoz türü ürünlerin %65'i Denizli'de üretiliyor. Kent, Türkiye'nin traverten rezervinin %40'ı ile manganez rezervinin yaklaşık %90'ına sahip. Görünür mermer rezervi açısından Türkiye'de 2'nci, toplam mermer rezervi açısından ise 3'üncü sırada geliyor. Türkiye'de üretilen kekiğin %83'ü, leblebinin ise %75'i Denizli'den karşılanıyor.[22] Alman RWE ve Türk TURCAS firmalarının ortaklığında gerçekleştirilen 900 milyon dolar tutarlık doğalgaz çevrim santrali ile kentte ülke elektrik üretiminin %2'si sağlanıyor. Üstelik kent, finansal kapasite ve hareketlilik konusunda da dikkat çekici bir konumda. 2017 yılı verilerine göre Denizli, illere göre mevduat dağılımında 14'üncü, kredi dağılımında ise 10'uncu sırada yer alıyor.[23] Özetle Denizli, tekstilden elektrolit bakır tel sanayine, jeotermal seracılıktan termal turizme, makine üretiminden doğal taş çıkarılmasına kadar geniş bir yelpazede, ekonomik faaliyetlerini sürdürüyor. Peki bu tablo üzerinden geleceğe umutla bakan bir ör-

nek ve hatta model kentten bahsetmemiz mümkün mü?

Denizli örneğinin günümüzdeki konumu, önemli ikilemleri barındırmakta. Denizli'yi ayırt edici kılan bazı olumlu faktörlerin küreselleşen bir yapıda giderek ayak bağı olduğunu ya da önemli riskleri barındırdığını söylemek mümkün. Bu sorunlu alanlardan birisi, mevcut sanayinin yapısal özelliklerinin ve özellikle de tekstil sektörünün kent ekonomisindeki baskın konumunun sürdürülebilirliği. Diğeri ise, kentteki işletme mantığının aile merkezli karakteristiği: Denizli'nin ekonomik açıdan ivme kazandığı süreç boyunca bir avantaj niteliği taşıyan aile değerleri ve aile şirketi olma hususu.

Denizli'nin ekonomik açıdan bölge ve ülke için umut verici gelişimi, 2003 yılından itibaren sekteye uğruyor. Bu noktada yerel elitlerin ilk tepkisi, bu olumsuz tablonun inkârı oluyor. Kent ekonomisine yön veren önemli kurumlar olan DSO ve Denizli Ticaret Odası'nın (DTO) anılan dönemdeki yetkililerinin sürece dair yorumları bunun bir gerileme ya da duraklama değil, küresel değişikliklere ayak uydurma çabası olduğu şeklinde.[24] Değişen döviz kurları ve para politikasına uyum çabasının yarattığı bazı sorunlarla alakalı bir süreç içinde olunduğu savunması ise kısa sürede geçersizleşiyor. Tekstil odaklı ve ihracata dayalı ekonomik yapının kenti küreselleşmenin negatif etkilerine maruz bırakmasıyla yüz yüze gelindiğinde, Denizli'nin dokumadan vazgeçmeden sektörel çeşitliliğe ve ürün farklılaşmasına gitmesi gerektiği vurgulanmaya başlıyor. Ancak 1980'lerden itibaren ekonomik yapısının temel niteliği "rüzgârı arkasına alıp" gelişmek olan kent, rüzgârın eskisi kadar esmemesi gerçeğiyle yüz yüze geliyor. Ve bu gelişim sürecinin kazanımlarının kurumsallaştırılamamış olması, tüm olumlu göstergelere rağmen sıkıntıların yüzeye çıkmasını engelleyemiyor.

İlk olarak vurgulanması gereken, gerek Denizli özelinde gerekse TR32 Bölgesi'nin genelinde bazı sanayi dallarında elde edilen başarılara ve altyapıya rağmen ülke ve dünya çapında beklenen ihracat hacmi ve katma değerin sağlanamıyor oluşu.[25] TR32 Bölgesi'nde ileri teknoloji sektörlerinde üretim yok denecek kadar az iken Denizli'de 2012 yılında orta-ileri teknoloji sektörlerine ait üretimin oranı %13'te kalıyor.[26] Diğer bir deyişle, üretim düşük ölçüde kat-

ma değer yaratan geleneksel sektörlerde yoğunlaşıyor ve rekabet gücü ve gelirin daha yüksek oranda artışını olanaksız hale getiriyor. Üstelik var olan üretim mekanizmasında sanayi bölgeleri, ilin potansiyelinin altında performans gösteriyor ve küçük sanayide de önemli bir durgunluk yaşanıyor.[27] Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının "Türkiye 81 İl Sanayi Durum Raporu" (2014) uyarınca kentteki sanayi işletmelerinin %50'si mikro ölçekli, %37'si küçük ölçekli, %11'i orta ölçekli ve %2'sinin büyük ölçekli olduğu anımsandığında durgunluğun boyutlarını tahmin etmek kolaylaşıyor. Denizli'de ayrıca kamu ve yabancı yatırımların diğer illere göre daha düşük seviyede seyretmesi, yeterli yerli yatırım çekilememesi ve yatırım teşviki alınamaması, ekonomik tablonun olumsuzluğunu pekiştiriyor.[28]

Kent ekonomisinin lokomotif sektörü tekstildeki sıkıntıların başka boyutları da var. DSO Başkanı Müjdat Keçeci'nin ifade ettiği üzere, tekstil sektöründe kritik unsur, hammadde olarak pamuk. Ancak çeşitli nedenlerden ötürü, Denizli bir türlü pamuk yetiştiricisi bir kent haline gelemiyor.[29] Ayrıca, tekstilin ekonomik göstergelerdeki olumlu konumu, Denizli'yi ulusal olarak tanınan bir kent kılsa da, kentin markalaşma konusunda gerekli yatırım ve işbirliklerini oluşturamayışı giderek daha önemli bir sorun halini alıyor. Sahip olunan potansiyele karşın havlu ve bornozun ön planda olduğu bir sektörün küresel sürece eklemlenmesi ve rekabete dayanması kolay görünmüyor. Yakın geçmişte yeni pazar arayışları ve yeni rekabet koşullarında farklılık yaratma çabalarına girişilmesi ve bu bağlamda, İtalya modeli örnek alınarak giyimde markalaşma yoluyla başarı elde etme hedeflense de, gelinen nokta, beklentilerin oldukça gerisinde kalıyor.[30] Bunun en çarpıcı örneği, 2017 yılında DSO tarafından üye firmalara uygulanan Genel Görünüm Anketi sonuçları ile 2018 yılına dair hayalci denilebilecek umutların gerçeklerle taban tabana zıt olmasıdır. Anket sonuçlarına göre, Denizli ekonomisinde 2017 yılının "iyi" geçtiği, aynı parametreler bakımından 2018 yılı için beklentinin de oldukça iyimser olduğu görünüyor. Üretim, dış satış ve yeni sipariş beklentileri bakımından 2018 yılının geçen seneye göre daha iyi geçmesini bekleyenlerin oranındaki çarpıcı yük-

seliş dikkatleri çekiyor.[31] Ayrıca bu seneki anket, hem 2017 yılı gerçekleşmeleri hem de 2018 beklentileri bakımından tekstil ve konfeksiyon sektörü için son on yılın en olumlu anket sonuçlarına işaret ediyor.[32] Ancak 2018 yılı beklentilerinin neredeyse hiç gerçekleşmediği ortada.

İhracatta bu kadar iddialı ve başarılı olan bir Anadolu kentinin dünya çapında ve küresel düzeyde bilinirliği olan markalar ile yoluna devam etmesinin, başarının sürekli kılınması için zaruri olduğu aşikâr. Küreselleşme ve markalaşma, çoğu zaman paralellikler gösteriyor ve birbirini tetikleyen mekanizmalar oluyor. DSO Başkanı Keçeci henüz 2008 yılında tekstil ve konfeksiyonda inovasyon ile markalaşamayan firmaların zamanla sektörden silineceklerini vurgulamakta ve markalaşma için teknik tekstile geçişin önemli bir adım olduğu ifade etmekte.[33] Ancak geride kalan zaman diliminde, Denizli'de tekstilin rotasının inovasyon yönünde ilerlediğini söylemek mümkün görünmüyor.

Yakın geçmişte yapılan değerlendirmelerde, Denizli'nin küresel ekonomiye uyum sağlama ve dinamik bir kent olma çabasındaki başarısı, tıpkı Kayseri ve Konya'da görüldüğü gibi, Ahilik geleneğiyle, aile değerleri ve aile şirketlerinin şekillendirdiği "kendi kendine yeten" bir ekonomik kültürel yapıyla açıklanıyordu. Denizli, hem öz kaynaklarıyla hareket etmesi hem de kümelenme modelini benimsemesi nedeniyle, kendi iç dinamikleriyle gelişen bir kent niteliği taşıyageldi. Denizli sanayisinin önde gelen kuruluşlarından Denizli Basma ve Boya Sanayi'nin (DEBA) o dönemki genel müdürü Duru Güneri, kendisiyle Ocak 2008'de yapılan görüşmede, Denizli şirketlerindeki aile yapısına dikkat çekerken aile değerlerinin aile şirketlerini şekillendirdiğini dile getirmekteydi.[34] Güneri, Denizli'nin başarısının sırrını, kendi kendine yeten bir şehir olmasıyla açıklıyor ve yeni teşvik yasası ile teşvik dışında kalsa da, kümelenme modeli ile Denizli ekonomisinin öz yeterliliğini koruduğunu vurguluyordu.[35] Geride kalan zaman diliminde DEBA'nın ekonomik kriz nedeniyle üretimini durdurmak zorunda kalmasının ironikliği bir yana, aile ve kendi kendine yeterlik vurgusunun Denizli'nin gelişimini engelleyip engellemediği tartışılmaya başlanıyor ve bugün bahsedilen

başarıların yinelenmesi için bu tabloda değişikliğe gidilmesi zaruri gibi görünüyor.

Yakın geçmişte Denizli'de yapılan imalat sanayi envanter çalışmasına göre, büyük sanayi işletmelerinin faaliyetleri, büyük oranda öz kaynakla finanse ediliyor.[36] Sermaye kaynakları dağılımında en büyük pay, aile içinden sağlanan sermayeye ait. İşletmeler genelde aile şirketi biçiminde. Teşviklerden yararlanma oranlarına bakıldığında, bürokratik işlemlerin fazlalığı ve/veya bilgi sahibi olunmaması, oranları düşürüyor. Denizli ekonomisinde büyük imalat sanayi işletmeleri, teşviklerden büyük oranda yararlanamıyor. Bu vasıfların bir başarı öyküsünün yapı taşları mı olduğu yoksa Pamukkale Üniversitesi öğretim üyesi Doç. Dr. Muhammet Akdiş'in vurguladığı üzere, Denizli'nin yeni binyılın gerçekleri ile uyumlu gelişmesi gereğine[37] ters mi düştüğü sorusunun yanıtı, Anadolu'nun benzer öyküler barındıran kentleri açısından da kritik bir önem taşıyor. Denizli deneyimi, her ne kadar kurumsal kimlik çalışmaları yoluyla küresel eğilimlere uyumu hedef olarak belirlemişlerse de bu şirketlerin halen aile şirketi yapısında, profesyonel yönetici istihdam eğiliminin çok zayıf ve pasif ortakların çoğunlukta olduğu bir patron şirketi modeline dayandıklarının geçerli olduğunu gösteriyor.[38]

Aile şirketi benzeri yapının geride bırakılması, profesyonelleşme ve kurumsallaşmanın gerçekleştirilmesi, teknolojik gelişimin üretim sürecine yansıtılması ve markalaşma gibi önemli konularda Denizli, son 10-12 yıllık dönemde umulan başarıyı sağlayamamışsa da altı sıklıkla çizilen bir konuda en azından gözle görünür bir ilerleme söz konusu: ekonomik yaşamda tekstil odaklılığın aşılması ve kaynakların çeşitlendirilmesi. Bugün halen tekstilin birincil konumunu tehdit edemese de bilinç düzeyinde bir alternatif (ler) arayışından bahsetmek dahi Denizli adına önemli bir gelişme.

Sanayileşmenin önemli bir aracı olarak mekân yaratılması sürecini, Denizli'de de gözlemliyoruz. Örneğin, Denizli sanayinin gelişmesinde Serbest Bölge'nin rolünü yadsımak mümkün değil. Denizli Serbest Bölgesi (DENSER), ilde yatırım ve üretimi daha cazip hale getirmiş; gıda, ambalaj gibi hafif sanayinin oluşmasına imkân vererek sanayide dönüşümün yolunu açmış. Dünya ticaret hacmi

içerisinde payı gün geçtikçe artan ve kârlı bir alan olma özelliğini koruyan tekstil sektörüne yatırımı artıran bu serbest bölge, Denizlili firmaların uluslararası piyasalarda rekabet gücünü de artırmış ve mevcut pazar paylarını büyütmüş.

Sanayi alanında mekân yaratılma sürecine bir diğer örnek de, kentte ilk Organize Sanayi Bölgesi'nin (OSB) kurulması. 1980 sonrası dönemde kümelenmeyi daha organize biçimde gerçekleştiren, büyük miktarda üretim yapan ve birtakım maliyetleri asgariye çeken OSB oluşumu, kent sanayisi için önemli. İlerleyen zaman diliminde, Denizli'deki Organize Sanayi Bölgelerinin sayısının artışı da dikkat çekici. İl merkezi ve ilçelerde Serbest Bölge ile Teknokente ek olarak üçü tamamlanmış ve faal,[39] ikisinin yer seçimi yapılarak çalışmaları devam eden beş Organize Sanayi Bölgesi bulunuyor.[40] Denizli'de bölge imalat sanayinin yarattığı katma değerin yaklaşık yarısı, tekstil ürünleri ve bununla bağlantılı giyim eşyası imalatı, kürk işleme ve boyama sektöründen kaynaklanıyorsa da, kalan yarısının ortaya çıkış ve gelişiminin anılan sanayi bölgeleri ile ilgisi muhakkak.

Denizli'de tekstilin gölgesinde kalsa da ekonomik açıdan istikrarlı bir ilerleme gösteren sahalar olarak enerji sektörü ve jeotermal kaynaklardan bahsetmek gerek. Yenilenebilir enerji potansiyeli açısından zengin bir kent olan Denizli, bir enerji merkezi olma yolunda hızla ilerliyor. Türkiye, jeotermal kaynaklar ve potansiyeli bakımından dünyada 7'nci, Avrupa'da ilk sırada iken, Ege Bölgesi illeri içerisinde 7 jeotermal saha bulunduran Denizli, yaklaşık %16'lık bir paya sahip.[41] Bu kaynaklardan bir kısmı termal turizm, konut ve sera ısıtmacılığı amacıyla kullanıma uygun olarak düşük sıcaklıkta iken, bir kısmı yüksek sıcaklığı ile elektrik santrallerini çalıştıracak güçte.[42] Burada özellikle konut ısınmasına katkı yapacak kaynaklar, şehrin yaşanabilirliğine de olumlu bir katkı yapıyor. Keza Pamukkale Üniversitesi Tıp Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ali İhsan Bozkurt'a göre hava kirliliği, Denizli'nin çevre konusundaki öncelikli sorunu ve sorun düşünülenin aksine endüstriyel kaynaklı değil, ısınmadan kaynaklı hava kirliliği söz konusu.[43] Kentte doğalgaz kullanımının geçmişi 2008 yılına kadar gitse de problemin halen

ciddiyetini koruması, jeotermal kaynaklardan yararlanmayı çözüm yollarından biri olarak öne çıkarıyor.

Jeotermal kaynaklar dışında yeraltını kentin gündeminde tutan diğer bir alan, mermer ve traverten yatakları. Denizli, Balıkesir'den sonra Türkiye'nin ikinci büyük mermer ve traverten yataklarına sahip ve 1979 yılında ilk tesisin kuruluşuyla birlikte faaliyete başlayan mermer sanayi, daha sonraki yıllarda da gelişimini sürdürerek bölgeye katkı sağlamaya devam ediyor. Son yıllarda ileri teknoloji ve yüksek ihracat hacmiyle, sektörde öne çıkan firmalarıyla Denizli havzası, traverten oluşumları yönünden Türkiye'de ve dünyada önemli bir bölge olma vasfı taşıyor.

Diğer Anadolu kentlerinden farklı olarak, Denizli'de tarımın kent ekonomisine katkısı oldukça sınırlı kalıyor. İlin toplam tarımsal alanı 2018 yılında 376.738 hektar.[44] Gerçekleştirilen üretime bakıldığında ise, Denizli, kekik ve haşhaş üretiminde Türkiye'de ilk sırada yer alıyor.[45] Ayrıca Denizli, iklim koşulları ve elverişli toprakları ile bağcılık ve üzüm üretiminde yüksek potansiyele sahip. TR32 bölgesinde de üretilen başlıca meyvelerin, örneğin üzümün, üretim miktarlarında ilk sırada geliyor. Ayrıca 2016 yılı verilerine göre TR32 bölgesinde üzümden şarap üretimine yönelik bölgede 23 işletme faaliyet gösterirken bunlardan 21'i Denizli'de yer alıyor.[46]

Sanayinin ekonomide ön planda olduğu ve sanayileşmede de önemli bir gelişim gösteren kentte, performansı ile dikkat çeken bir diğer alan turizm. Kalkolitik çağdan başlayıp günümüze kadar kesintisiz bir yerleşime sahip olan Denizli Hitit, Frigya, Lidya, Ġonya, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı gibi medeniyetlerden izler taşıyor. Günümüzde 19 antik kent, 36 arkeolojik ve doğal sit, 482 sivil mimari örneği gibi toplamda bine yakın tescilli kültür varlığı, kültür turizmine hizmet ediyor.[47] Özellikle Pamukkale'nin bir doğa harikası olarak konumu ile UNESCO Dünya Mirası listesinde yer alan Hierapolis başta olmak üzere Tripolis, Tabea, Colossae, Eumania, Dionysopolis, Heraklia Salbace, Apollon Lairbenos, Sebastopolis, Trapezapolis, Attuda, Apollonia Salbace antik kentleri Denizli'ye önemli olanaklar sunuyor. Ayrıca Laodikeia, Tabae ve Tripolis antik kentleri ile Çivril Beycesultan Höyüğü olmak üzere 5 ayrı alanda

kazı ve restorasyon çalışmalarına devam ediliyor. Tarihsel mirasa ek olarak Denizli, termal sağlık turizmi ve eko turizm açısından da önemli bir merkez. Pamukkale ve Karahayıt beldesinde bulunan oteller, termal sağlık turizmi dışında dünya standartlarındaki toplantı salonları ile her yıl pek çok konuda toplantıya evsahipliği yapabiliyor. Üstelik 2009 yılı belediye belgeli termal tesis istatistiklerine bakıldığında, Denizli'yi tercih eden faydalanıcıların %61'inin yabancı kökenli olduğu bilgisi dikkat çekiyor.[48]

Denizli'nin turizme dair potansiyelinin oldukça geniş bir kapsam ve çeşitliğe sahip olması, bunun yönetimi ve geliştirilmesini önemli bir konu haline getiriyor. Fakat ne yazık ki bu noktadaki yeterli performans sergilenmiyor. Turizm alanlarının çokluğuna karşılık konukların ağırlanmasında altyapının yeterliliği tartışmaya açık. Belirli standartlardaki tesislerin azlığı, turizm sektöründe çalışanların eğitimi konusundaki yetersizlikler, turizm sektöründeki gelişim açısından sorunlu alanları oluşturuyor.[49] Denizli Kültür ve Turizm İhtisas Komisyonu çalışmalarında yer alan Denizli Kültür ve Turizm Müdür Yardımcısı Mustafa Kaplan ise Denizli'nin turizm alanındaki bir başka sorununa dikkat çekiyor. Kaplan'a göre Denizli'de kültür ve turizm adına en önemli sorunu, günübirlik ziyaretler oluşturuyor.[50] Kentte kültür turizmi, inanç turizmi, spor turizmi için dağcılık, rafting gibi imkânlar, kış turizmi, yayla turizmi, sağlık turizmi, 15 bin kişiye hitap edebilecek kapasitede kongre merkeziyle kongre turizmi gibi çok çeşitli turizm alanları olmasına karşın, günübirlik turizmin ötesine geçilememesi önemli bir sorun yaratıyor. Altyapı olanaklarının geliştirilmesi, bu sınırlılığı aşmada ilk adım olabilir.

Denizli'nin turizm konusundaki en önemli artısı, turizm potansiyeline dair bilinçte gözlenen artış. Son yıllarda kültür ve turizmin ekonomik büyümenin motoru olarak görülmeye başlamasıyla, kültür odaklı dönüşüm uygulamalarıyla karşılaşılıyor. Liverpool ve Glasgow gibi, kültür odaklı dönüşüm (*culture-led urban regeneration*) gerçekleştiren kentler örnek alınıyor ve bu çerçevede gerçekleştirilecek dönüşümün kentsel yaşama canlılık kazandırması, ekonomik büyüme sağlaması, önemli düzeyde yeni iş alanları yaratması ve gayrimenkul sektörünü canlandırması umuluyor.[51]

Ahilikten Girişimciliğe, Dönüşen Bir Kent Portresi

Sermaye-mekân diyalektiği, ekonomik girişimcilik, kentsel yaşanabilirlik ve beraber yaşayabilme kapasitesi çerçevesinde değerlendirildiğinde Denizli, bu üç alanda sundukları ve sunamadıkları ile önemli bir örnek oluşturuyor. Farklı ölçekler itibarıyla Kayseri, Gaziantep ya da İzmir gibi kentlerin gerisinde kalması kaçınılmazsa da, Denizli küresel piyasalar ile olan konumlanışı, kentsel aktörlerin genel nitelikleri ve kent adına bir arada hareket edebilme vasfı çerçevesinde dikkate değer karakteristiklere sahip. Bu noktada yerel elitlerin kentle kurdukları sağlam bağın özellikle anılmasında fayda var. Müjdat Keçeci'nin "koyu bir Denizli milliyetçiliği" olarak nitelendirdiği durum,[52] sermayenin kent kimliğine atfettiği değerin bir göstergesi ve tarihsel bir arka plana da sahip. 1930'larda dokuma kooperatifleri, 70'lerde işçi şirketleri ve 90'larda da KOBİ'lerin oluşturduğu dış ticaret şirketi örneklerinin ortak paydasında kentsel aktörler arası uyum ve beraber hareket etme kabiliyeti yatıyor. Özellikle kentin homojen nüfus yapısı ve ortak geçmişi bu alanda bir avantaj getirirken oluşan dayanışma gerek uluslararası düzeyde rekabet edebilirliğe gerekse sürdürülebilir kalkınmaya katkı yapıyor.[53] Üstelik bu noktada Denizli'nin Konya ve Kayseri gibi örneklerden farklılığından da bahsedilebilir. Anılan kentlerdeki dayanışmacı karakter, işçi-işveren ilişkisinin İslam dinine göre belirlenen bir ilişki biçimi ile irtibatlandırılabilirken, Denizli'de bu ilişki, taraflar arasında uzlaşma temelinde gerçekleşiyor ve kriz dönemleri de dahil olmak üzere işçi çıkarmanın düşük kalmasıyla açıklanıyor.[54]

Neticede sermaye-mekân diyalektiğinin somut sonucu, Denizli'nin başlıca vasfının "Anadolu Kaplanları" olarak adlandırılan ihracat kentlerinden biri olması. Kentin, genel örneklerle de uyumlu bir biçimde 1980'lerde başlayan ve 1990'larda hızlanarak süren ekonomik dışa açılım ve bölgesel yapılanma süreci içinde, geleneksel sanayi ve ticaret merkezleri dışında yıldızı parlıyor ve ekonomik açıdan sıçrama yapıyor. Bu sıçramaya örnek olarak, İstanbul Sanayi

Odası tarafından her yıl düzenli olarak gerçekleştirilen 500 Büyük Firma Anketi'nde Denizlili firmaların düzenli olarak yer almasını ve 2017 yılı anketlerinde firma sayısı 10 olurken Er-Bakır'ın 30'uncu, Abalıoğlu Yem'in 53'üncü, Kocaer Haddecilik'in 155'inci ve Gamateks Tekstil'in 435'inci sırada bulunması verilebilir.[55] Benzer biçimde Müjdat Keçeci, *Ekonomist* dergisi tarafından belirlenen "Anadolu'nun En Etkin 50 İşinsanı" listesinde dördüncü sıraya yerleşiyor.[56]

İş dünyasının bu parlak görüntüsünden daha önemli olan, anılan tablonun kentin kendi vasfı olarak kabullenilmesi ve değer atfedilmesi. Örneğin "müteşebbis ruh"un, yardımseverlikle birlikte Denizli insanının iki temel niteliğinden biri olduğu, bizatihi Denizli Valiliği'nin internet sitesinde vurgulanıyor.[57] Benzer biçimde sanayi alanındaki başarının altında Denizli'nin girişimci ruhunun yattığı vurgulanırken,[58] iş dünyası ile kent arasında doğrudan bir özdeşlik kurulması dikkat çekiyor. Diğer yandan Denizli eski valisi Şükrü Kocatepe, Denizlili müteşebbislerin sanayi ve ticaretteki başarıları yanında hayırseverlikleri ile de ülkeye örnek ve önder olduklarının altını çiziyor.[59] Sanayi ve ticaret alanının toplumsal yaşama olan katkısının arka planında ise, benzer diğer kentlerde olduğu gibi, Ahilik kültürüne atıfta bulunulduğu gözleniyor. Denizli Ticaret Odası eski başkanı Necdet Özer de Denizli'nin üretim, istihdam ve ihracattaki başarısını, Ahilik kültürünün etkisindeki iş insanlarının ahlaklı ve dürüst ticaretiyle açıklıyor.[60]

Fakat bu olumlu tablonun sürekliliği konusundaki şüpheler, gün geçtikçe daha çok artıyor. 2009 yılına kadar uzanan bir geçmişe sahip olan ekonomik ilerlemenin giderek gerilediği gözleniyor. Dünyadaki ekonomik krize bağlı olarak döviz kurlarında yaşanan dönüşüme bağlanan duraklama, bu bağlamı giderek aşarak, yapısal başka sorunlara işaret ediyor. Kente dair parlak tablonun temelinde yer alan şirketler, gelinen noktada büyüme gösteremiyor, yeni yatırımlara girişemiyor. Örneğin, 500 Büyük Firma Listesi'nde Denizli firmaları halen yer alsa da genelde yükseliş gösteremedikleri gözleniyor.[61] Bu durumun sermayenin mekânda yarattığı olumlu tablonun ortadan kalkmasına neden olabileceği açık.

Denizli, ekonomik krizden etkilenmesiyle, kültür ve kimlik alanlarında belirsizliklerin ve güvensizliklerin ortaya çıkmasıyla birtakım olumsuzluklara da sahne oluyor. Son yıllarda Denizli, muhafazakârlaşma ve kültürel çeşitliliğin zayıflamasına neden olan farklı kimliklerin dışlanması sorunlarıyla karşı karşıya.[62] Türkiye'nin genelinde karşılaşılan bu yöndeki sorunların ne kadarının Denizli'ye özgü olduğu ve çözümün ne ölçüde kentin kendi iç dinamikleri çerçevesinde bulunabileceğinin yanıtı ise kente dair yaşanabilirlik göstergelerinin ve birlikte yaşama pratiğine dair gelişmelerin üzerinde durmayı gerektiriyor.

Türkiye Ortalamasında Dingin Bir Ege Kenti

İhracat kenti olma, girişimci ruh, Ahilik kültürü, yerelde birlik ve dayanışma... Denizli'ye ilişkin betimlemelerde sıkça karşımıza çıkan bu olumlu referansların kent sakinlerinin yaşamlarına nasıl yansıdığı her zaman tartışmaya açık bir konu. Ancak ayrıntılara girmeden önce tablonun geneline bakıldığında, kente ilişkin nicel verilerin Türkiye ortalamasının üzerinde seyretmesi başlı başına olumlu bir nokta. En azından son birkaç yıllık veriler uyarınca da ciddi bir istikrarsızlık gözlenmiyor. Ekonomik tablonun sürdürülebilirliği noktasındaki sıkıntıların kentsel yaşama nasıl yansımalarının olacağı konusunda ise, en azından bugünden bir şey söylemek olası değil.

Kentler üzerine yapılan farklı bağlamlardaki ölçümlerin ortak sonucu, Denizli'nin istikrarlı bir biçimde üst sıralarda yer bulduğu bir tablo. Bu husus özellikle ekonomik gelişmişlik noktasında dikkat çekiyor. İnsani Gelişme Vakfı tarafından 2017'de hazırlanan "İnsani Gelişme Endeksi - İlçeler (İGE-İ) 2017" isimli araştırmada, Denizli'nin nüfusunun %63'ünü kapsayan ve araştırmaya konu edilen 2 ilçesi (Pamukkale ve Merkezefendi), yüksek insani gelişme kategorisinde 65 ve 67'nci sıralarda yer bulmuştur. Bu iki ilçe, aynı araştırmanın yönetim ve saydamlık endeksinde 58 ve 66'ncı sıralarda, sosyal kapsamada 59 ve 105'inci sıralarda ve ekonomik performansta 43 ve 45'inci sıralarda yer almışlardır.[63] Benzer şekilde, "İl-

lerarası Rekabetçilik Endeksi 2013-2014"te ise Denizli 15'inci sırada yer almaktadır.[64] Ekonomik değişkenlerin en olumlu olduğu dönemde bile beklenen sıçramayı gerçekleştiremeyen kentte, anılan potansiyelin yaşama geçirilmesi güç görünüyor.

Her şeye rağmen ekonomik niteliklerinin kenti olumlu bir konuma yerleştirdiği bir diğer endeks, Kalkınma Bakanlığı tarafından hazırlanan 2011 tarihli "İllerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması". Denizli sosyoekonomik gelişmişlikte 10'uncu sıraya yerleşmiş durumda ki bunun kentin anlamını ve önemini tek başına gösterdiği söylenebilir. Kent, 1973 yılında kalkınmada öncelikli iller arasına alındığında ekonomik ve sosyal gelişmişlik sıralamasında 63 il arasında 38'inci sıradayken, 1995'te 76 il içinde 16'ncı sıraya yükseliyor.[65] Sonuç olarak gelişmişlikteki 10'unculuk neredeyse elli yıla dayanan bir gelişim sürecinin taçlanma noktası niteliğinde.

Buna karşın kentin gelişmişliğinin arka planında sosyalden ziyade ekonomik gelişmişliğin yer aldığı, 2011 yılında açıklanan "Türkiye'nin Şehirleri Sürdürülebilirlik Araştırması"ndan elde edilen verilere dayandırılarak söylenebilir.[66] Anılan araştırma uyarınca, Denizli ekonomik performans açısından Türkiye'de 9'uncu sırada yer alıyor. Fakat bu konum, sürdürülebilirlik noktasında 15, yaşam kalitesi açısından 21, çevre performansında 24 ve sosyal performans noktasında 27'nciliğe kadar geriliyor. Türkiye'nin geneli için söz konusu olan bir durum, Denizli özelinde de tekrarlanıyor. Ekonomik gelişmişlik açısından gösterilen başarı, sosyal ve/ya çevre boyutlarına taşınamazken, "ekonomik iyi" beraberinde "sosyal iyi"yi getirmiyor; çevrenin olumluluğu yaşam kalitesine yansımıyor.

Anılan araştırmanın dikkat çeken bir başka boyutu ise, iş dünyasının kente dair değerlendirmelerinin somut göstergelerden daha olumlu olması. İş dünyasının gözünden kentler sıralamasında Denizli sürdürülebilirlik açısından 5'inci, ekonomik performans açısından 6'ncı, sosyal performans açısından 9'uncu, çevre performansı açısından 5'inci sırada geliyor. Yine iş dünyasının değerlendirmelerinde, Denizli'de girişimcilik ruhu 6,2'lik Türkiye ortalamasının üzerine çıkarak 7,4 skorunu elde ediyor. Her ne kadar tüm kesimlerin söz sahibi ve paydaş olduğu bir yapı ideal bir yapı olarak tasav-

vur edilse de, araştırmanın nesnel skorları ile iş dünyasının öznel değerlendirmeleri arasındaki fark sermayenin kente bakışındaki farklılığı ve belirleyiciliğini ortaya koyuyor. Bu durum Denizli'de kentleşmenin geçirdiği evrimle de bütünlük arz ediyor. Denizli kentleşme modeli olarak 1970'lerde örnek bir model çizerken, Mortan ve Arolat'ın ifadesiyle, bugün kontrol edilemeyen bir kentleşme hareketi tarafından yok ediliyor. Bu tespit, sermaye-mekân diyalektiği açısından büyük önem taşıyor; zira, kentin bu durumunun sorumlusu olarak girişimciler gösteriliyor.[67] Denizli'de ekonomik rekabete ve girişimciliğe fazlasıyla önem verilirken, kentsel yaşanabilirlik ve beraber yaşama konularında epey geride kalınıyor.[68]

Kentin yaşanabilirlik düzeyine dair görüşlerin farklılaşmasının bir nedeni olarak nüfus yapısındaki dönüşüm üzerinde durmak gerekir. Denizli'nin, oranı çok büyük olmasa da, düzenli göç alan bir kent olması durumunun kentte yaşayan bir yurttaş ile bir müteşebbis tarafından farklı okunabileceği aşikâr. Özellikle de önceki yıllarda Denizlililerin ağırlıkta olduğu homojen nüfus görüntüsünün dönüşümü, yaşanabilirliğe değilse de konuya dair algıya tesir ediyor. Öyle ki, kentin gittikçe muhafazakârlaşan sosyal yapısı, yabancı düşmanlığı olmasa da, dışarıdan gelene mesafeli olmak gibi kentsel tezahürler neticesinde, Denizli'nin yaşanabilirlik ve beraber yaşama konularında sorunlu yanına işaret ediyor.[69]

2018 yılı verileri uyarınca Denizli'nin nüfusu 1.027.782. Bir önceki yıla göre nüfusu binde 8,9 oranında artarken, nüfus yoğunluğu 87 kişi/km² ile ülke ortalamasının altında kalıyor. Denizli'nin Büyükşehir Belediyesi olması nedeni ile istatistikler, nüfusun tamamının kentte yaşadığını gösteriyor. Diğer yandan, yakın geçmişe dair ayrıntılardan tablonun detayına inmek de mümkün. Öyle ki kent, 2018 yılı verileri uyarınca %62,88'lik bir kentleşme oranına sahip ve il merkezi nüfusu 646.278.[70] Buradan çıkan sonuç, istatistiki yöntemlerde değişikliğe gidilmesinin öncesinde dahi, Denizli'nin nüfusunun önemli ölçüde kentlileştiği. Diğer yandan il merkezinde yaşayan nüfusun fazlalığı, Denizli merkezinin ilçeleri ile arasında önemli bir gelişmişlik farkına sahip olduğunu göstermekte. Yine de eklenmesi gereken bir not, kentleşme oranını artırıcı faktörler bağ-

lamında kentin çekiciliği ile kırsal iticiliği noktasında, Denizli'nin önemli bir örnek teşkil ettiği. Öyle ki tarımın gelişmiş olduğu ilçelerdeki kırsal nüfus yoğunluğu, geçim sorunları nedeniyle kent merkezine doğru bir hareketliliğin olmadığı şeklinde okunabilir.[71]

Her ne kadar Denizli'nin ilçelerinden il merkezine ve kırsalından kentine doğru nüfus akışı sınırlı kalsa da, Denizli'nin göç alan bir kent olması vasfı, süreklilik taşıyor. Özellikle 2011 yılından bu yana net göç değeri pozitif bir görüntü sunan kentte nüfus, 2007'den bu yana yaklaşık 120.457 kişi artmış. Hâlihazırda bir milyonun üzerine çıkmış olan nüfusun, TÜİK tarafından gerçekleştirilen 2023 yılına ilişkin projeksiyonlarda da artmaya devam edeceği şeklinde bir beklenti var ve bunun nedenini de göçle gelen nüfus oluşturuyor. Başka bir ilin nüfusuna kayıtlı olma, o ilin aldığı göstergelerden biri olarak kabul ediliyor. Mevcut durumda Denizli'de toplam nüfusun %22'si bu niteliğe sahip durumda bulunuyor. Toplam nüfusun yaklaşık dörtte birini oluşturan bu kesimde Ağrı, Konya, Van ve Erzurum'dan gelenlerin çoğunlukta olduğu görülüyor.[72]

Göçle gelen kesimlerin kente ve kentlilere ne ölçüde uyum sağladıkları konusunda tabloyu karamsar kılan bir faktör konu hakkında yeterince bilgi sahibi olunmaması. Göçle gelen nüfusun niteliğinin tam olarak bilinmemesi, Denizli'yi de kapsayacak bir biçimde, Güney Ege'nin geneli için geçerli. Gelen nüfusun geliş amaçlarına, hangi alanlarda çalıştıklarına ve sonrasında gelen göçün nasıl bir yön izlediğine dair yeterli araştırmalara rastlanmıyor. Göçle gelenler, kentin eski yerleşim yerlerinde ve kent dışında, ama kente yakın mahalle, belde veya köylerde yaşıyorlar; başta buralardaki konutların arz ettiği sorunlar olmak üzere, altyapı olanaklarının yetersiz kaldığı gözleniyor. Diğer yandan göçle gelen nüfus, ucuz işgücü olarak görülüyor ve kayıt dışı olarak çalıştırılıyor. Bu dezavantajlı durum göçle gelen kadınlar açısından daha da olumsuz. Keza ev işçiliğini, ev eksenli çalışmayı ve diğer alanlarda güvencesiz olarak çalışmayı yaygınlaştırıyor. Bu durum hem onları mağdur ediyor hem de yerel nüfusun iş bulma koşullarını zorlaştırdığından göçle gelenlere karşı bir tepki duymalarına neden oluyor.[73] Yerel halk ile göçle gelen nüfus arasındaki bu gerilimin ve oluşan önyargıların

kültürel çatışmalara yol açması ve toplumsal uyum sürecini giderek zorlaştırması kaçınılmaz. Bunun ise kentsel yaşanabilirlik ve birlikte yaşam açısından ne denli olumsuz bir tablo ortaya çıkaracağını tahmin etmek zor değil. Bu durumu aşmaya dönük çalışmaların yetersizliği ise sorunu daha da güçleştiriyor. Örneğin, Büyükşehir Belediyesi'nin stratejik amaçları arasında toplumsal bütünleşmenin sağlanması, kentlilik bilincinin geliştirilmesi, aidiyet duygusunun güçlendirilmesi ve kırılganlığın engellenmesi gibi hususlar dikkat çekiyor. Bu doğrultuda atılacak adımlar olarak, dezavantajlı grupların desteklenmesi, sosyal yardım etkinliklerinin artırılması ile kültürel, sanatsal ve sportif faaliyetlerin düzenlenmesinden bahsediliyor ki bu, söz konusu çetrefil sorunu çözmek bakımından ne denli yüzeysel bir yaklaşım sergilendiğini ortaya koyuyor.[74]

Yine de göç ve nüfus yapısına ilişkin bu durum, kentin genel ve diğer ayırt edici özelliklerine bağlı olarak oluşan olumlu tabloyu geri plana atamıyor. Örneğin, demografik diğer özellikleri, Denizli'yi Türkiye'nin ayırt edici illeri arasına yerleştirmemizi mümkün kılıyor. Öncelikle Denizli, nüfusunun genç görünümü ile dikkat çekiyor. 2018 yılında il nüfusunun %37,18'i 30 yaşın altındayken, 25-65 yaş arası nüfus toplam nüfusun %54,54'ünü oluşturuyor. Kentin eğitim düzeyi, okullaşma ve okuma-yazma konusundaki durumu ise genç nüfusun işlevselliği bağlamında Denizli'nin durumunu pekiştiriyor. 6 yaş üstü okur-yazar nüfusa bakıldığında Denizli, %98,49 ile Türkiye'de okur-yazar oranının en yüksek olduğu üçüncü il unvanına sahip.[75] Denizli'de 3-5 yaş arası çocukların okul öncesi okullaşma oranı brüt olarak %52,47. Bu oran %38,61'lik Türkiye ortalamasının üzerindedir. 4-5 yaş arası çocukların okul öncesi okullaşma oranı brüt olarak %63,86'dır. Bu oran da %49,27'lik Türkiye ortalamasının çok üzerindedir. 5 yaş çocukların okullaşma oranı %98,66 ve yine bu oran %70,19'luk Türkiye ortalamasının çok üzerinde seyretmektedir.[76]

İller bazında ön lisans, lisans, yüksek lisans, doktora eğitim düzeyinde illerin sıralamasında Denizli %12,05 oran ile 28'inci sırada. Denizli'de yüksekokul ve fakülte mezunlarının nüfusa oranına bakıldığında ise %12,05'lik bir değer karşımıza çıkıyor. İlk bakışta

olumsuz olarak görülebilecek bu oran, esas itibarıyla Denizli'de nüfusun yoğun bir oranda yükseköğretime geçişinin sonucu. Diğer bir deyişle, kentte yükseköğretime geçen nüfus ile mezun nüfus arasında önemli bir oran farkı var ve bu öğretim amacıyla ilden ayrılan nüfusun genellikle geri dönmemesinden kaynaklanıyor. Dolayısıyla, paradoksal olarak, Denizli nüfusunun ilk ve ortaöğretimdeki okullaşma oranlarının yüksekliği, yükseköğretim aşamasında beyin göçü neticesinde fakülte ve yüksekokul mezunu nüfusun oranının düşük kalmasına yol açıyor.[77] 1992 yılında kurulmuş olan Pamukkale Üniversitesi, 15 fakülte, 6 enstitü, 3 yüksekokul, 12 meslek yüksekokulu ile 54.027 öğrenciye eğitim veriyor. Ayrıca toplam 17 Araştırma ve Uygulama Merkezi'ne ve bir Teknokent'e sahip. Mevcut donanımı ile Güney Ege Bölgesi dahilinde önemli bir kurum olarak karşımıza çıkıyor. Ancak üniversite olanakları geliştirilmediği ve okumuş nüfusu kentte istihdam edebilecek politikalar çeşitlenmediği müddetçe, yükseköğrenim mezunu kesimlerin toplam nüfus içinde sınırlı bir oranda kalacağı açık.

Kentsel yaşanabilirliğinin yüksek olması ve beraber yaşama kültürünün oluşturulmasında en önemli etken, kentin insani sermayesidir. İnsan sermayesinin en fazla öne çıkan belirleyicisi ise eğitim seviyesidir. Netice itibarıyla Denizli'nin eğitim alanındaki olumlu konumu, yaşanabilirlik ve beraber yaşama kültürü adına da iyimserliğe neden olmalı.

Eğitim ve kültürel alanda tablonun diğer bileşenleri ise kentin kütüphane, sinema ve tiyatro alanındaki durumu. 2017 yılı itibarıyla toplam 370.720 kitabın bulunduğu 26 kütüphanenin olduğu ilde toplam yararlanma sayısı 283.793, ödünç verme sayısı ise 148.985 olarak görünüyor.[78] Aynı yıl içinde 27 sinema salonunda 548 gösterimde toplamda 896.955 izleyici film izliyor.[79] Tiyatro izleyicilerinin sayısı ve tiyatro olanakları ise kütüphane ve sinemanın oldukça gerisinde kalıyor. 7 farklı tiyatro salonunda toplam 132 gösterimin gerçekleştirildiği kentte, izleyici sayısı 65.036'da kalıyor.[80] Ayrıca kentte 2010 yılına kadar bir tiyatro salonunun bulunmadığı ve ancak o yıl Devlet Tiyatrosu'nun faaliyete geçtiği de eklenmeli.

Diğer yandan genç nüfusun bu denli yoğun olduğu Denizli'de

sosyal hayatın hareketliliğinden bahsetmek çok olası görünmüyor. Kent merkezinin gece ve gündüz yaşamının canlılığını sağlayacak restoranlar, kafeler, alışveriş vb. kullanımlar yönünden yetersizliği ile konut alanları ile bağlantı kopukluğu, Denizli'nin sorunları arasında ön sıralarda yer alıyor.[81] Kentin olumlu imajına gölge düşüren bir diğer husus ise, mimari özellikleri oluyor. Özellikle önemli yolların kenarlarındaki binaların yükseklik, cephe vb. yönünden görsel bütünlüğü bulunmuyor. Mimari kalite yönünden özellikli yapı sayısı düşük kalırken, kent yerel yapı malzemelerinin kullanıldığı özgün mimari yapılardan da mahrum durumda.[82]

Denizli, 2013 yılı verileri uyarınca kamu hizmetlerinden memnuniyet konusunda oldukça olumlu bir kent tablosu sunuyor. SGK, sağlık, eğitim, adli, asayiş ve ulaştırma alanlarında nüfusun çoğunluğu hizmetlerden memnuniyetlerini dile getirmeleriyle, Denizli'nin ortalamasını, ülke memnuniyet oranının üzerine çıkarıyor. Bununla bağlantılı olarak, toplam nüfusun %74'ü kendisini gelecekten umutlu olarak tanımlıyor. Kamu hizmetlerinin diğer boyutunda ise, yönetim kademesindeki organların iyi yönetim ilkelerini yaşama geçirmeye çabaladıkları ve bu konuda belli adımlar attıkları da görülüyor. Örneğin, gelecek beş yıl için geçerli stratejik planını oluşturan belediyenin hareket noktası, "Şehrimizin geleceğine birlikte karar veriyoruz" sloganı oluyor. Bu doğrultuda, tüm Denizli halkına yönelik anketler uygulanıyor ve katılımcıların verdikleri yanıtlar çerçevesinde öncelikli sorunlar tespit edilirken, stratejik planın bu tespitlerin çözümüne odaklanması öngörülüyor. Anketin bir boyutunu, halk tarafından ortaya konan sorunların çeşitliliği oluşturuyor. Bu bağlamda otopark sorunu, ulaşım hizmetlerine ilişkin sorunlar, yolların dar ve yetersiz olması, alt ve üst geçit eksiklikleri, park-bahçe vb. sosyal alanların yetersizliği, çevre, hava ve gürültü kirliliği, belli bölgelerde karşılaşılan trafik yoğunluğu ile kentlilik bilincinin eksikliği ön planda yer alıyor.[83] Ancak diğer yandan, tespit edilen sorunların nasıl çözümlenebileceğinden önce, tespit ve teşhisin ortaya çıkış biçimi övgüyü hak ediyor. İhtiyaçların belirlenmesi için internet üzerinden yapılan anketler ile halkın katılımını sağlayarak projeler üretilmesi ve kent konseyleri ile gençlik meclisleri gibi me-

kanizmalar, "Güçlü Yönler, Zayıf Yönler, Fırsatlar ve Tehditler Analizi (GZFT)" uyarınca Denizli'nin başlıca güçlü yönlerini oluşturuyor.[84] Ayrıca Akıllı Kent Otomasyon Sistemi, Coğrafi Bilgi Sistemi ve Kent Bilgi Sistemi gibi teknolojilerin teşviki sağlanarak, kamu hizmetlerine mekândan bağımsız erişimi kolaylaştıracak akıllı kent uygulamalarının yaygınlaştırılmasına çaba harcanıyor.[85]

Bu olumlu tabloya karşın, yönetim ilkelerini hayata geçirmenin yurttaşlara dönük anket uygulamalarından ibaret görülmesi de, kent adına bir eksiklik oluşturuyor. Bu noktada iyi yönetimin pratiğe aktarımında önem taşıyan sivil toplum kuruluşları, kamu kurumları, yerel yönetimler, odalar ve borsalar gibi sosyal sermaye etmenleri bağlamında da, Denizli olumlu bir görüntüye sahip. İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı verilerine göre 2018 yılı itibarıyla Denizli, 1534 dernek ile Türkiye'de kurulmuş dernek ve sivil toplum kuruluşlarının %1,32'sine sahip.[86] Bu oran, Türkiye genelinde nüfus oranına göre en fazla STK'nın Denizli kentinde bulunduğu anlamına geliyor ve kent için önemli bir ayırt edici faktör oluşturuyor.[87] Dernekler kuruluş amaçları ve faaliyet gösterdikleri alanlara göre sınıflandırıldığında sosyal dayanışma, dini ve spor amaçlı derneklerin ilk sıraları oluşturduğu, eğitim, çevre, kültür ve turizm derneklerinin de bunları takip ettikleri görülüyor. Ayrıca Denizli'de iş insanları tarafından kurulmuş 25 dernek bulunuyor. Aydın ve Muğla gibi illerdeki sayının iki katına karşılık gelen bu yoğunluk, kente has görülen "girişimci ruh"un tezahürlerinden birini oluşturuyor.

Son olarak kentin toplumsal cinsiyet eşitliği açısından sunduğu tablonun da yaşanabilirlik ve sosyal hayat bağlamında önem taşıdığından bahsedilebilir. Denizli, 2018 tarihli "Karşılaştırmalarla 81 İl İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesi" açısından 26'ncı sırada yer alıyor.[88] Bu durum, kentin sosyoekonomik gelişmişlik sıralamaları bakımından bulunduğu konumla örtüşmesiyle dikkat çekerken, bunun Denizli adına önemli ve olumlu bir vasıf olduğu, en azından iki başlık arasında bir bağ kurmanın mümkün olduğu açık. Bu tablonun ortaya çıkışında belki de en etkin faktör, Denizli'de belediyede çalışan kadınların oranı. Bu bağlamda Denizli Belediyesi, istihdam ettiği kadın personelin %21,53'lük oranı ile en yüksek orana

sahip 6'ncı kent konumunda.[89] Ancak bu derecenin bütünüyle iyimser okunmaması gerekiyor. Keza Türkiye genelinde birinci sırada yer alan Mersin'de dahi oranın %30'da kaldığı düşünüldüğünde, Denizli'deki durumun kötünün iyisi olarak okunması mümkün.

Sonuç

Denizli Büyükşehir Belediyesi Genel Sekreter Yardımcısı Mustafa Gökoğlan, bir konuşmasında Denizli dendiğinde akla üç şey geldiğini söyler ve bunları Pamukkale, Özay Gönlüm ve Denizli Horozu olarak sıralar.[90] Kuşkusuz Gökoğlan'ın sözleri kendi kişisel görüşü olarak değerlendirilebilir. Ancak bu üç madde, Türkiye geneline bakıldığında salt Denizli'ye has unsurlar olmaları ve Denizli'yle olan rabıtalarının ülkenin hemen hemen tamamında bilinmesi ile dikkat çekiyor. Diğer bir deyişle, birçok kentin gündeminde yer bulan "markalaşma" söyleminin nihai hedefinin, tam da Gökoğlan'ın saydığı unsurların Denizli ile olan bağı benzeri bir şey olduğunu söylemek mümkün.

Yakın geçmişin gelişmeleri göz önüne alındığında, Denizli'deki ekonomik dinamizmin motoru olarak görülebilecek tekstili, dördüncü bir madde olarak bu listeye eklemek mümkün. Ahilik kültüründen girişimci ruha, 1980 sonrasının ihracat politikalarından teşvik kanunlarında yapılan değişikliğe kadar birçok unsurun Denizli'nin tekstil kenti halini almasında tesiri bulunuyor. Denizli, tekstil sözcüğü ile birlikte anılıyor, tanınıyor.

Ancak 2000'li yılların başında zirvesini gören ekonomik dinamizmin günümüzdeki temel vasfı, giderek artan sorunların çözümünde yetersiz kalması. Bir diğer yönüyle konfeksiyon ve benzeri diğer kolları ile tekstil sektörünün uluslararası etkenler karşısında belli bir doğal sınırı var ve Denizli adına o sınıra çoktan ulaşılmış durumda. Bunun kent adına neleri getirip, neleri götürebileceği ise halen muğlak.

Sanayi alanında tekstile alternatif odakların yaratılması, uzun süredir dillendirilen bir politika olsa da, uygulamaya geçirilmesinde

güçlükler yaşanıyor. Diğer yandan kentin kendi kendine yeten vasıflarının da geçen süre içinde giderek yitirilmesine tanık olunuyor. Bu noktada birçok Anadolu kentinde söz konusu olan siyasal iktidarın o kentle nasıl bir bağ kurduğu sorusu gündeme geliyor. Keza, kent ekonomisinin ya da kentteki yatırımların sıkıntıya düştüğü anlarda merkezden müdahaleler, yegâne çözümü oluşturuyor. Yakın geçmişte Kayseri ve mevcut ortamda Konya için söylenebilecek olan yürütme organı mensuplarının o kentle bağ kurmaları durumu, Denizli örneğinde de geçerli. Örneğin, Nihat Zeybekçi'nin, tekstil alanında faaliyet gösteren iş insanlığından belediye başkanlığına, milletvekilliğinden bakanlığına ve son olarak İzmir Büyükşehir Belediye başkan adaylığına kadar kentin yakın mazisi ile iç içe geçen bir biyografiye sahip olması bakımından Denizli'ye katkı yapma potansiyeli önemli. Fakat ekonomik dinamizmi ile belli bir başarı kazanmış kente politikacıların ne ölçüde bir dinamizm katacağı da muğlak görünüyor.

Nihat Zeybekçi dışında Denizli Tavas Belediye Başkanlığı yapmış Mehmet Karabey'in Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nda bakan yardımcılığı görevine getirilmesi, Adalet Bakanlığı'nda Denizlili Bilal Uçar'ın aynı mevkiye gelmesi ve yine Dışişleri Bakanlığı bakan yardımcılığına Denizlili Ahmet Yıldız'ın getirilmesi Denizli'nin dört bakanlı kent olarak telaffuz edilmesini sağlıyor.[91]

Kentsel dinamizme etki edecek faktörler olarak kent sakinlerinin nitelikleri ise tartışmaya açık bir manzara sunuyor. Şu âna kadar ele alınan kentlerle kıyaslandığında Denizli, yeni orta sınıfların kent nüfusunda daha ağırlıklı bir yer tuttuğu Batı şehirleri arasında yer alıyor ve bu durum ışığında değerlendirilmesi gerekiyor. Ancak kentsel sorunlar ve karakteristikler ele alındığında böyle bir değerlendirmenin neticeleri pek olumlu görünmüyor. Üstelik dinsel muhafazakârlık ya da yoğun bir dış göç gibi olumsuzluklara maruz kalmayan bir kent olarak Denizli'nin durumu, orta sınıflaşma noktasında da potansiyelinin oldukça gerisinde kaldığı izlenimini veriyor.

6

Mekânın Dönüşümünde Kültürün Merkeziliği

Eskişehir

ADALET AĞAOĞLU *Fikrimin İnce Gülü* ile *Üç Beş Kişi* adlı romanlarında mekân olarak Eskişehir'i seçerken, bu tercihini kentin taşıdığı özellikler ve ilk olma vasıfları üzerinden açıklar. Onun için Eskişehir, "eski ve yeni başkentlere birer ayağını dayamış bir ara kenttir". Toprak ve işçi meseleleri üzerinden "İşçilik Olayı" diye adlandırdığı sınıfsal hareketler ve öğrenci olayları burada başlamıştır. Demiryolu ulaşımının merkezi olarak nitelendirdiği kentte ayrıca ilk Cer Atölyesi ile Şeker Fabrikası ve Kurtuluş Savaşı'nda ilk telgrafhane kurulmuştur. Hatta Ağaoğlu'nun gözünde Eskişehir, "Türkiye'de küçük burjuvazinin ilk defa doğduğu yer"dir.[1]

Çeşitli alanlarda sahip olduğu ilk olma vasfı Eskişehir'i Türkiye'deki kentlere dair tartışmalarda da önemli ve özel bir yere taşır. Üstelik Ağaoğlu'nun romanlarının yazılışından bu yana geçen sürede kentsel gelişim sürer, Eskişehir'in ilk ve tek olduğu alanlar çeşitlenir. Büyükşehir Belediyesi Başkanı Yılmaz Büyükerşen'in ifadesiyle Eskişehir, İzmir ile beraber Anadolu'nun modernleşmesini tamamlayan ilk ilidir.[2] Osmanlı İmparatorluğu döneminde bir demiryolu kavşağı niteliği kazanan Eskişehir, ayrıca Türkiye'de yüksek hızlı tren taşımacılığına geçen ilk şehir olarak Ankara-İstanbul arası ulaşımın ortasında yer alır. Ayrıca kent, ülke genelinde uçak motoru ile dizel lokomotif motoru üretiminde ilk ve tek örnektir.

2013 yılında Türk Dünyası Kültür Başkenti uygulaması yaşama geçirildiğinde Türkiye'yi temsil eden ilk kent yine Eskişehir olur.

Bir yandan modernleşme, diğer yandan burjuvazi ve işçi sınıfının gelişimi ile irtibatlı olan tarihi ile Eskişehir, günümüzde yeni orta sınıflar bakımından da ülke genelindeki sembol kentlerden biri olma vasfına erişiyor. Sosyal yaşamın zenginliği, yerleşik ve eğitim amaçlı kentte bulunan genç nüfusun yoğunluğu ile bir araya gelirken, orta sınıf alışkanlıkları bakımından da avantajlı bir kenti karşımıza çıkarıyor.

Eskişehir'i önemli kılan yalnızca ilk olma vasfı taşıdığı alanlar da değil. Birçok örnekte sıkça zikredilen "marka kent" olma hedefi, Eskişehir örneğinde başarılmış durumdadır. Kent, özellikle 2000'li yıllarda şehircilik alanında gösterdiği başarıyla Türkiye ve yabancı bazı şehirler için örnek teşkil etmeye başlar. Türkiye'nin kentlerinin yeniden kazanılması sürecinde bir öncü olma vizyonu da,[3] son on beş yılda yaşanan gelişiminin bir sonucu. Eskişehir Büyükşehir Belediyesi Stratejik Planı'nda ortaya konulan hedefin belediyenin "öncü ve çevik bir belediye" olması değil, bu durumunun sürdürülmesi oluşu[4] bu açıdan manidar.

Eskişehir'e atfedilen anlam ve önem, yerel elitlerin ve otoritelerin kendi kentlerine atfettikleri bir özellik olarak düşünülmemeli. Kamu kurumları, üniversiteler ve çeşitli sivil toplum örgütleri tarafından gerçekleştirilen araştırmalar, Eskişehir'in bahsedilen bu öneminin altını çizmekteler. İnsani Gelişme Vakfı tarafından 2017'de hazırlanan "İnsani Gelişme Endeksi - İlçeler (İGE-İ) 2017" isimli araştırmada, Eskişehir'in nüfusunun %87'sini kapsayan ve araştırmaya konu edilen 2 ilçesi (Tepebaşı ve Odunpazarı), çok yüksek insani gelişme kategorisinde 8 ve 18'inci sıralarda yer bulmuştur. Bu iki ilçe, aynı araştırmanın yönetim ve saydamlık endeksinde 12 ve 18'inci sıralarda, sosyal kapsamada 9 ve 46'ncı sıralarda ve ekonomik performansta 44 ve 60'ıncı sıralarda yer almışlardır.[5] Benzer bir başarı, 2013-14 yıllarında hazırlanan "İller Arası Rekabet Endeksi"nde elde edilen sonuçlarda da gözlenmekte. Bu araştırma kapsamında oluşturulan listelerde Eskişehir, rekabet endeksinde 7'nci, demografik yapı endeksinde 4'üncü, altyapı endeksinde 2'nci, eğitim

endeksinde 2'nci, sosyal yaşam endeksinde 4'üncü, inovasyon endeksinde 6'ncı ve yükseköğretim endeksinde 3'üncü sırayı alıyor.[6] 2011 yılında gerçekleştirilen "Türkiye'nin Şehirleri Sürdürülebilirlik Araştırması"nın sonuçları incelendiğinde ise, "sosyal boyut" bağlamında Ankara ile birlikte ilk sırada yer alışı dikkat çekici. Netice itibarıyla Anadolu'nun "parlayan yıldızları" kategorisinin önemli örneklerinden birini oluşturan Eskişehir, sosyo-kültürel faaliyetlerinin bolluğu, yaşam koşullarının elverişli olması, iş olanakları, ekonomik potansiyel, eğitim olanakları ve temiz çevresi ile önemli Anadolu kentlerinden biri oluyor.[7]

Bu konumu ortaya çıkaran ve pekiştiren bir faktör ise, kent kimliğinin çok-katmanlı yapısı. Eskişehir Sanayi Odası (ESO) Yönetim Kurulu eski başkanı Savaş M. Özaydemir bu hususu vurgularken, Eskişehir'in kültür, eğitim, öğrenci, turizm ama en çok sanayi kimliği ile öne çıkan bir kent olduğunu ifade ediyor.[8] Diğer yandan kenti nitelemede başvurulacak alanların zenginliği, kentsel yaşam ve karakteristikler bağlamında da geçerli. Eskişehir, İzmir'le birlikte sanayi ve ticaret alanında dinamizm gösteren ancak bu dinamizmi kültürel çeşitliliğe yansıtan ve kentin yaşanabilirlik ölçümlerinde ön plana çıkan bir kent niteliği taşıyor.

Türkiye'nin geleceği için umut verici bir örnek olarak Eskişehir, üzerinde çalışılması, desteklenmesi ve kaybedilmemesi gereken bir başarı öyküsü. Ekonomik, sosyo-kültürel alanlar ve kentsel dinamizm ve dönüşüm konularında hızla yükselen bir kent olan Eskişehir bu yükselişe bağlı olarak yöresel ve ulusal ölçekte etkisi artan Anadolu kentlerinin başında geliyor.[9] Değişim, dönüşüm ve gelişme dendiğinde ilk akla gelen Anadolu kentlerinden biri olan Eskişehir'in başarısının kaynağını anlamak, aynı zamanda Anadolu kentlerinin son 25 sene içerisinde, özellikle de sıkça muhafazakârlık ve İslami değer yapısına referansla açıklanan kalkınması ve kentsel dönüşümüne farklı bir bakış açısı oluşturmak bakımından da büyük önem taşıyor.

Gölgede Kalan Başarı: Eskişehir'de Ekonomik Dinamizm

Eskişehir hakkında konuşurken kentsel karakteristikler, sosyal yaşamın hareketliliği ve üniversitenin olumlu etkileri o kadar ön planda yer alıyor ki, Eskişehir'in ele alınmasında ekonomik dinamizm ve özellikle sanayisinin taşıdığı vasıflar, çoğu kez ikinci planda kalıyor. Ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren kent doğrudan sanayi ile iç içe geçmiş durumda ve bugün de istatistiki açıdan çok ön planda olmasa da, kent kimliğinin tamamlayıcısı olan özelliklere sahip. Üstelik doğrudan zirvede yer almıyorsa da, ortalamanın üzerindeki ekonomik başarının sosyal yaşamdaki konumuna eşlik etmesinden bahsedilebilir.

Ekonomik gelişmenin tarihsel geçmişine bakıldığında demiryolu ile başlayan yeni bir sayfadan bahsetmek gerekiyor. 1900'lerin başında hızla yaygınlaşan demiryolu ağı Eskişehir'den geçerken, Almanlar trenlerin bakım onarım işleri için Eskişehir'i seçiyor ve burada Cer Atölyesi kuruyorlar. Eskişehir'in bir sanayi şehri olması yolunda milat sayılabilecek olan bu husus, sonraki yıllarda da bu alandaki en büyük katkıyı sağlıyor. Gelişim Cumhuriyet'in ilk yıllarında Eskişehir'e tayyare fabrikasının yapılmasıyla devam ediyor; şeker fabrikası ve çimento fabrikalarının kurulmasıyla perçinleniyor. Cumhuriyet dönemi ile birlikte Eskişehir'de başlayan sanayileşme çabalarının bugün gelinen noktada kentin ekonomisinin en rekabetçi yanı olarak sanayiyi ön plana çıkardığı açık. Eskişehir, Türkiye'nin sanayileşmesini en erken tamamlayan kentlerinin başında geliyor. Cumhuriyet'in ilk yıllarında çimento, şeker ve basma fabrikalarının hepsine birden sahip hale geliyor. Sonrasında da bunlara ek olarak lokomotif ve motor fabrikası ile makine fabrikaları kuruluyor. Kamu eliyle kurulan bu büyük ölçekli kuruluşlara özel yerel girişimcilerin kurduğu makine, toprak, hazır giyim ve bisküvi fabrikaları da katılınca Eskişehir tam bir sanayi kenti oluyor.

Bu durumun istatistiklere yansımasında ise bazı sıkıntılar söz konusu. İş Bankası tarafından 2013 yılında hazırlanan "İllerin Fi-

nansal Gelişmişlik Endeksi"nde Eskişehir 19'uncu sırada yer alırken endeksin finansal veriler hariç tutularak oluşturulan modelinde 8'inci sıraya yükseliyor. Bu husus, bir boyutuyla ekonomik gelişmişliğinin finansal gelişmişliğe tam olarak yansımamış olmasının sonucu. Diğer yandan, Eskişehir'in de dahil olduğu TR41 Bölgesi'ndeki firmaların birçoğunun kanuni merkezlerinin bölge dışında olması, ekonomik göstergelere olumlu yansıyan faaliyetlerin finansal gelişmişliğe katkısının düşük olmasına neden olmakta.[10] Benzer bir tablo vergi noktasında da gözlenmekte. Gelir İdaresi Başkanlığı'nın 2018 yılı Bütçe Gelirleri'ne dair verilerine bakıldığında Eskişehir 22'nci sırada yer alıyor.[11] Detaylar ya da mazeret ne olursa olsun, sosyal yaşam, sürdürülebilirlik ve çevre gibi alanlardaki kadar parlak olmasa da Eskişehir örneğinde ekonomik ve finansal gelişmişlik düzeyi önem taşıyor. 2018 yılında Eskişehir'e bağlı firmalar tarafından 918.391.260 dolarlık ithalat yapılıyor ve bu tutarla kent ülkede 17'nci sıraya yerleşiyor. İhracat konusundaki 1.060.819.637 dolarlık kapasite ise kenti listede ancak Türkiye 17'nciliğine yükseltebiliyor.[12]

2017 yılı verileri uyarınca Eskişehir'de gayri safi hasılanın sektörel dağılımına bakıldığında hizmet %45,7, sanayi %36,6 ve tarım %6,3'lük bir orana sahip.[13] Kentte işsizlik oranının 2013 yılı itibarıyla %8,5'te kalması, ülke geneli açısından oldukça olumlu bir konuma karşılık gelse de, 2017 yılında bu oran 9,8'e çıkıyor. Her ne kadar işsizlik oranı artsa da, Eskişehir Türkiye ortalamasının altında kalarak, bu alanda da öne çıkmayı başarıyor. İstihdam edilenlerin oranı ise %46,7'ye yaklaşıyor. Burada sanayi sektörü, bir yandan tarihsel geçmişi boyunca önem taşıyan boyutları, diğer yandan küreselleşme süreci ve teknolojik gelişimle uyum sağlama konusundaki çabaları ile dikkat çekiyor. Ülkedeki toplam sanayi işletmeleri içerisinde %0,8'lik bir orana sahip olan Eskişehir sanayisi, kentin bugünü ve geleceği açısından kritik bir eşikte bulunuyor.

Türkiye'nin en büyük 500 sanayi kuruluşları listesinde Eskişehir, 2017 yılı itibarıyla 12 firma tarafından temsil ediliyor. Bu firmalar arasında Eti 23'üncü, TUSAŞ Motor 110'uncu, Paşabahçe Cam 178'inci, Sarar Giyim 233'üncü, Peyman Kuruyemiş 252'nci, Mo-

TABLO: ESKİŞEHİR'DE AR-GE MERKEZLERİNİN SEKTÖREL DAĞILIMI[23]

Sıra	Sektör	
1.	Havacılık	2
2.	Makine ve Teçhizat İmalatı	5
3.	Dayanıklı Tüketim Malları	2
4.	Gıda	1
5.	Otomotiv	1
6.	Elektrik-Elektronik	1

dern Oluklu Mukavva 177'nci, Demirer Kablo Tesisleri 253'üncü, Tam Gıda 340'ıncı ve Alp Havacılık 470'inci sırada geliyor.[14] Diğer yandan TOBB'un 2012 yılında yeni girişimci çıkarmada iller bazında yaptığı listede Eskişehir, Ankara ve İstanbul'un ardından 3'üncü sırada geliyor.[15] Bu niteliği, Eskişehir merkezli firmaların Türkiye'nin en hızlı büyüyen şirketleri listelerinde de her zaman yer bulmasına olanak tanıyor.

Eskişehir'de OSB'ler, nicelik ve nitelik açısından farklı manzaralar sunuyor. Kentteki üç organize sanayi bölgesinden ilk ve faal olan tek örnek Eskişehir OSB. 1969 yılında hizmete giren ve 2980 hektarlık alanıyla Türkiye'nin en büyük Organize Sanayi Bölgesi olan Eskişehir OSB, yukarıda da değinildiği üzere çevre duyarlılığı ve teknolojik gelişmişliği ile dikkat çekmekte. Ancak kentteki diğer OSB'ler olan Beylikova Besi OSB ile Sivrihisar OSB henüz faaliyet geçmiş değil. TR41 kapsamındaki illerden Bursa'da 13 ve Bilecik'te 6 OSB bulunurken, Eskişehir'in biri faal olmak üzere 3 OSB'ye sahip olması ise olumsuz bir boyut olarak değerlendirilebilir.

İşletme sayısına göre yoğunlaşan sektörlere bakıldığında Eskişehir'de gıda sektörü %24,6 ile öne çıkıyor. Makine-metal, madencilik-taş ocakçılığı ve mobilya sektörleri ise yine önde gelen sektörleri oluşturuyor. Bu durum, istihdamın yoğunlaştığı sektörlerde de yineleniyor; metal, gıda, mineral ürünler, elektrikli teçhizat ve giyim sektörleri toplam istihdamın %60,6'sını oluşturuyor.[16]

Metal makine ve imalat sektörünün Eskişehir sanayisinin omur-

gası olarak tanımlanması yanlış olmayacaktır. Yaklaşık 20.000'e yakın kişinin istihdam edildiği sektör, ülke geneli toplam istihdamının %9,5'ini tek başına karşılıyor. Ayrıca uluslararası alanda da bilinirlik sahibi ve ihracatta da önemli bir pay sunuyor. TEI, ALP Avitation, Coşkunöz gibi uluslararası öneme sahip ana sanayi firmalarının yer aldığı Eskişehir, Arçelik özelinde beyaz eşya üretimi noktasında da dikkat çekiyor.[17] Üstelik makine ve imalat sektörü, bu sektöre tedarik sağlama doğrultusunda önemli bir yan sanayi potansiyeline de kaynaklık ediyor.[18]

Eskişehir özelinde geçmişin birikimiyle kendi geleneğini oluşturmuş sektörler olarak, raylı sistemler ve havacılık sektörlerine de mutlaka değinilmesi gerekiyor. Raylı sistemler kentte 1894 yılında Almanlar tarafından ilk demiryolu atölyesinin kurulmasına kadar uzanan bir geçmişe sahip ve bugün de ülke çapında öncelikli örneği oluşturuyor. Gerek kamu gerekse özel sektör firmalarının faaliyet gösterdiği alanın merkezinde ise stratejik önemdeki Türkiye Lokomotif ve Motor Sanayi (TÜLOMSAŞ) yer almakta. 500 bin metrekarelik bir yerleşim alanındaki kuruluş, Avrupa standartlarında lokomotif üretiminde bulunurken, kendisine dönük tedarikçi firmalar ile birlikte bu sektördeki ülke çapındaki istihdamın %17'sine kaynaklık ediyor.[19] Diğer yandan Hasanbey Lojistik Köyü ile Ulusal Raylı Sistemler Test Merkezi'nin üniversiteyle işbirliği halinde kuruluş çalışmaları devam ediyor. Test Merkezi tamamlandığında Eskişehir'in ilk olma vasfını taşıdığı konulara bir yenisini daha ekleyecek ve gerekli test ve sertifikasyonları sağlayabilecek Avrasya'daki ilk merkez olacak.[20]

Eskişehir savunma ve havacılık alanında TEI, Alp Havacılık, Savronik ve Atard gibi önemli kuruluşlara evsahipliği yapıyor. Diğer yandan Hava Kuvvetleri Komutanlığı Karargahı'nın bu şehirde oluşu, ilerleyen dönemde savaş uçağı üretiminin de doğrudan Eskişehir'de gerçekleştirilmesine dair projeleri ortaya çıkarıyor. Ayrıca kentte uluslararası standartlarda parçanın üretebildiği yan sanayi sektörü de önemli katkılar sunuyor.

Taşıdığı öneme karşın havacılık ve raylı taşımacılık sektörlerinde 2007-11 döneminde önemli ölçüde istihdam kaybı yaşanması ise

dikkat çekici bir durum. Yapılan analizlerde ilgili dönemde sektör istihdamında 1500'ün üzerinde bir azalış yaşandığı ortaya çıkarken, azalış sektörde faaliyet gösteren firma sayısında da kendini gösteriyor. 2007 yılında 18 olan firma sayısı 2011 yılında 14'e düşüyor.[21] Gerek bu olumsuzluğu gidermek gerekse ilgili sektörleri daha da geliştirmek noktasında ise, kümelenme çabalarının ön plana çıktığı gözleniyor. Raylı sistemler ve havacılık sektörlerinin dahil olduğu imalat alanında kentin, ülke geneline kıyasla ciddi bir uzmanlaşma derecesine sahip olması bu alana dönük kümelenme çalışmalarını karşımıza çıkarıyor. Eskişehir merkez olmak üzere, 2011 yılında TÜLOMSAŞ önderliğinde Eskişehir Raylı Sistemler Kümelenmesi Derneği kuruluyor. İşbirliği ve paylaşımın artırılmasını, bilginin paylaşılarak etkin bir şekilde kullanılmasını, yeni projelerin üretilerek yeni pazarların bulunmasını; bu sayede başta Eskişehir olmak üzere bölgenin demiryolu araçları üretim ve servis merkezi olmasını amaçlayan kümede birçok sektörden firma yer alıyor.[22] Eskişehir Havacılık Kümelenmesi Derneği ise, İzmir ve Ankara'dan sonra bu alandaki üçüncü girişim olarak dikkat çekiyor. Diğer örneklerin kurumsallaşma ve firmalar arası işbirliği süreçlerini daha erken tamamlamış olmaları, Eskişehir adına kuşkusuz ki dezavantaj oluşturuyor. Ancak kentin havacılık sektörü potansiyelinin, kümenin rekabet gücünün artırılmasında etki yapması umuluyor. Ayrıca, Eskişehir'in Havacılık, makine ve teçhizat sektörlerinde Ar-Ge merkezlerine sahip olması, kenti ayrı bir noktaya taşımaktadır.

Seramik üretimi Eskişehir adına önemli ve kümelenme çalışmalarının da odağına aldığı bir diğer alan. Seranit, Yurtbay, Eczacıbaşı ve Lapino gibi firmalar dünya çapında ün sahibi ve Eskişehir'in Türkiye genelindeki seramik üretiminin yaklaşık %20'sini elinde bulundurmasını sağlıyorlar. Anadolu Üniversitesi bünyesinde faaliyet gösteren Seramik Araştırmaları Merkezi de üniversite-sanayi işbirliğinin başarılı bir örneğini oluşturuyor. Diğer yandan 2010 yılında faaliyete geçen Eskişehir-Bilecik-Kütahya Seramik İş Kümesi bünyesinde otuza yakın firma bulunuyor. Bu niteliğiyle de Eskişehir adına, kümelenme çabalarında en çok mesafenin kaydedildiği örneği oluşturuyor.[24] Eskişehir'in tek başına toprak ve seramik sek-

töründeki üretim oranı 2015 yılı itibarıyla %7,7 ile önemli bir yer tutuyor.[25]

Eskişehir son dönemlerde, özellikle yerel elitlerin bu alana atfettikleri önem çerçevesinde "ileri teknoloji alanı"nda söz sahibi olmak için çaba harcıyor. Eskişehir'den %15'in üzerinde ileri teknoloji ihraç edilirken bu, ülke ortalamasının çok üzerinde bir orana karşılık geliyor.[26] Eskişehir Ticaret Odası Başkanı Metin Güler' in bilgi temelli teknoloji ve sanayiye ağırlık verilmesine dair vurgusu, bu çabanın bir uzantısı. Güler, Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı (BEBKA) özelinde ihracatın %33'ünün ileri teknoloji sanayi ürünlerinin imalatında olduğunu söylerken, 2023 hedeflerine ulaşmak için mevcut ihracatın 3-5 kat artması gerektiğini, bu noktada da ihtisas organize bölgelerinin kuruluşunun gereğine temas ediyor.[27]

Eskişehir ekonomisinde sanayi geçmişten bu yana temel itici gücü oluştururken, ticari canlılık ve şehrin tarihsel olarak sahip olduğu ticaret potansiyeli önemi gittikçe artan bir alan. Kent, tarihte kervan yollarının kavşak noktalarından biri olarak hep önemli bir ticaret merkezi olmuş. Günümüzde ise ulaşım alanındaki gelişim ve iyileştirmeler, kentin önemli sektörlerinden biri olan ticaret için de yeni fırsatlar doğuruyor. Bugün ticari hayatının canlılığı ile Eskişehir, İç Batı Anadolu'nun ticaret merkezi olarak anılıyor. İlde şehirleşmenin yüksek oluşu nedeniyle, ticaret kent merkezinde yoğunlaşıyor. Son yıllarda sanayileşmenin büyük bir gelişme göstermesiyle artan istihdamın ve ulaşım kolaylığının, ticari hayata da olumlu etkiler yaptığı görülüyor.[28] TESK'in 2019 yılı ocak ayı sonu rakamları uyarınca Eskişehir'deki esnaf sayısı 16.525, işyeri sayısı 17.926 ve oda sayısı 34 olarak karşımıza çıkıyor. Şehirlerdeki esnaf sayısına göre yapılan değerlendirmelerde Eskişehir, Türkiye genelinde 32'nci sırada yer alıyor.[29]

İlk bakışta turizm, Eskişehir adına önemli katkılar sunacak bir alan olarak görülmese de, özellikle son yıllardaki gelişmeler bu izlenimin aksini ortaya çıkarıyor. Tesislere geliş sayılarının düşüklüğü ya da yabancı turist ağırlığını bizzat bu şehirden göçmüş olan gurbetçilerin oluşturması, kuşkusuz olumsuz vasıflar. Ancak sahip

olduğu üniversitelerin sunduğu olanaklar, şehrin önemli bir tarihsel mirasa evsahipliği yapması, kentte müzelerin kurulmasının ve geliştirilmesinin doğrudan teşvik edilmesi kentin potansiyeline dair önemli ipuçları veriyor. Kültür ve Turizm Bakanlığı 2017 yılı verileri uyarınca 25 müze, 569 tescilli sit alanı,[30] 1583 tescilli taşınmaz kültür ve tabiat varlığının[31] bulunduğu kentin hızlı tren güzergâhında yer alışı, İstanbul ve Ankara gibi şehirlerden günübirlik ziyaretçileri çekebilmesine olanak tanıyor. Eskişehir'in son yıllarda giderek yaygınlaşan olumlu imajı ile sosyal hayat ve olanakları üzerinden oluşan merak ise, bahsedilen günübirlik ziyaretlerin arka planında önemli bir pekiştirici oluyor.

Ekonomik Dinamizmden Yerel Elitlerin Katkısına: Mekânın Zenginliği

Eskişehir, sanayileşmesini ve buna bağlı olarak modernleşmesini çok erken dönemlerde gerçekleştirmiş az sayıdaki Anadolu kentlerinden birisi. Marmara, Ege, Karadeniz ve İç Anadolu bölgelerinin birleşme noktasında, İç ve Batı Anadolu'nun kavşak noktalarından biri olan Eskişehir, binlerce yıllık tarihinin getirdiği kültürel, sosyal ve ekonomik birikimin de etkisiyle, bölgenin en dinamik merkezlerinden biri. Coğrafi konumunun yarattığı avantaj ile Eskişehir, tarih boyunca Anadolu'nun Batıya açılan kapısı olma işlevini taşıyor. Zira Bursa, Kocaeli ve İstanbul gibi kentlere olan yakınlığı Eskişehir için önemli avantaj. Kentin bu stratejik konumu, ulaşım ve taşıma yönünden önemine eşlik ediyor. Demiryolu ve karayollarının kavşağında olması, tarımda ve sanayideki gelişmeler ile yeraltı kaynaklarının zenginliği, Eskişehir'i ekonomik sanayi ve ticaret bakımdan önemli bir merkez haline getiriyor.[32]

Anadolu'nun ekonomik açıdan gelişim gösteren kentlerinin genel özelliği ve eksikliği, bu alandaki dinamizmin kentsel yaşam kalitesine ve birlikte yaşama kültürüne pozitif bir katkısının olmaması. Ancak Eskişehir, ülke için genellik arz eden bu durumun en önemli istisnası oluşuyla dikkat çekmekte. Diğer bir deyişle Eskişehir, ser-

maye ile mekân arasında tam anlamıyla diyalektik bir ilişkinin bulunduğu belki de yegâne örnek durumunda. Bu durumun ortaya çıkışı öncelikli olarak kentin yönetim tarzı ve yerel elitlerinin karakteristikleri ile açıklanabilir. Kent yöneticileri, kentsel politikaların yönlendiricileri, kentsel koalisyonların yapısı ve yerel yönetimin merkezle olan ilişkisinin niteliği, Eskişehir'in farklılaşmasında önemli bir rol oynuyor.[33] Büyükşehir Belediyesi'nin ve Başkan Yılmaz Büyükerşen'in kişisel vasıfları ve siyasal yaşamdaki özgün konumunun kente katkıları, Anadolu Üniversitesi'nin ve ardından Osmangazi Üniversitesi'nin şehir ile olan ilişkisi ve kentte genç nüfusun ağırlığı, Sanayi ve Ticaret Odalarının faaliyet alanı bakımından Türkiye çapında emsali olmayan firmaları kapsayışı, kentsel yaşam ve dönüşüme alışılmadık bir görünüm sağlıyor. Bunlara kentin ulaşım açısından önemli bir geçiş noktası üzerine bulunması, tarih boyunca göç alan bir kent oluşunun yarattığı heterojen nüfusun bir zenginlik haline dönüşmesi, sanayi ve ticaretin gelişmişliğinin göç yoluyla gelmeye devam eden nüfusu istihdam edebiliyor oluşu ve başta Porsuk Çayı olmak üzere, kentin coğrafi ve doğal güzelliklerinin kent imajına katkısı eklendiğinde, Eskişehir'i öne çıkaran ayırt edici faktörler tamamlanıyor.

2000'li yıllarla birlikte ortaya çıkan kapsamlı dönüşümün 1999 yılında Belediye Başkanı seçilen Yılmaz Büyükerşen'den bağımsız olarak ele alınması mümkün görünmüyor. Büyükerşen, kentsel kalkınma ve dönüşüm açısından kritik bir faktör olan kentsel arabulucu rolünü başarıyla üstlenmesi ile dikkat çekiyor. Geçmişte Anadolu Üniversitesi Rektörlüğü de yapmış olan Büyükerşen, belediye başkanlığı görevine de üniversitesinin kent yaşamı açısından öneminin bilincinde başlıyor. Başkanlığının onuncu yılına gelindiğinde ise, en büyük başarısını "Eskişehir'in halet- i ruhiyesini değiştirmek" olarak tanımlıyor.[34] Bu süre boyunca Eskişehir'in "yeniden geleceğe güvenle bakan, Eskişehirli olmaktan gurur duyan insanların şehri haline geldiği" vurgusu, öznel bir değerlendirmeden ziyade dışarıdan bakıldığında da gerçekçi bir tespit oluyor. Üstelik tüm bu süreç, belediye başkanının parti aidiyetinin ikinci plana atıldığı seçim sonuçları ile tekrarlanıyor. 2004 yerel seçimlerinden itibaren, Anado-

lu'nun gelişim gösteren illerinin hemen hepsinde geçerli olan siyasi iktidar ile belediyelerin aynı siyasal partiden olması durumuna Eskişehir'de rastlanmıyor. Daha önemlisi Eskişehir'de Adalet ve Kalkınma Partisi 2007, 2011 ve 2015 genel seçimlerinde birinci gelmesine rağmen yerel seçimlerde oy verme davranışları farklılaşıyor. Bu bakımdan Yavuz Donat'ın altını çizdiği üzere, "Eskişehirli'nin AK Parti ile sorunu yok" ancak konu büyükşehir belediye başkanlığına gelince durum değişiyor ve seçmenler "ille de Büyükerşen" diyor.[35] Geldiğimiz noktada Büyükerşen ile Eskişehir özdeşlemiş durumda. Büyükerşen'in 31 Mart yerel seçimlerinde 5. kez seçilmesi de bunu destekliyor. Öyle ki Büyükşehir Belediyesi Faaliyet Raporu'nda Eskişehir'in güçlü yönlerinden biri olarak "vizyoner ve sadece Eskişehir değil, Türkiye genelinde takdir gören bir başkana sahip olması" vurgulanıyor.[36] Fakat bu olumlu tablo aynı zamanda önemli bir sorunu da barındırıyor: Eskişehir'in yükseliş öyküsünün Büyükerşen sonrasında nasıl bir yön izleyeceği. Farklı seçim dönemlerinde Büyükerşen'in ismi Eskişehir sınırlarını sıkça aşıyor. Mensubu bulunduğu Cumhuriyet Halk Partisi'nin son cumhurbaşkanlığı seçimi öncesindeki adaylarından biri olarak telaffuz edilmesi bunlardan yalnızca biri.[37] Dolayısıyla çeşitli nedenlerle Büyükerşen'in belediye başkanlığından ayrılmasının kentsel hayata nasıl bir etkisinin olacağını kestirmek çok kolay gözükmüyor.

Bu durumu Eskişehir adına kayıp olmaktan çıkarabilecek bir faktör ise kentsel koalisyonun diğer aktörlerinin de son yıllarda gerçekleşen dönüşümü bütünüyle benimsemiş olmaları. Örneğin Büyükerşen'in rektörlük görevinden ayrılmasının üzerinden uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen kent ile üniversite arasındaki işbirliğine atfedilen önem, isimlerden bağımsız bir biçimde geçerliliğini koruyor. Eskişehir eski Valisi Güngör Azim Tuna'ya göre üniversiteler kentin hem sanayisine hem de kültür ve sanatına hem de basın ve iletişim alanındaki gelişimine önemli katkı sağlıyor.[38] Anadolu Üniversitesi eski Rektörü Naci Gündoğdu da, şehrinin sorunlarını çözemeyen bir üniversitenin ülkesinin sorunlarını çözmesinin mümkün olmayacağını vurgularken,[39] kentsel koalisyonun en önemli paydaşlarından birinin üniversite olduğunu yinelemiş oluyor. 2017

yılı itibarıyla Anadolu Üniversitesi "Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi"nde 19'uncu sırada yer alıyor. Bu konum Anadolu Üniversitesi'ni İstanbul, Ankara ve İzmir dışındaki az sayıdaki okuldan biri yaparken, girişimcilik ve yenilikçilik vasıflarının son kertede bulunduğu kente bir katkı sunduğunun da gözden kaçırılmaması gerekiyor. Üniversiteler, kentin ekonomik boyutuna sanayi ve ticaret sektörü ile kurulan işbirliği üzerinden bu katkılarda bulunabiliyor. 1998 yılında faaliyete geçen Seramik Araştırmaları Merkezi, 2013 yılında Anadolu Üniversitesi Ar-Ge ve İnovasyon Koordinasyon olarak faaliyete geçen ARİNKOM ve ANATEK ile Eskişehir Teknoloji Geliştirme Bölgesi gibi örnekler, işbirliğinin kurumsal çıktıları olarak dikkat çekiyor. Diğer yandan şehirdeki iki üniversitenin toplam öğrenci sayısı 57.500'e yaklaşmış durumda ve anılan genç nüfus gerek ekonomik gerekse sosyal yaşam açısından kente muazzam bir hareketlilik kazandırıyor.

Yerel elitlerin önemi kadar, elitlerin cinsiyetleri bakımından da kentte olumlu bir tablonun bulunduğuna burada değinmek gerekiyor. Öyle ki Eskişehir, sosyoekonomik gelişmişlik konusundaki konumu ile toplumsal cinsiyet eşitliği bakımından bulunduğu konumu örtüşen ve her ikisinde de kendisine üstlerde yer bulan ender örneklerden birini oluşturuyor. Eskişehir, 2018 tarihli "Karşılaştırmalarla 81 İl İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Kamesi"nde kadın ile erkek arasındaki eşitsizliklerin en az olduğu iller arasında yer alarak 6'ncı sırada bulunuyor.[40] Erkeklerle kıyas yapılmaksızın kadınların etkinliği üzerinden oluşturulan listede ise kent, kadınların "en güçlü" olduğu 5'inci şehir konumunda. Yine buna bağlı olarak Eskişehir eşitsizliğin en düşük olduğu illerden biri ve sıralamada 5'inci.[41] Eskişehir'in genel sıralamalar dışında doğrudan zirveye yerleştiği konu başlıkları da var. Örneğin, kadının karar alma mekanizmaları ve istihdam konularında en iyi durumda olduğu illerin zirvesinde Eskişehir bulunuyor. Eskişehir'de yerel yönetim konusu çoğu kez Büyükerşen'in şahsıyla özdeşleşse de, kadınların sahip olduğu rolün de altının çizilmesi gerekiyor. Belediyelerde kadın çalışan oranının düşüklüğü ülke genelinde olumsuz bir tablo oluşturuyor. Eskişehir Büyükşehir Belediyesi'nde kadın çalışan oranının %27,4 oluşu,

kenti bu alanda ülke genelinde 3'üncü sıraya yerleştiriyor.[42] 2018 yılında TÜİK tarafından açıklanan istatistiklere göre ise kentte yaşayan kadın sayısı erkek sayısından fazla. Kent bu konuda da yine Türkiye ortalamasından farklı bir yerde durarak kendine has bir özellik sergiliyor. Eskişehir'in 2018 verilerine göre 871.187 olan genel nüfusunun 434.112'si erkek, 471.075'i kadın.[43]

Sermaye-mekân diyalektiğinin önemli bir parçası olan sanayi sektörü yaşam kalitesi noktasında Eskişehir'in olumlu imajına yaptığı katkıyla da dikkat çekiyor. Eskişehir Organize Sanayi Bölgesi, üretim miktarı ya da ihracat-ithalat tutarları dışında, yakın geçmişte "en çevreci sanayi bölgesi" ve "en yönlendirici yatırımcı" gibi ödüllere layık görülüyor.[44] Ayrıca 2011 tarihli "Türkiye'nin Şehirleri Sürdürülebilirlik Araştırması"nın iş dünyasından aktörler üzerine odaklanan kısmı, müteşebbislerin ekonomik olgular dışında kent kimliğini de ne ölçüde önemsediklerini gösteriyor. "Bu ilde iş yapmaktan ne derece memnunsunuz" sorusuna verilen olumlu yanıt bakımından oluşan listede Eskişehir 4'üncü, "iliniz sizce ne derece planlı gelişiyor" sorusuna verilen olumlu yanıt bakımından ise 3'üncü sırada geliyor.[45] İşinsanlarının değerlendirmeleri neticesinde Eskişehir sosyal performans, sürdürülebilirlik ve yaşam kalitesi başlıklarında ise ülke çapında ilk sıraya yerleşiyor.[46]

Eskişehir'in, tarihinin her döneminde göç alışı, önemli mekânsal karakteristiklerinden olurken, göçle gelen nüfusun istihdamı, sermaye-mekân ilişkisine de tesir ediyor. Dünya Bankası'nın Türkiye'ye ilişkin bir değerlendirmesinde Türkiye'yi diğer gelişmekte olan ülkelerden ayıran özellikleri arasında kırsal alanlardan kentsel alanlara göçe eşlik eden yığın ekonomilerinin faydalarından yararlanma yeteneği zikrediliyor.[47] Kuşkusuz kırsaldan kente hareketlilik Türkiye'nin birçok farklı noktasında gözlenmekte olan bir durum. Bunun ekonomik açıdan bir başarıya dönüştürülebilmesinden bahsedildiğinde ise, Eskişehir'in müstesna bir konumda olduğu söylenebiliyor. Keza önemli bir geçmişe ve gelişme potansiyeline sahip olan sanayi altyapısı ile kent, gelen nüfusu sağlıklı bir şekilde üretim sürecinin parçası haline getirebiliyor.

Türkiye'de 2000'li yıllardan beri hemen her ilde en az bir üni-

versite bulunuyor. Teşvik sisteminde yapılan değişiklikler ile Anadolu'da farklı kentler yatırımcılar açısından cazip bir hal alabiliyor. Tramvay ve metro aracılığıyla toplu ulaşım seçenekleri, çoğu kentte artırılmaya çalışılıyor. Eskişehir ise, tüm bu konularda çok daha önceden ulaştığı zirvenin tadını çıkarmaya devam ediyor. Hatta Dünya Bankası tarafından kent, şehir içi ulaşımda çoklu teknoloji seçeneklerinin değerlendirildiği istisnai bir örnek olarak sunuluyor.[48] Bir yönüyle ulaşılması gereken bir hedef niteliği taşırken, birçok mukayesede İstanbul, Ankara ve Bursa gibi illerin önüne geçiyor. Eskişehir'in cazibesi gölgelenecek gibi değil ve mevcut durumda kentin ulusal ve hatta uluslararası kamuoyundaki imajıyla rekabet edecek bir alternatif görünmüyor. Bu durumun ortaya çıkışında gözlenebileceği üzere sermaye-mekân diyalektiğinin yerel otoritelerin de katkısı ile aldığı biçim doğrudan etkili. Belki de bundan çok daha önemli olan bir vasfı ise, kentte birlikte yaşama kültürünün gelişmişliği oluşturuyor. Bu gelişmişlik yaşam kalitesine ve sosyal hayata doğrudan katkı yaparken Eskişehir'in Anadolu'nun ekonomik açıdan parlak başka kentlerinden olan bir diğer farkını da ortaya koyuyor. Eskişehir Ticaret Odası'nın önceki başkanlarından Cemalettin Sarar'ın ifadesiyle Eskişehir'de diğer Anadolu şehirlerindeki muhafazakâr geleneğe rastlamak çok mümkün olmuyor ve şehir çok-kültürlü bir yaşama olanak sağlıyor.[49]

Göçmen Kenti, Öğrenci Kenti, Yaşanılacak Kent

2018 yılı verileri uyarınca Eskişehir'in nüfusu bir önceki yıla göre 10.567 artarak 871.187 oldu ve bu durumun üzerinde kısaca durmak gerekiyor. Yığın ekonomilerinin gelişiminde kentsel yoğunluk önemli bir faktör niteliği taşırken, Türkiye'deki büyükşehirler kentsel yoğunluk bakımından dünyadaki muadillerine nazaran çok daha yoğun bir nüfusu barındırmaktalar.[50] Eskişehir'in ise bu konuda oldukça önemli bir istisna teşkil ettiği gözleniyor. Keza kent, nüfus büyüklüğü bakımından benzer şehirlerin uluslararası ortalamasın-

dan biraz daha düşük bir yoğunluğa sahip.[51]

Toplam doğurganlık hızı Türkiye ortalamasının altında olsa da kentin nüfusunu artıran net göç hızının pozitif değeri oluyor. 2013-14 yıllarında binde 9,8 olan net göç hızı, 2015-16'da %13 oranına yükselerek İç Anadolu'nun çekim merkezi olma konumunu koruyor. Kentteki göç hareketliliğine bakıldığında yoğunluk bakımından sırasıyla Afyon, Bursa, Kütahya, Antalya, Bilecik, Konya, Balıkesir, Kocaeli ve Şanlıurfa'dan göç alındığı gözleniyor.[52] Fakat tüm bu karmaşık gruplar, birçok Anadolu şeklinden farklı olarak kentin nüfus yapısının ayırt edici faktörlerini geri plana itemiyor. Bilakis göçle gelenin toplumsal uyumunun kolaylığı bağlamında Eskişehir avantajlı bir konumda bulunuyor.

Bu kolaylığın ortaya çıkışının birden çok nedeni var. Öncelikle Eskişehir'in tarihi bir şekilde göç hareketleri ile iç içe. Kuşkusuz 19. yüzyılın başında savaş koşulları nedeniyle Kafkaslar'dan ve Balkanlar'dan gelen muhacirlerin Eskişehir'e yerleşmeleri önemli bir süreç. Ancak şehrin kadim halkı olan Türkmenler ile Cumhuriyet'in hemen öncesinde gelen etnik grupların bütünleşmesinde ciddi sorunlar yaşanmıyor. Burada ise kentin daha eski dönemlere uzanan tarihinden ilham almak mümkün görünüyor. Keza Eskişehir, çok daha erken dönemlerde Evliya Çelebi'nin "halkı gurbetten gelenlere dost kimselerdir" övgüsüne mazhar olmuş bir şehir.[53] Dolayısıyla gelen nüfusun farklı âdetleri, ilişki biçimleri ve yemek kültürü, kentle harmanlanarak bizzat kenti zenginleştiriyor. Eskişehir bu yolla Anadolu'nun genelindeki tekdüzelikten kurtularak çok-kültürlü ve renkli bir karakter kazanıyor. Dolayısıyla kentin bugünkü cazibesi ve önemini güncel gelişmeler kadar, yerleşmiş bir "birlikte yaşam" geleneği ile açıklamak mümkün.

Kuşkusuz nüfus yapısının özellikle göç vb. nedenlerle heterojen bir nitelik taşıdığı örneklerde birlikte yaşam olgusu, hayati bir nitelik kazanıyor. Keza çoğunlukla azınlığın ilişkisinde farklılıkların yol açacağı etki, ancak saygı ve ortak yaşam iradesi ile pozitife dönüşüyor ve hatta bir zenginlik halini alıyor. Bu konudaki odak noktasını ise, göç alan kentin kendi tarihsel geçmişi ve yerli nüfusunun konuya bakışı oluşturuyor. İşte Eskişehir'i Anadolu'nun göç alan

birçok şehrinden farklı kılan, bu konudaki olumlu konumu oluyor.

Eskişehir göç almış ve farklı şehirlerden halen almakta olan bir kent olarak kozmopolit bir sosyal ve kültürel yapıya sahip. Farklılıkların bütünleşmesi kent için doğrudan bir zenginlik yaratırken bu, yerli olan ile göçle gelenin kaynaşmasıyla mümkün oluyor. "Manav" olarak adlandırılan yerli gruplar ile göçmenler arasında kurulan aile ve akrabalık bağları ile kimlik konusunda, Eskişehir'in ortak payda olduğu bir sentez oluşuyor. Manavlığın, Çerkezliğin ya da muhacirliğin birbirine karıştığı ortamda "Eskişehirli olmak" önemli bir aidiyet halini alıyor.[54]

Yılmaz Büyükerşen'e göre Eskişehirlilik, kente dışardan gelenlerin katkısıyla şekillenen bir niteliği haiz. Ona göre bir kentin göç alması, göç edenlerin potansiyelinden yararlanıldığı ve göçün heyecan ve dinamizminin iyi yönetildiği takdirde zaten bir kazanım niteliğinde. Bir yandan farklılıklara açıklık, birlikte uyum içinde yaşama ve hoşgörü geleneği kent kimliğinin parçasını oluşturuyor. Diğer yandan göçle gelenlerin özellikle ekonomik alanda yönetimleri sağlandığında bir arada olma çabası sağlamlaşıyor.[55]

Eskişehir bir yönüyle göçmen kültürünün sosyal hayatın hemen her alanında kendisini hissettirdiği bir kent. Bu durum, sivil toplum örgütlerinden siyasal davranışlara kadar kendisini gösterirken, göçmen kimliği ile kent kimliği arasında bir bağ da sağlıyor. Örneğin, 2011 genel seçimlerinde Eskişehir'den seçilen altı milletvekilinin tamamının göçmen ya da Eskişehir dışında bir ilin nüfusuna kayıtlı olması, farklılıkların temsil mekanizmasında da kendisini gösterdiğinin bir yansıması.[56] Üstelik bu durum yalnız siyasal alandan da ibaret değil. Kentteki gündelik yaşamın en önemli parçalarından üniversite öğrencileri bağlamında da olumlu bir tablodan bahsetmek zaruri. Anadolu Üniversitesi Öğretim Görevlisi Cemalettin Taşçı'nın ifadesiyle Eskişehir dışarıdan gelene dostça davranılan bir yer.[57] Üniversite nedeniyle farklı Anadolu şehirlerinden birçok gencin şehre gelmesi, dışarıdan gelene yabancı gözüyle bakılmaması pratiğini geliştirirken, Eskişehir'i İzmir ile birlikte "nerelisin?" sorusunun sorulmadığı birkaç şehir arasına sokuyor. Ayrıca hoşgörülü ve çok-kültürlü ilişki biçimleri, Eskişehir'i Avrupalı kılan vasıflar ola-

rak da görülüyor. Savaş M. Özaydemir kentteki hoşgörüden bahsederken "Avrupai" olmak ve "Avrupalı olmak" kavramlarını kullanıyor ve bu yolla kentin Avrupa'ya dönük yüzünü yansıtıyor.[58]

Birlikteliğin gelişimini kolaylaştıran faktörlerin başında sosyal hayatın sunduğu olanaklar geliyor. Eskişehir'in demografik ve sosyo-kültürel özellikleri, kentsel dokusunda yansımalarda bulunurken, birlikte yaşama ve farklılıkların aynı kentsel mekânda barınabilmesine katkı yapıyor. Burada ilk olarak kentleşme oranının yüksekliğinin belirleyiciliğinden bahsedilebilir. 2012 yılında kabul edilen "Bütünşehir Kanunu" ile Eskişehir'in de nüfusunun tamamı istatistiki açıdan kentli olarak nitelendiriliyor. Yüzde 13 net göç hızı oranına sahip[59] Eskişehir istatistik konusundaki dönüşümlerden bağımsız ve fiili olarak kentleşmiş bir yer. Kentleşme ise, öncelikli olarak eğitim alanında olumlu yansımalar yaratıyor. Eskişehir'de 15 yaş üstü okuma yazma bilenlerin oranı %97,3 ve Türkiye ortalamasının üzerinde seyrediyor.[60] Ayrıca net okullaşma oranının %99,31 olduğu ilkokullarda öğretmen başına 15 öğrenci düşüyor. Kent dahilindeki iki üniversitenin varlığına ek olarak şehrin ulaşım kolaylığı, yüksekokul düzeyindeki mezunların nüfusunu artırıcı bir etki yapıyor. 2017 yılı itibarıyla yüksekokul mezunlarının sayısına bakıldığında %14,55 oran ile Eskişehir ülke genelinde ikinci sırada yer alıyor.[61]

Eğitim seviyesinin yüksekliği ve genç nüfus, sosyal yaşama dair olanakları pekiştiren bir nitelik taşıyor. Bu noktada da, başta tiyatro ve müzik olmak üzere farklı sanat kolları kent kimliğinin merkezi bir öğesini oluşturuyor. Belediyenin 2011-2015 Stratejik Planı'nda "Anadolu'nun kültür ve sanat başkenti olma"yı stratejik amaçlarının ilk sırasına yerleştiren kentte, bu doğrultuda çeşitlilik arz eden bir görüntü var. Eskişehir'de tiyatro faaliyetleri çocuk tiyatrosunu da kapsayacak bir biçimde Devlet Tiyatroları ve belediyeye bağlı Şehir Tiyatroları çatısı altında gerçekleşmekte. Eskişehir'de 2001 yılında kurulan Büyükşehir Belediyesi Şehir Tiyatroları'nda 2018 boyunca 20 farklı oyun ile 311 temsil yapıyor ve 108 bin seyirci tarafından izleniyor. Ayrıca Anadolu Üniversitesi (AÜ) Devlet Konservatuvarı bünyesinde bulunan ve 2018 yılında 25. yılını kutlayan AÜ Tiyatro

Anadolu, 4 farklı oyun ile 57 gösterim yapıyor ve 17.242 seyirciyle buluşuyor. Doluluk oranının yüzde yüzü aştığı 2018 yılında birçok gösterim kapalı gişe mutluluğunu yaşamış.[62] Büyükşehir belediye başkanı Yılmaz Büyükerşen, kendisinin en büyük sorununun "konser veya tiyatro oyunu için bilet talebi" olduğunu söylüyor.[63] Eskişehir 13 tiyatro,[64] 30 sinema salonu,[65] 11 halk kütüphanesi[66] ve 25 müze ile kültür ve sanat olarak aktif bir kent olma özelliği taşıyor. Kentte Anadolu Üniversitesi'nin üç, Büyükşehir Belediyesi'nin beş ve Odunpazarı Belediyesi'nin iki konser salonu var. Ayrıca Eskişehir'deki Büyükşehir Belediyesi Sanat ve Kültür Sarayı'nda, tiyatro oyunlarının sahnelenmesi yanında senfoni orkestrası konserleri ve opera etkinlikleri gerçekleştiriliyor.[67]Ayrıca Eskişehir, Uluslararası Çocuk Festivali'ne ve Eskişehir Festivali'ne evsahipliği yapıyor. Kentteki 2019 Opera ve Bale günlerinde izleyici sayısının 52.000'i bulduğu görülüyor. Sonuç itibarıyla Eskişehir, "günlük yaşamdaki tekdüzeliği ortadan kaldırmak amacı ile birçok seçenek sunan bir kent" olma hedefine[68] yaklaştığı ölçüde, toplumsal uyum ve bir aradalık konusunda da önemli bir mesafe kat ediyor. Keza bu uyum ve hareketlilik ile göçün sonuçları da olumlu bir biçimde tezahür ediyor. Bu olumlu tabloyu yorumlarken Büyükerşen, Eskişehir'i aldığı göçü şehirleştirebilen ve yeni imkânlar üretebilen bir kent olarak tanımlıyor. Buna bağlı olarak da yaşanabilirliği yüksek ve aynı zamanda farklılıkların yaşayabildiği bir mekân olarak niteliyor.[69]

Burada Büyükerşen'in dikkat çektiği mekânın göçle gelenleri dönüştürücü etkisi, aslında kapsamı Eskişehir'i aşan bir tartışmanın da konusu. Örneğin, İlhan Tekeli "kentlileşme" kavramının 250 yıla yayılan Batı deneyiminde ortaya çıkan bir kavram olmadığını söylerken, bunun Türkiye gibi örneklerin modernleşme deneyimiyle ilişkili olduğunu dile getiriyor. Ona göre köyden yeni bir kültür grubunun kente gelmesi ve kentte kentlileşmesinin sosyolojik olarak olanağı bulunmuyor.[70] Diğer yandan Eskişehir örneğinin bu sosyolojik sürece ve bir yönüyle başarıya en fazla yaklaşan örneklerden olduğunu söylemek mümkün görünüyor.

Diğer yandan Eskişehir'in kent yaşamının sivil toplum ve basınyayın alanlarında da olumlu sonuçlar yarattığına dikkat çekilmeli.

2018 yılı itibarıyla Eskişehir'de 1285 dernek bulunuyor ve bu derneklerin üye sayısı 68.050. Buna ek olarak kentte 31 vakıf, 35 esnaf odası, 2 sanayi ve ticaret odası, 1 ticaret borsası bulunuyor[71] ve toplam 15 bin tiraja sahip 18 gazete, 13 bin tirajlı 14 dergi çıkarılırken 18 yerel radyo, 4 de televizyon kanalı yayın yapıyor.[72]

Eskişehir'deki başlıca kentsel sorunlar ise, paradoksal biçimde kentsel yaşam ve sosyal hayatın gelişmişliği ile ilgili. Anadolu'nun ekonomik açıdan gelişmiş birçok kentinde sosyal hayatın durağanlığı önemli bir sorun teşkil ederken, Eskişehir'deki hareketliliğin gürültü kirliliği gibi bazı kentsel problemleri gündeme getirdiği gözleniyor. Kent içi ulaşımdan kaynaklanan trafik gürültüsü, demiryolu (raylı, hafif raylı, tramvay) gürültüsü, şehrin alameti farikalarından olan havacılık alanındaki faaliyetlerin yol açtığı gürültü, rekreasyon ve eğlence yerlerinden kaynaklanan gürültü ile açık hava aktivitelerinden kaynaklanan gürültü anılan kirliliğin başlıca nedenlerini oluşturuyor.[73]

Eskişehir'e dair bu olumlu manzarayı gölgeleyen bir diğer unsur, Anadolu'nun diğer gelişmiş kentlerinde de olduğu üzere, il merkezi ile ilçeler arasındaki gelişmişlik farklılığı. Çevre bağlamında atık ve atık su kirliliği gibi konular ilçelerin yaşadığı problemler arasında halen ön sırada.[74] Bu nedenle de Eskişehir'de Büyükerşen'in kent merkezine yönelik belediyecilik yaptığı ve belediye hizmetlerinin çevre ilçelerdeki dar gelirli vatandaşların yaşadığı semtlere ulaşmadığıyla ilgili serzenişler mevcut.[75] Diğer yandan geçmişte merkez ilçe statüsünde olan Tepebaşı, Odunpazarı ve Sarıcakaya dışındaki tüm ilçeler göç veriyor. Özellikle, Günyüzü, Han ve Alpu ilçelerinin nüfusundaki azalış dikkat çekici boyutlara varıyor.[76] Tabloyu daha karamsar kılan ise, bu gelişmişlik farkının kısa vadede çözümlenme olasılığının bulunmuyor oluşu. Keza Eskişehir Büyükşehir Belediyesi Stratejik Planı'nda vurgulandığı üzere, kentin başlıca zayıflığını, Büyükşehir Kanunu'ndaki değişiklik neticesinde belediyenin hizmet alanın genişlemesi ancak gelirlerinde buna uyumlu bir artışın bulunmaması oluşturuyor.[77]

Hayrettin Pınar'a göre Eskişehir'de yaşanan mucizevi bir öykü ve bunda hem orada yaşayanlar hem de ziyaretçiler için konunun

bir gönül meselesi olması doğrudan etkin. Özellikle de kent, göçle gelenleri yoksulluğa komşu ederek mahallelerine hapsedip şehirlerinden uzağa düşürmek yerine, zenginliğin paydası yapıp hemşehri haline getiren bir pratik sunuyor.[78] Ancak belediye özelinde artan sorumluluk alanı ile Büyükerşen'in vurguladığı üzere "beklentileri artan Eskişehirli" profili, bu olumlu örneğin devamlılığını kuşkulu kılabiliyor.

Sonuç

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun 1932 yılında yayımlanan *Yaban* romanı, zamansal açıdan Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde Eskişehir'e gelmek zorunda kalan bir subay gazinin yaşadıklarını anlatır. Roman, Türkiye'de Kemalist düşünün ulus kimliği, halk-aydın ikiliği ve geleneksel toplum yapısına dair görüşlerinin dile getirilmesi bağlamında önemli bir araç vazifesi görür. Diğer yandan kurgusu gereği yazar ve anlatıcının Eskişehir'e ve Eskişehirlilere bütünüyle olumsuz bir gözle bakmasına neden olur. Yapısı ve karamsar havası çerçevesinde Yakup Kadri ile Eskişehir arasındaki ilişki, bir letafetten öte nefret içerir.[79]

Yaban'ın yayımlanmasından yıllar sonra Yılmaz Özdil, kendine has ve bütünüyle öznel üslubuyla Kemalizm ve Eskişehir arasında bir kez daha bağ kurar. Ona göre Eskişehir, "Mustafa Kemal aydınlanmasının ve Nutuk'un vücut bulmuş hali"dir.[80] Özdil kadar iddialı olmasa da, eski ESO başkanı Savaş Özaydemir de kenti "huzurlu, eğlenceli, laik ve çağdaş bir kent" olarak nitelendirir. Net olan Eskişehir'in çağdaşlık, laiklik, Avrupalılık gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden beri siyasal ve düşünsel yaşamda önem taşıyan olgulara dair tartışmaya mekânsal bir boyut oluşturduğudur.

Anadolu'nun farklı kentlerinin son yıllardaki ekonomik yükselişi ve bunun farklı alanlardaki tezahürü dikkat çekici olsa da, özellikle birlikte yaşama kültürünün gelişimi ve sosyal yaşamın gelişimi noktasında yetersiz kaldığı açık. Özellikle "muhafazakârlaşmanın giderek endişe yaratan bir siyasal sorun olduğu göz önüne alındı-

ğında Eskişehir, somut ve sembolik değerler arz etmekte. Anadolu kentlerinin kapalı yaşam biçiminin değişiminin sınırlı olduğu bir ortamda Eskişehir, "şehirde yetişen gençlerin o şehirde kendilerine bir gelecek hayali kurabilmesi, şehirlinin sokaklara çıkıp birbiriyle buluşması, kendisi gibi olmayanlarla temas etmek istemesi" anlamında "yaşayan bir kent" niteliği taşıyor.[81] Bu niteliği ise sanayi ve ticaret alanlarındaki görece geri konumunu da ikincilleştirerek şehri önemli kılmaya devam ediyor.

Diğer yandan Eskişehir'in yaşayan kent imajı ekonomik hayatta doğrudan bulamadığı parlak imaja yeni orta sınıfların kentle olan bağı çerçevesinde ulaşıyor. Gündelik kullanımda kendisinden sıkça "öğrenci kenti" olarak bahsedilen Eskişehir'in önemsenen vasıfları, esas itibarıyla sadece öğrenciler ile değil, bizatihi yeni orta sınıfın tercihleriyle örtüşüyor. Bu durumu en basit biçimiyle belediyenin personel harcamaları kalemlerinde sanatçıların tuttuğu yerde dahi görmek mümkün. Dolayısıyla Eskişehir, yeni orta sınıfların yaşam biçimi konusunda ekonomik verilerin nispeten geri planda kalabileceğine dair bir örnek oluşuyla da dikkat çekiyor.

7

Bir Yoksunluk, Bir Yoksulluk, Bir Kimlik
Diyarbakır

NÜFUS, EKONOMİK YAPI, altyapı olanakları, konut sorunu,[1] trafik ve tarihi-doğal güzellikler... Herhangi bir kente dair betimlemede üzerinde durulması elzem görünen öncelikli başlıklar. Kuşkusuz olağan zamanlarda ve koşullarda Diyarbakır üzerinde dururken de bu gibi özelliklerinin dikkate alınması mümkün. Ancak temel sorun, konu Diyarbakır olduğunda sıranın bu başlıklara gel(e)memesi. Kentin ayırt edici vasıflarına bakıldığında olağanüstü hallerin olağanlaşmasıyla, istisna durumunun rutinleşmesiyle karşı karşıya kalıyoruz. Dolayısıyla Diyarbakır hakkındaki detaylara geçebilmenin öncesinde zaruri olan konu "Barış". Ortamda barışın hâkim kılınması halinde farklı verilerin ve deneyimlerin aktarılması mümkün görünüyor.

Anadolu'nun farklı kentlerinde kendileriyle bütünleşmiş kimlik ya da karakteristiklere rastlamak mümkün. Öyle ki bu kimlik, çoğu kez kentin diğer vasıflarını tali hale getirerek, tek boyuta bağlı bir imaja sahip olmasına yol açıyor. Konya'nın dindarlık ya da dinsel muhafazakârlık ve İzmir'in modernite ve/ya Kemalizm'le anılışı bu durumun örneklerinden. Ekonomiden siyasete, yaşam kalitesinden eğitim olanaklarına kadar hangi temalar ele alınırsa alınsın, özdeşlik kurulan olgunun diğerlerini belirleyen bir vasfı olduğu muhakkak. Bu durumun Diyarbakır için de geçerli olduğunu görmek güç değil. Kürt kimliği kent ile özdeşleşen, onu nitelemede öncelikli olarak

başvurulan gerek kente dışarıdan bakanların gerekse kent sakinlerinin ayırt edicilik atfettikleri bir husus. Hemşehrilik ya da kente dair bağ üzerinden tanımlanabilecek aidiyet duygusu burada geri planda kalırken, Kürt kimliğinin öncülüğüyle karşılaşılıyor. Kent nüfusunun çoğunluğunun anadilinin Kürtçe olması, siyasal tercihlerin Kürt kimliğiyle ilgili partilerde yoğunlaşması ve gerek yerel gerek genel seçimlerde karşılaşılan seçim sonuçları bu durumun tezahürleri arasında.[2] Diğer yandan Diyarbakır, "Kürt konusunun/sorununun" mekânsal merkezini oluşturuyor. Bu merkezîlik durumu gerek olumlu gerekse olumsuz gelişmelerin doğrudan yansıdığı bir ayna işlevi görmesi üzerinden anlaşılabilir. Kent, barış arayışına girişilen çözüm süreçlerinde bu yöndeki iradenin tecelli ettiği bir sahne niteliğinde. Ancak aynı şehir, çatışma durumlarında savaşın bizzat üzerinde cereyan ettiği bir cepheye dönüşüyor. Bu durum, kenti ve kent sakinlerini gün geçtikçe tüketiyor. Mekân çatışma ortamı altında fiziksel olarak yıkıma uğrarken, aynı yıkım kent sakinlerinin gerek kente gerekse kendi yaşamlarına dair ümitlerini ortadan kaldırıyor.

Diyarbakır Dicle ile Fırat'ın tanımladığı yeryüzü parçasının kuzey ucundaki en büyük yerleşim yeri olma vasfını tarih boyunca taşımış. Neolitik dönemin ve Anadolu'nun ilk yerleşmelerinden oluşuna ek olarak, tarih içinde Mezopotamya, Kafkasya, İran, Anadolu ve Doğu Akdeniz coğrafyasındaki değişim süreçleriyle etkileşim içinde olmuş.[3] Kentin farklı coğrafi bölgelerin kesişim noktasında oluşunun en büyük artısı ise kültürel alanda gözleniyor. Sahip olduğu kendine has doku nedeniyle Diyarbakır'da kültürü bir yerlere sığdırmak da her zaman mümkün değil.[4] Bu kültürel boyut şehre dair birden çok tanımın yapılabilmesini ya da nitelemede çok farklı sıfatların kullanılabilmesine olanak tanıyor. Atlı'nın işaret ettiği üzere kent, "Bir Türk, Roma, Latin-Yunan, Ermeni, Süryani, Arap, Kürt, Muhacir, Güvercin, Sur ve Çingene şehri".[5] Fakat uzun yıllardan beri bu boyutuyla anılamıyor, farklı kültürlerin bir arada yaşadığı bir zenginlik şehri olarak görülemiyor. Cumhuriyet'e geçildiğinde kent, ilk olarak Türk ulusal kimliğinin yaygınlaştırılıp benimsetilmesi noktasında önemli bir ilginin konusu olmuş.[6] 1960-80 ara-

sında genel olarak sol ve sınıf siyaseti, özelde de artan oranda Kürt kimliği üzerinden yönelen muhalif tutumu, devletin 12 Eylül'de şehirdeki gündelik hayata katı bir şekilde müdahil olmasını getiriyor. Bu süreçte kentteki cezaevi, Diyarbakır adının işkenceyle ve insanlık onuruyla bağdaşmayan nice uygulamayla anılmasına vesile oluyor. Yaşananlara dair tepki, yükselen kimlik siyaseti ile birlikte Kürt milliyetçiliğinin ve siyaset biçimlerinin kentte yoğunlaşmasına yol açıyor. Dolayısıyla Diyarbakır'ın yakın dönem tarihi, siyasetin bir adım önden gittiği ve kent kimliğinin özellikle kent dışında "ateşten bir gömlek olduğu" bir ortamı içeriyor.[7]

Zaman zaman yaşanan olumsuzlukların son bulacağı ve Diyarbakır'ın makro siyasetteki konumunun kenara itilerek bir kent olarak ön plana geçeceği umudu yeşermiyor değil. Örneğin 16 Aralık 1999 tarihinde dönemin başbakan yardımcısı Mesut Yılmaz'ın kente yaptığı ziyarette kullandığı "AB'nin yolu Diyarbakır'dan geçer" ifadesi oldukça dikkat çekiyor. Yılmaz bu noktada AB hedefinin ve uyum gereklerinin "Kürt sorunu"ndan bağımsız olmadığının altını çizerken, demokrasinin, toplumsal barışın ve bir yönüyle de birlikte yaşama kültürünün AB ile özdeşliğini de vurguluyor. Geçen zaman içinde, özellikle çatışmaların sona erdiği aralıklarda bu söz farklı bir bağlamda da değer kazanıyor. Örneğin "Çözüm Süreci"nde de kentin AB ile ilişkilerinin sıkılaştığı gözleniyor. Yurtdışındaki kurumlar, uluslararası örgütlenmeler aktif biçimde kullanılırken gündelik hayata dair birçok konuda, AB projelerinin ve ofislerinin fonlarından da yararlanılıyor.[8] Ancak 2015 yılının yaz aylarından beri yaşananlar, kazanımların pamuk ipliğine bağlı olduğunu fazlasıyla gösteriyor.

Mehmed Uzun, Diyarbakır'ı "bedeninde derin yaralar açılmış yaralı kent" şeklinde nitelendiriyor. Hakkında konuşurken altını çizdiği de "zamanın ve insanın sayılamayacak kadar çok felaket ve musibetine karşı durabilmiş bir kent" oluşu.[9] Ancak bir kentin bu denli bir yükü omuzunda taşımak durumunda kalması ve bunu sürekli yaşamasının kentten her seferinde daha fazlasını götürdüğü de aşikâr. Bir yönüyle mekâna yüklenenler, Sisifos'un dramını andırıyor. Zaman zaman yolculuk bitecekmiş gibi görünse ve ülkede barış

konuşulacakmış gibi olsa da Sisifos'un sırtındaki kaya geri düşüyor ve her şey yeniden başlıyor. Üstelik çatışmaların şiddeti arttıkça ülke kamuoyunda kente dair algı ve söylem de sertleşiyor: Diyarbakır giderek Öteki'nin mekânsal karşılığı haline geliyor. Dışlayıcı bu bakış, kentin ve ilçelerinin belediye başkanlarından futbolcularına kadar uzanan bir genişliğe sahipken,[10] barış sözcüğünün kendisinin de devlete dair bir tehdit olarak tanımlanmasına neden olabiliyor. Bu gibi durumlarda, siyasetin önden gittiği şehirde siyasi alanın bitişine tanık olunuyor; umudun yerini korku ve endişe, siyasetin yerini çatışma, normalleşmenin yerini belirsizlik alıyor.[11]

Üstelik Diyarbakır üzerine konuşulurken kentsel öznelerin net biçimde ayrışmadığını ve farklı heterojen kategorilerden bahsedilmesi gerektiği de aşikâr. Diğer bir deyişle Kürt kimliğini merkeze almış homojen bir nüfus yapısından bahsetmek oldukça kısıtlayıcı bir tutum. Sadece yeni orta sınıfların kentteki konumu dahi bunun yetersizliğinin bir örneği. Bugün kentteki orta sınıfların beklentileri karşısında gerek hükümet ya da devlet görevlilerinin gerekse PKK'nın kısıtlı bir perspektife sahip olduğunu söylemek mümkün. Kimlik olgusu, orta sınıf gündeminin önemli bir maddesi ise de yegâne unsuru değil.

Diyarbakır'ı betimlerken kenti sorunlarla potansiyelin ortasında konumlandırmak çok da yanlış görünmüyor.[12] Asıl sıkıntı, çatışmanın ve ölümlerin arttığı, kutuplaştırıcı söylemin tüm bir kenti dışlamaya kadar vardığı zaman dilimlerinde sorunların bütünüyle potansiyelin üzerini örtmesidir. Dolayısıyla potansiyelin anlamlı olmasının yolu da öncelikli olarak sorunların çözümlenmesine, en azından bu konuda bir çaba harcanmasına bağlı görünüyor. Kentin sahip olduğu potansiyelin gündeme gelmesi, kentin kendi dinamik ve vasıflarını oldukça aşan bir konuya karşılık geliyor.

Kent Ekonomisi ya da Mukayeseli Gerilik Tablosu

1980'li yıllara kadar Diyarbakır Türkiye'nin kalkınmış kentleri arasında ilk onda yer alıyor.[13] Özellikle ülkenin doğu ve güneydoğu kısımlarında karşılaşılan sıkıntıların bir kalkınma ve ekonomik gelişmişlik sorunundan ibaret görüldüğü bu zaman diliminde kent, çevresi için ticari ve ekonomik bir merkez vasfı da taşıyor. 1980 ise, birçok Anadolu kenti gibi Diyarbakır için de bir milat niteliğinde. Fakat Diyarbakır'ın deneyimi, neoliberal politikaların ve sermayenin değişen vasfının kente dair etkisinden ziyade askeri rejim döneminde Kürt kimliğine dönük uygulamaları içeriyor ve yükselen kimlik siyasetiyle kent yeni bir konuma yerleşiyor. Dolayısıyla Diyarbakır örneğinde, sermaye ile mekândan ziyade siyaset ile mekân arasındaki ilişkinin belirleyiciliği gözleniyor.

Kuşkusuz bu durum, kentin ekonomik karakteristikleri ve sermayenin gelişmişliğiyle de ilgili. İnsani Gelişme Vakfı tarafından 2017'de hazırlanan "İnsani Gelişme Endeksi - İlçeler (İGE-İ) 2017" başlıklı araştırmada, Diyarbakır'ın nüfusunun %50'sini kapsayan ve araştırmaya konu edilen 3 ilçesinden (Kayapınar, Bağlar ve Ergani) en yukarı sıradaki Kayapınar ancak orta düzey insani gelişme kategorisinde 138. sırada yer alabilmiştir.[14] Diğer 2 ilçesi ise en son kategori olan düşük insani gelişme kategorisinde 152 ve 160'ıncı sıralarda bulunmaktadır.[15] Bu olumsuz tablo, aynı araştırma kapsamındaki başlıklardan yönetim ve saydamlık endeksinde Diyarbakır'ın 3 ilçesinin de düşük insani gelişme kategorisi olarak belirlenmiş kırmızı ilçeler arasında bulunmasıyla (141, 153 ve 161'inci sıralar), sosyal kapsamada 115, 131 ve 151'inci sıralarda ve ekonomik performansta 113, 121 ve 160'ıncı sıralarda bulunmasıyla pekişmektedir.[16] Dolayısıyla mukayeseli bir perspektiften kentin durumu iç açıcı değil. Tablonun değişmesi ise ancak doğru bir teşhis ve buna uygun bir tedavi ile mümkün görünüyor. Bunun için belki de ilk şart, sermaye-mekân ilişkisine dair konuların siyasal talep ve tartışmalarla birlikte ele alınması. Kimlik ve ekonomi konuları gündeme geldiğinde birinin diğerinin muadili gibi değerlendirilmesi, Diyarbakır'ın

karşı karşıya olduğu problemleri çetrefilleştirirken, tablonun olumsuzluğunu sürekli kılıyor.

Yakın geçmişte bir yandan Avrupa Birliği-Türkiye ilişkilerinin sıcaklığının Diyarbakır'a dolaylı katkıları, diğer yandan "açılım süreci"nin beraberinde getirdiği iyimserlik havası, kentte geçici de olsa ekonominin öncelikli bir tartışma konusu halini almasını sağlıyor. Bu doğrultuda AB'nin GAP Bölgesel Kalkınma Programı'na verdiği destekten ve destek kapsamında sağladığı hibelerden yararlanan kentler arasında Diyarbakır da yer alıyor. İşbirliğinin parçası olarak kırsal kalkınmaya, KOBİ'lere ve kültürel mirası korumaya dair destekler, kente de olumlu katkılar yapıyor. Burada ekonomik faaliyetlerin canlandırılması, özellikle Ortadoğu üzerinden uluslararası ticarette daha fazla pay sahibi olunması, kümelenme faaliyetlerine ağırlık tanınarak maliyetleri düşürme ve uzmanlaşmada adımlar atılması gibi hedefler ve bu yolda çabalar gündeme geliyor. Diğer bir deyişle "Anadolu Kaplanları"nın ortaya çıkış ve gelişim sürecinin, Diyarbakır için de bir model olabileceğinden hareket ediliyor. Bu noktada bir yandan kenti fuarcılık konusunda bir merkez, diğer yandan Irak ile ticari ilişkilerin başlıca durağı yapma girişimleri dikkate değer örnekleri oluşturuyor.

2008 yılında faaliyete geçen Diyarbakır Fuar ve Kongre Merkezi, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası'nın 2009 yılında TÜYAP ile yaptığı protokolle birlikte kritik bir önem kazanıyor. "Güneydoğu misafirperverliği ve küresel kalite bir arada" sloganıyla girişilen faaliyetlerde, "Güneydoğu Anadolu'nun ve Mezopotamya'nın kadim ticaret başkentinde, tarım, hayvancılık, otomobil, inşaat, asansör, iş makineleri, tesisat gibi onlarca sektör"ün tek çatı altında sunulması hedefleniyor.[17] Kentin Ortadoğu'ya açılan bir kapı olduğundan hareket edilirken, fuarcılığın küreselleşen dünya ekonomisine eklemlenmenin bir yolu olduğundan ve kentin işgücünü artırabileceğinden bahsediliyor. Gerçekten de kurulan işbirliğinin somut sonuçlarından bahsetmek mümkün. 2009-2014 yılları arasında kentte 28 ülkeden 3414 firmanın katılımı ile 51 fuar düzenleniyor. Ayrıca, 2015-18 yılları arasında, önceki yıllarla benzer niteliklerde pek çok farklı sektöre ait 19 fuar düzenlenmiştir. 2016 yılında terör saldırıları

sebebiyle hiç fuar düzenlenememiş olsa da[18] Mıgırdiç Margosyan'ın Onur Konuğu olduğu TÜYAP Kitap Fuarı, dört sene aradan sonra 2018'de tekrar düzenlenmiştir.[19] %40'ı Diyarbakır dışından olmak üzere yaklaşık bir buçuk milyon ziyaretçinin ağırlandığı fuarlar, kentin bu gibi etkinlikler açısından kendi geleneğini oluşturmasına da tanıklık ediyor. TÜYAP Diyarbakır Genel Müdürü İlhan Ersözlü'ye göre düzenlendiği ilk yıllardan beri katılımcı sayıları ve nitelikleri ile ön plana çıkan Ortadoğu İnşaat Fuarı, Diyarbakır Tarım Hayvancılık Fuarı ve Ortadoğu Ahşap İşleme Makineleri Fuarı, sektörlerinin aranan, beklenen organizasyonları haline geliyor.[20]

Fuarcılık konusundaki atılımla eşzamanlı olarak Irak ile ticareti geliştirmek doğrultusunda da adımlar atılıyor. Diyarbakır ile Erbil, Duhok ve Süleymaniye kentlerindeki ticaret ve sanayi örgütleri arasında yapılan protokoller ve kurulan işbirliği geliştirme merkezleri, iş insanları düzeyinde de bir inisiyatifin alınmasını gündeme getiriyor. Atılan bu adımların ne gibi sonuçlar doğurduğu ve bugünkü duruma yansımaları ise, tartışmaya açık.

Diyarbakır'dan gerçekleşen ihracatın hangi ülkelere doğru olduğu dikkate alındığında, Irak'ın "Diyarbakır'ın en büyük ihracat partner"i olarak tanımlanması mümkün.[21] TÜİK verilerine göre, kentin dış ticaretine bakıldığında 2018 yılında 210 milyon dolar ihracat ve 82 milyon dolar ithalat gerçekleştirildiği görülüyor.[22] Bu genel tutarın detaylarında ve özellikle son yıllarda ticaret hacminin genelinde bir daralma söz konusuysa da, 2005-14 yılları arasının genel tablosunda Türkiye genelinde ve Diyarbakır'da Irak'a yönelik ihracatta %17'lik bir büyümeyle karşılaşılıyor. Öyle ki 2014 yılında Türkiye'nin dış ticaretinde Irak, Almanya'dan sonra en fazla ihracat yapılan ülke olurken, Diyarbakır özelinde bu ülke, ihracat bakımından zirvede yer alıyor ve 98.232.925 dolarlık hacmiyle kent ihracatının %50,6'sını oluşturuyor.[23] Ancak 2015 yılından itibaren bu istikrarlı tablo bozulmuş ve 2015'te %13'lere kadar düşmüştür. 2018 yılı itibarıyla, yaşanan ekonomik daralmanın da etkisiyle bu tablo %5,8'e kadar gerilemiştir. 2018 yılında Diyarbakır ile Irak arasındaki ihracat zirvede yer almaya devam etmesine karşın 97.280.246 dolara ve kent ihracatı bazında %47,2'ye gerilemiş bulunmaktadır.[24]

Diyarbakır ekonomisine dair başka olumlu noktaların da belirtilmesi mümkün. Öncelikle kent, 2005'ten bu yana dış ticaret fazlası vermiyor. Ayrıca kentteki toplam ihracat Türkiye ortalamasından daha fazla oranda bir artış yaşıyor. Almanya dış ticarette önemli olsa da, alternatif ülkelerin de varlığı söz konusu. Örneğin Çin, 42 milyon dolara yaklaşan bir ticaret hacmi ve kent ihracatından aldığı %20,3'lük payla dikkat çekiyor.[25] Fakat bu olumlu gelişim, tekil örnekler bir kenara bırakılıp kente mukayeseli bir perspektiften yaklaşıldığında, anılan başarının sınırlılıklarını gizleyemiyor.

Diyarbakır'da dış ticaretin son yıllardaki olumlu gelişimine rağmen, gelişimin Türkiye genelinde sahip olduğu pay oldukça sınırlı kalıyor. Kentte 2008-12 yılları arasında ihracatçı firma sayısı 84'ten 161'e, ithalatçı firma sayısı da 88'den 136'ya çıkıyor.[26] 2018 yılı itibarıyla Diyarbakır'daki ihracatçı firma sayısı 175, ithalatçı firma sayısı ise 181'dir.[27] Ancak özellikle ihracattaki artış, Türkiye genelinin ancak %0,13'ünü oluşturuyor. Diyarbakır'da 2018 sonu itibarıyla ihracat miktarı 148.967.000 dolar. Aynı yıl kişi başına ihracat miktarı Türkiye'de 1944 dolar iken Diyarbakır'da sadece 121 dolar oluyor.[28] Bu durum ithalat konusunda da benzer bir görünüme sahip. 2018 yılında kişi başına düşen ithalat rakamı Türkiye genelinde 2760 dolar iken, Diyarbakır'da 53 dolarda kalıyor.[29] Üstelik tablo, coğrafi olarak yakın kentlerle kıyaslandığında daha da netleşiyor. Örneğin, yine Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan ve Diyarbakır ile benzer sosyo-kültürel ve coğrafi özelliklere sahip Gaziantep ili, 2018 yılında yaklaşık 4,9 milyar dolar ihracatı ile Diyarbakır'dan yaklaşık 33 kat daha fazla ihracat yapıyor.[30] Benzer bir durum TRC2 Bölgesi'ni birlikte oluşturduğu Şanlıurfa'nın Diyarbakır'a kurduğu üstünlükte de söz konusu. Özellikle 2008 sonrası olmak üzere 2000'li yıllar bu coğrafi bölgenin dış ticarette önemli bir gelişme kaydetmesine tanıklık ediyor. Türkiye'de 2002 yılına göre ihracatçı firma sayısında %78 artış olurken bu, TRC2 bölgesinde %483'ü buluyor. Ancak artış ve başarının Urfa ve Diyarbakır arasındaki dağılımına bakıldığında Urfa ekonomisinin Diyarbakır'dan yaklaşık iki kat daha fazla büyüdüğü göze çarpıyor.[31]

Diyarbakır ilinin dış ticarete konu olan başlıca sektörleri arasın-

da mermer, ağaç mamulleri ve orman ürünleri, çelik, çimento, cam, seramik ve toprak ürünleri, demir ve demir dışı metaller, deri ve deri mamulleri, elektrik-elektronik, halı, hububat, bakliyat ön sıralarda geliyor. Burada mermer özelinde bir parantez açılması gerekiyor, keza kentin en önemli gelir kaynağını Avrupa, Ortadoğu ve Uzakdoğu'ya yapılan mermer ihracatı oluşturuyor. Kentin toplam ihracatının %90'ına yakını bu sektörde olurken, toplam istihdamın %30'u da yine mermer alanında.[32]

Diyarbakır'da sanayi siciline kayıtlı toplam 388 işletme bulunuyor. Bunların %23'ü mikro ölçekli, %69'u küçük ölçekli ve %8'i orta ölçekli işletmeler; büyük ölçekli bir işletme bulunmuyor.[33] Ancak Şanlıurfa gibi Diyarbakır'da KOBİ'ler finansmana erişim, planlama, pazarlama sorunları başta olmak üzere, teknolojik altyapının yetersizliği, düşük üretim kapasitesi, kurumsallaşamama ve finansal kaynak veya fonları yönetmede karşılaşılan diğer sorunlar nedeniyle, istenen verimlilik düzeyinde çalışamıyor, katma değer ve yeterli düzeyde istihdam yaratamıyor.[34] Zaten bu durum bölgede ve kentte istihdamın sektörel dağılımında da kendisini gösteriyor. 2017 yılı TRC2 Bölgesi istihdam verilerine baktığımızda, hizmet sektörünün %45,5, tarımın ise %37,4 pay sahibi olduğu, sanayinin ise ancak %17,2 oranında bir istihdam kaynağı oluşturduğu görülmektedir.[35]

İstihdam ettikleri personel sayısı bakımından bakıldığında kentteki en büyük firmalar Limak Çimento, Tepsam AŞ, E.Ü. AŞ Karakaya Hes İşletme Müdürlüğü ve Dimer Mermer'dir.[36] İldeki işletmelerin sektörel dağılımına bakıldığında, %22'lik bir oran ile gıda ürünlerinin imalatı, %16'lık bir oran ile madencilik ve taş ocakçılığı sektörlerinin ilk iki sırada olduğu görülüyor.[37] Bu oran, kentteki rekabetçi üstünlüğe sahip ihracatçı sektörler açısından da benzerdir.[38]

Kuşkusuz ki bölgesel bazda uygulanmaya başlanan teşvik sistemi Güneydoğu Anadolu'nun genelinde birtakım avantajlar getiriyor. Ancak teşvik uygulamalarının kendi sınırlılıklarının gerek yeni yatırımları gerekse ekonomik hareketlere bağlı olarak ortaya çıkan mekânları da kısıtladığından söz edilebilir. Konunun yatırım ayağında Diyarbakır'ın devlet tarafından verilen yatırım destekleri konusunda en avantajlı bölgede bulunmasına karşın beklenen atılımı

yapamayışı göze çarpıyor. 2012 yılında "Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar"ın Resmi Gazete'de yayımlanmasının ardından Diyarbakır'da da bir kıpırdanma oluyor. Lakin bu, kentin 2012-17 yılları arasında, Türkiye genelindeki payının yatırım teşvik belgesi adedinde %1,5'ten %2,26'ya, sabit yatırım tutarında %0,5'ten %0,55'e, istihdam sayısında da %1,7'den %3,42'ye yükselmesinden ibaret kalıyor.[39] Benzer bir durum yatırım hareketlerinin mekânsal yenilikler doğurmamasından da anlaşılabiliyor. Öyle ki yatırımların yoğunlaştığı kentlerde OSB ve KSS sayılarının arttığı ve kapasitelerinin geliştirildiği sıkça rastlanan bir durum. Diyarbakır'da ise iki adet OSB bulunuyor. Bunlardan ilki 721 hektarlık bir alanda faaliyet gösteriyor ve mermer, tekstil, gıda, plastik-kimya, elektrik malzemeleri ile yapı malzemeleri buradaki ana sektörleri oluşturuyor. İkincisiyse, tarıma dayalı ihtisas besi OSB. Kentte ayrıca tekstil ihtisas OSB'nin kuruluş çalışmaları devam ediyor ve tamamlandığında 7500 kişiye istihdam sağlaması öngörülüyor.[40] KSS'lere bakıldığında ise 4'ü merkezde olmak üzere kentte toplam 7 adet KSS bulunuyor.[41] İl merkezindeki KSS'lerin üçü oto tamiri üzerine yoğunlaşırken biri de marangozluk hizmetleri veriyor.

Nicel ve nitel yetersizliklere karşın Diyarbakır'da ekonomik yaşamın ilginç bir boyutu, Ar-Ge ve inovasyon konusunda kentin konumu oluyor. 2013-14 tarihli "İllerarası Rekabet Endeksi"nde Diyarbakır, inovasyon ve girişimcilik başlığında 14'üncü sırada yer alıyor.[42] Birçok konuda son sıralarda yer alan kentin bu konudaki konumu oldukça dikkat çekici. Bu durumun ortaya çıkışı, toplam işletme sayısının düşüklüğüne karşın Ar-Ge konusundaki faaliyetlerin oldukça yüksek bir oran oluşturmasıyla alakalı görünüyor. Kentte kalite kontrol birimi olan firma sayısı 48, çalışan sayısı 125 olarak karşımıza çıkıyor. Ar-Ge birimi bulunan firma sayısı 9 olurken, çalışan sayısı 8'de kalıyor.[43] Kuşkusuz Dicle Üniversitesi ve kampüste faaliyet gösteren Teknoloji Geliştirme Bölgesi de görüntüyü olumlu kılan faktörler arasında. Burada çoğunluğu elektronik, madencilik ve yazılım sektörlerinde olmak üzere, 17 firma faaliyet gösteriyor. Henüz bölgede yürütülen çalışmalarda bir patent sahibi olunamasa da farklı projeler yürütülmeye devam ediyor.[44]

İstihdam düzeyi bakımından sanayi ile başa baş bir oranda bulunan tarımda, özellikle pamuk üretiminin artan öneminden bahsetmek mümkün. Diyarbakır, Türkiye'deki toplam pamuk üretiminin %8'ini, tahıl üretiminin de %4'ünü gerçekleştiriyor ve bu alanlarda ülkede 5'inci sırada.[45] Kuşkusuz pamuk üretiminin bu durumunun sanayiye de önemli bir hammadde ve kent ekonomisine katkı sağlaması umulabilir. Ancak sektör daha çok çırçır işletmeleri düzeyinde kalırken, iplik boyama ya da konfeksiyon gibi aşamalara geçilemiyor.[46] İşsizliğin bu denli büyük bir sorun olduğu kentte, bahsedilen konularda yaşanacak gelişmeler hayati vasıfta görünüyor.

Tarımsal üretimin diğer başlığı olan tahıllarda ise, kırmızı mercimek, buğday, arpa ve susam ön plana çıkıyor. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kırmızı mercimek, baklagiller ve yumrulu bitki üretiminde lider olan şehirde, karpuz da sebze üretim değeri bakımından ekonomiye en fazla katkı yapan ürün oluyor.[47]

Son olarak tüm bu olumlu vasıfların yakın dönemde sürmekte olan çatışma ve sokağa çıkma yasakları gibi olağanüstü hal koşullarında detaydan ibaret kaldığı, başarı gibi görünen gelişmelerin oldukça hızlı biçimde ortadan kalkabileceği unutulmamalı. Diğer bir deyişle siyasal yaşamın normalleşmesi mümkün olmadıkça ekonomik gelişmeler ve veriler de anlamsız hale geliyor. Basit bir örnek 4-22 Mart 2016 tarihlerinde DTSO'nun Sur ilçesindeki esnaf ve işletmecilerle gerçekleştirdiği araştırma üzerinden verilebilir. Sokağa çıkma yasağı ve çatışmaların ekonomik alanda yol açtığı tahribat konusunda bilgi sahibi olma amaçlı bu araştırmada, 20 bin insanın başka bir ilçe ya da merkeze göç etmek durumunda kaldığı vurgulanıyor.[48] Ekonomik alanda ise istihdam sayısında çatışma öncesi döneme kıyasla %30 oranında bir kayıp olduğu ve bunun zaten olumsuz durumdaki işsizliği daha da vahimleştirdiği gözleniyor.[49] İşyerlerinin sadece kapalı kaldıkları gün sayısı üzerinden belirledikleri beyanla 50 milyon liralık bir zarardan bahsedilebileceği gibi, gündelik hayatın normalleşmemesinin bunu artırması kaçınılmaz görünüyor. Dolayısıyla bahsedilen ortam dahilinde Diyarbakır'ın kendi dış ticaret hacmindeki artış ya da Türkiye genelinden aldığı payın nitelikleri, merkezî bir tartışma konusu olmaktan çıkıyor.

Aynı durumun sosyal hayat ve kentin yaşam standartlarında gözlendiğini söylemek mümkün. DTSO'nun gerçekleştirdiği araştırmada "peynirciler ve yoğurtçular pazarına güvenlik sebebi ile girilemediği" bilgisinin verildiği[50] ortamda, en temel yaşam gereklerinin bile karşılanamayacağını düşünmek zor değil.

Göç, Kimlik ve Mekân

Diyarbakır'da sermaye genel itibarıyla bu manzarayı sunarken, ilişkinin mekân boyutunda da karmaşık bir görüntüye rastlıyoruz. Bu görüntü öncelikle, yukarıda da değinildiği üzere, siyasal ortamın gerek sermaye gerekse mekâna etkisiyle alakalı. Bu noktada Kürt siyasal kimliğinin kentin ayırt edici vasfı gibi değerlendirilmesi, mekânı edilgen ve kimlik söyleminin bir parçası haline getiriyor. Fakat bu durum, sermayeye bağlı dönüşüm ve süreçlerini ortadan kaldırmıyor. Başta göç olgusu olmak üzere sermaye ile mekân arasında farklı sonuçlar yaratabilecek bir ilişki gözleniyor.

Olağan koşullarda göç, göçe bağlı kentleşme sorunları ve buna bağlı dönüşüm, sermaye ile mekân ilişkisinin ışığında şekillenen unsurlarken, Diyarbakır'da böyle bir izlekten her zaman için bahsedilemiyor. Keza ilçelerden il merkezine, il merkezinden de başka kentlere doğru olan nüfus hareketi, birden çok boyut üzerinden şekilleniyor. Göçün bir nedeni ve pekiştiricisi işsizlik ve beşeri sermayenin özellikleri olurken, güvenlik konuları hem anılan sorunların çözümü için bir engel hem de göç oranını artıran diğer bir faktör oluyor.

Diyarbakır'ın en çok göç veren merkezlerden olduğu görülmekte. ADNKS 2017 verilerine göre, kentten göç eden kişi sayısı 48.983 iken kente göç eden kişi sayısı 40.493'tür. Net göç hızı %-4,98'le negatif bir seyirdedir.[51] Diğer yandan kentin net göç hızının 2007 yılından bu yana ortalama binde 7,5 seviyesinde seyrettiği ve düzenli olarak kentten ayrılmaların olduğu gözlemleniyor. Göç hareketinin beraberinde getirdiği bir sorun da, beşeri sermaye bakımından yaşanan sıkıntılar. 2018 yılı itibarıyla 1.732.396 nüfusa sahip

kentte, nüfus yoğunluğuyla sosyo-gelişmişlik düzeyi ve ekonomik olanaklar arasındaki uçurum çok ciddi bir soruna karşılık geliyor. Ayrıca mevcut durumda Diyarbakır'ın kentleşme oranı %71 ve bu oran kırsalın hızla boşaldığını ve kentin potansiyelin üzerine bir nüfusu barındırmak durumunda kaldığını gösteriyor.[52]

Göç hareketlerine bağlı olarak sosyal uyum konusu, özellikle kentlerin sürdürülebilir bir nitelik taşıması açısından gerekli görülüyor.[53] Diyarbakır ise, bu konuda oldukça sıkıntılı bir tablo sunarken bir anlamda sürdürülebilirlik noktasında oldukça geri bir konuma karşılık geliyor. Sosyal uyum, gelen nüfusa bağlı olarak kentsel alanlarda kentleşme ve altyapı sorunları ile entegrasyon konularında sıkıntılar yaşanıyor. Bunlara ek olarak Diyarbakır sosyal yaşam, rekreasyon, kültürel aktivite olanakları gibi başlıklarda ülke ortalamasının gerisinde kalıyor.[54] Kentteki mevcut ve yeni eklenen nüfusu bekleyen en büyük sıkıntı, işgücü ve istihdam alanında oluyor. 2017 verilerine göre TRC2 Bölgesi (2015 yılından itibaren TÜİK işsizlik verilerini bölgesel olarak paylaşmaktadır) %13,8 ile işsizlik oranının en yüksek olduğu 5'inci bölgedir.[55] Benzer biçimde işgücüne katılma oranı %48,1'de, istihdam oranı ise %41,4'te kalıyor. "Çözüm Süreci" çatışmaların durması ve demokratik açılımlara girişilmesi bakımından önemli olduğu gibi, kent özelinde geçici bir canlanmayı da içeriyor ve bu süreçte işsizliğin nispeten düşmesinden bahsedilebiliyor. Ancak bu kalıcı bir gelişme olmadığı gibi, özellikle genç nüfusun istihdam edilmesi, kent için kritik bir konu olmaya devam ediyor. F. Keyman ve A. Çarkoğlu tarafından kentte düzenlenen odak grup çalışmasında da işsizlik ve yoksulluk kente dair temel sıkıntılar olarak ön plana çıkıyor. Bu konuda Dicle Üniversitesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyelerinden Rüstem Erkan'ın tespiti önemli. Ona göre Diyarbakır'da sınıfsal olarak üst seviyedeki insanlar kenti çoktan terk ederken, henüz ayrılmamış olanlar da "güvenlikli duvarlar arasındaki konutlar"da oturuyorlar. Diğer yanda ise kentte sanayileşmenin yetersizliği ve istihdam sorununa bağlı olarak "büyüyen ve işsiz kalan bir gençlik" bulunuyor.[56]

"Kürt meselesi"nin kente dair sorunlardaki yeri o kadar ön planda ki, kentsel bir sorun olarak işsizlik ve yoksulluk gündemde geri

planda kalıyor. Özellikle geçmişte, Türkiye'de sağ siyasetin Kürt kimliğini inkâr stratejisinin önemli bir boyutunu, bu meselenin yalnız bir kalkınma sorunsalı olarak ele alınması oluşturuyor. Buna bağlı olarak ekonomik sorunların çözümlenmesi halinde anılan coğrafyada herhangi bir kimlik talebinin dile getirilmeyeceği varsayılıyor. Diğer bir deyişle, "paranın kimliği satın alabileceği" gibi yanlış bir değerlendirme, uzun bir süre çözümleri geciktiriyor. Oysa kimlik ve ekonomi eşzamanlı bir sorun ve topyekûn bir çözüm arayışının konusu olmak durumunda. Konunun kimlik boyutuna atfedilen önem ise, işsizlik ve yoksulluğun geri planda kalmasına yol açabiliyor.

Dünya Bankası tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada dikkat çekilen husus Türkiye'nin doğusundaki şehirlerin insan sermayesi açısından eksik olduğu ve bu durumun şehirlerin piyasa baskılarına karşılık verebilecek mal ve hizmet üretme yetenekleri ve rekabet güçlerini aşağıya çektiği yönünde.[57] Diyarbakır, tam da işaret edilen bu durumun somut örneğini oluşturuyor. Ülke geneline bakıldığında kent, sermayenin gerek beşeri gerekse sosyal boyutlarıyla oldukça yetersiz olduğu yerlerden biri. Sosyal sermaye noktasındaki yetersizlikte, bölgedeki işbirliği kültürünün zayıflığı önemli bir faktör. Özellikle finansal kaynakların kısıtlı oluşu, kurumlar arası işbirliğine ve ortaklığa engel oluyor.[58] Genç nüfus oranının Türkiye ortalamasının çok üstünde olduğu kentte beşeri sermayenin geliştirilmesi ise, müdahale edilmesi gereken öncelikli sosyal politika alanlarından biri. Buradaki müdahalenin öncelikli olarak gerçekleştirilmesi gereken alan eğitim oluyor. Diyarbakır, 2013-14 tarihli "İllerarası Rekabet Endeksi" değerlendirmeleri uyarınca eğitim konusunda ülke genelinde 73'üncü sırada bulunuyor.[59] Üstelik eğitim noktasında henüz okuryazarlık oranında dahi kentin durumu iç açıcı görünmüyor. TÜİK 2017 yılı verilerine göre Diyarbakır'da altı ve daha yukarı yaş grubunda okuma yazma bilmeyen nüfus kadınlarda %13,45'i bulurken erkeklerde bu oran %2,80.[60] %5,90'lık Türkiye ortalaması karşısında özellikle kadınların durumu ciddi bir sıkıntı arz ediyor. Başta kız çocukları olmak üzere örgün eğitimin her kademesinde okullaşma oranının artırılması, eğitim kurumlarındaki

fiziki ve teknik altyapının iyileştirilmesi, bölgede deneyimli eğitmenlerin görev yapmalarının sağlanması ve öğretmen sirkülasyonunun azaltılması ile eğitim kalitesinin artırılması, beşeri sermayenin güçlendirilmesinde zaruri adımlar olarak görünüyor.[61]

Sermayenin taşıdığı vasıflar, mekânla kurulan ilişkinin önemli boyutlarından biri olan kentsel dönüşüm konusunu da politik bir mesele haline getiriyor. Özellikle göç gibi nüfus hareketleri ve yeni nüfusun istihdam edilmesiyle bağlantılı olan kentleşme ve kentsel dönüşüm konusu Diyarbakır'da kendine özgü bir karmaşa arz ediyor. Yerel yönetim ve hükümetin farklı partilerden oluşunun da etkisiyle gündemdeki öncelikler farklılaşabiliyor. Meclis tutanakları, yerel ve ulusal basında çıkan haberler incelendiğinde TOKİ'nin sosyal konut projeleri ve Suriçi'nin yenilenmesi gibi projeler hükümet ve iktidar partisi mensuplarınca Diyarbakır'ın yaşanabilirlik değerlerini artırıcı ve onu bir marka kente dönüştürme potansiyeli olan çalışmalar olarak nitelenmekte. Merkez ve ilçelerde belediyelerin çoğunluğuna sahip olan HDP kanadında ise, dönüşüm projelerinin kentin kültürel kimliğine bir tehdit olduğu ve kentlinin sosyoekonomik problemlerini daha da ağırlaştıracağı görüşü hâkim.[62] Diğer yandan 2015 yılı sonundan 2016 yılının ilk aylarına uzanan çatışmalar, özellikle Sur'un durumunu vahim hale getirmiş durumda. Uzun yıllardan beri çatışmaların gündelik hayatı rehin aldığı Diyarbakır'da artık sıra bizzat kentin tarihine geliyor ve mekâna karakteristiğini veren tüm zenginlik yıkımla karşı karşıya kalıyor. Hükümet kanadında bu durum karşısında atılan adım, acele kamulaştırma kararları ve inşaat faaliyetleri oluyor. Yapılacak çalışmalarda kentin tarihsel dokusuna ve dünya mirasına saygı gösterilerek bir dönüşüm yapılacağı ifade ediliyor.[63] Ancak kentin bu hale gelmesine yol açan dinamikler varlığını korurken söz konusu vaatlerin ne derece karşılanabileceği tartışmaya açık.

Diyarbakır'da Kürt kimliğine ilişkin tartışmaların sosyoekonomik sorunları gölgelememesi ne kadar önemliyse, yine kimlik konusunun ekonomik alanda etkilerinin olduğunun gözden kaçırılmaması da o kadar önemli. Diğer bir deyişle sadece kimlik talebine odaklanarak işsizlik ve yoksulluk konuları görmezden gelinemeye-

ceği gibi, herhangi bir kimlik sorunu yokmuşçasına sosyoekonomiye dönük uygulamalara girişilmesi de doğru görünmüyor. Örneğin, "Kürt Açılımı"na kadar Diyarbakır'ın yaşanabilirlik ve girişimcilik endekslerinde sürekli düşüş gözlenirken geride kalan "çözüm süreci", sıcak çatışmaların olmaması ve sınır ötesi ticaretin artışıyla kentte bir canlılık gözleniyor. Buna devlet desteğindeki artış da eklenince kentin ekonomik göstergelerinde belirgin bir iyileşme yaşanıyor.[64] Ancak çatışmaların yeniden başlaması ile birlikte iyileşme ve canlılığın kaybolacağını tahmin etmek güç değil. Dolayısıyla ekonomiye dair çaba ve politikaların geleceğini tayin etmede kentteki çatışmanın belirleyici olması muhtemel.

Negatif imaj, yanlış tanıtım, kamuoyu algısı gibi değerlendirmeler, bir kentin ve bölgenin yatırımcıları kendisine çekememesi durumunda sıkça gündeme gelen gerekçeler arasında yer alıyor. Bu yönüyle de yerel yönetim birimlerinin araştırma ve değerlendirmelerine konu oluyor. Diyarbakır noktasında karşılaşılan tablo, enteresan biçimde benzer bir mazeret pratiğini içeriyor. Kentin Şanlıurfa ile birlikte oluşturduğu TRC2 Bölgesi'ne dair raporlarda altı çizilen hususlar, yukarıda değinilen doğru tanı ve devamındaki tedavi arayışından ne denli uzakta olunduğunu örnekliyor. TRC2 Bölgesi Bölge Planı'nda Diyarbakır'a ilişkin olarak kentin önemli bir hammadde üretimi ve olanağına sahip olduğu ifade edilirken, "belirli sorunlar nedeni ile" bunların ancak bölge dışında değerlendirilebildiği bilgisinin verilmesi, bu noktada ilginç görünüyor.[65] Burada "belirli sorunlar"ın ne olduğu muğlak bırakılıyor ve gerçeklerle yüzleşmemek şeklinde tercihin izleri gözleniyor. Yine aynı rapor, Diyarbakır'a yönelik ülke genelinde oluşmuş negatif bir imaj sorunu olduğunu iddia ediyor.[66] Fakat burada bozukluğundan yakınılan imajın gerçeği ne oranda yansıttığı değinilmeden bırakılan bir husus oluyor. Üstelik imaj sorununa dair vurgu bir çözüm de içermiyor. Burada özellikle ulusal basında bölgenin yanlış tanıtılması ve kamuoyunda bölge içinde var olmayan bir güvenlik sorunu algısının oluşturulmasının sıkıntı yarattığı, bölgenin köklü kültürü, doğal kaynakları ve sosyoekonomik potansiyellerine rağmen, yatırım olanaklarının etkili bir şekilde tanıtılmadığı ve bunun neticesinde bölgeye gelen yatırımla-

rın da düşük seviyelerde kaldığı ifade ediliyor.[67] Yalnız bu örnek dahi, Diyarbakır üzerinde dururken sermaye ile mekânın birbirinden ayrı ele alındığı izlenimini pekiştiriyor.

Kentte çatışmasızlık durumuna dönülmesi halinde en azından ekonomiyi güçlendirmeye dönük kurumlar arası destek ve işbirliği çabasının işleyebileceği umulabilir. Farklı Anadolu kentlerinde olduğu üzere kamu-üniversite-sanayi işbirliğinin kent ekonomisinde önemli bir itici güç olacağı düşünülüyor. Özellikle Dicle Üniversitesi'nin varlığına önem atfediliyor. 33.108 öğrenci ve 1764 akademik personele sahip olan okul, 14 fakültenin yanında tarım, bilim ve teknoloji ile yenilenebilir enerji alanlarında faaliyet gösteren 12, toplamda ise 27 tane uygulama ve araştırma merkezine sahip.[68]

Sonuç itibarıyla sermaye ile mekân ilişkisinin kentteki rolünü ele almak, Diyarbakır'da gerek sermaye gerekse mekâna dair vasıflar nedeniyle güçlükler arz ediyor. Kürt meselesinin kimlik siyaseti ve demokratikleşme tartışmalarıyla mekânı büyük ölçüde belirlediği açık. Diğer yandan kentteki sermaye yapısının mekâna etki edecek bir nitelik taşıdığı da kuşkulu. Yine 2013-14 tarihli "İllerarası Rekabet Endeksi"nin sonuçlarına dönersek, Diyarbakır'ın dış ticarette 49'uncu, rekabet endeksinde 55'inci, finansal piyasalarda 61'inci, teknolojik altyapıda 70'inci ve makroekonomide 74'üncü sırada olması[69] kentin sermaye yapısının zayıflığını net biçimde gösteriyor.

Bu tabloya bağlı olarak, kent yaşamının şekillenmesinde dışsal faktörlerin müdahalesi zaruri görünüyor. Bu noktada devlet ve hükümet olası çözüm arayışının bir tarafını oluştururken, kent yerel yöneticilerinin geçmişte AB ile geliştirdikleri ilişki önemli bir deneyimi de sunuyor. Örneğin, Diyarbakır'ın AB uyum yasaları çerçevesinde görme engelliler için özel tasarlanmış kaldırım taşlarını kullanan ilk yer olması ya da AB fonlarıyla kent tarihinde önemli yer sahibi olan Gazi Caddesi ve Yenikapı Rehabilitasyon Projesi'nin tamamlanması yakın geçmişin başarıları arasında sayılabilir. Kalıcı bir barış ortamında benzer başarıların yaşanmaması için bir neden görünmüyor.

Çatışmanın Rehin Aldığı Kent

Siyasal şiddet, herhangi bir istatistiki veri ya da detaydan önce yaşama hakkını zora sokan bir sorun ve yakın dönemde yaşanan olaylar, Diyarbakır'da şiddetin odağında olduğu bir süreci ortaya çıkarıyor. Diğer bir deyişle, çatışmalar sosyal hayata darbe vururken, Diyarbakır'da yaşam standartlarının yükseltilmesinden ziyade, bizatihi yaşamayı öncelikli gündem haline getiriyor. Olağan koşullar altındaki Diyarbakır'da da zengin olanaklardan, hareketli bir kent hayatından bahsetmek zaten çok mümkün değil. 2011'deki "Türkiye'nin Şehirleri Sürdürülebilirlik Araştırması"nda Diyarbakır, yaşam kalitesi bakımından 58'inci, sosyal performans bakımından da 73'üncü sırada yer alıyor.[70] 2013-14 tarihli "İllerarası Rekabet Endeksi"nde de tablo değişmiş değil, şehir sosyal yaşam başlığında 66'ncı sırada yer buluyor.[71] Buna bir de fiili savaşa koşullarının eklenmesi, kentin mevcut durumuna dair akıl yürütmeyi oldukça tatsız hale getiriyor. Karşı karşıya kalınan durum "insanların terk ettiği, tarihinin yıkıldığı, ölümün ve korkunun kol gezdiği bir mekân" oluyor.[72] 1990'lardan farklı olarak bu durumda hâkim olan dağ savaşı ortamından ziyade, kent savaşı koşulları. Bir yandan kimlik, sınıf ve dışlanma temelli olarak savaş yaşanırken, diğer yandan yaşamın devam etmesi gerekiyor.

Sokağa çıkma yasakları ve çatışmaların öncesinde de durum çok parlak değil ve sorunun ne derece sağlıklı tanımlandığı konusunda şüpheler var. TRC2 Bölgesi için "Kalkınmada Öncelikli Temalar Vizyon Anketi"nde Diyarbakır'ın sorunlarının ilk sırasında işsizlik tanımlanırken, ikinci sırada imaj sorunu ve tanıtım eksikliğinin gelmesi dikkat çekici.[73] Yapısal meseleler karşısında konunun imaj ve tanıtımla ilgili görülmesi, çözümün yanlış yerde aranmasını da beraberinde getiriyor. Kentte kentleşmenin bir sorun alanı olarak ele alınış tarzı bunun bir örneği.

Dünya Bankası'nın Anadolu kentlerinin gelişimine dair değerlendirmelerinde temas edilen bazı sıkıntılar Diyarbakır örneğinde doğrudan gözlenebiliyor. Buna göre hızlı şehirleşme her yerde ya-

şam standartlarının iyileşmesi ile sonuçlanmazken, birçok gelişmekte olan ülke için hızlı kentsel büyüme sürecinin kötü yönetilmesi yaşam koşullarının ve insan refahının kötüleşmesi anlamına gelebiliyor.[74] Diyarbakır'ın 1960'lara kadar uzanan kentleşme ya da "çarpık kentleşme" tarihi, bu durumun bir örneği olarak değerlendirilebilir. Örneğin, kentleşme üzerinden bakıldığında, kentteki çarpık yapılaşmanın tarihi 1960'lara kadar gidiyor. Özellikle 1990-2000 yılları arasında büyük bir ivmeyle göç alan Diyarbakır'da konut ihtiyaçları karşılanamazken gecekondu mahalleleri oluşuyor. Bir yandan ikinci derece deprem bölgesi olan Diyarbakır'da çok katlı gecekonduların yapılması ciddi riskler oluşturuyor.[75] Diğer yandan 2015 yazından bu yana çatışma ve ölümle anılan Bağlar ve Suriçi gibi bölgeler, kentleşme açısından da sorunlu alanlar oluyor. Uzun yıllardır kaldırabileceğinden fazla nüfusu barındırmak zorunda kalan kent, buna bağlı olarak tarihi dokusuna aykırı, plansız ve sağlıksız yapılaşmaya maruz kalıyor. Yine Bağlar ve Suriçi bölgeleri, kötü yapı stokuna ek olarak, gelir ve eğitim seviyesi düşük kesimleri barındırışıyla sosyal çöküntü riskine sahip.[76] Bugün gelinen noktada çatışmaların sonucu, bölgenin bütünüyle yıkımı oluyor. Dolayısıyla ortada tanıtıma konu olacak ya da imajı yenilenecek bir kent de kalmıyor.

Diyarbakır'da kırsaldan kente yönelen göç hareketinin yarattığı travmatik sorunlar da yoğun siyasal gündem karşısında sürekli olarak ikinci plana itilmiş ve sonunda aşılmaz hale gelmiş. Elinde birikimi olmadan kente göç eden nüfusun barınma sorununa, eğitimsiz-vasıfsız işgücü olarak formel iş olanaklarına ulaşamama sorunu da eklenince göçle gelen nüfus en dezavantajlı kent yoksulu halini alıyor. Bu göç dalgası, özellikle ekonomik düzeyi düşük nüfusun kayıtsız istihdamını, güvencesiz geçici enformel işlerde çalışmasını, eğitim olanaklarına yeterince ulaşamamasını tetiklerken, yoksulluğun artmasına ve insani yaşam koşullarının kötüleşmesine yol açıyor.[77]

Olumsuz koşulların başında yukarıda da değinildiği üzere eğitim geliyor. Özellikle kadın okuryazarlığı noktasındaki olumsuz tablo ve iller arası mukayeselerdeki seviye düşüklüğü kadar, altyapı

olanaklarının da kısıtlılığı gözleniyor. Eski milli eğitim bakanı İsmet Yılmaz'ın 2016 yılında Diyarbakır'da açıkladığı veriler itibarıyla kentte öğretmen başına 17 öğrenci düşmektedir.[78] Ortaöğretimdeki okullaşma oranının da oldukça negatif olduğu Diyarbakır'da okul öncesi okullaşma oranında durum değişiyor. Diyarbakır'da düzenlenen 2018 yılı Okul Öncesi Eğitimi Değerlendirme ve Geliştirme Toplantısı'nda konuşan Diyarbakır Valisi Hasan Basri Güzeloğlu, okulöncesi okullaşma oranının %48'den %100'e ulaştığını açıklayarak önemli bir veriyi paylaştı. Eğitim konusunda belki de en dramatik olan, Diyarbakır'da %11,4'lük okuma yazma bilmeyen oranının, %8,7'lik yükseköğrenim görenlerin oranından daha yüksek olması.[79]

Sosyal yaşama dair diğer olanaklara bakıldığında kütüphane ve tiyatro konusunda şehrin dramatik bir geri kalmışlık içinde olduğu gözleniyor. Daha da dramatiği ise Diyarbakır, kapatılan 7 kütüphanesiyle Türkiye'de en fazla kütüphanesi kapanan il durumunda. Ayrıca, 2017 yılı itibarıyla şehirde 17 kütüphane, 6 tiyatro salonu bulunuyor. Temel sıkıntı ise, kütüphanelerin kitap ve yararlanma sayıları ile tiyatro izleyicisinin toplam sayıları. Sonuç itibarıyla Diyarbakır büyükşehir belediyesi statüsünde ve nüfusu bir buçuk milyonu aşmış durumda. Buna karşın 184.273 toplam kitaba sahip kütüphaneden ödünç verilen materyal sayısı 317.841'de kalıyor.[80] Benzer bir durum 2017 yılında kentteki tiyatronun yaklaşık 84.320 kişi çekmesinde de gözleniyor.[81] Sinema konusunda kentin nüfusa oranla yetersizlikleri varsa da, önemli bir atılım yaptığı eklenmeli. 2009 yılında Diyarbakır'da yalnız 9 sinema salonu bulunurken bu sayı 2010'da 20'ye 2011'de ise 27'ye çıkıyor.[82] 2017 yılı itibarıyla da kentte 49 sinema salonu bulunmaktadır. 2017 sezonunda toplam izleyici sayısı ise 744.251 kişidir.[83] Bütün bu olumsuz tabloda istisna yaratan bir faktör var ki, o da Diyarbakır Halk Kütüphanesi. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi TÜİK 2016 verilerine göre 18 bin 174 üyesiyle Türkiye'de en çok üyesi bulunan kütüphane olma konumunda. Bu Diyarbakır için sevindirici bir tablo oluşturuyor.[84]

Eğitim ve barınma konusundaki olumsuz tabloyu nispeten değiştiren bir saha ise sağlık konusu. Diyarbakır, sadece kendisine de-

ğil, sağlık yatırımlarıyla çevre iller için de bir merkez olmaya aday. Bölge illerinin toplamından daha yüksek sayıda sağlık tesisine sahip olan kentte, özel hastane, tıp merkezi ve poliklinikler açısından zengin bir tabloyla karşılaşılıyor. Türkiye geneli ile kıyaslandığında Diyarbakır 35 hastane, yüz bin kişi başına düşen 283 yatakla 27'nci, toplam 2342 hekimle 11'inci ve 3131 hemşire ile de 8'inci sırada geliyor.[85]

Kent merkezleri ile ilçeleri arasındaki uçurum meselesi, Anadolu'nun genelinde geçerli olan bir durum. Diyarbakır'ın sosyal hayatı ile ilgili olarak da bunun vurgulanması gerekiyor. Özellikle Kayapınar ve Yenişehir ilçeleri diğer ilçelere kıyasla öne çıkarken, var olan kentsel imkânlara ulaşılabilen, sosyal, ticari ve ekonomik kapasitenin yüksek olduğu bir profil sunuyor. Anılan merkez ilçeler ile diğerleri arasında yaşam kalitesi açısından oluşan fark ise, yakın zamanda kapanacak gibi durmuyor.[86]

1980'li yıllardan itibaren karşılaşılan düşük ya da yüksek yoğunluklu savaş, "yaşam"ı başlı başına kritik bir konu haline getirirken, "birlikte yaşamak" konusunu da talileştirebiliyor. Burada kent içindeki farklı grupların farklılıklarla ilişkisinin öncesinde, devlet ve hükümetlerin anılan coğrafyanın farklılıklarına bakışı, tartışmanın odağında yer alıyor. Örneğin, çözüm sürecinin kazanımlarından biri olarak Kürtçenin serbestleşmesi, yön levhalarında, panolarda ve yer adlarında kullanılması ve Diyarbakır'ın en büyük hastanelerinden olan Gazi Yaşargil Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nde Kürtçe karşılama ve uyarı levhaları asılması, bu uygulamaların yaygınlaştığına işaret ediyor.[87]

Diyarbakır'ın Kürt kimliğiyle özdeşleştirilmesinin gerek kent gerekse Kürt kimliği açısından sorunlar taşıyabildiğini de not etmek gerekiyor. Ekonomik ve sosyal bir birim olarak kent kimliğinin etnik kimliğin gölgesinde kalması, kent üzerinden oluşacak bir aidiyete ve kente dair politikalara ilişkin sınırlandırıcı bir sonuç doğuruyor. Dolayısıyla bölge coğrafyasında koşulların normalleşmesi, Diyarbakır'ın kentsel bir özne olmasını; böyle bir özne konumunun ise Diyarbakırlı (veya Amedli) olmayı ayırt edici bir aidiyet unsuru haline getirmesini gerektiriyor. Sorunun diğer boyutu ise Diyarbakır

dışındaki Kürtler ile ilgili. Kürt sözcüğünün, Kürt meselesinin ve çözümünün Diyarbakır odaklı bir söylemin konusu olması, bir tür sığlığı da getiriyor. Keza İstanbul ve İzmir başta olmak üzere birçok kent, önemli oranda Kürt nüfusu içeriyor. Dolayısıyla ulaşılacak çözümün ve beraberinde getireceği politikaların Diyarbakır ya da yakın coğrafyası için değil, "Kürt kimliği" üzerine olması gerekiyor.

Diyarbakır'da sosyal yaşamı şekillendiren önemli başlıklardan birini, toplumsal cinsiyet konusu oluşturuyor. Kadının gündelik hayattaki rolü ile siyasal rolü arasındaki derin fark Diyarbakır'ı konuya ilişkin en ilginç örneklerden biri kılıyor. 2018 tarihli "Karşılaştırmalarla 81 İl İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesi"nde Diyarbakır, 45'inci sırada yer alıyor ve 2012 yılına göre (31'inci) düşüş gösteriyor.[88] Bu sıra, kentin belli kıstaslarda zirvede, belli temalarda da tabanda yer alan konumunun bir ortalamasını yansıtıyor. Konunun bir boyutu, siyasal hayata katılım ve temsil üzerinden şekilleniyor. Özellikle HDP'nin izlediği politikalarda kadına atfettiği konum ve yerel yönetimler düzeyinde attığı adımlar Diyarbakır'ın toplumsal cinsiyete dair araştırmalardaki konumunu güçlendiriyor.[89] Bu çerçevede "karar alma mekanizmalarına katılım" temasında Diyarbakır, belediye meclisinde kadın oranı, il genel meclisinde kadın oranı ve il milletvekilliğinde kadın oranı gibi başlıklarda ülkenin en iyi durumdaki illerinden birisi.[90] Benzer bir olumlu tablo "hizmet sunumu" teması altında kadın nüfus başına düşen sığınma evi sayısı açısından zirvede yer alışında gözleniyor.

Ancak siyasal alandan diğer kamusal alanlara ve özel alana geçildiğinde kadının yerleştirildiği konumun oldukça sıkıntılı olduğu görülüyor. Kadın temsilinde ülkenin ilk sırasında yer alan kent kadın istihdamında 70'inci ve eğitim konusunda 69'uncu sıraya kadar geriliyor.[91] Hatta Diyarbakır, diğer büyükşehirlerle kıyaslandığında, %22'lik okuma yazma bilmeyen kadın oranıyla eğitim sıralamasında en son sırada bulunuyor.[92] Kadının hane yaşamında karşılaştıkları olumsuzlukların boyutunu tahmin etmek içinse, geniş aile kültürünün yaygın olduğu kentte ortalama hane halkı büyüklüğünün 5,92 olduğunu anmak yetiyor.[93] Ailelerin nüfus planlaması bilinçlerinin olmaması ve geleneklerin de çok çocuğu teşvik edişi, kadınla-

rın sürekli olarak doğum yapmalarına neden oluyor. Töre gereği varlığını koruyan kuma ve berdel gibi uygulamalar, açık biçimde bireysel hak ve özgürlüklere tezat teşkil ediyor. Eğitimli kadın profilinin sınırlı bir istisna olduğu şehirde vasıfsızlık ve buna bağlı olarak istihdam olanaklarının sınırlılığı kaçınılmaz oluyor. Diğer yandan ailelerin genişliğine bağlı ekonomik sıkıntılar, çocukların küçük yaşta çalıştırılmalarını ve eğitimsiz kalmalarına yol açıyor.[94] Sonuç itibarıyla günümüz Türkiye'sindeki en tartışmalı başlıklardan biri olan muhafazakârlığın Diyarbakır'daki yansımaları, kendisini en fazla kadın konusunda hissettiriyor.

Diyarbakır'da çatışmalar sonrasında oluşan ortam bir ikilem üzerinden okunabilir. Yakın dönem tanıklıkları, Sur'dan, çarşı alanından uzaklaşıldığında başka bir Diyarbakır gerçeğiyle karşılaşıldığı bilgisini veriyor. Geniş caddesiyle, yüksek binalarıyla, masaları dolu geniş kahve ve restoranlarıyla "hayatın aktığı" bir kent de mevcut.[95] Bir tarafta hendekler, çatışmalar, ölümler, çatışma arasında kalmış ve göçe zorlanan insanlar ve acılı yüzler varken, yer yer normal yaşam devam ediyor. Dolayısıyla "birlikte yaşam" olgusunun içerdiği "birliktelik" vurgusunun ivedi biçimde kentin tamamına yayılması ve barışın tüm mahalle, sokak ve ilçelerde geçerli olması gerekiyor. Ancak bu yapıldığı takdirde sosyal hayatın bir anlamı ve bireyler için önemi olacak.

Sonuç

Kimlik tartışmaları sosyoekonomik sıkıntılarıyla, yoğun nüfus haraketliliğiyle, çarpık kentleşmeyle kesişen karmaşık bir kent durumunda Diyarbakır. "Çözüm Süreci" olarak adlandırılan ve toplumun genelinde önemli beklentiler doğuran zaman diliminde dahi kentin karşı karşıya olduğu problemler yıldırıcı bir vasıftaydı. Öyle ki TÜİK'in 2013 yılında yaptığı "Yaşam Memnuniyeti Araştırması" nda kent, ülke genelinde son sıraya yerleşiyordu. O günden bu yana işlerin daha kötüye gittiğini söylemek mümkün. Devlet, HDP, PKK, kolluk kuvvetleri vb. arasındaki sıkışmışlıkta hisler de karmaşıkla-

şıyor. "Çatışmalarda ölen insanlara üzülmek", "uzaklaşan barış umudu" ve "yıkılan, yok edilen tarihe dönük kızgınlık" gibi etkenlerin[96] gelecek umutlarını daha da azalttığını düşünmek güç değil.

Fakat yine 2014 yılında yapılan bir araştırmanın karşımıza çıkardığı tabloyu da göz ardı etmemek gerekiyor. Şeker, Saldanlı ve Bektaş'ın "TRC2 Bölgesi Yaşam Kalitesi Araştırması"nın sonuçları umut konusundan bağımsız biçimde Diyarbakır'da yaşamaktan duyulan memnuniyeti ölçme amacında. Elde edilen sonuçlara göre Diyarbakır'da yaşamaktan duyulan memnuniyet düzeyi 5 üzerinden 3,9 olurken, kentte yaşamaktan memnun olmadığını ifade edenlerin oranı %5,8'de kalıyor.[97] Umut ve kente dair memnuniyet arasındaki farkın nasıl yorumlanması gerekiyor?

Diyarbakır uzun yıllardan beri olumlu yönleri ve potansiyeli ile değil, karşı karşıya olduğu sorunlarla tanınan bir kent. Buna bağlı olarak da sürekli bir nüfus hareketliliğinin konusu oluyor ve her yıl birçok Diyarbakırlı başka illere göçmek durumunda kalıyor. Anılan araştırmaların bir nedenle şehirden ayrılmamış ya da ayrılamamış insanları konu edindiği açık. Dolayısıyla bir buçuk milyonu aşkın kişinin önemli bir oranının şehirle sağlam bir bağ kurduğu söylenebilir. Tüm siyasal, sosyal ve ekonomik sıkıntı ve beklentilerine karşın bir şehir olarak Diyarbakır'ın halen insanlar için bir anlamı olduğu ortada.

Kısıtlı da olsa çatışmasızlık durumları altında kentte önemli gelişmelere şahit olunduğu da gözleniyor. Eğitim ve sanat konularındaki geri kalmışlığa karşın fırsat buldukça girişilen faaliyetlerin önemli bir potansiyel oluşturduğu açık. Özellikle hizmet sektöründe artan olanakların kentin orta sınıf talepleri açısından cevap verme çabası içinde olduğunu gösteriyor. Ancak Diyarbakır çok ciddi ekonomik, sosyal ve yönetimsel problemlerle karşı karşıya. Dolayısıyla Diyarbakır'da OHAL sürecinin olumsuz etkilerinin demokratik ve katılımcı yönetim açısından değerlendirilmesi ve güvenlik kaygısından gündelik hayatın normalleşmesine geçişin sağlanması gerekiyor. Diyarbakır'daki kayyum atamasının bir hukuk ve demokrasi sorunu olduğu muhakkak. Ancak Keyman ve Köse Badur'un belirttiği gibi, bunun ötesinde kayyumların belediyelerde klientalizm ve

nepotizme dayalı içerseme/dışlama ilişkileri geliştirmeleri, belediye kaynaklarını rant mekanizması olarak kullanmaları, ekonomik yatırım ve hizmet alanlarında kentleri dönüştürme çabaları da kentte aşılması gereken diğer önemli yönetim sorunlarıdır.[98] Bu açıdan kayyum atamalarıyla ortaya çıkan yönetim tarzının yeni yerellik açısından önemli bir tehdit olduğu ve kentin geleceği açısından üzerinde durulması gereken bir sorun teşkil ettiği belirtilmelidir.

8

Tarihsel Zenginliğin Göçle İmtihanı: Şanlıurfa

DİĞER KENTLERLE kıyaslandığında Şanlıurfa'nın bu kitapta yer alması sorgulanabilir. Zira kentin mevcut ekonomik durumu ya da sosyal gelişmişliğinin sınırlılıkları, onun "Anadolu Kaplanları" kapsamında ya da yükselen bir yıldız gibi ifadelerle nitelendirilmesini güçleştiriyor. İnsani Gelişme Vakfı tarafından 2017'de hazırlanan "İnsani Gelişme Endeksi - İlçeler (İGE-İ) 2017" isimli araştırmada, Şanlıurfa'nın nüfusunun %68'ini kapsayan ve araştırmaya konu edilen 2 ilçesi (Eyyübiye ve Siverek), düşük insani gelişme kategorisi içerisinde 148'inci ve 156'ncı sıralarda yer bulmuştur. Bu iki ilçe, aynı araştırmanın yönetim ve saydamlık endeksinde 133 ve 154'üncü sıralarda, sosyal kapsamada 57 ve 114'üncü sıralarda ve ekonomik performansta 120 ve 124'üncü sıralarda yer almışlardır.[1] İller özelinde gerçekleştirilen farklı endekslerde daha da kötü konumlarla karşılaşmak mümkün. Örneğin, 2013-14 yıllarına odaklanan "İllerarası Rekabetçilik Endeksi"nde 72'nci,[2] eğitim konusunda 78'inci,[3] demografik yapı endeksinde 78'inci sırada[4] bulunan kent, yüksekokul ve fakülte mezunlarının toplam nüfusa oranı, kişi başına düşen banka mevduatı ve on bin kişiye düşen hekim sayısı gibi konularda Ağrı, Şırnak ve Muş ile birlikte son sıraya yerleşiyor.[5] Mevcut sanayi durumuna bakıldığında, işletmelerin %94'ü mikro ve kü-

çük ölçekli.[6] Kentleşme alanında ciddi sorunlar var, özellikle kırsal alandan göç nedeniyle çarpık yerleşmeler gözleniyor. Diğer yandan Şanlıurfa, Suriye'deki savaş koşullarından en çok etkilenen kentlerin başında geliyor. Öyle ki Brookings Enstitüsü Dış Politika Uzmanı Elizabeth Ferris, yaklaşık beş yüz bin mülteciye evsahipliği yapması nedeniyle Urfa'yı "dünyanın en büyük mülteci kenti" olarak niteliyor.[7]

Tüm bu manzaraya karşın, bugün Şanlıurfa denilince ilk akla gelen, yerleşik hayata geçişin ilk izlerini taşıdığı düşünülerek "tarihin sıfır noktası" olarak değerlendirilen ve ilk ibadet merkezlerinden biri olduğu iddia edilen Göbeklitepe oluyor. Burada Göbeklitepe'nin 2018 yılında UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne girmesi ve 2019 yılının "Göbeklitepe Yılı" ilan edilmesinin önemli etkileri var. Bu bakımdan Şanlıurfa üzerinde durulmasını gerekli kılan bazı önemli vasıflara sahip. Bir yandan kadim tarihi diğer yandan özellikle Avrupa Birliği ile ilişkiler konusunda önem arz eden mazisi, bunlardan ilk sırada gelenler. Judah Benzion Segal'in vurguladığı üzere, Şanlıurfa "her zaman ilgi uyandıran büyülü bir şehir" olma hüviyetini tarihi boyunca taşımıştır.[8] Bu hüviyetin halen kentin alameti farikası olduğu söylenebilir. Urfa bir yönüyle Kalkınma Bakanlığı'nın tanımıyla altıncı kademe gelişmiş illerden biri olsa da, kent bundan çok daha fazlasını içeriyor. Tarihsel dokusu, sahip olduğu kültürel miras, coğrafi konumu ya da kentten sıkça "Peygamberler Şehri" diye bahsedilmesi, yalnız turizm bağlamında tartışılabilecek karakteristiklerin ötesine geçiyor. Diğer bir deyişle, şehrin tarihi, havası ve dokusu bugün ve gelecek için bir ortak payda niteliği taşıyor. Geçmişte Şanlıurfa EKOSEP İl Koordinatörlüğü görevini üstlenmiş olan Necmettin İlhan'ın belirttiği üzere, kentliliğin farklılıkların birlikteliğinde yoğrulmuş bir üst kimlik olarak tanımlanması,[9] önemli ölçüde Şanlıurfa'nın tarihsel ve kültürel karakteristiği aracılığıyla mümkün oluyor.

Konuya bu biçimiyle yaklaşıldığında Şanlıurfa, özellikle sermaye-mekân diyalektiğinin alışıldık örneklerinin tersine dönmüş biçimi olarak dikkat çekiyor. Sıkça karşılaştığımız üzere, sermayenin mekânı dönüştüren karakteristiğinden farklı olarak, Urfa'da diya-

lektik, mekânın sermayeyi çağırdığı bir biçimde işliyor. Üstelik son birkaç yıldaki duraklamaya karşın, bu konuda ciddi bir yol kat edildiği de gözleniyor. Özellikle AB rüzgârının ülke genelinde tesirinin olduğu 2000'li yılların başında, Urfa özelinde çok daha somut sonuçlarla karşılaşılıyor. Kentin yakın geçmişi, AB'nin desteklediği proje fonları ve hibeler sayesinde ulus-üstü bir aktörün kentsel mekânın dönüşmesinde ne kadar kilit bir rol oynayabileceğini ortaya koyuyor.[10] Urfa'nın yakın geçmişte sunduğu deneyim, küreselleşmeyle yerel ekonomik kalkınma arasındaki ilişki bağlamında önemli açılımlar sunarken, halen gelecek için de bir umut oluşturuyor. Tarımsal olanaklarının gelişkinliğine[11] sanayi ve turizmin de eklenmesi halinde, bu umutların pratiğe dönüşmesi mümkün olabilir. Ancak tüm bunların kentin yaşam seviyesini ne denli üste çekebileceği, üzerinde durulması gereken bir soru oluyor. Sorunun kritik bir boyutu, Urfa özelinde yeni orta sınıfların varlığından bahsedebilme olanağının da buna bağlı olmasında yatıyor. Daha önce değinildiği üzere, ekonomik gelişmişliğin nispeten geri planda kaldığı ortamlarda, kentsel mekânın vasıflarının cazibesi devreye girebiliyor. Urfa'nın tarihsel açıdan fazlasıyla sahip olduğu potansiyeli güncele taşıması da orta sınıflaşma olgusuna önemli bir katkı yapabilecek. Ancak, Suriye iç savaşından sonra şehre yoğun göçlerin yaşanması, şehirde altyapı ve bakım problemlerinin artmasına neden olmuştur. Ayrıca, Şanlıurfa Turizm Geliştirme Derneği Başkan Yardımcısı Rahime Yaşar, bu yoğun göç alımlarının yanında, şehrin Suriye'nin yakınında olmasının, başta yabancı olmak üzere turistlerin şehre gelme konusundaki fikirlerini olumsuz etkilediğini ifade ediyor.[12]

Diğer yandan kentin mekânsal karakteristiklerinde kimlik konusunun da ele alınması zaruri görünüyor. Ancak bu zaruret, Diyarbakır'da olduğu üzere kimliğin belirleyici öneminden ziyade, Urfa'nın Diyarbakır ile karşılaştırıldığında daha net gözlenebilecek olan farklılıklarından kaynaklanıyor. Birlikte TRC2 Bölgesi'ni oluşturan bu iki kentte kimliğin merkezîliği ve taliliği konusu, diğer mekânsal özellikleri, sermaye hareketini ve kuşkusuz birlikte yaşama kültürünü etkileyen bir nitelik taşıyor. Diyarbakır'da kimliğin diğer tüm konu başlıklarının önüne geçen önceliği, Urfa'da neredeyse tam ter-

si bir durumda. Bunun, farklılıkların bir arada yaşaması tartışmasında olumlu mu yoksa olumsuz mu bir vasıf olduğu sorusu ise, ancak detaylara girildiğinde yanıtlanabiliyor.

Urfa'nın "Şan"ı ya da Ekonomik Göstergeler Işığında Kent

Şanlıurfa'ya dair ekonomik göstergeler, yaşam kalitesi ve birlikte yaşama kültürü gibi başlıklarda karşılaşacağımız olumsuzluklara kıyasla olumlu bir tablo oluşturuyor. Örneğin, Uluslararası Rekabet Kurumu tarafından hazırlanan "İller Arası Rekabetçilik Endeksi" (2010) sonuçlarına göre Urfa 39'uncu sırada yer alıyordu. Bu konumun arka planında ise, "Ticaret Becerisi ve Üretim Potansiyeli" konusundaki 7'nciliğin ve erişilebilirlikteki 39'unculuğun etkisi vardı. Genel olarak ekonominin giderek durağan hale geldiği dönemde bile anılan sahada Urfa'nın belli bir başarı gösterdiği de eklenmeli. 2010 yılı artık geçmişte kalmışsa da 2013 sonu itibarıyla Urfa'nın finansal piyasalar endeksinde 58'inci, altyapı endeksinde 36'ncı, ulaşım endeksinde 27'nci, inovasyon endeksinde 38'inci ve girişimcilik endeksinde 19'uncu sıraya kadar yükseldiği gözleniyor.[13]

Urfa'da gözlenen ekonomik hareketliliğin Cumhuriyet'in ilk kuruluş yıllarında dokumacılık, keçecilik, kürkçülük, dericilik, sarrafçılık, bakırcılık ve kazazlık gibi küçük el sanatlarına kadar götürülmesi mümkün. 1992 yılında birinci derecede öncelikli iller arasında yer alan Urfa'da ilk OSB'nin kurulmasıyla kentte ilk sanayi yatırımları görülüyor. 1995'de de Harran Ovası'na ilk kez su verilmesi ile pamuk üretimi başlıyor.[14] Bu gelişmelerin sonucunda kentte tarımsal ürünler değerlendiriliyor ve tarımdan elde edilen gelir sanayi sektörüne yönlendiriliyor.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren uzun bir süre kentte herhangi bir fabrika bulunmuyor. Dolayısıyla son on yıllar önemli bir ivmenin yakalandığına işaret etmekte. Bugün gelinen noktada Urfa, 5 adet OSB'ye, 3'ü ilçelerde olmak üzere 4 tane küçük sanayi sitesine evsahipliği yapıyor.[15] Özellikle yeni OSB'lerin kurulması süre-

cinde yerel aktörlerin belirleyiciliği ve katkıları önemli. Şanlıurfa Ticaret ve Sanayi Odası, ŞOSİAD, İl Özel İdaresi, Ticaret Bölgesi ve AGRO-GAP, Gıda Organize Sanayi Bölgesi için devreye girerken, GAP eylem planı sayesinde sulu tarıma açılan alanların 4 katına yükselmesi ve elde edilecek ürün miktarının ve desen çeşitliliğinin de aynı oranda artırılması amacıyla hareket ediyorlar.[16] Son teşvik sisteminin dezavantajlı yerleri cazip hale getirmeye dönük içeriği, Urfa için de geçerli. 6. Bölge'de yer alan Urfa, teşvik sisteminden maksimum ölçüde yararlanıyor ve yatırımcısına başta KDV istisnası, vergi indirimi, gümrük vergisi muafiyeti, faiz desteği, yatırım yeri desteği vb. fırsatlar sunuyor.[17] Zaten GAP Eylem Planı'nda (2008-12) Urfa, Diyarbakır ile birlikte bölge içinde kalkınmayı tetikleyici nitelikleri nedeniyle "cazibe merkezleri" olarak nitelendiriliyor. Bu yaklaşımla Urfa ve Diyarbakır'ın, Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi'nde yer alan "bölgesel büyüme merkezleri" politikasına uygun olduğu görülüyor.[18] Bu büyüme stratejisi işletme sayısı, girişimci sayısı, elde edilen vergi tutarı gibi unsurlar üzerinden doğrulanabiliyor. Urfa, GİB verilerine göre, 2018 sonu itibarıyla tahakkuk eden vergi gelirleri açısından ülke genelinde 27'nci sırada yer alıyor.[19] Yine GAP Eylem Planı'na göre 2012 itibarıyla kentte sanayi faaliyet kolunda 1060 işletme bulunuyor.[20] Sanayi siciline kayıtlı sanayi işletmesi sayısı ise 626 olarak karşımıza çıkıyor. Bu rakam, ülkedeki toplam sanayi işletmesi sayısının %0,5'ine denk düşerken, Urfa'yı da sanayisi orta gelişmiş iller arasına yerleştiriyor.[21] İşletmeler gıda, tekstil, ağaç, mantar, kâğıt, kimya, seramik, cam ve taş, metal, metal eşya ve makine sanayi sektörlerinde faaliyet gösterirken gıda ürünleri imalatı %38,06'lık payı ile yoğunlaşmanın odağında yer alıyor.[22]

Kentte halen orta ve büyük ölçekli işletmelerin istisnai bir konumda olduğu gözleniyor. Urfa'daki sanayi işletmelerinin %33'ünü mikro ölçekli, %61'ini küçük ölçekli, %5'ini orta ölçekli ve sadece %1'ini büyük ölçekli işletmeler oluşturuyor. Gapsan Tekstil Sanayi ve Ticaret AŞ, Gürbağ İnşaat Mühendislik Sanayi ve Ticaret AŞ, Limak Çimento Sanayi ve Ticaret istihdam ettiği personel sayısı bakımından kentteki en büyük işletmeler.[23] 2015 yılında il genelindeki

sanayi işletmelerinde istihdam edilen toplam personel sayısı 12.553. Öte yandan, kurulan işletmelerin kapanması durumuna da sık rastlanıyor. 2017 yılında Şanlıurfa ilinde 68 şirket açılıyor, 10 şirket kapanıyor.[24] Yine de kentte tarım toplumundan sanayi toplumuna doğru bir yönelmenin başladığından söz edilebiliyor ve kentte girişimci ruhunun yayılması, kent ekonomisini canlandırıyor. Urfa, Türkiye' nin en fazla genç nüfusa sahip illerinin başında yer alıyor.[25] Neredeyse 1 milyon genç nüfus Urfa için muazzam bir potansiyel taşıyor.

İstihdamın sektörel dağılımına göre, Şanlıurfa'da tarım, ağırlıklı sektör konumunda. Tarla bitkileri ekim alanlarının büyük bölümünü buğday kaplıyor. Bunu sırasıyla arpa, pamuk, kırmızı mercimek, susam, nohut ve diğer ürünler izliyor. İlde ayrıca antepfıstığı, nar, erik, kayısı, elma, ceviz, badem ve üzüm yetiştiriliyor. Urfa, antepfıstığı yetiştiriciliği ve üretim durumu bakımından büyük bir potansiyel sunuyor ve birden çok ilçede fıstık yetiştiriliyor.[26] Hatta Gaziantep' le aralarında fıstık konusunda bir rekabet olduğunu da söylemek gerekir.

Tarımın ve tarıma bağlı sanayinin kentteki başlıca yansıması, ihracat ve buna bağlı biçimde büyüme üzerindeki etkileri oluyor. 2017 yılının ilk üç ayında ülke genelinde büyüme ortalaması 5,00'ken, Urfa bu oranın altında kalıyor. Diğer yandan bu dönemi de kapsayacak biçimde 2002-18 yılları arası şehirdeki ihracat yapan firma sayısı da önemli ölçüde artıyor. 2002'de 41 olan bu rakam on yılın sonunda 224'ü[27] buluyor.[28] Üstelik dış ticaretin gelişimi, yalnız firma sayısından ibaret değil. 2005'ten sonraki yıllarda kentin ihracattan elde ettiği gelir istikrarlı bir seyir izlemese de, 1990'lardaki düzeyinden oldukça yüksek seviyelerde kalıyor. Örneğin 2013'te toplam ihracat bir önceki yıla oranla %40 oranında artarak 154.172.000 doları, 2014'te ise seyrini koruyarak 249.293.000 doları buluyor.[29] Geçmişteki dalgalı seyir, dış koşullarla alakalı görünüyor. 2009 yılında yaşanan düşüşe 2008'de tüm dünyayı etkileyen kriz yol açarken, 2011 ve sonrasındaki tabloda Suriye'de başlayan ve hâlâ devam eden savaşın etkileri gözleniyor.[30] Tüm bu faktörler ve Şanlıurfa'nın kırılgan ekonomik yapısı göz önünde bulundurulduğunda, 2017 yılında ihracat, 2016 yılına göre %20 kadar bir düşüşle 153.763.402

dolara gerileyerek 2013 seviyesine iniyor.[31] 2018 yılında da kayda değer bir artış göstermeyerek 157.004.581 dolara geliyor.[32] Ağaç mamulleri ve orman ürünleri (yaklaşık %50 oranında), çelik, elektrik ve elektronik ürünlerinin ön plandaki ticaret mamullerini oluşturduğu kent, ihracatının %40 kadarını Irak'la gerçekleştiriliyor. Şanlıurfa'nın en fazla ihracat yaptığı bir diğer ülke 28 milyon dolar ile Suriye oluyor.[33]

Urfa'nın dış ticaretinin merkezinde Ortadoğu bulunuyor. Başta Suriye ve Irak olmak üzere Arap dünyası kent ticaretinin parçası olurken, bu coğrafyadaki gelişmeler kent ekonomisine doğrudan tesir ediyor. Bu noktada, Suriye'de devam eden savaş, Urfa'nın dış ticaret hacminde %90'a varan bir azalmaya yol açıyor.[34] Urfa'nın mamul ihraç ettiği ülkeler arasında her ne kadar Avrupa Birliği üyesi ülkeler olsa da,[35] bunların ağırlığı oldukça sınırlı kalıyor. Diğer yandan Ortadoğu ile mevcut ticaret hacminin ne denli yeterli olduğu da tartışma konusu. Irak'a yapılan ihracat her ne kadar Urfa açısından yoğun olsa da, Türkiye ihracatı içinde %1'e karşılık geliyor ve Irak pazarının bölge tarafından yeterince değerlendirilemediğini ortaya koyuyor.[36] Kentin potansiyelini gerçeğe dönüştüremediği diğer bir konuyu ise, tarıma dayalı sanayi oluşturuyor. Özellikle Türkiye'nin "pamuk ambarı" olarak kabul edilen Şanlıurfa'nın tekstil sektöründe beklenen ivmeyi yakalayamaması, ihracat için de dezavantaj olarak görülüyor.[37] Her şeye rağmen yukarıda da değinilen yeni teşvik sisteminin kent sanayisinde olumlu bir hava yaratıp geleceğe dair umutları güçlendirdiği ifade ediliyor. Teşvikte yeni sistemin geçerli olduğu 2014 yılında alınan 237 teşvik belgesi ve %22'lik pay 1.708.000 TL'lik yatırım ve bunlara bağlı olarak 14.118 kişilik istihdam öngörüsü iyimserliğin altyapısını oluşturuyor.[38] Yatırım belgesi adedinde kentin Türkiye'deki payı %1'den %2,5'e çıktı. Ayrıca, tekstil ve çağrı merkezi yatırımlarının artması ile kadın istihdamını artırdı. Çağrı merkezleri hizmetler sektörünün istihdamdan aldığı payı %34,2'ye yükseltti.[39] 2017 yılında alınan 221 teşvik belgesi ve 1.397.000 TL'lik yatırım ile bunlara bağlı olarak 6290 kişilik istihdam rakamları ise 2014 yılındaki iyimser havanın terse döndüğünün habercisi niteliğinde.[40] Şanlıurfa vali yardımcısı Selami Işık' ın da

kent konseyi seçimlerinde yaptığı konuşmada,[41] kentin en öne çıkan problemleri olarak trafiğin ve işsizliğin çözülmesini temenni ettiğini söylemesi, sorunun devam ettiğini göstermektedir.

Urfa'nın tarihi boyunca doğrudan devlet yatırımlarına konu olduğunu söylemek pek mümkün değil. Ancak özellikle GAP'ın kente dönük yansımaları önemli sonuçları da var. GAP oldukça yetersiz durumdaki ulaşım ve altyapı projelerini hayata geçiriyor. Bunların ilk sırasında ise komşu iller Diyarbakır ve Mardin ile ulaşımı sağlayacak karayolu yapımı ve Türkiye'nin 2'nci en büyük Uluslararası Kargo Havalimanı olarak GAP Havalimanı'nın 2007'den sonra faaliyet geçmesi yer alıyor.

Netice itibarıyla Şanlıurfa halen bir tarım kenti hüviyetinde ve tarımsal ürünlerin sanayi hammaddesi haline getirilmesi noktasında sıkıntılar aşılabilmiş değil. Bu nedenle kentte yaşayan insanlar, sorunları çözülmediği için siyasilere tepkili. 2017 yılında Şanlıurfa milletvekili de olan dönemin Gıda Tarım ve Hayvancılık bakanı Faruk Çelik'in Harran'da protesto edilmesi ve Eylül 2019'da kenti ziyaret edecek Cumhurbaşkanı ile beraber kente gelmesi beklenen Tarım ve Orman Bakanı Bekir Pakdemirli'yi çiftçilerin protesto hazırlığı içerisinde oldukları haberleri[42] bu tepkilere örnek olarak verilebilir. Ancak verimli arazilerinin çokluğu ve sulama olanaklarının iyileştirilmesi neticesinde ekonominin daha iyi bir yönde ilerlemesi gayet mümkün görünüyor. Diğer yandan kentin taşıdığı tarihsel mirasın turizm açısından anlamı da malum. Var olan zenginliğe ek olarak il genelinde 35 arkeolojik kazı devam ediyor ve kentin bu konudaki potansiyelini pekiştiriyor. Birçok medeniyetin hayat bulduğu Mezopotamya bölgesinde olması nedeniyle, bütün bu medeniyetlerin kültürel ve sosyolojik etkilerinin varlığı, kenti bir kültür ve tarih kenti yapıyor ve kentten "Müze Şehir" olarak bahsediliyor. Son olarak 24 Mayıs 2015 tarihinde 34 bin metrekarelik alanıyla Türkiye'nin en büyük müzesi olan Arkeoloji ve Mozaik müzesinin açılmasıyla turizm alanında önemli bir kazanım daha ortaya çıktı.

Tarihi Mekânın Güncel Vasıfları

Urfa'nın mekânsal gelişiminin tarihsel arka planında ticaretin olduğunu söylemek mümkün. Osmanlı Dönemini de kapsayan bir biçimde Doğu Anadolu'nun hammaddelerini alıp Halep ve Şam'a pazarlayan, Halep ve Şam'dan gelen mamul malları Doğu Anadolu'ya dağıtan bir merkez olması, kentin gelişimine önemli katkı yapıyor. Ancak imparatorluğun dağılması sonrasında Halep ve Şam şehirlerinin sınır dışında kalması, kenti ticari olarak dezavantajlı konuma düşürüyor.[43] Dolayısıyla Cumhuriyet dönemi Şanlıurfa tarihi, ülkenin Suriye ile ilişkilerinin seyri ile doğrudan alakalı oluyor ve komşularla ticareti geliştiremediği müddetçe ticari aktivite sekteye uğruyor. Bu bakımdan Suriye'deki son dönem gelişmelerin de bu uzun öykünün güncel bir sayfası olarak değerlendirilmesi mümkün.

Kentin yakın geçmişin en önemli dönüm noktası GAP Projesi'dir. Öncelikle projenin sulama ayağı olmak üzere GAP, her yönüyle Urfa üzerinde önemli etkilere sahip. Bilindiği üzere GAP, Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde yapımı öngörülen barajlar, hidroelektrik santralleri ve sulama tesislerinin yanında tarım, sanayi, ulaştırma, konut, eğitim, sağlık ve diğer sektörleri de kapsayan entegre bir proje. Bileşenlerinden biri olan Aşağı Fırat Projesi ise, Fırat ve Dicle nehirlerinin aşağı kesimleriyle, bunların arasından uzanan eski Mezopotamya ovalarını içine alıyor ve Şanlıurfa ilinin tamamını kapsıyor. Proje, sulama, konut hizmetleri ve sanayi kullanımı için su ve toprak kaynaklarını geliştirmek ve yönetmek; modern tarım tekniklerini kullanarak ve en uygun bitki desenini uygulayarak arazi kullanımını geliştirmek; tarıma dayalı ve yörede bulunan hammaddeleri işlemeye yönelik sanayi dallarına ağırlık vererek imalat sanayini geliştirmek; yöre insanının sosyal ihtiyaçlarını karşılamak şeklinde boyutlara da sahip.[44] Ancak bu hedeflere ne ölçüde ulaşıldığı sorusunun yanıtı, Urfa özelinde de bir karamsarlık yaratabiliyor.

Projenin en erken katkı sunması beklenen boyutu olan sulama konusu, Urfa'nın gelişim çizgisinde de son derece kritik. GAP Bölgesi'nde tarıma elverişli sulanabilir arazi toplamının yarısı, zaten

Urfa'da bulunuyor. Kent yüzölçümünün %90'ı tarıma elverişli olsa da proje öncesinde tarım ancak kuru şartlarda ve eski teknolojilerle yapılabiliyor. Proje sonrasında sulu tarımın mümkün hale gelişi ise hem ürün yelpazesini hem de teknolojik olanaklar çerçevesinde kalite ve üretim miktarını artırıyor. Ancak paradoksal bir biçimde Urfa'ya dair sıkıntıların başında sulama kanallarına ve boru sisteminin yeterli düzeyde olmaması geliyor. ŞUTSO eski başkanı E. Sabri Ertekin'in vurguladığı üzere, GAP'ın sulama ayağı yavaş ilerlerken, kapsamında da bir daralma öngörülüyor. Buna göre GAP Master Planında hedeflenen 960 bin hektar alan GAP Eylem Planı ile 570 bine düşürülüyor ve bu kayıp kentin tarım arazilerinin etkin kullanımı için yeterli düzeyin altında kalıyor.[45] Konunun diğer bir boyutu ise, artan sulama olanaklarının ne ölçüde sağlıklı kullanıldığı. Harran Ovası'nda sulamanın vahşi sulama şeklinde yapılmasının ciddi bir verimlilik ve gelir kaybına yol açtığına dair eleştirilere rastlanıyor. Bilinçsiz ve aşırı sulamanın toprağı giderek daha tuzlu ve çorak hale getireceği vurgusu bu yöndeki eleştirilerin başında geliyor.[46]

Ekonominin durağan vasfı sosyal olanaklarının gelişimini ve yaşam seviyesinde bir artışı olanaksız kılarken, kentin tarihsel vasıflarının korunmasını ivedi bir mesele haline getiriyor. 2000'lerin ilk yıllarından itibaren kentin AB ile kurduğu ilişkiler bu noktada önemli bir fonksiyon üstleniyor. AB destekli Ekonomik ve Sosyal Entegrasyon Projesi (EKOSEP) "sosyal" devletin uzanamadığı ve neoliberal küreselleşmenin etkilerine doğrudan maruz kalan kentlerde sosyal refahı "kentsel dönüşüm projeleri" üzerinden sağlarken, Urfa'nın bundan önemli oranda yararlandığı görülüyor.[47] Özellikle de tarihi mekânların korunması ve restorasyonu ile sanayi alanında altyapı geliştirme projeleri, kente doğrudan katkı sağlıyor. Ayrıca kentte ikinci bir OSB'nin kurulması noktasında AB'den sağlanan ve toplam maliyetin neredeyse %80'ini karşılayan maddi destek de önemli. Dolayısıyla özellikle 2010 yılına kadar olan süreçte Urfa, küreselleşmenin kentler nezdindeki yansımalarının en olumlu örneklerinden biri olma vasfını taşıyor. Ancak aynı konumun ve ilişkilerin halen sürdüğünü söylemek güç. AB konusunda ülkenin genelinde görülen durağanlık kaçınılmaz biçimde kentlere yansıyor.

Diğer yandan geçmiş dönemde uluslararası düzeyde kurulan ilişkilere atfedilen önemin, uygulamada herhangi bir sonuç yaratmamış oluşu da dikkat çekiyor. *Eurocities* bu noktada oldukça anlamlı bir örneği oluşturuyor. Urfa'nın 2007 yılında Avrupa'nın başkent ve büyükşehirlerinin yer aldığı bu organizasyona dahil oluşu, büyük bir başarı olarak sunuluyor ve Urfa'nın Avrupa'nın başkentleri arasında girdiği şeklinde yorumlanıyor. Bugün gelinen noktada ise, *Eurocities*'in kurumsal internet sitesinde Urfa'ya dair bilgilerin neredeyse on yıl öncesine ait olması, *Eurocities* konusunun öngörüldüğü denli ciddiye alınmadığı ya da Urfa'nın iddia edildiği kadar önemsenmediği izlenimini oluşturuyor.[48]

Yaşanan tüm sıkıntı ve ekonomik durgunluğa karşın bugün Urfa'yı hâlâ önemli kılan özelliğinin, tarihsel dokusunun anlamlandırdığı mekân olduğunu söylemek mümkün. Büyükşehir Belediyesi'nin başta vizyon ve misyon tanımları olmak üzere Urfa'ya dair nitelemelerin çoğu, kentin "Medeniyetlerin doğduğu ve yüzyıllar boyunca birçok medeniyete evsahipliği yapmış olduğu" gibi meziyetlere dayandırılıyor.[49] Yine bu özelliği Urfa'nın medeniyetle ilişkili geleceğe dair hedefleri için de başlıca referans kaynağı işlevini üstleniyor. Bu, bir yönüyle Urfa'nın dezavantajı da oluyor. Keza Anadolu'nun gelişim gösteren birçok kentinde yakın geçmişte sağlanan ilerlemelere atıf yapılırken, Urfa için vurgu, geçmişin önemi üzerinden gelecek zaman kipinde sunulan hedeflere dönük oluyor. Bu bakımdan "dünyada ses getiren bir mega kent olacaktır" ifadesinde olduğu[50] gibi, kentin başarı ve gelişmişliği halen bir vaat niteliği taşıyor.

Konunun bir şekilde Urfa'nın taşıdığı tarihsel mekâna gelmesi, kentin geleceğini de kaçınılmaz biçimde turizmle ilişkilendiriyor. Bir inanç ve kültür turizmi merkezi olarak Urfa'nın Mekke, Medine ve Kudüs'ten sonra 4'üncü sırada geldiği vurgusu, bu noktada yanlış olmayacağı gibi son dönem arkeolojik çalışmalar, kentin dinsel anlamının semavi dinler öncesi dönemde de geçerli olduğunu gösteriyor. İl merkezi yakınındaki Göbeklitepe'de yapılan arkeolojik kazılarda, ilkel dinlere ait olan ve yaklaşık 11 bin yıl öncesine ait dünyanın en eski tapınakları bulunuyor ve bu durum, Şanlıurfa'nın ina-

nan insanların dünyadaki en eski merkezi olduğunu ortaya koyuyor.[51] Diğer yandan başta Balıklı Göl olmak üzere, Hz. İbrahim'in bu kentle irtibatı, tüm semavi dinlerce atfedilen bir önemi pekiştiriyor. Ayrıca kentin Sümer, Babil, Hitit, Asur, Pers, Makedonya, Roma ve Bizans gibi pek çok uygarlığa evsahipliği yapmış oluşu, turizm konusundaki potansiyelini örneklemenin ötesinde mekânı anlamlı kılan vasıflar olarak öne çıkıyor.

Bahsedilen bu vasıfların kent kimliği açısından gereğince anlamlandırılıp anlamlandırılmadığı ise, bu noktada tartışmalı ve daha çok kent sakinlerinin içinde bulundukları yaşam koşullarıyla ilişkili bir mesele. Bu noktada da Urfa'nın sosyal yaşamının kent sakinlerine ne sunup sunamadığı sorusu gündeme geliyor.

Göç, Nüfus, Altyapı: Sorunlarla Boğuşan Sosyal Hayat

2018 yılında Şanlıurfa'nın nüfusu bir önceki yıla göre 50.056 artarak 2.035.809 olmuştur. Kent, Türkiye'nin en kalabalık 9'uncu ili konumunda. Üstelik geleceğe dönük projeksiyonlarda 2023 yılı nüfusu 2.400.000 olarak öngörülüyor. Kuşkusuz bu yoğun nüfusun kendi içindeki vasıfları ve hareketliliği, sosyal yaşamın karakteristiğini etkileyen hususlar. Urfa, dışarıya yoğun göçün olduğu bir kent olmakla birlikte özellikle Suriye iç savaşı itibarıyla de çok fazla göç alan bir il.[52] Bu seneki nüfus artış oranı %2,52 olan Şanlıurfa'da doğal nüfus oranı ve doğum oranı da çok yüksek. 2017 yılı itibarıyla Şanlıurfa doğurganlık hızının en yüksek olduğu il konumunda bulunuyor. Bu oran %4,33 iken, Urfa'ya oran olarak en yakın il ise %3,69 ile Ağrı.[53] Aynı artış hane halkı büyüklüğüne de tesir ediyor. 2016 yılı TÜİK verilerine göre Türkiye ortalaması 3.5 iken Urfa'da hane halkı büyüklüğünün 5.8 olduğu gözleniyor.[54]

Üstelik Urfa'daki nüfus artışı, kentin yıllar itibarıyla daha fazla nüfusu göçle kaybetmesine rağmen gözleniyor. Özellikle göç hareketliliğinin öncelikle kırsaldan kente, sonrasında da kent merkezinden metropollere doğru olması, süreci daha sancılı ve hasarlı kılıyor.

Kent merkezine geliş ve burada tutunamayış nedeniyle farklı tercihlere yönelinmesi,[55] kentleşme ve altyapı sorunlarını ile entegrasyon ve sosyal uyum sorunlarının Urfa'da sıkça gözlenmesine neden oluyor.[56] Kent işsizlik oranı itibarıyla Türkiye ortalamasının üzerinde ve 2017 yılı itibarıyla %17,2 oranıyla bu alanda 5'inci sırada yer alıyor.[57] Kent sakinlerinin Urfa'nın sorunlarına dair görüşlerinde de işsizlik ve bağlantılı bir faktör olarak ekonomik sorunlar ön plana çıkıyor. Urfa'da yaşayan bireylerin %16'sına göre şehrin en önemli sorunu işsizlik iken, ekonomi ve yoksulluk ifadesinin de eklenmesi ile ekonomik temelli sorunları en önemli sorun olarak görenlerin oranı %20,47'ye yükseliyor.[58]

İstihdam ve işgücüne katılım oranlarının düşüklüğüne kent nüfusunun genç ve eğitimsiz olması da eklendiğinde, durum daha da kötüleşiyor. 2018 itibarıyla, Urfa'da toplam kent nüfusu içinde 0-19 yaş grubuna mensup olanların oranı %50,41.[59] Genç nüfusun eğitim durumu ise kentin genel durumunun bir yansıması. Şanlıurfa'da yaşayan her üç kişiden biri eğitim hizmetinden memnun olmadığını belirtiyor ve bu memnuniyetsizliğin başlıca nedenleri arasında sınıfların çok kalabalık olması ve öğretmen sayısının yetersizliği sayılıyor.[60] Dikkat çekici bir diğer istatistik ise, 6 yaş üzeri nüfusun okuma yazma bilmesine karşın herhangi bir okul bitirmemiş kişi sayısının nüfusa oranının %39,9 oluşu ki, bu yaklaşık 600.000 kişi demek.[61] Dolayısıyla sahip olduğu genç nüfus, teorik açıdan beşeri sermayenin geliştirilmesi noktasında önemli bir potansiyele sahip olsa da, titiz bir müdahaleye ihtiyaç duyulan bir sosyal politika alanına karşılık geliyor. Yetişkin nüfusun okuma yazma oranlarının iyileştirilmesi, eğitimin her kapasitesinde okullaşma oranının artırılması, eğitim kurumlarının fiziki ve teknik altyapısının iyileştirilmesi, kentte tecrübeli öğretmenlerin artırılması ve sirkülasyonun azaltılması bu noktada çözüm olarak sunulmakta.[62] Ancak buna yönelik uygulamaların nasıl hayata geçirileceği muğlaklığını koruyor.

Kent sakinlerinin Şanlıurfa'ya bağlılıklarını sınırlandıran diğer bir husus da, şehrin altyapı olanaklarının sunduğu olumsuz manzara. Kentin barındırdığı yoğun nüfusa karşın altyapı sistemleri ve tesisleri yeterli seviyede değiller. Üstelik kapasitenin yetersizliği Ha-

liliye, Eyyübiye ve Karaköprü ilçeleri ile diğer ilçeler arasında çok daha vahim farklılıklar oluşturuyor.[63] Bölgedeki ilçe belediyelerinin büyük bölümünde projeye dayalı kanalizasyon sistemi bulunmuyor ve yağmur suyu için atık sistemi yetersiz kalıyor. Arıtma sistemlerinin yetersizliğine karşın katı atık miktarı da sürekli artmakta ve düzenli depolamayı zaruri kılıyor.[64] Diğer yandan son yasal düzenlemeler sonrasında bu statülerini kaybetmiş olsalar da, kentte 1153 köy bulunuyor ve bunların 235'inde içme suyu yetersiz. Yalnız 187 köyde kanalizasyon sistemine rastlanıyor.[65] Kırsalda yaşayan nüfusun toplam il nüfusunun %44,53 olduğu anımsandığında,[66] bu sorunların ne denli yaşamsal önemde olduğu bir kez daha anlaşılıyor.

Kırsal alanda yaşamı güçleştiren ve dolayısıyla yaşam kalitesine olumsuz etki eden bir diğer faktör, aşiret ya da aileler arası kavgalar. Bu konu, şehrin sosyolojik karakteri çerçevesinde umulandan çok daha olumsuz sonuçlar doğuruyor. Köyler kendi içinde bölünürken toplam sayıları da buna bağlı olarak artıyor. Bu bakımdan Şanlıurfa' da 1153 köyün yanında 1582 mezra bulunuyor ve her bir mezra için ayrı ayrı yol, su, elektrik gibi temel kamu hizmetlerinin götürülmesi gerekiyor.[67] Bu durumun gerek maliyet gerekse etkinlik açısından ne denli büyük olumsuzluklar yaratacağını tahmin etmek mümkün.

Kırsal alandaki olumsuz tablonun kentte de ortadan kalkmadığı gözleniyor. Şanlıurfa ve Diyarbakır'ın birlikte oluşturduğu TRC2 Bölgesi'nde çarpık yapılaşmaya bağlı olarak kent içi ulaşım ve altyapı eksikliği ile güvensiz yapı stoku konusunda ciddi sorunlar yaşanıyor. Özellikle kent içi ulaşım, Şanlıurfa'da önemli bir sorun alanını oluşturuyor.[68] Zaten kent sakinlerinin görüşleri de bu durumu yansıtıyor. Altyapı ve çarpık kentleşme ile birlikte işsizlikten sonra Urfalıların gündemindeki en önemli sorun trafik/ulaşım.[69] Esas itibarıyla kentsel ulaşım olanaklarının kötüye gittiği vurgusu, Dünya Bankası'nın Anadolu kentlerine dair raporunda da yer alan bir husus ve Urfa'nın dışında da karşılaşılan bir durum.[70] Ancak çarpık kentleşme ve altyapı sorunlarının artışında özellikle kente dönük göç hareketinin belirleyici olduğu ve kalıcı hasarlar yarattığı söylenebilir.

Şanlıurfa'nın yoğun bir göç alması ve taşıma kapasitesi ile hizmet sunabileceğinden çok daha fazla bir nüfusla karşı karşıya geli-

şinin geçmişi, 1950'li yıllara kadar gidiyor. Bu noktada kentlerin, artış hızını ve sayısını kontrol edemedikleri nüfusa yetersiz kaynak, örgütsel yapı ve sınırlı uzman kapasitesi ile hizmet vermekte yaşadığı güçlük, tüm ülke genelinde olduğu gibi Urfa'da da söz konusu oluyor. Ancak o tarihten bu yana göçler durmazken kentleşmenin çarpık karakteri artarak devam ediyor. Kente uzun bir süre önce göçle gelenler ile son yıllarda göçle gelenler aynı ya da birbirine benzer mekânlarda ikamet etmeye başlıyorlar. Dolayısıyla göçle gelenler kentte kaldıkları sürede, göç ediş nedenleri, göç ettikleri odakların farklılıkları, sosyal, kültürel ve etnik bağları noktasında heterojen bir görüntü çiziyorlar. Tabakalanan bu göç yapısı, sorunların çözümünü güçleştiren önemli bir etken olarak ortaya çıkıyor.[71] Kentleşme bu sorunların en ön plandaki ve görünür olanını oluşturuyor.

Şanlıurfa'nın güneyi ve batısı plansız kentleşmenin ve kaçak yapılaşmanın yoğun olduğu bölgeler; doğu kısmındaki yapılaşma ise ovaya doğru, tarım arazisi içine kayıyor. Bugün gelinen noktada kentsel mekânın ikili bir karakteristiği oluşuyor.[72] Tarihi kent merkezinde yer alan mahalleler nispeten olumlu nitelikler taşırken, göçle oluşan kent çeperlerindeki yerleşim alanlarında yaşam standardı daha da düşüyor. Genel istatistiklere bakıldığında ise oldukça çarpıcı rakamlarla karşılaşılıyor. EKOSEP'in 2009 yılı verilerine göre Şanlıurfa'da hanelerin %46,7'si gecekonduda yaşıyor. %68,8'inin telefon bağlantısı, %87,8'inin ise internet bağlantısı bulunmuyor. Konutların %76,5'i soba ile ısıtılıyor, %28,3'ü 100 m²'den küçük. Oda sayısı 2 veya daha az olan konutların oranı ise %24,9.[73] Bu göstergelere yoksulların yaşadığı mahallelerde hane halkı nüfusunun 5 ve daha yukarı oluşu da eklendiğinde, yaşam standartlarının düşüklüğü net biçimde göze çarpıyor.

Kentsel dönüşüm, tüm ülkede olduğu gibi Urfa'nın da gündeminde olan bir konu. 2000'li yılların başından itibaren AB destekli EKOSEP ile Urfa bu konuda diğer birçok kentten daha önce yola çıkıyor. Eski belediye başkanı Celalettin Güvenç'in işaret ettiği üzere, halihazırda 11 kentsel dönüşüm kararı alınmış ve 401 bağımsız bölge yıkılmış bulunuyor. Üstelik kentsel dönüşümde Urfa'nın tarihsel

mimarisiyle uyum adına, dikey yerine yatay bir yapılanmanın planlanışı da önemli bir vizyonu yansıtıyor.[74] Ancak bu vizyonun anılan sorunların geniş kapsamı karşısında ne ölçüde sonuç getireceği tartışmaya açık durumda. Bugün kentin yeni gelişim alanlarında sosyal donatılar ile yeşil alanların oluşturulmasında gelişme kaydedilse de, kent genelinde standartları sağlayacak düzeye gelinebilmiş değil. Dolayısıyla kentsel gelişmenin bütüncül bir kent planlama perspektifiyle ele alınması zaruri görünüyor.[75]

Bütüncüllük konusunun kaçınılmaz biçimde temas ettiği bir kentsel aktör olarak Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi öne çıkıyor. Kentin büyükşehir belediyesi statüsünü kazanması, nüfusunun 750 binin üzerinde olması nedeniyle 6360 sayılı Kanun uyarınca 2012 yılında gerçekleşiyor. Daha önce de belirtildiği gibi, Dünya Bankası'nın Anadolu kentlerine dair analizinde büyükşehir belediyesi yönetimine özel bir yer tanınmakta ve bu uygulama, büyüyen şehirlerin daha etkin yönetilmelerini sağlamaya dönük olmasıyla değerlendirilmekte.[76] Özellikle de "büyükşehir etkisi" olarak tanımlanabilecek vasfı çerçevesinde büyükşehir belediyesi rejimleri, şirketleri orantısız bir şekilde çekebilme ve yığın ekonomileri üretebilme yeteneğine sahip görülüyorlar.[77] Ancak anılan düzenlemenin Urfa özelinde bu yönde bir avantajdan ziyade şehrin kendi vasıfları çerçevesinde yeni güçlükler getirdiğini söylemek olası. Öyle ki köylerin tüzel kişiliklerinin ve il özel idarelerinin kaldırılması ve istatistiki açıdan büyükşehir statüsündeki tüm kentlerin % 100 kentleşmiş olarak kabul edilmesi gibi değişiklikler, ülke genelinde geçerli. Ancak kırsal nüfusu toplamının neredeyse yarısına karşılık gelen ve çok sayıda köyü bünyesinde taşıyan Urfa'da, büyükşehir belediyesinin sorumlulukları ve kendisinden beklentiler büyük oluyor. Belediye stratejik planında bu durum "hizmet yükünü ağırlaştırıcı" olarak tanımlanıyor.[78] Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, bugün için özellikle bilgi iletişim teknolojilerinin belediye bünyesindeki kullanımında ve bu yolla yurttaş memnuniyetinin sağlanmasında önemli çabalar harcıyor. Örneğin "E-Belediye Hizmeti" ile belediye zaman kısıtlaması olmaksızın vatandaşların istek ve şikâyetlerini iletebilecekleri, Belediyeye ait tüm borçlarını internet ortamında sorgulayabilecek-

leri ve tüm kredi kartları ile ödeme yapabilecekleri bir elektronik belediyecilik sistemi olarak faaliyete geçiriliyor. Benzer bir uygulama, yine zaman kısıtlaması olmaksızın vatandaşların istek ve şikâyetlerini iletebilecekleri, vergi borçlarını sorgulayabilecekleri bir telefon belediyeciliği sistemi olarak "T-Belediye".[79] Ancak benzer faaliyetlerin özellikle köy ve mezralardaki kırsal sorunların çözümüne katkı sağlaması güç görünüyor.

Urfa'da 2017 TÜİK verileri uyarınca toplam 26.680 seyirciye 92 gösteri yapılan 3 tiyatro salonu,[80] 356.683 seyircinin film izlediği 30 sinema salonu[81] ve 197.255 kitaplı 10 halk kütüphanesi bulunuyor.[82] 2018 yılında sahnelenen 99 oyunu 32.760 seyirci izlerken, 222 film gösteriminde izleyici sayısı 160.000 olmuş. Bin kişi başına kütüphaneden yararlanma sayısı ise 297.[83] Bugün Harran Üniversitesi'nde okuyan öğrenci sayısı 22.783 olurken, kentteki sosyo-kültürel olanakların üniversite öğrencileri ve diğer kent sakinleri için yeterli olmayacağı açık.

Dolayısıyla Belediye eski belediye başkanı Güvenç'in kent sakinlerinin önce Urfa'yı tanıyıp anlamaları konusunda serzenişinin haklı boyutları olmakla birlikte, şehrin nüfusun çoğunluğu için kentin çok fazla olanak ve olumlu standartlar sunmadığı da aşikâr. Nihayetinde sosyal yaşam endeksi açısından 81 il arasında 79'uncu sırada gelen bir şehir Urfa.[84] Üstelik bu tablo, birlikte yaşama kültürüyle ilişkilendirilebilecek bazı konularda daha da vahimleşiyor.

Urfa'nın Birlikte Yaşama Sınavı

Urfa'da birlikte yaşama kültürünün mevcut durumu birkaç başlık üzerinden değerlendirilebilir. Bunlardan ilkini kentin toplumsal cinsiyet açısından sunduğu manzara oluşturuyor. İkinci olarak "Peygamberler Şehri" ifadesinin sıkça kullanıldığı kentte, farklı dinlere yaklaşımın ne ölçüde çoğulculuk içerdiğinin üzerinde durulması gerekiyor. Özellikle Türkiye genelinde sıkça vurgulanan "muhafazakârlaşma"nın Urfa özelinde farklı dinlere karşı "hoşgörü" açısından nasıl bir ortam sunduğu önem kazanıyor. Diğer yandan Urfa, geçici

koruma kapsamında bulunan Suriyeliler konusunda en ön plandaki kentlerden biri. Dolayısıyla onların sosyal hayattaki konumları da kentin yaşam pratikleri açısından üzerinde durulması gereken bir konu olarak öne çıkıyor.

Urfa'da kadının kent hayatındaki yerini anlamada önemli bir gösterge olarak "Karşılaştırmalarla 81 İl İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesi"ne bakmak gerek. Bu listede Şanlıurfa 75'inci sırada yer alıyor.[85] Bu olumsuz tablo, Urfa'nın kadınların eğitim seviyesi, kadın dayanışma evi ve sığınma evinin bulunup bulunmaması, çocuklar için kreş olanakları ve kadın istihdamı gibi konulardaki manzara üzerinden ortaya çıkıyor. Burada bir mazeret olamayacaksa da, toplumsal cinsiyet eşitsizliğine işaret eden genel faktörlerin yalnız kadınlar için değil, erkekler açısından da sıkıntılı olduğu belirtilmeli. Örneğin, eğitim ya da istihdam konusunda kentin kendi yapısal sıkıntıları bulunuyor ve kadınlarla birlikte erkekler de bundan olumsuz etkileniyorlar. Bu bakımdan Urfa, toplumsal cinsiyet eşitliği bakımından en kötü durumda olan illerin, aynı zamanda yoksulluğun en yoğun gözlendiği iller olması tespitinin somut örneklerinden biri.[86] Yeşil kart kullanımının çokluğu bakımından ülke genelinde dördüncü sırada olması ve ilköğretimde öğretmen başına düşen öğrenci sayısı bakımından Ağrı, Şırnak ve Muş'un hemen ardından gelmesi, bu bağlamda dikkate alınması gereken faktörler. Fakat Urfa'nın Türkiye'nin en yüksek doğurganlık hızına sahip ikinci il olması, herhangi bir mazerete mahal bırakmaksızın kentin kadınlar açısından olumsuz görüntüsünün önemli bir nedenini oluşturuyor.[87]

Şanlıurfa'da kadınların konumu açısından Büyükşehir Belediyesi'nin olumsuz tutumu da dikkat çekici. Kent'te kadın ve erkek nüfus oranları birbirlerine çok yakın olmasına rağmen, belediyede kadın çalışan oran %2,27'de kalıyor ve bu oranla Urfa, Muş'tan sonra ülke genelindeki en düşük orana sahip il oluyor. Kentte nüfus, 1.026.719 erkek ve 1.009.090 kadından oluşmaktadır. Yüzde olarak ise: %50,43 erkek, %49,57 kadındır. Üstelik Urfa kadın sığınma evi ile kadın (aile /toplum) danışma merkezi türünden bir kurumun bulunmadığı kentlerden biri. Buna karşın "sosyal belediyecilik" adına

ve "pozitif ayrımcılık" gerçekleştirildiği söylenen bir faaliyet olarak karşımıza "sadece kadınlara hizmet veren kapalı yüzme havuzu" çıkıyor.[88] Pozitif ayrımcılığın anlamlandırılma biçimi ile harcamaların yöneldiği alanların tercihi, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yapısal koşulların ötesine geçen "zihniyet boyutu"nu sergiliyor. Şanlıurfa eski milletvekili ve bakan Faruk Çelik'in 2017 yılında Akçakale ve Harran'da protesto edilmesi üzerine protestocu gençlere "...adam olan çıkar der ki, ben bu işteydim özür dilerim yanlış yaptım der. Ya da ben yaptım gerekçem şudur der. Üçüncü yolu yok. Eğer bunu demiyorsanız o zaman etek giyin gezin, niye pantolon giyiyorsunuz ki"[89] demesi, onun üzerine Urfa'dan "Urfalı etek giymez, etek giydirir"[90] tepkisi bu zihniyetin göstergesi niteliğindedir.

Kadın konusundan farklı olarak inanç turizmi, söylem ve eylem düzeyinde şehre dair politikalarda önemli bir yer tutuyor. Kentin farklı dinler için taşıdığı anlam üzerinden yaratılan cazibe ile kentin turizm gelirlerinin artması bekleniyor. Sadece inanç turizmi ile sınırlı olmamakla birlikte, Urfa'nın bu alanda önemli bir aşama kaydettiği muhakkak. Örneğin, 2007 yılı için 135.000 dolayındaki yerli ve 11.500 civarındaki yabancı turist sayısı, 2014 yılı sonunda sırasıyla 736.834 ve 69.302'ye ulaşmış durumda. Fakat, 2015 yılına kadar turizmde artış gerçekleşirken, 2015 sonlarından itibaren turizm sektöründe düşüş yaşanmaya başlamıştır. 2016 yılında 690 bin 798 turistin sadece 44 bin 296'sını yabancılar oluşturdu.[91] 2018 yılı ağustos ayı itibarıyla toplam turist sayısı 1 milyonu aşarak tarihi bir rekor kırmıştır. Şanlıurfa Büyükşehir eski belediye başkanı Nihat Çiftçi, ağustos ayı itibarıyla tüm konaklama tesisleri ile otellerin yüzde yüz doluluk oranına ulaştığını belirterek yıl sonu tahmininin 1 milyon 250 bin kişi civarında olduğunu belirtiyor.[92] Ancak inanç turizmine dair beklentilerin beraberinde farklı dinlere saygıyı ve hoşgörüyü getirdiğini söylemek mümkün görünmüyor. Özellikle Hz. İbrahim'in doğduğu Urfa'da onun adının yer aldığı etkinliklerin zaman zaman tepki çektiği de görülüyor.

Buna örnek olarak 2005 yılında "Dinler Bahçesi" projesinin gerçekleştirilememesi verilebilir. Turizm Bakanlığı talimatıyla Haleplibahçe'de üç dini temsil eden sinagog, kilise ve havranın sembolik

olarak yan yana bulunacağı bir bahçenin oluşturulması çabası, belediye tarafından da turizme dair katkısı nedeniyle destekleniyor. Ancak "halkın tepkisi" sonucu hayata geçirilemiyor.[93] Benzer bir durum, "İbrahim Yolu Projesi"nde de yaşanıyor. Harvard Üniversitesi ve Rockfeller Vakfı'nın ortaklaşa yürüttüğü ve "Ortadoğu'daki savaşa, dini ve kültürel çatışmalara karşı barışı desteklemek için" Hz. İbrahim'in doğduğu yer olan Şanlıurfa'dan kutsal yolculuğuna çıktığı güzergâh üzerinde El Halil'e kadar uzanan bir yürüyüş yolu yapılması çabası da, tepkiler nedeniyle başarılı olamıyor. 2007 yılından itibaren hayata geçirilen "Hz. İbrahim Buluşmaları" ise varlığını halen sürdürüyor ancak bugün oldukça farklı bir görüntü almış durumda. Buluşmaya 2009'da İsrail Ankara Büyükelçisi Lavy Giby'nin katılması ve yaptığı konuşma tepki çekerken, Hz. İbrahim'in adını taşıyan etkinlikte popüler sanatçıların konser vermeleri eleştiri konusu oluyor. Neticede bahsedilen buluşmalar bugün de "misafirperverlik, paylaşım, gönül genişliği, yardımseverlik, cömertlik, bereket vb. insani hasletlerin ışığında, Hazreti İbrahim'in binlerce yıl öncesinden günümüze ulaşan mesajlarını yaymak" amacıyla devam etmekte.[94] Fakat pop müzik sanatçılarının konserleri yerini tasavvuf müziğine, yabancı konuklar yerini Diyanet İşleri Başkanı'na bırakıyor. Buluşma kapsamındaki etkinliklerde ise, Hz. İbrahim'in kendilerinden olduğu iddialarının birer oyun ve Hıristiyan ya da Yahudi değil "Hanif bir Müslüman" olduğu yönünde konferanslara rastlanıyor.[95]

Hz. İbrahim'in Müslümanlığı üzerindeki titizliğin bu denli yoğun olduğu kentte, aynı dinin mensubu olunan geçici koruma kapsamında bulunan Suriyeliler ile ilişkiler de diğer bir önemli konu. Bu konuda tablo çok olumlu olmasa da Gaziantep ile karşılaştırıldığında daha iç açıcı olduğu söylenebilir. Kentteki geçici koruma kapsamında bulunan Suriyeli sayısı yarım milyona yaklaşmış durumda. Akçakale, Ceylanpınar, Viranşehir ve Harran sığınmacı kamplarının yer aldığı ilçeler olsa da kamp dışında yaşayan geçici koruma kapsamında bulunan Suriyelilerin sayısı da oldukça fazla görünüyor. AFAD'ın 2018 yılı verilerine göre, 17.100'ü Ceylanpınar, 21.057'si Akçakale, 16.546'sı Suruç ilçelerindeki çadır kentlerinde

ve 9729'u Harran konteynır kentinde olmak üzere Urfa'da geçici barınma merkezlerindeki geçici koruma kapsamında bulunan Suriyeli sayısı 64.432'den ibaret.[96] Son kayıtlara baktığımızda Şanlıurfa'da kayıtlı geçici koruma kapsamında bulunan Suriyeli sayısı 25 ilin nüfusundan daha fazla [97] Dolayısıyla kalan yoğun nüfusun durumu, önemli bir tartışma konusu oluşturuyor. Bunun kentin nüfus yapısında önemli izler bıraktığı ve sosyal hayata doğrudan tesir ettiği açık. AFAD gibi resmi kurumların söylemlerinde, "Suriyeli misafirlerimiz kardeş topraklarda" ifadesi kullanılıp olumlu bir tablo çizilse de,[98] ciddi ve potansiyel risklerin var olduğu aşikâr. Yerel basında Şanlıurfa kent merkezinde kimliksiz ve rahat gezen geçici koruma kapsamında bulunan Suriyelilerin plakasız motosiklet alırken, bazılarının Suriye plakalı araçlarında filmli cam kullanarak dolaştığı, kent genelinde dilenen geçici koruma kapsamında bulunan Suriyelilerin rahatsızlık yarattığı ve kamp sakinlerinin fuhuş amaçlı olarak barınma merkezlerini terk ettikleri eleştirileri dillendiriliyor.[99] En vahimi ise kent sakinleri arasında geçici koruma kapsamında bulunan Suriyelilere yönelik karşıtlığın sosyal medyada yer bulmasının yanında fiili saldırıları da içermesi. "Suriyelileri istemiyoruz" adıyla "miting" gerçekleştiren kalabalığın bir geçici koruma kapsamında bulunan Suriyeliyi bıçaklayıp ikisini darp etmesi, gerginliği örnekleyen vakalardan yalnızca biri.[100] Ne yazık ki bu yöndeki tavrın münferit birkaç olaydan ibaret kalmadığı, Valiliğin konuya müdahil olup önemler almasından da anlaşılabiliyor.[101]

Buna rağmen Urfa sakinlerine kente ilişkin sorunlara dair görüşleri sorulduğunda, katılımcılarının ancak %3,8'i mültecileri kentin en büyük sorunu olarak görüyor.[102] Benzer biçimde sokakta yaşanan kavga ve çatışmaların Gaziantep'teki boyutlara varmadan önlenmesi de olumlu bir not oluyor.

Birlikte yaşama kültürü bakımından sunduğu olumsuz ve eleştirilebilir tabloda vurgulanması gereken, belki de kentin halen "feodal" bir nitelik taşıyor olduğu gerçeği. Henüz 2009 yılı başında kendisi ile yapılan görüşmede dönemin genç MÜSİAD başkanı Mahmut Barut, kentin feodaliteye son vermesi halinde kabuğunu kırıp patlamaya yapacağını ifade ediyor.[103] Benzer biçimde yerel gazeteciler-

den Ahmet Polat da feodalliğin Şanlıurfa'nın siyasetine, sivil toplum örgütlerine, devlet kurumlarına ve ekonomik yapıya yıllarca sirayet ettiği fikrinde.[104] Yine feodal kültürel yapının kız çocuklarının okullaşma oranlarının düşüklüğünde etkili olduğundan bahsedilebiliyor.[105] Dolayısıyla feodalite, Urfa ile sıkı sıkıya ilişkili bir olgu olurken kentin sosyal özellikleri ve yaşam standartları bu durumu pekiştiriyor.

Tam da bu noktada etnik kimliğin Urfa'da sosyal yaşamdaki yeri üzerinde durulması gerekiyor. Keza Diyarbakır'a dair tartışmaları merkezinde yer alan bu konu, Urfa'nın gündeminde çok da görünür değil. Neticede Urfa da Türkler, Kürtler, Araplar, Zazalar, Kırmançlar, Aleviler, Ezidiler, Şafiler, Hanefiler ve son olarak geçici koruma kapsamında bulunan Suriyelileri içeren, etnik açıdan oldukça karmaşık bir nüfus yapısına sahip. Buna karşın Diyarbakır gibi sembolik bir anlama ya da eylemliliğe sahip değil. Ayşe Yırcalı'nın vurguladığı üzere çatışmalardan uzak kalmak, sükûnet ve güvenliğin ön planda tutulması kentin bir vasfı halini alıyor. 1990'lı yıllarda çatışmaların en yoğun olduğu dönemlerde bile Urfa'da OHAL ilan edilmemiş olması, şehrin bir tür otokontrol mekanizmasıyla hareketliliğe müdahale ettiği izlenimini veriyor.[106] Ancak bu otokontrolün şehirde güçlü olan feodal yapı ve bunun devletle kurduğu işbirliği ile ilişkisiz olduğunu düşünmek mümkün görünmüyor. Dolayısıyla sükûnetin arka planında farklı baskı mekanizmalarının olması ihtimal dahilinde.

Diğer yandan oy verme davranışları konusunda da Urfa oldukça farklı bir tablo sunuyor. Bu konuda 2004'te Saadet Partisi'nden, 2009'da ise AK Parti'yle yaşadığı gerginlikten dolayı bağımsız aday olarak belediye başkanı seçilen Ahmet Eşref Fakıbaba örneğini anmak yeterli. Özellikle Ahmet Eşref Fakıbaba'nın bakan olması ile birlikte, kentin beklentileri artmıştır. Ayrıca, bakan olduğu dönemde kendisinin kentte oldukça nüfuzlu bir pozisyonda olduğunu da belirtmekte fayda var. Keza Güneydoğu'da HDP ve geleneğin önceki partileri ile AKP arasında bir siyasal mücadeleden bahsedebiliyorken, bunun Urfa'ya yansıması yaklaşık 10 yıl alıyor. Ayrıca halen ilçe belediyelerinin iki parti arasında dağıldığı gözleniyor. Yerel yö-

netimlerin kimlik ve etnik kimlikle kurdukları ilişki bakımından da Urfa farklılıklar taşıyor. Bunun en somut örneği, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi'nin internet sayfasının Diyarbakır'dan olan farklılığı. Türkçe'nin yanında İngilizce, Zazaca ve Kırmançi gibi dil seçenekleri sunan Diyarbakır'a karşın Urfa'da ön plana çıkan yalnızca Türkçe ve İngilizce ifade edilen "Peygamberler Şehri" ve "Sabrın Başkenti" gibi dinsel vasıflar.

Son olarak Kobani'de yaşanan gelişmelerin ve 20 Temmuz 2015 tarihinde Kobani'nin yeniden yapılandırılması için Suruç'ta bir araya gelen 300 kişilik bir gruba düzenlenen canlı bomba saldırısı sonucunda 31 kişinin hayatını kaybetmesi ve çok sayıda kişinin yaralanması, Şanlıurfa'nın karşı karşıya olduğu tehdidin büyüklüğüne işaret ediyor. Bu saldırının Urfa adına önemli bir kırılma olduğunu iddia etmek mümkün. Özellikle Suriye'de yaşanan gelişmelerin, Urfa'yı sadece göçmenlere değil, çatışmalara da tanık olunan bir yer haline getirdiği görülüyor.[107]

Sonuç

Şanlıurfa'nın özellikle gelişmişlik, yaşam standardı, eğitim, istihdam, altyapı olanakları ve sağlıklı kentleşme bakımından sahip olduğu nicel göstergeler, oldukça iç karartıcı bir manzara sunuyor. Tarihsel ve kültürel zenginliği kendisinden kolay kolay ümidin kesilemeyeceği bir nitelik taşısa da sadece sahip olduğu tarihi eserler veya GAP, kentin tarım, sanayileşme ve işsizlik konusundaki sorunlarını çözmeye yeterli görünmüyor. Dolayısıyla verili bir potansiyelin doğru ortamda ve doğru eller ile hayata geçirilmesi konunun kritik boyutuna denk düşüyor.

Bu noktada 2004-14 yılları arası dönemde kentin oldukça parlak bir dönem yaşadığı görülüyor. Bu dönemde belediye başkanlığı görevini sürdüren Ahmet Eşref Fakıbaba, kent vizyonunun değişim ve gelişiminde önemli bir pekiştirici olurken, Fakıbaba'nın kişisel özellikleri kadar Urfa'nın AB ile geliştirdiği ilişkiler de önemli bir gelişme kaynağı olarak belirleyici oluyor. Şehrin tarihi mekânlarının res-

torasyonu ya da sanayi altyapısının geliştirilmesine dair hibeler, kentin ulus-üstü oluşumlarla kurduğu ilişki bakımından önemli bir vaka olduğu gibi küreselleşmenin yerel düzeydeki farklı yansımalarına dair önemli bir örnek sunuyor.

Bugün itibarıyla ülkenin uluslararası ilişkilerdeki konumu, Urfa'nın geleceğine de doğrudan tesir ediyor. Kuşkusuz dış ticaret noktasında Suriye'deki gelişmelerin olumsuz yansımaları sürüyor. Diğer yandan ülkenin AB'ye üyelik ve kurulan işbirliği noktasında durağanlığının, kent yaşamı ve gelişiminde sıkıntı yarattığı gözleniyor. Ayrıca yerel otoritelerin kente dair katkısının seyri, kestirilebilir görünmüyor. Popüler bir belediye başkanı ya da bakan üzerinden somutlaşan "hemşehrilik" kimliği, en azından Fakıbaba sonrası dönemde boşa düşmüş durumda. Diğer yandan yine 2011 ve 2015 genel seçimlerinde bakan Faruk Çelik'in Şanlıurfa'dan milletvekili olması ve Çelik'in kentte harcadığı yoğun mesai, kente ciddi yatırım yapılmasını sağlaması –ki beş yıl içerisinde 400 okul yapılmasına katkısını bunlardan en önemlilerinden biri sayılabilir– ve "ortak akılla sorunları çözme"[108] çabasının bu noktada umut verici olduğu kentteki ortak görüş. Özellikle Göbeklitepe'nin turizm merkezine dönüşmesinde büyük payı olduğu belirtiliyor.[109] Ancak Çelik'in fazla sorunu olan ve bu sorunları hemen aşması beklenen Urfa'yı "zor bir şehir"[110] biçiminde nitelemesi ve 2018 yılı genel seçimleri sonrasında Urfa milletvekilliğini bırakması da son derece düşündürücü.

Diğer yandan yaşam standartları, kadının toplumsal statüsü, kentsel dönüşüm sorunu, eğitim seviyesinin düşüklüğü ve işsizlik kentin kısa vadede aşılması olası görünmeyen sorunlarının bir kısmını oluşturuyor. Bu sorunlar aşılmadığı sürece de Urfa'da orta sınıfların nicel ve nitel bir gelişim göstermesi olası görünmüyor. Sermayenin gelişip mekân üzerinde yaratacağı olumlu yansımalar sorunlara bir çözüm olamayacaksa da, en azından çözüm konusunda kaçınılmaz bir ilk adım niteliği taşıyor.

31 Mart 2019 yerel seçimlerinde büyükşehir belediye başkanı seçilen Zeynel Abidin Beyazgül'ün, kentin sorunlarının ortak akılla çözülebileceğini söylemesinin,[111] kentin siyaset ve yönetim anlayışında bir değişiklik yaratıp yaratmayacağı, gelecek dönemde belli

olacaktır. 5 Ekim 2019'da kent konseyi seçimlerine dair büyükşehir belediyesi adına seçimlerle ilgilenen STK ve Muhtar İşleri Daire Başkanı ile Şanlıurfa Gazeteciler Cemiyeti başkanının delegelerle ilgili usulsüzlük tartışması sonucunda, Cemiyet başkanı Tahir Gülebak'ın "yönetim eksenli katılımcı demokrasi"ye sekte vurulduğu yönündeki tepkisi[112] bu anlayışın kısa vadede uygulamaya geçirilmesinin mümkün olmadığına işaret ediyor.

Sonuç

Türkiye'de Kentler ve Yeni Yerellik: Sorunlar ve Potansiyeller

TÜRKİYE'NİN 1950'LERDEN itibaren başlayan modernleşme-kentleşme dinamiği içinde uzun süre temel eksen olagelmiş kır-kent ilişkisinden bugün giderek kentlerin ana çözümleme ve yönetim birimi konumuna yükseldiği bir toplumsal oluşumda yaşıyoruz. Bu bağlamda "neoliberalleşme" diye adlandırılan, bir yönüyle serbest piyasanın hegemonyası diğer yönüyle toplumsal ve kamusal yararın ekonomik nemaya ikincil görüldüğü yönetim anlayışının yarattığı ekonomik yeniden yapılanma süreci ve hızlı kentleşme, kentlerin sadece ekonomik büyüme merkezi olarak görülmesine karşı alternatif arayışlarını ve kentler ve kent yönetimi üzerine yeniden ve eleştirel bir biçimde düşünmeyi gerekli kılıyor. Neoliberal düzen içerisinde kentlerin adil ve demokratik olarak nasıl yönetileceğine dair alternatif arayışlarının sadece Türkiye için değil, küreselleşen dünyada bütün ülke yönetimleri için en kritik soru haline geldiğini görüyoruz. Bu sorudan hareketle elinizdeki çalışmamızda, 2010'lu yıllarda neoliberalizm ve muhafazakârlığın hegemonyasında sermaye-mekân diyalektiği üzerinden kentlerin sosyo-mekânsal konfigürasyonlarını sekiz kentin hikâyesinde (Konya, Kayseri, İzmir, Denizli, Eskişehir, Diyarbakır, Gaziantep, Şanlıurfa) eleştirel bakış açısıyla irdeleyerek Türkiye'de kentlerin karşı karşıya kaldığı sorunlar ve barındırdığı potansiyelleri anlatmaya çalıştık. Türkiye'nin iyi, demokratik ve adil yönetimi için önem taşıyan sekiz kentin hikâyesinde, küreselleşen dünyadaki gelişmeler çerçevesinde Türkiye'nin dönüşümünü anlamak için kentleşme ve orta sınıflaşma olgusunu ana-

liz etmenin önemini ortaya koyduk. Bu doğrultuda kitapta yer alan sekiz kentin kendi içinde ve birlikte okunmasının gerek kentli Türkiye'nin anlaşılmasında gerekse de kent yönetimi için önemli ipuçları sunduğuna inanıyoruz. Kentli Türkiye'nin özellikle girişimcilik noktasında içerdiği potansiyel üzerine var olan yazında epey çalışmaya rastlamak mümkün. Bu kitapta dikkat çekmek istediğimiz ise, bugün daha çok odaklanılması gereken meselenin büyüme ve rekabetçilik ekseninde kentlerin baş etmek zorunda olduğu risklerin, sorunların ve meydan okumaların nasıl yönetileceğidir ki biz bu soruya "yeni yerellik" çerçevesinde yerelden demokratik ve katılımcı yönetimin çözüm olabileceğini savunduk.

Bu kitaptamekân ile sermaye arasında kurulan ilişki, sermayenin yükselişinin beraberinde getirdiği orta sınıflaşma ve orta sınıflaşmanın sosyal hayattaki izleri üzerinden Türkiye'de sekiz kente odaklanarak 2010 yılından bugüne kentlere dair eleştirel bir muhasebede bulunmaya çalıştık. Bu bölümde, söz konusu muhasebeye dayanarak Anadolu'da kentlere ve kent yönetimine dair sorun alanlarını ve çözüm önerilerini ortaya koymak istiyoruz. 31 Mart 2019 tarihinde yapılan yerel seçimlerle kentli Türkiye'nin yerel yönetim aktörleri belirlenmiş oldu. Aktörler kadar, hatta daha önemli olan soru ise kentli Türkiye'nin nasıl yönetileceğidir. 31 Mart sonrası Türkiye'de yerel yönetim aktörlerinin Türkiye'nin kentli ve orta sınıflaşmış sosyolojik ve politik gerçeğini kavrayarak bu soru üzerine odaklanması gerekmektedir. Kent yönetimi, kır-kent dinamiğinden çok daha karmaşık, çok-katmanlı ve çok-aktörlü bir yönetim anlayışını ve mekanizmasını gerekli kılmaktadır. Türkiye'nin yerel boyuttaki yönetimi sadece yerel ve ulusal değil, bölgesel ve küresel dinamikleri ve ilişkileri de hesaba katmalıdır. Küreselleşen dünya içinde Türkiye, sekiz kentin hikâyesinde gördüğümüz gibi, kentlerini bu karmaşık yapı içinde iyi yönetebildiği sürece, kendisi de istikrarlı ve güçlü bir yapıya sahip olacaktır. Kent, bu anlamda Türkiye'yi anlamanın ve yönetmenin önemli bir anahtarıdır.

Yirmi birinci yüzyılda kentler üzerine eleştirel düşünmek, kentlerin ekonomik dinamizmi, girişimcilik ve rekabetçilik unsurlarını değerlendirmenin yanında, David Harvey'in belirttiği gibi,[1] kentle-

rin bu süreçte özgürleştirici veya esirleştirici bir niteliğe bürünüp bürünmediğinin de muhasebesini yapmayı gerektiriyor. Zira bu nitelik, kentteki eşitsizlikleri, kenttaşların aidiyetlerini, kente katılımlarını belirleyen ve dolayısıyla kentlerin yaşam kalitesini, sürdürülebilir kalkınma ve demokratik yönetimi meselelerini etkileyen bir unsur olarak öne çıkıyor. Bu bakımdan Anadolu'da kentlerin en önemli sorunlarından biri, kentlerin ekonomik potansiyellerinin yaşama geçirilmesinde ekonomik çıkarı öncelemeleri, tüketim-odaklı olmaları ve farklı kimlikleri (kültürel kimlikler, kadınlar, göçmenler ve mülteciler vb.) ötekileştirmeleri, dolayısıyla "birlikte yaşama kültürü" geliştir(e)memeleridir. Yine kentin iyi yönetiminin önemli boyutlarından birisi olan çevre, doğa ve insan ilişkisindeki sorunlara dikkat çektik. 2019 yılında Kaz Dağları'nda altın arayışı için çevreye zarar veren madencilik faaliyetine onay verilmesine karşı gerçekleştirilen "Su ve Vicdan Nöbeti", kârın insana öncelenmesine gösterilen önemli bir tepki olmuştu. Bu çalışmada, kentlerin sadece pazar kenti olmalarının yarattığı sınırlılıklara dikkat çekerek insanı merkezine alan "insani kentleşmenin" önemini vurguladık. Bu bakımdan kentler, insanların yaşam projelerini hayata geçirebildikleri, kendilerini ait hissettikleri, potansiyellerini geliştirmeleri için gerekli kurumsal altyapıya erişebildikleri, özgürlük mekânları olmalıdır. Richard Florida, kentlerin yaratıcılık ve farklılığın kaynakları olarak inovasyon ve bölgesel büyümenin itici güçleri olduklarını savunur.[3] Oysa sadece girişimciliğin öne çıktığı Konya, Kayseri, Gaziantep gibi kentlerde, akıllı kent ya da yaratıcı kent olma amacı söylem düzeyinde kullanılsa da, kültürel yaşamda muhafazakârlığın belirleyici olduğu ve demokratik anlamda sosyal ve kültürel gelişmenin sınırlı olduğu ortaya çıkıyor. Biz bu tespiti *Kentler* (2010) kitabımızda Kayseri ya da Konya gibi kentler için yapmıştık. Ancak muhafazakârlığın pekişmesi ve 2011 sonrasında Suriye'den göç sonucunda Konya, Kayseri, Gaziantep gibi kentler için aynı tespitin bugün daha vahim boyutlarla sürdüğünü gözlemek mümkün. Sosyoekonomik gelişmişlik endeksinde İzmir'in 3'üncü, Eskişehir'in 6'ncı, Kayseri'nin 17'nci, Konya'nın 20'nci, Gaziantep'in 30'uncu, Diyarbakır'ın 67'nci ve Şanlıurfa'nın 73'üncü olması da bu gözlemi

destekliyor. Neoliberal ekonomiden nemalanarak "Yeni Türkiye" nin kilit ekonomik aktörleri olan bu kentlerdeki hegemonik muhafazakârlık, kentlerde sermaye-mekân diyalektiğinin özgürleştirici olma imkânını kısıtlıyor. Bu doğrultuda Türkiye'deki durumun da bir yansıması olarak, ele aldığımız sekiz kentin büyük çoğunluğunda, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin önemli bir sorun olduğunu ve kentin özgürleştirici olma potansiyeline ket vurduğunu görüyoruz. Yani Erbatur Çavuşoğlu'nun ifade ettiği gibi, Türkiye kentlerinin "erkekler tarafından ve yine erkeklerin kullanımı için üretilmiş eril mekânlar"[2] olduğunu iddia etmek mümkün. Bu noktada yerel yönetimlerde toplumsal cinsiyet eşitliğinin ana-akım hedef haline getirilmesinin gerekli olduğuna inanıyoruz. Kentler, ekonomik büyüme ve zenginleşmeden ziyade yeni yerellik çerçevesinde katılımcı demokratik yönetim ve farklılıklar içinde birlikte yaşama temelinde düşünülmelidir.

Bununla ilişkili olarak kent yönetimi önündeki ikinci meydan okuma, kentlerle merkezî hükümet arasındaki ilişki düzeyinde ortaya çıkıyor. Kitabımızdaki sekiz kentin hikâyesinin sergilediği gibi, kent yönetimiyle iktidar ilişkisi, her iki aktör tarafından iyi ve adil yönetilmesi gereken bir ilişkidir. Bu ilişkide kentlerin kendilerini iyi yönetmeleri kadar merkezî yönetimin de kent yönetimine yaklaşımında kapsayıcı, katkı verici ve yönlendirici olması çok önem taşıyor. Merkezî yönetim kentleri dinlemeli, onlara kendi yönetimlerinde gerekli özgürlüğü tanımalı ve kentlerin kendi potansiyellerini gerçekleştirmelerinin önünü açmalıdır. Buna karşın kentler de kendi yönetimlerindeki başarı kıstasını hizmet ve sürdürülebilir insani kalkınma temelinde görürken merkezî yönetimle ilişkilerini geliştirmelidir. Bu tespit, aynı zamanda, Türkiye'de "olması gereken" iyi, adil ve demokratik yönetim için bu kitap çalışmamızın ortaya koyduğu temel önerilerden biridir. Bu bağlamda sekiz kentin öyküsü, iktidarla mesafenin uzak olması kadar yakın olmasının da kent yönetimi için riskli olduğunu gösteriyor. Anadolu'da iktidar partisiyle özdeşleşmiş sermaye sahibi sınıfların ekonomik güçleri artarken kültürlerinde bir değişim olmadığı ve Batılı anlamda burjuvalaşmadıkları söylenebilir. Bu da dindar/muhafazakâr/İslamcı

burjuva sınıf olarak anılan bu sınıfın "Türkiye'nin demokratik siyasal ve sosyal dönüşümü için itici bir güç olmaktan ziyade kendi ekonomik ve sosyal statüsünü koruma amacı güttüğü"[4] ve bu bakımdan da "kendi yaşamını kontrol etme", "yaşam ortamına dair kararlara katılına" gibi talepleri dillendirme açısından ilerlemeci ve demokratik bir kent siyasetini mümkün kılma potansiyelini sorgulatıyor. E. Balkan ve A. Öncü'nün de vurguladığı gibi, seküler ve muhafazakâr orta sınıf tüketim kültürleri bakımından benzeşirken değer yargıları, yaşam biçimleri ve siyasal tavırları bakımından ayrışıyorlar.[5] Konya'da Büyükşehir Belediyesi'nin 2012 yılında Mevlânâ Türbesi ve Sultan Selim Cami önündeki parktaki ağaçların kesilerek 25 bin kişinin toplanabileceği Mevlânâ Meydanı yapma girişimini, büyükşehir eski belediye başkanı Tahir Akyürek'in "Konya'nın kimliğini etkileyecek bir çalışma"[6] olarak sunmasını bu değer farklılığıyla açıklayabiliriz. Konya Mimarlar Odası başkanı Serdar Işık'ın, kentin imarıyla doğrudan ilgili bu karara dair kendilerinin görüşlerinin alınmadığını söylemesi de[7], kentte katılımcı ve demokratik karar alma mekanizmasının sorunlu olduğunu gösteriyor.

Türkiye'de kentlerin karşı karşıya kaldığı bir başka meydan okuma, merkez-yerel arasındaki ilişkinin gittikçe merkeziyetçi hale gelmesi, yerel düzeydeki merkezî hükümet organlarının yerel yönetimin önüne geçmesi ve yerel kaynakların (inşaat gibi) ekonomik çıkar temelinde kullanılmasıdır. Bu durum bir taraftan kent yönetiminin hareket alanının merkezî hükümetle sınırlandırılması anlamına gelirken, diğer taraftan merkezi hükümet-kent yönetimi ilişkisinde sorunlar da yaratmaktadır. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri yukarıdan ve müzakere edilmeden gerçekleştirilen "hızlı/yapay kentleşme"de[8] görülüyor. Yine son dönemde görülen kayyum atamaları, Türkiye'de merkeziyetçi yönetim anlayışının kentlerin demokratik yönetimine engel oluşturan uygulamalardandır. Özellikle 2010'dan sonraki idari düzenlemelerle yeniden yapılandırma sonucunda büyükşehir belediyelerinin sınırlarının da muazzam ölçüde artması, Anadolu'nun birçok kentinde büyükşehir merkezi ile ilçe arasındaki mesafenin 120 km'ye kadar çıkabilmesi büyükşehir belediyelerine ciddi bir yük getirerek, maddi olanakların rasyonel kullanımının bu

denli geniş sınırlar altında ne derece gerçekleştirilebileceğini tartışmaya açık kılıyor. Kentler özerkleşmedikleri müddetçe de ne kadar güçlenirlerse güçlensinler, merkezi hükümetin çizdiği sınırlara hapsolmaktalar.

Bu bağlamda, kentlerin iktidar partisi ile ilişkilerinin de kentlerin sınırlılığı olarak tezahür ettiğini gözlüyoruz. Bu ilişki, hem iktidar partisine yakınlık hem de uzaklık bakımından önemli bir sorun alanı oluşturuyor. Bir kent için iktidar partisi ile aynı partinin belediye başkanı ile yönetilmek pozitif katkı getiriyorsa, kenti özerk bir özne olarak ne kadar önemseyebiliriz? Böyle bir durumda kentin yaratıcı, pazar, halkçı ya da erdemli veya insani kent olmasının önemi olur mu? Ya da merkezi hükümetin herhangi bir gerekçe ve yöntemle "yerel"i cezalandırabildiği bir ortamda kentsel gelişim ve kentin uluslararası bir aktör olarak sahneye çıkması ne kadar mümkün? Bu durum bugün için İzmir ve Eskişehir'den ibaret gibi görünebilir ama aslında her kent için bir meydan okuma olarak düşünülebilir.

Anadolu kentlerinin 2011'den beri giderek yoğunlaşan bir biçimde karşı karşıya kaldığı bir başka meydan okuma da, Suriye'deki savaştan kaçan Suriyelilerin özellikle Gaziantep, Kilis, Antakya, Şanlıurfa, Adana, Mersin gibi kentlere göçüdür. Kentteki geçici koruma altındaki Suriyeli sayısı bakımından Türkiye'de en yoğun nüfusa sahip kent sıralamasında İstanbul'dan sonra Şanlıurfa 2'nci, Gaziantep 4'üncü sırada yer alıyor.[9] Bu kentlerin nüfuslarının neredeyse beşte birini Suriyeliler oluşturuyor. Bu da söz konusu kentlerin yönetimi ve birlikte yaşama kültürü için ciddi bir risk oluşturuyor. En fazla Suriyeli mülteci alan ülke olarak[10] Türkiye'de bu sorunun çözümünün diğer ülkeler için de öğretici olma potansiyeli taşıdığını da belirtmek gerekir.

Bunlara ek olarak Diyarbakır açısından baktığımızda, kentin mekânsal karakterini belirleyenin sermayeden ziyade kimlik temelli çatışma ve terör ortamı olduğunu görüyoruz. Kürt siyasal kimliği, kentle özdeşleşirken aynı zamanda çatışma halinde onu sınırlandırıcı bir unsura dönüşüyor. Bunun yanı sıra işsizlik ve yoksulluk sorunlarının da kimlik meselesinin gölgesinde kalmaması gerekiyor.

Günümüzde Anadolu kentlerinin baş etmek zorunda olduğu bir diğer tehdit, Gülen cemaatiyle güçlü bağlantıların kentleri ekonomik, sosyal ve siyasi olarak esirleştirmesi ve güçsüzleştirmesidir. Özellikle Kayseri, Konya, Gaziantep ve Urfa bu olumsuz etkilerin çarpıcı biçimde yaşandığı ve demokratik/kurumsal yönetim zafiyetlerinin çözülmesi gerektiği kentlerdir.

Tüm bu noktalar, kentli ve orta sınıflaşan Türkiye'nin iyi, adil ve demokratik yönetiminde kentin önemini vurguladığı gibi, kent yönetimi ve merkezî hükümet-kent yönetimi ilişkisinde yeni bir anlayışa gerek duyduğumuzu da ortaya çıkarıyor. Türkiye 2010'lu yıllarda 15 Temmuz darbe girişimi, hendek savaşları ve terör ve sınırlarında devletlerin çökmesiyle oluşan ciddi güvenlik riskleriyle karşı karşıya kalmıştır. Bu süreçte güvenlik söylemi, demokratik yönetimin önüne geçmiştir. Kendi içinde istikrarlı ve güçlü olan Türkiye'nin bölgesinde ve küresel ölçekte de güçlü ve etkili olacağı gerçeği içinde, bu kitabı, kent yönetiminin bu temelde önemini vurgulayarak bitirmek istiyoruz. Kentli ve orta sınıflaşmış Türkiye'yi anlamak, kente ve yerele önem vermekten geçiyor. Hem kent yönetimini karmaşık, çok-katmanlı ve çok-aktörlü düşünen hem de merkezi hükümet-kent ilişkisini karşılıklı yarar ve birlikte çalışmaya dönük yapılandıran yeni bir yerellik anlayışına, yani yerel aktörlerin katılımıyla ve kentsel arabulucular ve kentsel koalisyonlarla kenttaşların kendilerini gerçekleştirebildikleri daha demokratik ve katılıma açık bir kent yönetimine ihtiyaç olduğu aşikâr. 31 Mart/23 Haziran 2019 yerel seçimleri bu ihtiyacı somut olarak gözler önüne sermiştir. Sekiz kentin hikâyesinde okuyucuya ipuçlarını sunmaya çalıştığımız yeni yerellik anlayışı ile neoliberalleşmenin kentler üzerindeki negatif etkilerine direnç sağlayabilecek demokratik kent yönetimi ihtiyacına dikkat çeken bu kitabın bu yönde yapılacak yeni çalışmalara bir başlangıç olmasını ümit ediyoruz. Mart 2020'den itibaren COVİD-19'la mücadele eden Türkiye'de, post-pandemi döneminde kentlerin yeni yerellik anlayışıyla insan-odaklı büyüme çerçevesinde yönetilmesini konu edinen kapsamlı çalışmalara çok daha fazla gereksinim duyulduğu bugünlerde, kitabımızın bu yönde elverişli bir zemin hazırlamasını diliyoruz.

Notlar

Giriş

1. Bridge, G. ve Watson, S. (2003) "City Imaginaries", *A Companion to the City*, s. 7-17.
2. Dünya Bankası (2015) *Anadolu Kaplanlarının Yükselişi – Türkiye Şehirleşme İncelemesi*, Washington: World Bank, s. xi.
3. Brenner, N. ve Schmid, C. (2015) "Towards a new epistemology of the urban?", *City* 19(2-3): 151-82, s. 156.
4. *TÜİK Bülten*, Şubat 2018.
5. Brenner, N. ve Schmid, C. (2015), s. 155.
6. *A.g.y.*, s. 156.
7. Lefebvre, H. (1967, 1996) *Writings on Cities*, çev. E. Kofman ve E. Lebas, Oxford: Blackwell Publishers.
8. Bu çalışmada "yeniden yapılanma" kavramı, Neil Brenner'a referansla, küresel kent sistemindeki siyasal-ekonomik ve mekânsal değişimlere, yani "neoliberalleşmiş kent düzenine" işaret etmek üzere kullanılmıştır. Bkz. Brenner, N. ve Theodorei, N. (2005) "Neoliberalism and the urban condition", *City* 9(1): 101-7.
9. Brenner, N. ve Schmid, C. (2015), s. 152.
10. *A.g.y.*
11. Florida, R. (2002) *The Rise of the Creative Class and How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*, New York: Basic Books; Florida, R. (2003) "Cities and the Creative Class", *City & Community* 2:1, March 2003; Landry, C. (2012) *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*, Routledge; Andersson, D. E., Andersson, E. ve Mellander, C. (haz., 2011) *Handbook of Creative Cities*, Edward Elgar Publishing.
12. Akıllı kentler hakkında eleştirel tartışmalar için bkz. Hollands, R. G. (2008) "Will the real smart city please stand up? Intelligent, progressive or entrepreneurial?", *City*, 12(3): 303-20; Hollands, R. G. (2015) "Critical interventions into the corporate smart city", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 8(1): 61-77; Kitchin, R. (2015) "Making sense of smart cities: addressing present shortcomings", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 8(1): 131-36.
13. Hall, P. (2013) "Looking backward, looking forward: the city region of the mid-21st century", *The Futures of the City Region* içinde, Routledge, s. 43-58.
14. Andrés Rodríguez-Pose (2008) "The Rise of the "City-region" Concept and its Development Policy Implications", *European Planning Studies* 16(8): 1025-46, s. 1029; Scott, A. J. (2001) "Globalization and the rise of city-regions", *European Planning Studies* 9(7): 813-26.
15. Florida, R. (2002) *The Rise of the Creative Class and How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*, New York: Basic Books.

16. McCann, E. J. (2007) "Inequality and politics in the creative city-region: Questions of livability and state strategy", *International Journal of Urban and Regional Research 31*(1): 188-96; Jonas, A. E. ve Ward, K. (2007) "Introduction to a debate on city regions: new geographies of governance, democracy and social reproduction", *International Journal of Urban and Regional Research 31*(1): 169-78, s. 175.
17. Krätke, S. (2012) "The new urban growth ideology of 'creative cities'", *Cities for people, not for profit* içinde, Routledge, s. 150-61.
18. Jonas, A. E. ve Ward, K. (2007), s. 170; McGuirk, P. (2007) "The political construction of the city region: notes from Sydney", *International Journal of Urban and Regional Research, 31*(1), 179-87, s. 179.
19. Brenner, N. (2003) "Urban Entrepreneurialism and the New Politics of Uneven Development in Western Europe", *Remaking the global economy: Economic-geographical perspectives*, s. 197-215, s. 197.
20. Landry, C. (2012).
21. Pratt, A. C. (2011) "The cultural contradictions of the creative city", *City, Culture and Society* 2(3): 123-30, s. 125; Pratt, A. C. (2010) "Creative cities: Tensions within and between social, cultural and economic development: A critical reading of the UK experience", *City, Culture and Society* 1(1): 13-20, s. 14.
22. Glasmeiera, A. ve Christopherson, S. (2015) "Thinking about Smart Cities", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 8: 3-12, s. 3.
23. Hollands, R. G. (2015), s. 61.
24. Glasmeiera, A. ve Christopherson, S. (2015), s. 4.
25. Gil-Garcia, J. R., Pardo, T. A. ve Nam, T. (2016) "A comprehensive view of the 21st century city: Smartness as technologies and innovation in urban contexts", *Smarter as the New Urban Agenda* içinde, Springer, Cham, s. 1-19, s. 3.
26. Hollands, R. G. (2015), s. 61.
27. Eleştiriler için bkz. Hollands, R. G. (2008; 2015); Kitchin, R (2015).
28. Glasmeiera, A. ve Christopherson, S. (2015), s. 6.
29. Florida, R. (2008) *Who's Your City? How the Creative Economy is Making Where You Live the Most Important Decision of Your Life*, New York: Basic Books.
30. Emerson, M. O. ve Smiley, K. T. (2018) *Market Cities, People Cities: The Shape of Our Urban Future*, NYU Press.
31. *A.g.y.*, s. 3. 32. *A.g.y.* 33. *A.g.y.*
34. Purcell, M. (2013) "The right to the city: the struggle for democracy in the urban public realm", *Policy & Politics* 41(3): 311-27. Ayrıca bkz. Purcell, M. (2002) "Excavating Lefebvre: The right to the city and its urban politics of the inhabitant", *GeoJournal* 58(2-3): 99-108.
35. Harvey, D. (1989) "From managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism", *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 71(1): 3-17.
36. Lefebvre, H. (2014) *Mekânın Üretimi*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: Sel.
37. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010) *Kentler: Anadolu'nun Dönüşümü Türkiye'nin Geleceği*, İstanbul: Doğan Kitap, s. 28.
38. Tekeli, İ. (2011) *Kent, Kentli Haklar, Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm Yazıları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 202.
39. Katz, B. ve Nowak, J. (2018) *The New Localism: How Cities can Thrive in the Age of Populism*, Brookings Institution Press.
40. Katz, B. ve Nowak, J. (2018), s. 10-12.
41. Czarniawska, B. (2015) *A Tale of Three Cities or the Glocalization of City Man-*

agement, Oxford: Oxford University Press.

42. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün verilerine göre, 7 Şubat 2019 tarihi itibariyla Türkiye'de 3 milyon 644 bin geçici koruma kapsamında Suriyeli yaşamaktadır (www.goc.gov.tr/icerik3/gecici-koruma_363_378_4713). Suriyeli göçmenlerin devlet-sermaye ekseninde tartışıldığı güncel bir makale için bkz. Bélanger, D. ve Saracoglu, C. (2018) "The governance of Syrian refugees in Turkey: The state-capital nexus and its discontents", *Mediterranean Politics*, DOI: 10.1080/13629395.2018.1549785; Genç, F., Heck, G. ve Hess, S. (2018) "The Multilayered Migration Regime in Turkey: Contested Regionalization, Deceleration and Legal Precarization", *Journal of Borderlands Studies*, DOI: 10.1080/08865655.2017.1344562.
43. Keyman, E. F. ve Koyuncu, B. (2005) "Globalization, alternative modernities and the political economy of Turkey", *Review of International Political Economy* 12(1): 105-28; Demir, Ö., Acar, M. ve Toprak, M. (2004) "Anatolian tigers or Islamic capital: Prospects and challenges", *Middle Eastern Studies* 40(6): 166-88; Hoşgör, E. (2011) "Islamic capital/Anatolian tigers: Past and present", *Middle Eastern Studies*, 47(2): 343-60; Pamuk, Ş. (2008) "Globalization, industrialization and changing politics in Turkey", *New perspectives on Turkey* 38: 267-73.
44. Eraydın, A. (2011) "Changing Istanbul city region dynamics: Re-regulations to challenge the consequences of uneven development and inequality", *European Planning Studies* 19(5): 813-37; Eraydın, A., Armatlı Köroğlu, B., Öztürk, H. ve Senem Yaşar, S. (2008) "Network governance for competitiveness: The role of policy networks in the economic performance of settlements in the Izmir Region", *Urban Studies* 45(11): 2291-2321.
45. Bu 11 kenti de; büyük ölçekli ve kent koridorları oluşturma potansiyeline sahip kent havzaları (Kayseri, Konya, Gaziantep, Diyarbakır, İzmir), orta ölçekli gelişen Anadolu kentleri (Eskişehir, Denizli, Çorum), küçük ölçekli ve gelecek vaat eden kentler (Şanlıurfa, Bolu, Adıyaman) olarak tasniflendirmiştik. Bkz. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 24.
46. Lefebvre, H. (1996) *Production of Space*, İng. çev. D. Nicholson Smith, Oxford: Blackwell Publishers: 1991; *Writings on Cities*, İng. çev. E. Kofman ve E. Lebas, Oxford: Blackwell Publishers; *Urban Revolution*, İng. çev. R. Bonanno, Minneapolis ve Londra: University of Minnesota Press, 2003.
47. Öncü, A. ve Balkan, E. (2016) "Nouveaux Richesof the City of Minarets and Skyscrapers: Neoliberalism and the Reproduction of the Islamic Middle Class in İstanbul", *Research and Policy on Turkey* 1(1): 29-45; Yankaya, D. (2014) *Yeni İslami Burjuvazi*, İstanbul: İletişim.
48. Gürel, B. (2015) "Islamism", *The Neoliberal Landscape and the Rise of Islamist Capital in Turkey* içinde, haz. Balkan, N., Balkan, E., ve Öncü, A., Vol. 14, Berghahn Books, s. 17.
49. Pamuk, Ş. (2008) "Globalization, industrialization and changing politics in Turkey", *New perspectives on Turkey* 38: 267-73.
50. Yankaya, D. (2014), s. 248.
51. Çelik, M. L. ve Altıparmak, C. (2013) *Hukuki Açıdan 100 Soruda Yeni Büyükşehir Belediye Modeli*, Ankara: Seçkin, s. 220; Alkan, A. (2015) "New Metropolitan Regime of Turkey: Authoritarian Urbanization via (Local) Governmental Restructuring", *Lex Localis - Journal of Local Self-Government*, 13(3): 849-77.
52. Büyükşehir belediyelerinin sınırlarıyla mülki idare sınırlarının eşitlenmesinin getireceği başlıca avantajlar olarak; Büyükşehir Belediyelerin sınırları içindeki böl-

gede diğer yerel yönetim organlarından daha bütüncül bir bakışla daha büyük ölçekli planlar yapabildiği ve diğer organların kısıtlı mali imkânlarına nispetle büyükşehir belediyelerinin sanayileşme, çevre ve ulaşım gibi problemlere çözüm üretebileceği ve böylece hizmetlerde etkililik ve verimlilik ile imar-plan bütünlüğünün sağlanması; kaynak israfının önlenmesi; idari ve mali kapasitesi yetmeyen birimlerin kaldırılması vurgulanıyor. Bkz. Ozan Zengin (2014) "Büyükşehir Belediyesi Sisteminin Dönüşümü: Son On Yılın Değerlendirilmesi", *Ankara Barosu Dergisi* 72(2): 96.

53. Alkan, A. (2015), s. 852.
54. Dünya Bankası (2015) *Anadolu Kaplanlarının Yükselişi – Türkiye Şehirleşme İncelemesi*, Washington: World Bank.
55. Kuyucu, T. (2017) "Two crises, two trajectories: The impact of the 2001 and 2008 economic crises on urban governance in Turkey", *Neoliberal Turkey and its discontents: Economic policy and the environment under Erdogan* içinde, haz. Adaman, F., Akbulut, B. ve Arsel M.
56. Dünya Bankası (2015), s. 92.
57. Bu sınıflandırmaya göre, iller Düzey 3 olarak, ekonomik, sosyal ve coğrafi olarak benzerlik gösteren komşu iller ise Düzey 2 bölgesi olarak ve Düzey 2 bölgeleri de gruplanarak Düzey 1 bölgeleri oluşturulmuştur. Bu kapsamda, 81 ili kapsayan 26 İBBS Düzey 2, 12 Düzey 1 bölgesi oluşturulmuştur.

1. Girişimci Muhafazakârlık: Kayseri

1. Dünya Bankası (2015) *Anadolu Kaplanlarının Yükselişi – Türkiye Şehirleşme İncelemesi*, s. 2.
2. Korat, G. (2002) *Kayseri'de ve Şehirlerimizde – Sokakların Ölümü*, İstanbul: İletişim, s. 16.
3. Özcan, Z. (2005) "Akla ve Paraya İhtiyacı Olmayan Şehir: Kayseri", *Aksiyon*, 14 Kasım.
4. Eraydın, A. (1999) *75 Yılda Çarklardan Chip'lere, Sanayinin Anadolu'ya Yaygınlaşması ve Son Donemde Gelişen Yeni Sanayi Odakları*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, s. 257.
5. Karatepe, Ş. (2003) *Kendini Kuran Şehir*, İstanbul: İz.
6. Bu çerçevede 1960 ile 1980 yılları arasında Ankara'ya işçilik yapmak, otel işletmek, dolmuşçuluk yapmak, pazarlamacılık ve manifaturacılık yapmak gibi çeşitli amaçlarla giden girişimcilerin burada bilgi, görgü, vizyon ve *know-how* edinişleri anımsanabilir. Örneğin kendisi dolmuşçuluk yaparken kardeşini getirip Siteler'de mobilyacılık öğrenmesine ön ayak olan ya da bir dampercinin yanında kendini gizleyerek çırak olarak işe girip damper yapımını öğrenen girişimcilerin Kayseri'ye dönüşleri, beraberinde yeni başarı öykülerini de taşır. Ayrıntısı için bkz. Cengiz, K. (2013) *"Yav İşte Fabrikalaşak" – Anadolu Sermayesinin Oluşumu: Kayseri-Hacılar Örneği*, İstanbul: İletişim, s. 155-62.
7. www.milliyet.com.tr/11-cumhurbaskani-abdullah-gul-baskan-kayseri-yerelhaber-994293/.
8. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014) *Türkiye'de Birlikte Yaşamak: Elit ve Halk Eğilimlerine Nitel Bir Bakış*, 110K145 Proje No'lu TÜBİTAK Araştırması, s. 53.
9. www. haberler.com/erciyes-zirvesi-sonrasi-aciklamalar-7923554-haberi/.
10. Yankaya, D. (2014) *Yeni İslami Burjuvazi*, İstanbul: İletişim, s. 201.

11. Kayseri Sanayi Odası (t.y.) *Neden Kayseri?* Kayseri: KAYSO, s. 6
12. Korat, G. (2002), s. 29.
13. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 38.
14. Kılınç, G. ve Zengin, H. (2012) "Muhafazakâr Yerel Yönetim Çerçevesinde Küresel Kentleşme Deneyimi: Kayseri Üzerine Bir Değerlendirme", *Çağdaş Yerel Yönetimler* 21(4): 34.
15. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 38.
16. Kayseri Büyükşehir Belediyesi (2014) *2014 Yılı Faaliyet Raporu*, s. i.
17. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 22.
18. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 38.
19. Kayseri Bez Fabrikası'nın Kayseri'nin kentleşmesinde oynadığı rol için bkz. Asiliskender, B. (2004) "Erken Cumhuriyet'in 'Modern' Mirası: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Lojmanları", *Mimarlık Dergisi*, 316.
20. Cengiz, K. (2012) "The Tale of Industrialization in a Small Town in Turkey: Hacılar-Kayseri", yayımlanmamış doktora tezi, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 136.
21. www.urak.org/2018/12/15/urak-yonetim-kurulu-uyelerimizden-prof-dr-kerem-alkin-kayseride-urak-tarafindan-hazirlanan-raporu-sundu/
22. Kayseri Sanayi Odası, Kayseri İstatistikleri 2018.
23. Şeker, M., Saldanlı, A. ve Bektaş, H. (2014) *Kayseri Rekabet Endeksi 2013-2014*, Kayseri: Orta Anadolu Kalkınma Ajansı, Kayseri Ticaret Odası ve T.C. Kalkınma Bakanlığı, s. 90.
24. TÜİK (2018) Dış Ticaret İstatistikleri, İllere Göre Dış Ticaret.
25. Türkiye İhracatçılar Meclisi, İhracat Rakamları, 2019.
26. Kayseri Sanayi Odası, *Neden Kayseri?*, s. 102.
27. www.iso.org.tr/projeler/turkiyenin-500-buyuk-sanayi-kurulusu (21.02.2019).
28. Buğra, A. ve Savaşkan, O. (2012) "Politics and class: The Turkish business environment in the neoliberal age", *New Perspectives on Turkey 46*: 27-63.
29. Orta Anadolu Kalkınma Ajansı (2014) *TR72 Bölgesi 2014-2023 Mevcut Durum Analizi*, s. 100.
30. Orta Anadolu Kalkınma Ajansı (2016) *TR72 Mobilya Sektörü Raporu*, s. 2-3.
31. www.milliyet.com.tr/bilim-sanayi-ve-teknoloji-il-mudurlugunden-kayseri-yerel-haber-2627647/ (21.02.2019).
32. *TR72 Bölgesi 2014-2023 Mevcut Durum Analizi*, s. 24.
33. *A.g.y.*, s. 128.
34. Kayseri Ticaret Odası (2013) *Mayıs 2013-2017 Büyük Değişim Raporu*, s. 3.
35. *A.g.y.*, s. 256.
36. Türkiye Esnaf ve Sanatkârları Odası (2019) *İllere Göre Esnaf, İşyeri, Nüfus ve Oda Bilgileri.*
37. Kayseri Ticaret Odası (2013), s. 262.
38. www.kayser.com.tr/tr/24/Bilgi.html (21.02.2019).
39. *TR72 Bölgesi 2014-2023 Bölge Planı*, s. 44.
40. *A.g.y.*, s. 45.
41. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 50.
42. Cengiz, K. (2012), s. 266.
43. *TR72 Bölgesi 2014-2023 Bölge Planı*, s. 33.
44. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın Türkiye 81 İl Durum Raporu'na göre Kayseri'de Ar-Ge birimi bulunan 11sanayi işletmesinde, 68 personel çalışıyor. Kalite kontrol birimi bulunan 25 sanayi işletmesinde, 273 personel çalışmaktadır

45. Cengiz, K. (2012), s. 266.
46. *TR72 Bölgesi 2014-2023 Mevcut Durum Analizi*, s. 157.
47. Cengiz, K., Küçükural, Ö. ve Shkreli, E. (2015) "At the Borders of Public and Private: The *Oturmalar* of Kayseri", *Middle East Journal* 69(4): 587.
48. Kozanoğlu, C. (1994) *Cilalı İmaj Devri – 1980'lerden 90'lara Türkiye ve Starları*, İstanbul: İletişim, s. 53.
49. Kayseri Büyükşehir Belediyesi (2014) *Stratejik Plan 2015-2019*, s. 86.
50. Erciyes Üniversitesi'nde yer alan 25 binadan yalnızca ikisinin devlet tarafından yaptırılmış oluşu, bu noktada anlamlı görünüyor. Bkz. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 41.
51. Özcan, Z. (2005).
52. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 53.
53. Korat, G. (2002), s. 21.
54. *A.g.y.*, s. 20.
55. Özcan, Z. (2005).
56. Cengiz, K. (2012), s. 386.
57. Bkz. Cengiz, K., Küçükural, Ö. ve Shkreli, E. (2015).
58. 1649 yılında Kayseri'ye gelen Evliya Çelebi, "Şehrin şitası şedid olduğundan ehli belde ilimle meşguldür," derken, Kayseri'de kışın soğuktan dışarı çıkmayan insanların evlerde toplanıp çeşitli konuları müzakere edişinin altını çizmektedir.
59. Cengiz, K., Küçükural, Ö. ve Shkreli, E. (2015), s. 592.
60. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 52.
61. Benzer biçimde oturmada yer alan bazı işadamlarının, hammadde ihtiyaçları olduğunda piyasanın geneli ile ilişki kurmadan önce gruptakilere danıştıklarını, orada bu işi yapmakta olan biri varsa alternatifini aramadan ya da vereceği fiyatı karşılaştırmadan alışverişi tamamladıkları da gözlenmekte. Bkz. Cengiz, K., Küçükural, Ö. ve Shkreli, E. (2015), s. 593.
62. Özcan, Z. (2005).
63. Doğan, A. E. (2007) *Eğreti Kamusallık – Kayseri Örneğinde İslamcı Belediyecilik*, İstanbul: İletişim, 2007, s. 38.
64. www.milliyet.com.tr/istisare-verimi-artiriyor-kayseri-yerelhaber-953634/.
65. www.milliyet.com.tr/herkes-dusunecek-kayseri-buyuyecek-kayseri-yerelhaber-1031155/.
66. Kayseri Büyükşehir Belediyesi, *2016-2020 Stratejik Plan*, s. i.
67. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 41.
68. Orta Anadolu Kalkınma Ajansı (2015) *TR72 Turizm Sektörel Çalışma Grubu Raporu*, s. 19.
69. www.anadoluharikalardiyari.net/haber.asp?id=3169.
70. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 39.
71. Korat, G. (2002), s. 21.
72. 13 Kasım 2008 tarihinde Berna İlter ile yapılan görüşme kayıtlarından alınmıştır.
73. *Türkiye'nin Şehirleri Sürdürülebilirlik Araştırması*, İstanbul: Master Card ve Boğaziçi Üniversitesi, 2011, s. 41.
74. Şeker, M., Bakış, Ç. ve Dizeci, B. (2018) *İnsani Gelişme Endeksi - İlçeler (İGE-İ) 2017: Tüketiciden İnsana Geçiş*, İstanbul, s. 16-71.
75. www.nufusu.com/il/kayseri-nufusu, (21.02.2019)
76. Keyman, F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 60.
77. Şeker, M., Saldanlı, A. ve Bektaş, H. (2014).
78. Yeşilyurt, M. E., Karadeniz, O., Gülel, F. E., Çağlar, A. ve Kangallı Uyar, S. G.

(2017) "Türkiye'de İllere Göre İnsani Gelişme Endeksi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 27, Mayıs, s. 213.

79. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 45.
80. YÖK Bilgi Yönetim Sistemi, Öğrenci İstatistikleri 2018.
81. Dünya Bankası (2015), s. 36.
82. www.nufusu.com/il/kayseri-nufusu (21.02.2019).
83. Dünya Bankası (2015), s. 67.
84. www.milliyet.com.tr/buyuksehir-den-uc-onemli-proje-kayseri-yerelhaber-1104793/.
85. Orta Anadolu Kalkınma Ajansı (2016) *Kayseri Sosyal Profil Araştırması*, s. 26-27, 31.
86. TÜİK 2017 yılı Tiyatro İstatistikleri.
87. TÜİK (2013) *Seçilmiş Göstergelerle Kayseri 2013*, Ankara: TÜİK, s. 166.
88. TÜİK 2017 yılı Sinema İstatistikleri.
89. Özcan, Z. (2005).
90. *A.g.y.*
91. Kavas, A. (2018) *81 İl İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesi*, Ankara: TEPAV, www.tepav.org.tr/upload/files/1520402632.Karsilastirmalarla_81_Il_Icin_Toplumsal_Cinsiyet_Esitligi_Karnesi_2018.pdf.
92. Babayiğit, S. ve Özdevecioğlu, M. (haz., 2014) *İş Dünyasında Umut Veren Kadınlar Çalıştayı*, Kayseri: TOBB Kayseri İl Kadın Girişimciler Kurulu, s. 185.
93. Cengiz, K. (2012), s. 276.
94. *TR72 Bölgesi 2014-2023 Bölge Planı*, s. 58.
95. www.dernekler.gov.tr/tr/anasayfalinkler/illeregoreistatistik.aspx (21.02.2019).
96. www.denizpostasi.com/haber/20-gundem-haberleri/34225-"keske-kadınlar-haklarını-magdur-olmadan-dile-getirilebilse", 7 Mart 2019 (Erişim tar.: 26 Şubat 2020).
97. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 22.
98. Cengiz, K., Küçükural, Ö. ve Shkreli, E. (2015), s. 582.
99. Doğan, A. E. (2007).
100. Cengiz, K., Küçükural, Ö. ve Shkreli, E. (2015), s. 587.
101. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 22.
102. Cengiz, K., Küçükural, Ö. ve Shkreli, E. (2015), s. 598.
103. www.cnnturk.com/haber/turkiye/erdogan-esnaf-gerektiginde-asker-polis-ve-hakimdir
104. Korat, G. (2002), s. 19.
105. Cengiz, K. (2012), s. 18.
106. Buğra, A. ve Savaşkan, O. (2015) *Türkiye'de Yeni Kapitalizm – Siyaset, Din ve İş Dünyası*, İstanbul: İletişim, s. 80.
107. Özcan, Z. (2005).
108. Yankaya, D. (2014).
109. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 51.
110. *A.g.y.*, s. 53.
111. *A.g.y.*, s. 54.
112. *A.g.y.*, s. 54.
113. İrfan Akbıyık'la yapılan söyleşi için bkz. www.kayseribusam.com/wp-content/uploads/2018/11/7.-Ermeni-Mahallesinde-Besmeleli-Ekmek-Selma-Kara-48-58.pdf.
114. www.hurriyet.com.tr/gundem/ermenistan-kapisina-karsi-kayseride-250-bin-imza-11516603 (Erişim tarihi: 15 Kasım 2019).

115. Ermenilerin kendi ve öteki algısına dair 28 Kayserili Ermeni'yle 2017 yılında yapılmış sözlü tarih çalışması için bkz. Küçükkırca, İ. A. ve Yılmaz, A. (haz., 2018), *Sessizliğin Sesi V: Kayserili Ermeniler Konuşuyor*, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları.
116. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 54.
117. *A.g.y.*, s. 135.

2. Muhafazakâr Girişimcilik: Konya

1. Tanpınar, A. H. (1969) *Beş Şehir*, Ankara: Devlet Kitapları, s. 71.
2. Argın, Ş. (2013) "Taşraya içeriden bakmak mümkün müdür?" *Taşraya Bakmak* içinde, haz. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim, s. 274-75.
3. Durak, Y. (2010) "Zamanımızın Bir Başşehri: Millî Görüş'ten AKP'ye Konya", *Birikim* 250, s. 96-102.
4. *Türkiye'nin Şehirleri Sürdürülebilirlik Araştırması*, İstanbul: Master Card ve Boğaziçi Üniversitesi, 2011, s. 3.
5. Durak, Y. (2010), s. 97.
6. www.hurriyet.com.tr/dunyaca-unlu-ekonomist-acemoglu-turkiyenin-kalici-buyume-formulunu-verdi-40089839.
7. Mevlânâ Kalkınma Ajansı (2018) *Konya Yatırım Ortamı*, Konya: Konya Yatırım Destek Ofisi, s. 17-21; T.C. Ticaret Bakanlığı (2018) *İhracat İstatistikleri, İllere Göre İhracat Raporu*, Eylül; YÖK (2019) *Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi*.
8. Kösebalaban, H. (2007) "The Rise of Anatolian Cities and the Failure of the Modernization Paradigm," *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 16:3, s. 229-40.
9. Durak, Y. (2013) *Emeğin Tevekkülü – Konya'da İşçi-İşveren İlişkileri ve Dindarlık*, İstanbul: İletişim, s. 19.
10. Koyuncu, A. (2013) "Kimliğin İnşasında Kent: Konya Örneği", *Akademik İncelemeler Dergisi* 8(2): 173.
11. *A.g.y.*, s. 173.
12. Konya MÜSİAD'ın ilk başkanı olan Hüseyin Üzülmez, 16 sene Konya Ticaret Odası Başkanlığı yapmış ve AKP 24. Dönem Konya milletvekilli olmuştur. Üzülmez'den sonra MÜSİAD başkanı olan Hasan Angı da Konya Sanayi Odası başkanı olmuştur ve halen AKP Konya İl Başkanlığı yapmaktadır.
13. Demir, Ö., Acar, M. ve Toprak, M. (2004) "Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospects and Challenges", *Middle Eastern Studies* 40(6): 169.
14. Tekeli, İ. (1991) "Bir Kentin Kimliği Üzerine Düşünceler", *Kent Planlaması Konuşmaları*, Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Yayını, s. 81.
15. Böyle bir inceleme için "Türk Şehirlerinden Küreselleşmeyi Anlamak: Konya Modeli" konulu bir sempozyumdan oluşturulan ve *Critique: Critical Middle Eastern Studies* adlı akademik derginin Sonbahar 2007 sayısı örnek verilebilir.
16. Mevlânâ Kalkınma Ajansı (2018), s. 46.
17. Gümüşçü, S. (2010) "Class, status, and party: The changing face of political Islam in Turkey and Egypt", *Comparative Political Studies* 43(7): 835-61.
18. Yankaya, D. (2014) *Yeni İslâmî Burjuvazi – Türk Modeli*, İstanbul: İletişim, s. 17.
19. URAK İllerarası Rekabetçilik Endeksi (2016) www.urak.org.
20. Yankaya, D. (2014), s. 254-55.
21. İpekyolu Kalkınma Ajansı (2013) *2023 Türkiye Üretim Liginde Şehirler – Gaziantep Örnek Çalışması*, s. 11.

22. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 124.
23. Aras, İ. ve Köksoy, N. E. (2015) *Konya 2015 Serbest Bölgeler Bilgi Notu*, Mevlânâ Kalkınma Ajansı, s. 23; *Konya İl İstihdam ve Mesleki Eğitim Kurulu, Faaliyet Raporu 2017*.
24. Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Odası (2019).
25. Konya Sanayi Odası (2015) *Konya Ekonomik Verileri*.
26. Konya Teknokent Teknoloji Geliştirme Hizmetler (2013) *Konya İli Hizmet Sektörü Yatırım Kılavuzu*, s. 27.
27. Türkiye İstatistik Kurumu Konya Bölge Müdürlüğü (2016) *Hanehalkı İşgücü İstatistikleri*.
28. İŞKUR (2018) Konya İşgücü Piyasası Araştırma Raporu.
29. Mevlânâ Kalkınma Ajansı (2018), s. 21.
30. T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2017) *Organik Tarımsal Üretim Verileri*; TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası (2018) *Buğday Raporu*.
31. Konya Teknokent Teknoloji Geliştirme Hizmetler (2013) *Konya İli Tarım Sektörü Yatırım Kılavuzu*.
32. Mevlânâ Kalkınma Ajansı (2018), s. 22.
33. www.konyadayatirim.com.tr/images/dosya/KONTARKUM_brochure.pdf.
34. Keskin, F. ve Önen, M. O. (2012) *Konya İli Yatırım Alanları*, Konya: Konya Ticaret Odası, s. 114.
35. Konya İl İstihdam ve Mesleki Eğitim Kurulu (2017) Faaliyet Raporu, s. 5.
36. Keskin, F. ve Önen, M. O. (2012), s. 114.
37. Mevlâna Kalkınma Ajansı (2018), s. 18.
38. Üstün, N., Altay, F., Karagöz, H., Kabakçı, B., Özçelik, M. ve Çelik, A. (2016) *Konya Ekonomi Raporu*, Konya: Konya Ticaret Odası, s. 87.
39. www.konyadayatirim.gov.tr/yatirim.asp?SayfaID=9
40. Mevlânâ Kalkınma Ajansı (2018).
41. Yiğitbaşı, M. E. ve Karagüney, F. (2013) *Konya Karaman Bölgesi İmalat Sanayi Sektörel Rekabet Edebilirlik Analizi*, Konya: Mevlâna Kalkınma Ajansı, s. 155.
42. Mevlânâ Kalkınma Ajansı (2018).
43. www.kso.org.tr/haberler/tr/402_kso-baskani-kutukcu-konyali-ihracat-devlerini-tebrik-etti-.
44. v Kalkınma Ajansı (2018), s. 31.
45. Yiğitbaşı, M. E. ve Karagüney, F. (2013), s. 15.
46. *A.g.y.*
47. Üstün, N. ve diğ. (2016), s. 97.
48. Keskin, F. ve Önen, M. O. (2012), s. 161.
49. www.tim.org.tr/tr/tim-gundem-buyukeksi-konyali-isadamlarina-2023-ihracat-stratejisini-anlatti.html.
50. Üstün, N. ve diğ. (2016), s. 99.
51. Mevlânâ Kalkınma Ajansı (2018), s. 24.
52. www.iso500.org.tr/500-buyuk-sanayi-kurulusu/2017/, (20.02.2019).
53. Mevlânâ Kalkınma Ajansı (2018), s. 52.
54. *A.g.y.*, s. 55.
55. *A.g.y.*, s. 39.
56. http://turizmbaskenti.konya.bel.tr/.
57. www.hurriyet.com.tr/2016-islam-dunyasi-turizm-baskenti-konya-37252909.
58. Mevlânâ Kalkınma Ajansı (2018), 2018.
59. Mevlânâ Kalkınma Ajansı (t.y.) *TR52 Düzey 2 Bölgesi (Konya-Karaman) 2023*

Vizyon Raporu, s. 216.

60. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2009) "Kayseri Geleceği Göremiyor", *Radikal*, 23 Mart.
61. Koyuncu, A. (2015) *Kentleşme ve Göç*, İstanbul: Hikmetevi, s. 156.
62. Koyuncu, A. (2013), s. 155.
63. *A.g.y.*, s. 168.
64. Kasımoğlu, M. ve diğ. (2011) *Konya Bölgesi Turizm Sektörü Alansal Varlık, Uluslararası Rekabetçilik ve Makro Düzey Kümelenme Çalışması*, Mevlânâ Kalkınma Ajansı, s. 119.
65. *TR52 Düzey 2 Bölgesi (Konya-Karaman) 2023 Vizyon Raporu*, s. 662.
66. *A.g.y.*, s. 662.
67. Durak, Y. (2013), s. 50.
68. *A.g.y.*, s. 19.
69. www.kbm.org.tr/tr/biz-kimiz.
70. www.konyalife.com.tr/haber/gelecegin-konya-sinin-simge-eseri-konya-bilim-merkezi.html.
71. www.kbm.org.tr/en/egitimler.
72. www.konya.bel.tr/haberayrinti.php?haberID=4454.
73. www.yenimeram.com.tr/konya-bilim-merkezi-1-milyon-225-bin-kisiyi-agirladi-319335.htm, (20.02.2019).
74. http://innopark.com.tr/tr/home/index/.
75. Bu ortaklar, Konya Sanayi Odası, Konya Organize Sanayi Bölgesi, Konya Büyükşehir Belediyesi, Selçuk Üniversitesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Aksaray Üniversitesi, KTO Karatay Üniversitesi, Konya Gıda ve Tarım Üniversitesi, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Konya Ticaret Borsası, Konya Ticaret Odası ve Konya'da faaliyet gösteren 18 sanayi kuruluşundan oluşmaktadır. http://innopark.com.tr/tr/home/index/.
76. Üstün, N. ve diğ. (2016), s. 174.
77. www.kso.org.tr/haberler/tr/422_innopark-teknoloji-gelistirme-bolgesi-ilan-edildi-
78. Bu konuda Konya ve Barselona'nın karşılaştırmalı ele alındığı çalışma için bkz. Kutlu, Ö., Örselli, E. ve Dinçer, S. (2018) "Akıllı Kentler Düş mü Gerçek mi? Barcelona ve Konya Örnekleri", Alanya Uluslararası Yerel Yönetimler Sempozyumu, 1-3 Kasım 2018, Alanya, Antalya.
79. www.konya.bel.tr/haberayrinti.php?haberID=4626.
80. www.konya.bel.tr/haberayrinti.php?haberID=4631.
81. 28 Aralık 2007 tarihinde KSO'da Tahir Büyükhelvacıgil ile yapılan röportaj kayıtlarından alınmıştır.
82. Şeker, M., Bakış, Ç. ve Dizeci, B. (2018) *İnsani Gelişme Endeksi - İlçeler (İGE-İ) 2017: Tüketiciden İnsana Geçiş*, İstanbul, s. 11-73.
83. *Türkiye'nin Şehirleri Sürdürülebilirlik Araştırması*, s. 23.
84. www.konya.gov.tr/nufus-ve-dagilimi, (20.02.2019)
85. Mevlânâ Kalkınma Ajansı Raporu (2016).
86. Topçuoğlu, A., Özensel, E., Koyuncu, A. (2015) "Konya'daki Suriyeli Misafirlerin Ekonomik Potansiyelleri ve İşbirliği İmkânlarının Belirlenmesi Araştırması", Konya: MÜSİAD Konya Şubesi; Alptekin, K., Ulutaş, D. A., ve Gündüz, D. U. (2018) "Konya'da Geçici Koruma Altında Yaşayan Suriyeliler Üzerine Bir Çalışma", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, Yıl: 18 Sayı: 40/2, s. 96, 102.
87. 2018 yılı itibariyla Konya'da 105 bin 971 Suriyeli yaşıyor.
88. Mevlânâ Kalkınma Ajansı (2018).

89. *Konya Ekonomi Raporu 2016*, s. 44.
90. *A.g.y.*, s. 52.
91. *A.g.y.*, s. 204.
92. *Türkiye'nin Şehirleri Sürdürülebilirlik Araştırması*, s. 23.
93. *Konya İli Hizmet Sektörü Yatırım Kılavuzu* (2013), s. 4.
94. Türkiye İstatistik Kurumu 2017 yılı Sinema İstatistikleri.
95. Üstün, N. ve diğ. (2016), s. 68.
96. Türkiye İstatistik Kurumu 2017 yılı Tiyatro İstatistikleri.
97. Üstün, N. ve diğ. (2016), s. 69.
98. Durak, Y. (2013), s. 15.
99. Dünya Bankası (2015) *Anadolu Kaplanlarının Yükselişi – Türkiye Şehirleşme İncelemesi*, Washington: World Bank, s. 86.
100. Kalkınma Bakanlığı (2013) *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Destekli Yenilikçi Çözümler Ekseni Mevcut Durum Raporu*, s. 49.
101. Dünya Bankası (2015), s. 67.
102. Cıkcıkoğlu, M. (2015) "Konya'da Trafik Sorunu", *Konya'nın Sesi*, 6 Ağustos.
103. Üstün, N. ve diğ. (2016), s. 203.
104. www.konya.bel.tr/haberayrinti.php?haberID=4392.
105. Aktay, Y. ve Topçuoğlu, A. (2007) "Civil Society and its Cultural Origins in a Turkish City: Konya", *Critique: Critical Middle Eastern Studies* 16 (3): 273-87.
106. www.dernekler.gov.tr/tr/Anasayfalinkler/IllereGoreIstatistik.aspx, (20.02.2019).
107. Yılmaz, Y. K. (2014) *Konya-Karaman Yaşam Memnuniyeti Değerlendirmesi*, Mevlânâ Kalkınma Ajansı, s. 2.
108. Aktay, Y. ve Topçuoğlu, A. (2007), s. 278.
109. Küçük, H. (2007) "Dervishes Make a City: The Sufi Culture in Konya", *Critique: Critical Middle Eastern Studies* 16(3): 247-51.
110. www.memleket.com.tr/konya-belediyelerinden-ahlâksiz-paylasimlara-tepki-1794422h.htm, 1 Temmuz 2019.
111. Koyuncu, A. (2013), s. 172.
112. *A.g.y.*, s. 172.
113. www.haberler.com/mevlana-nin-mesnevi-si-26-dilde-hosgoruye-11543560-haberi/ (20.02.2019).
114. www.konya.bel.tr/haberayrinti.php?haberID=4794,
115. www.konya.bel.tr/haberayrinti.php?haberID=4686,
116. Alpay, Ş. (2008) "Alkollü İçki ve Modernlik", *Zaman*, 1 Mayıs.
117. https://www.memleket.com.tr/konyada-icki-icenlere-baski-yapilmiyor-79157
118. "'Mahalle Baskısı' Tartışılıyor", *Vatan*, 6 Nisan 2009.
119. Kavas, A. (2018).
120. *A.g.y.*, s. 36.
121. *A.g.y.*, s. 80.
122. Kösebalaban, H. (2007), s. 234.
123. *TR52 Düzey 2 Bölgesi (Konya-Karaman) 2023 Vizyon Raporu*, s. 667.
124. www.hurriyet.com.tr/konyadaki-milli-macta-saygi-durusunun-isliklanmasi-halen-tartisiliyor-30322971; www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2015/10/13/watch-turkish-soccer-fans-boo-minute-of-silence-for-ankara-terror-victims/?utm_term=.8f09d63fe76c.
125. Üstün, N. ve diğ. (2016), s. 200.
126. www.sabah.com.tr/gundem/2015/11/01/basbakan-ahmet-davutoglu-konyada-tesekkur-konusmasi-yapti.

127. www.konya.bel.tr/haberayrinti.php?haberID=4474.
128. www.konya.bel.tr/haberayrinti.php?haberID=4768.
129. www.konya.bel.tr/haberayrinti.php?haberID=4484.
130. Koyuncu, A. (2013), s. 174.
131. www.haberfark.net/babaoglu-donusum-meram-ulkede-gundem-oldu-50147h.htm, 11 Ekim 2016.
132. www.alaaddinhaber.com/konyadan-kentsel-donusume-tepki-geldi-h1736.html.

3. Ortadoğu'ya Açılan Kapıdan Ortadoğu'nun Merkeziliğine: Gaziantep

1. Uluç, H. (2015) "Bir Güzellikler Kenti", *Sabah*, 20 Mayıs.
2. www.gaziantep27.net/guncel-basbakan39dan-gaziantep-ovgusu-459982.html.
3. www.hurriyet.com.tr/gundem/zor-konular-sofrada-cozulur-41318650, 2 Eylül 2019.
4. Gaziantep Büyükşehir Belediyesi (2015) *2015-2019 Stratejik Plan*, s. 1.
5. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 87.
6. Bayırbağ, M. K. (2011) "Pro-Business Local Govemance and (Local) Business Associations: The Case of Gaziantep", *Business and Politics* 13(4): 10.
7. www.gto.org.tr/ldquoGaziantepin-en-onemli-hammaddesi_girisimcileridir_Idquo-haberler-503.html.
8. Buğra, A. ve Savaşkan, O. (2015) *Türkiye'de Yeni Kapitalizm – Siyaset, Din ve İş Dünyası*, İstanbul: İletişim, s. 230.
9. T.C. Ticaret Bakanlığı İllere Göre Dış Ticaret İstatistikleri 2018.
10. İpekyolu Kalkınma Ajansı (2012) *Gaziantep Yatırım Fırsatları*, s. 5.
11. www.gto.org.tr/BARTIK-Turkiyeye-birkac-tane-Gaziantep-lazim-haberler-344.html.
12. Bayırbağ, M. K. (2011), s. 1.
13. *A.g.y.*, s. 1.
14. Gaziantep ve girişimciliği hakkında bkz. Bayırbağ, M. K. (2010) "Local entrepreneurialism and state rescaling in Turkey", *Urban Studies* 47(2): 363-85.
15. www.gto.org.tr/rdquoTurkiye-artik-teknoloji-uretmeli—dunya-odakli-yasamaliyi-zldquo-haberler-449.html.
16. www.gto.org.tr/rdquoGaziantepin-basarisinin-sirri-rekabet-ve-kiskanclikldquo-haberler-448.html,
17. "Dünyanın Gözü Gaziantep'te", (2014) *İpekyolu Kalkınma Ajansı*, 2 Eylül; www.gto.org.tr/Gaziantepin-Basarisi-Tum-Dunyaya-Ornek-Oluyor-haberler-318.html.
18. www.gto.org.tr/rdquoAvrupanin-guneye-acilabilmesi-icin-Gaziantepe-ihtiyaci-varldquo-haberler-509.html.
19. http://fletcher.tufts.edu/IBGC/turkeys-turn/Report.
20. *İnsani Gelişme Endeksi - İlçeler (İGE-İ) 2017*, s. 11-72.
21. Şeker, M., Saldanlı, A. ve Bektaş, H. (2014) *Kayseri Rekabet Endeksi 2013-2014*, Kayseri: Orta Anadolu Kalkınma Ajansı, Kayseri Ticaret Odası & T.C. Kalkınma Bakanlığı, s. 107-22.
22. Dünya Bankası (2015), s. 16.
23. Gaziantep Kent Konseyi (2014) *Gaziantep'te Yaşayan Suriyeli Misafirlere İlişkin Rapor*, s. 4.

24. www.aksam.com.tr/ekonomi/gaziantepte-multecilerin-actigi-firma-sayisi-666ya-ulasti/haber-512096 .
25. Mortan, K. ve Arolat, O. (2009) *Gaziantep Ekonomisine Bakış*, İstanbul: Heyamola, s. 44-45.
26. www.hurriyet.com.tr/gundem/zor-konular-sofrada-cozulur-41318650, 2 Eylül 2019.
27. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 88.
28. *A.g.y.*, s. 98.
29. TÜİK (2017) Bölgesel İşgücü İstatistikleri.
30. Gaziantep Sanayi Odası Sektörel E-Katalog.
31. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2014) *Türkiye 81 İl Durum Raporu*, Ankara: Sanayi Genel Müdürlüğü, s. 175.
32. *TRC1 Bölge Planı 2014-2023*, s. 24.
33. www.iso500.org.tr/500-buyuk-sanayi-kurulusu/2017/?ara=vesektor_tipi=vesektor_kodu=veoda=Gaziantep+Ticaret+Odas%C4%B1vecalisan_sayisi=vesermaye_yapisi=, (23.02.2019).
34. TOBB Kurulan/Kapanan Şirket İstatistikleri 2018.
35. www.gazianteppusula.com/haber/kapanan-sirket-sayisi-artiyor-haberi-36746.html
36. Gaziantep Ticaret Odası, Halı Sektörü İhracatı Bilgi Notu, 2016.
37. www.ika.org.tr/upload/yayinlar/GIDA-SEKTORU-799783.pdf
38. T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı OSB Bilgi Sitesi.
39. Kalkınma Bakanlığı (2013) *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE-2011)*, Ankara: Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, s. 83.
40. TÜİK (2018) Dış Ticaret İstatistikleri.
41. www.tim.org.tr/tr/ihracat-arastirma-raporlari-ilk-1000-ihracatci-arastirmasi.html, (23.02.2019).
42. TÜİK (2018) Dış Ticaret İstatistikleri Ülkelere Göre İhracat Oranları.
43. *TRC1 Bölge Planı 2014-2023*, s. 141.
44. www.hurriyet.com.tr/yerel-haberler/gaziantep/guneydogudan-189-ulkeye-7-8-milyar-dolarlik-ih-41037389, (23.02.2019).
45. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 103.
46. Çagaptay, S. ve Menekşe, B. (2014) *The Impact of Syria's Refugees on Southern Turkey*, Washington: The Washington Institute for Near East Policy, s. 23.
47. TÜİK Gaziantep Bölge Müdürlüğü, 2016 Yılı Dış Ticaret İstatistikleri; http://haber342.com/haber/gaziantepin-2016-yili-ihracat-istatistikleri-haberi-5469.html.
48. "Gaziantep Ortadoğu ve Afrikaya Açılan Kapı", *Milliyet*, 4 Aralık 2014.
49. www.bbc.com/turkce/haberler/2015/06/150601_gaziantep_ihracat_gs2015.
50. www.gto.org.tr/Iran-Turk-isadamlarini-bekliyor-haberler-697.html.
51. www.gto.org.tr/GTO-Akademi-is-hayatina-rdquodeger-katiyorldquo-haberler-653.html.
52. *TRC1 Bölge Planı 2014-2023*, s. 114.
53. Türk Patent ve Marka Kurumu 2018 İstatistikleri.
54. *81 İl Sanayi Durumu*, s. 185.
55. www.gto.org.tr/Bartik—Sanayi-ve-Ticarete-Turizmi-de-Katarsak-Gaziantep-Cag-Atlar-haberler-121.html.
56. www.gso.org.tr/?gsoHaberID=3231.
57. www.hurriyet.com.tr/gundem/zor-konular-sofrada-cozulur-41318650, 2 Eylül 2019.

58. İpekyolu Kalkınma Ajansı (2014) *TRC1 Düzey 2 Bölgesi (Gaziantep-Adıyaman-Kilis) Mevcut Durum Analizi*, s. 126.
59. *Türkiye'nin Şehirleri Sürdürülebilirlik Araştırması*, s. 3.
60. *A.g.y.*, s. 24.
61. *A.g.y.*, s. 49, 81.
62. Tüzün, H. (2006) "Baklavanın Ünüyle Yarışan Aile: Konukoğlu", *Radikal*, 30 Haziran.
63. Mortan, K. ve Arolat, O. (2009), s. 16-20.
64. *TRC1 Bölge Planı 2014-2023*, s. 114.
65. www.ika.org.tr/Gaziantep-Kuresel-Marka-Sehir-Projesinin-Protokolu-Imzalandi—haberler-1144.html.
66. *Gaziantep Yatırım Fırsatları*, s. 6.
67. Yeşilyurt, M. E., Karadeniz, O., Gülel, F. E., Çağlar, A. ve Kangallı Uyar, S. G. (2017) "Türkiye'de İllere Göre İnsani Gelişme Endeksi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 27, Mayıs, s. 213.
68. Şeker, M., Saldanlı, A. ve Bektaş, H. (2014), s. 107-22.
69. www.ika.org.tr/Gaziantep-icerik-51.html.
70. www.nufusu.com/il/gaziantep-nufusu, (23.02.2019).
71. *TRC1 Bölge Planı 2014-2023*, s. 273.
72. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 91.
73. www.gso.org.tr/?gsoHaberID=3269.
74. TÜİK 2017 yılı Kütüphane İstatistikleri.
75. TÜİK 2017 yılı Sinema İstatistikleri.
76. TÜİK 2017 yılı Tiyatro İstatistikleri.
77. TÜİK 2017 yılı Ulusal Eğitim İstatistikler.
78. YÖK Bilgi Yönetim Sistemi Öğrenci İstatistikleri (2018).
79. Dünya Bankası (2015), s. 36.
80. www.dernekler.gov.tr/tr/AnasayfaLinkler/uye-istatistikleri.aspx, (23.02.2019).
81. *TRC1 Düzey2 Bölgesi Mevcut Durum Tespiti*, s. 60.
82. www.binbirkanal.com/BolgeBasini/Gaziantep-yerelgazeteleri.aspx?i=27 (23.02.2019).
83. www.wikiwand.com.tr (23.02.2019).
84. www.gantep.bel.tr/haber/gaziantepte-alternatif-temiz-yakita-gecis-zorunlulugu-getiriliyor-4184.html.
85. www.gantep.bel.tr/haber/buyuksehir-dunya-kentsel-parklar-birligi-toplantisinda-turkiyeyi-temsil-etti-3942.html.
86. SODES (2015) *Proje Teklif Çağrısı Döneminde Kabul Edilen SODES Projeleri.*
87. www.ika.org.tr/Gaziantep-icerik-51.html.
88. Oğuz, H. Ş. (2015) "Kültürlerarası Karşılaştırmaların Uzak İhtimali: Sığınmacılık Deneyiminde Gaziantep Örneği", *TESAM Akademi Dergisi* 2(2): 127-265.
89. https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/, (23.02.2019).
90. https://emlakkulisi.com/gaziantepte-sirketlerin-yuzde-5i-suriyelilerin/496265, (23.02.2019).
91. www.olaymedya.com/haber/gaziantepte-suriyeli-firma-sayisi-kaca-ulasti/41226.
92. https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/, (23.02.2019).
93. AFAD 15 Ekim 2018 Geçici Barınma Merkezleri Raporu.
94. "Valilik Açıkladı: Suriyeli Sığınmacıların Türkiye'ye Maliyeti", *Milliyet*, 22 Haziran 2014.
95. www.amerikaninsesi.com/content/antep-te-tek-konu-suriyeliler/2789503.html.

96. www.gaziantephaberler.com/suriyeli-multeciler-karkamis-ve-nizipte-olay-cikarti-yarali-askerler-var-haberi-25527.html.
97. "Gaziantep'te Suriyeli Gerginliği", *Hürriyet*, 13 Ağustos 2014.
98. Altuntaş, A. (2014) "Suriyeliler Gaziantep'i Terk Ediyor", *Aljazeera*, 13 Ağustos.
99. Gaziantep Kent Konseyi (2014), s. 15.
100. *A.g.y.*, s. 12.
101. *A.g.y.*, s. 14.
102. *A.g.y.*, s. 16.
103. Kavas, A. (2018).
104. Gökgöz, G. (2016) "Gaziantep: Muhafazakâr Bir Taşra Kenti ve Emekçi Kadınların Zihin Halleri", *Yerli ve Milli Gündelik Hayat* içinde, haz. M. Yücebaş, İstanbul: İletişim, s. 127.
105. İpekyolu Kalkınma Ajansı, *Kadın İstihdamı Raporu*, s. 39.
106. *A.g.y.*, s. 39.
107. www.gto.org.tr/GTO-rdquokadin-patronlarldquo-yetistiriyor-haberler-634.html.
108. Koyuncu, B. ve Özman, A. (2018) "Women's rights organizations and Turkish state in the post-2011 era: ideological disengagement versus conservative alignment", *Turkish Studies*, s. 1-26.
109. Koyuncu-Lorasdağı, B. ve Sumbas, A. "Türkiye'de Yerel Siyaseti Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Üzerinden Düşünmek: Kadına Yönelik Şiddetle Mücadelede Belediyeler", *Çağdaş Yerel Yönetimler* 24(2), 2015: 1-26.
110. Mortan, K. ve Arolat, O. (2009), s. 41.
111. *A.g.y.*, s. 96-97.

4. Ne Anadolu Sermayesi Ne İstanbul Burjuvazisi: İzmir

1. İzmir Büyükşehir Belediyesi (2014) *Stratejik Plan 2015-2019*, s. 39.
2. *A.g.y.*, s. 40.
3. İzmir Kalkınma Ajansı (2012) *İzmir – Öncülerin Şehri*, s. 6.
4. *İnsani Gelişme Endeksi - İlçeler (İGE-İ) 2017: Tüketiciden İnsana Geçiş*, s. 18-73.
5. Yeşilyurt, M. E., Karadeniz, O., Gülel, F. E., Çağlar, A., ve Kangallı Uyar, S. G. (2017) "Türkiye'de İllere Göre İnsani Gelişme Endeksi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 27, Mayıs 2017, s. 212.
6. URAK İllerarası Rekabetçilik Endeksi (2016) www.urak.org.
7. Keyman, F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 64.
8. *A.g.y.*; Keyman E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014) *Türkiye'de Birlikte Yaşamak: Elit ve Halk Eğilimlerine Nitel Bir Bakış*, 110K145 Proje No'lu TÜBİTAK Araştırması, s. 20; Bursalı, Ş. (2010) "Mazereti Olmayan Kent", *Yeni Asır*, 29 Mart.
9. TÜİK (2018) Dış Ticaret İstatistikleri, İllere Göre Dış Ticaret.
10. İzmir Kalkınma Ajansı (2013) *Mevcut Durum Analizi*, s. 180.
11. Yıldırım, D. ve Haspolat, E. (2010) "Bir Liman Kentinin Siyasal Dönüşümünün Ekonomi-Politik Fay Hatları", *Değişen İzmir'i Anlamak* içinde, haz. D. Yıldırım ve E. Haspolat, Ankara: Phoenix, s. 304.
12. İzmir Kalkınma Ajansı (2013) *Mevcut Durum Analizi*, s. 180.
13. TÜİK (2018) Dış Ticaret İstatistikleri, İllere Göre Dış Ticaret.
14. TÜİK (2017) Bölgesel Hesaplar, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla.
15. Kaya, A. Y. (2010) "19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İzmir Ekonomisinde Süreklilik ve Kırılmalar", *Değişen İzmir'i Anlamak* içinde, s. 76.

16. Demir, Ö., Acar, M. ve Toprak, M. (2004) "Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospects and Challenges", *Middle Eastern Studies* 40(6): 169.
17. Yankaya, D. (2014).
18. Yıldırım, D. ve Haspolat, E. (2010) "Giriş: Bir Kitabın Yol Hikâyesi", *Değişen İzmir'i Anlamak* içinde, s. 11.
19. Keyman E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 37.
20. www.hurriyet.com.tr/kentlerde-buyuk-projeler-keyfi-olamaz-40089912.
21. "Cumhurbaşkanı Erdoğan İzmir'de Konuştu", *Milliyet*, 9 Mayıs 2015.
22. Sönmez, M. (2010) "Küresel Krizin İzmir'e Etkileri", *Değişen İzmir'i Anlamak* içinde, haz. D. Yıldırım ve E. Haspolat, Ankara: Phoenix, s. 185.
23. *A.g.y.*, s. 185.
24. Yıldırım, D. ve Haspolat, E. (2010) "Giriş: Bir Kitabın Yol Hikayesi", s. 14.
25. Keyman ve Koyuncu-Lorasdağı (2010), s. 65.
26. Keyman E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 34.
27. T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı OSB Bilgi Sistemi, İzmir İlinde Bulunan Organize Sanayi Bölgeleri, 2019.
28. Keyman E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 34.
29. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2014) *Türkiye 81 İl Durum Raporu*, Ankara: Sanayi Genel Müdürlüğü, s. 239.
30. İzmir Kalkınma Ajansı (2012) *İzmir'de Eko-Verimlilik (Temiz Üretim) Uygulamalarının Yaygınlaştırılması'na Yönelik Strateji Çalışma Raporu*, s. 36.
31. İzmir Kalkınma Ajansı (2013) *Mevcut Durum Analizi*, s. 166.
32. İzmir Kalkınma Ajansı (2012), s. 34.
33. Keyman E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 35.
34. www.izmirkumelenme.org/#!mevcut-kumeler/c1gep.
35. Teknoloji Geliştirme Bölgeleri, TGB Listesi 2019.
36. http://teknoparkizmir.com.tr/hakkimizda.
37. www.izto.org.tr/tr/izmir-sanayi, (24.02.2019).
38. www.milliyet.com.tr/en-fazla-patent-basvurusu-istanbul-dan-izmir-yerelhaber-1830456/ .
39. Türk Patent ve Marka Kurumu 2018 İstatistikleri.
40. İzmir Kalkınma Ajansı (2013), s. 110.
41. EGİAD (2017) *Ekonomik ve Demografik Göstergelerle İzmir*.
42. *A.g.y.*, s. 110.
43. EGİAD (2017).
44. www.hurriyet.com.tr/izmirde-issizlik-orani-yuksek-cunku-26815745.
45. TÜİK (2017) Bölgesel İşgücü İstatistikleri.
46. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2014), s 233.
47. *A.g.y.*, s. 234.
48. İzmir Kalkınma Ajansı (2013) *Mevcut Durum Analizi*, s. 158.
49. *A.g.y.*, s. 180.
50. İzmir Kalkınma Ajansı (2015) *İzmir Bölge Planı 2014-2023*, s. 36.
51. www.iso500.org.tr/500-buyuk-sanayi-kurulusu/2017/?ara=vesektor_tipi=vesektor_kodu=veoda=Ege+B%C3%B61gesi+Sanayi+Odas%C4%B1vecalisan_sayisi=vesermaye_yapisi,(24.02.2019).
52. İzmir Kalkınma Ajansı (2015), s. 43.
53. TÜİK (2018) Dış Ticaret Endeksleri.
54. İzmir Kalkınma Ajansı (2013), s. 189.
55. www.izto.org.tr/tr/izmir-dis-ticaret, (24.02.2019).

56. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2018) Turizm İstatistikleri.
57. TÜİK (2018) Çıkış Yapan Ziyaretçiler ve Vatandaş Giriş Araştırmalar.
58. İzmir Kalkınma Ajansı (2013), s. 229.
59. EGİAD (2017) *Ekonomik ve Demografik Göstergelerle İzmir.*
60. Saraçoğlu, C. (2011) *Şehir, Orta Sınıf ve Kürtler*, İstanbul: İletişim, s. 21.
61. Özyürek, E. (2008) *Modernlik Nostaljisi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayımları.
62. Yıldırım, D. ve Haspolat, E. (2010) "Bir Liman Kentinin Siyasal..." s. 312-13.
63. İzmir Büyükşehir Belediyesi (2014) *Stratejik Plan 2015-2019*, s. 185.
64. Mansel, P. (2008) "Turkey's Global City İzmir", *Le Monde Diplomatique.* 3 Mart.
65. www.izka.org.tr/haberler/dunyadan-izmire-ovgu/
66. İzmir Kalkınma Ajansı. (2013) *Mevcut Durum Analizi*, s. 30.
67. www.izto.org.tr/tr/ehaber/type/read/id/1163
68. Yıldırım, D. ve Haspolat, E. (2010), s. 325.
69. İzmir Kalkınma Ajansı (2013) *İzmir 2012 Kültür ve Ekonomisi ve Kültür Altyapısı Envanteri ve İzmir Kültür Ekonomisi Geliştirme Stratejisi*, s. 152.
70. İzmir Büyükşehir Belediyesi (2014) *Stratejik Plan 2015-2019*, s. 185.
71. Keyman E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 37.
72. www.izmir.bel.tr/HaberDetay/16132/tr.
73. www.izmir.bel.tr/HaberDetay/14803/tr.
74. www.izmir.bel.tr/HaberDetay/16132/tr.
75. www.izmir.bel.tr/HaberDetay/15994/tr.
76. www.milliyet.com.tr/prof-tekeli-kent-ve-kir-ayrimi-acikligini-mersin-yerelhaber-1319973/.
77. İzmir Büyükşehir Belediyesi (2014) *2015 Mali Yılı Performans Programı*, s. 4.
78. *Türkiye'nin Şehirleri Sürdürülebilirlik Araştırması*, s. 13.
79. *A.g.y.*, s. 15.
80. *A.g.y.*, s. 24.
81. *A.g.y.*, s. 26.
82. *A.g.y.*, s. 47.
83. Dünya Bankası (2015), s. 31.
84. Keyman E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 36.
85. www.nufusu.com/il/izmir-nufusu, (24.02.2019).
86. İzmir Kalkınma Ajansı (2013) *Mevcut Durum Analizi*, s. 26.
87. TÜİK İzmir Bölge Müdürlüğü (2018) *Sayılarla Türkiye-İzmir*, Temmuz.
88. *A.g.y.*, s. 41.
89. Kalkınma Bakanlığı (2011) *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE-2011)*, Ankara: Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, 2013, s. 82
90. İzmir Kalkınma Ajansı (2013) *Mevcut Durum Analizi*, s. 41.
91. YÖK (2019) Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi.
92. İzmir Kalkınma Ajansı (2013) *Mevcut Durum Analizi*, s. 44.
93. www.tubitak.gov.tr/sites/default/files/gyue2015_siralama_0.pdf.
94. TÜİK 2017 yılı Kütüphane İstatistikleri.
95. Tüysüz, N. (2011) *Sosyal Sermayenin Ekonomik Gelişme Açısından Önemi ve Sosyal Sermaye Endeksinin Hesaplanması*, Ankara: Kalkınma Bakanlığı.
96. TÜİK 2017 yılı Tiyatro İstatistikleri.
97. İzmir Kalkınma Ajansı (2013) *Mevcut Durum Analizi*, s. 58.
98. *A.g.y.*, s. 58.

99. TÜİK 2017 yılı Sinema İstatistikleri.
100. TÜİK (2013) *Seçilmiş Göstergelerle İzmir*, s. 172
101. İzmir Kalkınma Ajansı (2013) *İzmir 2012 Kültür ve Ekonomisi ve Kültür Altyapısı Envanteri ve İzmir Kültür Ekonomisi Geliştirme Stratejisi*, s. 99.
102. *A.g.y.*, s. 98.
103. www.bienalizmir.org/tr/#/giris/.
104. www.izmir.bel.tr/tr/Haberler/izmir-kadin-dostu-kent-oldu/6089/156.
105. Kavas, A. (2018).
106. www.hurriyet.com.tr/kocaoglu-dunyada-ilk-10-belediye-baskani-arasina-girdi-28110811.
107. www.izmir.bel.tr/HaberDetay/16111/tr.
108. İzmir Kalkınma Ajansı. (2015) *İzmir Bölge Planı 2014-2023*, s. 34.
109. http://www.izka.org.tr/docs/strateji-analiz/01_bolgeplani.pdf.
110. İzmir Kalkınma Ajansı (2012), s. 35.
111. Dünya Bankası (2015), s. 42.
112. İzmir Kalkınma Ajansı (2013) *Mevcut Durum Analizi*, s. 247.
113. *A.g.y.*, s. 248.
114. Dünya Bankası (2015), s. 68.
115. *A.g.y.*, s. 81.
116. www.yeniasir.com.tr/kenthaberleri/2015/12/16/izmirli-en-cok-ulasimdan-sikayetci.
117. İzmir Kalkınma Ajansı (2013) *Mevcut Durum Analizi*, s. 239.
118. www.hurriyet.com.tr/izmirde-ulasimin-rontgeni-cekildi-40325135.
119. İzmir Kalkınma Ajansı (2013), s. 238.
120. www.izmir.bel.tr/HaberDetay/16067/tr.
121. www.visitizmir.org/tr/sayfa/ne-yapmali/ekoturizm/yarimada-rotalari/bisiklet-yolu.
122. www.izmir.bel.tr/HaberDetay/14919/tr.
123. www.bagimsizsosyalbilimciler.org/Yazilar_Uye/SahinTem10.pdf.
124. Pink, S. (2008) "Sense and sustainability: The case of the Slow City movement", *Local Environment: The International Journal of Justice and Sustainability* 13 (2): 95-106.
125. İzmir Kalkınma Ajansı (t.y.) *3 Büyük Metropol İçin Hayat Pahalılığı Karşılaştırması*, s. 04
126. İzmir Kalkınma Ajansı (2013), s.74.
127. İzmir Kalkınma Ajansı (2012), s. 12.
128. www.dernekler.gov.tr/tr/anasayfalinkler/illeregoreistatistik.aspx, (24.02.2019).
129. İzmir Kalkınma Ajansı (2012), s. 14.
130. *A.g.y.*, s. 98.
131. *A.g.y.*, s. 106.
132. İzmir Kalkınma Ajansı (t.y.) *İzmir Kentsel Pazarlama Stratejik Planı – Özet*, s. 5.
133. İzmir Büyükşehir Belediyesi (2014) *Stratejik Plan 2015-2019*, s. 48
134. *A.g.y.*, 173.
135. Mansel, *a.g.y.*
136. www.izka.org.tr/sites/default/files/2020-03/2015_faaliyet_raporu.pdf.
137. Keyman E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 49.
138. *A.g.y.*, s. 157.
139. Saraçoğlu, C. (2010) "İzmir'de Göçmen Düşmanlığının Etnikleşmesi: Mekân, Sınıf ve Kentsel Zaman", *Değişen İzmir'i Anlamak* içinde, s. 361.

140. Keyman E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 156.
141. Saraçoğlu, C. (2010).
142. *A.g.y.*, s. 79
143. *A.g.y.*, s. 103.
144. Saraçoğlu, C. ve Bélanger, D. (2019) "Loss and xenophobia in the city: contextualizing anti-Syrian sentiments in Izmir", *Turkey, Patterns of Prejudice*, 53:4, 363-83, DOI:10.1080/0031322X.2019.1615779.
145. Saraçoğlu, C. (2010), s. 115.
146. www.izmir.bel.tr/tr/Haberler/izmir-bulusmasina-katil-fikrini-paylas/40733/156.

5. "Müteşebbis Ruh"un Dönüştürdüğü Kent: Denizli

1. Denizli Büyükşehir Belediyesi (2014) *Faaliyet Raporu*, s. 4.
2. www.haberdenizli.com/guncel/anadolu-nun-en-etkin-50-is-insani-listesinde-2-denizlili-h31034.html.
3. *A.g.y.*
4. Bakır, N. (2013) "Denizli Yatırımlardan Hakettiği Payı Alamıyor", *Ekol – Denizli Sanayi Odası* 26, s. 30.
5. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010) *Kentler – Anadolu'nun Dönüşümü Türkiye'nin Geleceği*, İstanbul: Doğan Kitap, s. 193.
6. "Denizli Çardak Özdemir Sabancı OSB Büyüme ve Tanıtım Stratejisi", Şubat 2017.
7. www.denizli.gov.tr/mermer-fuarinda-denizli-stantlarina-buyuk-ilgi.
8. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 179.
9. www.drttv.com.tr/index.php?haber_detay=12587.
10. Keçeci, M. (2013) "Görüşler", *Ekol – Denizli Sanayi Odası* (26), s. 5.
11. www.dunya.com/guncel/denizlili-sanayici-2015ten-umutsuz-257605h.htm.
12. www.denizlihaber.com/ekonomi/ekonomi-genel/denizli-sanayi-odasi-mujdat-kececi-kapasite-kullanim-orani-verileri-merkez-bankasi-ureim-geriledi/(19.02.2019).
13. Mortan, K. ve Arolat, O. (2009) *Denizli Ekonomisine Bakış*, İstanbul: Heyamola, s. 128.
14. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 190.
15. Fakihoğlu, B. (2009) "Ege'nin Vizyon Şehri: Denizli", *Türkiye*, 29 Ocak.
16. TÜİK (2018) Dış Ticaret İstatistikleri, İllere Göre Dış Ticaret.
17. *Türkiye 81 İl Sanayi Durum Raporu*, s. 134.
18. TÜİK (2017) Bölgesel Hesaplar, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla.
19. Aktuğ, E. (2013) *Güney Ege Bölgesi Sosyal Durum Raporu*, Geka, s. 20.
20. Dünya Bankası (2015) *Anadolu Kaplanlarının Yükselişi – Türkiye Şehirleşme İncelemesi*, Washington: World Bank, s. 36.
21. Aktuğ, E. (2013), s. 18.
22. http://denizlihaber67.rssing.com/chan-45782638/all_p13.html.
23. Türkiye Bankalar Birliği (2018) *Türkiye'de Bankacılık Sistemi Seçilmiş Göstergelerin İllere ve Bölgelere Göre Dağılımı, 2017*, s. 10-11.
24. 31 Ocak 2008 tarihinde DSO ve DTO Genel sekreterleri ile DTO ve DSO binalarında yapılan görüşme kayıtlarından alınmıştır.
25. Güney Ege Kalkınma Ajansı (2015) *TR32 Düzey 2 Bölgesi Bölge Planı 2014-2023*, s. 41.
26. *A.g.y.*, s. 68.

27. *A.g.y.*, s. 153.
28. *A.g.y.*, s. 36.
29. Keçeci, M. (2013) "Önsöz", *Ekol – Denizli Sanayi Odası* (25), s. 5.
30. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 187.
31. www.dso.org.tr/userFiles/file/00000000000000002017.pdf, (20/02/2019).
32. Denizli Sanayi Odası (2017) *Genel Görünüm Anketi 2017*.
33. "DSO Başkanı Keçeci: Tekstilde kendini yenileyemeyen kurumsallaşmayan yok olup gidecek", *Cihan Haber Ajansı*, 1 Kasım 2008.
34. 31 Ocak 2008 tarihinde Duru Güneri ile DEBA'da yapılan görüşmeden alınmıştır.
35. *A.g.y.*
36. Çakır, H. M. (2003) "Denizli İmalat Sanayinin Finansal Yapısı", *Denizli İli İmalat Sanayi Envanteri Serisi V*, Denizli Sanayi Odası Yayınları, s. 7-9.
37. Akdiş, M. (2000) "Denizli Ekonomisi ve Globalleşme", *Denizli Ticaret Odası Dergisi* 24, s. 10.
38. *Denizli'nin Geleceği – Yol Haritası 2010-2023*, Denizli Belediyesi ve ÇEKÜL Vakfı, 2009, s. 51.
39. T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı OSB Bilgi Sitesi.
40. www.denizliplanlama.gov.tr/ekonomi-verileri, (20.02.2019).
41. "Denizli Çardak Özdemir Sabancı Organize Sanayi Bölgesi Büyüme ve Tanıtım Stratejisi", Şubat 2017.
42. Aksu, C. (2011) *Güney Ege Bölgesi Yenilenebilir Enerji Çalışma Raporu*, Güney Ege Kalkınma Ajansı.
43. *I. Denizli Çevre ve Altyapı İhtisas Komisyonu Toplantı Raporu*, Güney Ege Kalkınma Ajansı, 2011, s. 4.
44. T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Denizli İl Tarım ve Orman Müdürlüğü Tarım Alanları İstatistikleri.
45. *Denizli Büyükşehir Belediyesi 2015-2019 Stratejik Planı*, s. 51.
46. www.journalagent.com/pausbed/pdfs/PAUSBED-43433-RESEARCH_ARTICLE-UTKU.pdf.
47. www.pamukkale.gov.tr/www/resimler/orjinal/images/Denizli_Turizmison.pdf.
48. Aksı, C. ve Aktup, E. (2011) *Güney Ege Bölgesi Termal Turizm Araştırması*, Güney Ege Kalkınma Ajansı, s. 19.
49. *Denizli'nin Geleceği – Yol Haritası 2010-2023*, s. 40.
50. *I. Denizli Kültür ve Turizm İhtisas Komisyonu Toplantı Raporu* (2011) Güney Ege Kalkınma Ajansı, s. 1.
51. *Denizli'nin Geleceği – Yol Haritası 2010-2023*, s. 89.
52. "Müjdat Keçeci Anadolu'nun En Etkili 5 İşadamından Biri Seçildi", *Denizli Sanayi Odası*, 27 Nisan 2015.
53. Mortan, K. ve Arolat, O. (2009), s. 131.
54. *A.g.y.*, s. 131.
55. www.iso500.org.tr/500-buyuk-sanayi-kurulusu/2017 (20/02/2019).
56. "Müjdat Keçeci Anadolu'nun En Etkili..."
57. www.denizli.gov.tr/ekonomi.
58. *Denizli'nin Geleceği – Yol Haritası 2010-2023*, s. 47.
59. www.denizli.gov.tr/valimiz-sukru-kocatepeden-denizlili-hayirseverlere-tesekkur.
60. http://gold.ajanspress.com.tr/linkpress/JzYU1mkPKGPXBz3-XFjXDQ2/?v=2ves=veb=veisH=0.
61. https://www.denizligazetesi.com/guncel/iso-500-aciklandi-denizlili-11-firmaliste-de-yer-aldi-h72583.html.

62. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 182.
63. *İnsani Gelişme Endeksi - İlçeler (İGE-İ) 2017*, s. 39-71.
64. URAK İllerarası Rekabetçilik Endeksi (2016) www.urak.org.
65. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 183.
66. *Türkiye'nin Şehirleri Sürdürülebilirlik Araştırması*, 2011.
67. Mortan, K. ve Arolat, O. (2009), s. 114.
68. *A.g.y.*, s. 115.
69. *A.g.y.*, s. 115.
70. www.nufusu.com/il/denizli-nufusu, (20.02.2019).
71. Aktuğ, E. (2013), s. 8.
72. *TR32 Düzey 2 Bölgesi Bölge Planı 2014-2023*, s. 61.
73. Güney Ege Kalkınma Ajansı (2013) *Güney Ege'de Sosyal Uyum Çalıştayı Sonuç Raporu*, s. 5.
74. *Denizli Büyükşehir Belediyesi 2015 Yılı Performans Programı*, s. 22.
75. www.denizligazetesi.com/guncel/denizlide-okuma-yazma-orani-yuzde-9849-h72539.html, (20.02.2019).
76. "Denizli Çardak Özdemir Sabancı Organize Sanayi Bölgesi Büyüme ve Tanıtım Stratejisi", Şubat 2017.
77. Aktuğ, E. (2013), s. 26.
78. TÜİK 2017 yılı Kütüphane İstatistikleri.
79. TÜİK 2017 yılı Sinema İstatistikleri.
80. TÜİK 2017 yılı Tiyatro İstatistikleri.
81. *Denizli'nin Geleceği – Yol Haritası 2010-2023*, s. 42.
82. *A.g.y.*, s. 43.
83. *Denizli Büyükşehir Belediyesi 2015-2019 Stratejik Planı*, s. 34.
84. *A.g.y.*, s. 36.
85. *TR32 Düzey 2 Bölgesi Bölge Planı 2014-2023*, s. 109.
86. www.dernekler.gov.tr/tr/anasayfalinkler/illeregoreistatistik.aspx, (20.02.2019).
87. Aktuğ, E. (2013), s. 49.
88. Kavas, A. (2018) *81 İl İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesi*, Ankara: TEPAV, s. 19.
89. *A.g.y.*, s. 42.
90. www.denizli.bel.tr/Default.aspx?k=gosteri-ve-etkinliklerveid=14933.
91. www.denizligazetesi.com/haberler/guncel/bizim-nihat-bakan-adeta-4-bakan-gucunde-bir-bakan/65583/.

6. Mekânın Dönüşümünde Kültürün Merkezîliği: Eskişehir

1. Aktaran Buttanrı, M. (2011) "Adalet Ağaoğlu'nda Eskişehir", *Eski Yeni – Aylık Şehir Kültürü Dergisi* 3(25): 26-32.
2. "Büyükerşen O İddiaya Cevap Vermedi", *Milliyet*, 22 Ekim 2009.
3. *Eskişehir Büyükşehir Belediyesi Faaliyet Raporu 2014*, s. 9.
4. *A.g.y.*, s. 37.
5. *İnsani Gelişme Endeksi - İlçeler (İGE-İ) 2017*, s. 15-71.
6. Şeker, M., Saldanlı, A., Bektaş, H. (2014) *Kayseri Endeksi 2013-2014*, Orta Anadolu Kalkınma Ajansı, Kayseri Ticaret Odası ve T.C. Kalkınma Bakanlığı, s. 107-22.
7. *Türkiye'nin Şehirleri Sürdürülebilirlik Araştırması*, İstanbul: Master Card ve Bo-

ğaziçi Üniversitesi, 2011.
8. www.2eylul.com.tr/ekonomi/yabanci-yatirimcilari-eskisehire-bekliyoruz-h27129.html.
9. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 157.
10. *Bursa Eskişehir Bilecik Bölge Planı 2014-2023*, s. 43.
11. Gelir İdaresi Başkanlığı İller İtibariyla Genel Bütçe Vergi Gelirleri 2018.
12. TÜİK (2018) Dış Ticaret İstatistikleri, İllere Göre Dış Ticaret.
13. TÜİK (2017) Sektörlerin Gayri Safi Yurt İçi Hasıla Yüzdesi 2017.
14. www.iso500.org.tr/500-buyuk-sanayi-kurulusu/2017?ara=veoda=Eski%C5%9Fehir%20Sanayi%20Odas%C4%B1velangId=1vesayfa=1, (23.02.2019).
15. *Bursa Eskişehir Bilecik Bölge Planı 2018-2023*, s. 4.
16. *BEBKA Mevcut Durum Analizi – Bölge Planı 2014-2023 Eki*, s. 94.
17. www.investineskisehir.gov.tr/baslica_sektorler/metal_makina.html.
18. *BEBKA Mevcut Durum Analizi – Bölge Planı 2014-2023 Eki*, s. 138.
19. *A.g.y.*, s. 128.
20. www.investineskisehir.gov.tr/baslica_sektorler/rayli_sistemleri.html.
21. *BEBKA TR41 Bölgesi İlleri Kümelenme Analizleri (2012)* s. 35-36.
22. *BEBKA Mevcut Durum Analizi – Bölge Planı 2014-2023 Eki*, s. 123.
23. BEBKA, 2018-2023, s. 14.
24. www.investineskisehir.gov.tr/baslica_sektorler/seramik.html
25. İstanbul Ticaret Odası, 2015.
26. www.eso.org.tr/ayrinti.php?id=4369#.VjiLwSuXPJ5
27. www.etonet.org.tr/etonet/Haberler/HaberGoster.aspx?id=1381
28. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 171.
29. TESK, İllere Göre Esnaf, İşyeri, Nüfus ve Oda Bilgileri (31.01.2019).
30. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı İllere Göre Sit Alanları İstatistiği 2017 Yıl Sonu.
31. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı İllere Göre Korunması Gerekli Taşınmaz Kültür Varlığı İstatistiği 2017 Yıl Sonu.
32. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 163.
33. *A.g.y.*, s. 158.
34. "Büyükerşen O İddiaya Cevap Vermedi", *Milliyet*, 22 Ekim 2009.
35. Donat, Y. (2014) "Marka Şehir Notları", *Sabah*, 10 Nisan.
36. *Eskişehir Büyükşehir Belediyesi Faaliyet Raporu 2014*, s. 317.
37. "Onurlu Bir Görev, Ama Yanlış Yerden Başladık", *Hürriyet*, 29 Nisan 2014.
38. www.eskisehir.gov.tr/tr/haberler/6607-vali-tuna-anadolu-universitemiz-sehrimize-buyuk-katkilar-sunuyor-6607.html
39. "Görevimiz insana, sektöre, ülkeye, dünyaya değer katmak", *EsoDergi* 3(6): 72.
40. Kavas, A. (2018)
41. www.ntv.com.tr/turkiye/kadin-erkek-esitliginde-karnesi-iyi-olan-iller,_dsr3ze9ak2Lv1g_UmZOcQ
42. *A.g.y.*, s. 62.
43. www.nufusu.com/il/eskisehir-nufusu, (23.02.2019).
44. www.dha.com.tr/ilk-kez-verilen-enerji-oscarlarinda-eskisehire-odul-geldi_174871.html.
45. *Türkiye'nin Şehirleri Sürdürülebilirlik Araştırması*, s. 31.
46. *A.g.y.*, s. 24.
47. Dünya Bankası (2015), s. 1.
48. *A.g.y.*, s. 78.
49. 3 Aralık 2007'de Eskişehir Ticaret Odası'nda yapılan görüşmeden.

50. Dünya Bankası (2015), s. 32.
51. *A.g.y., a.g.y.*, s. 32.
52. *BEBKA Mevcut Durum Analizi – Bölge Planı 2014-2023 Eki*, s. 48.
53. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 164.
54. Adıgüzel, Y. (2013) "Dayanışma Ağları Üzerinden Eskişehir'de Siyaset ve Göçmenlik Algısı", *Sosyoloji Dergisi* 3(27): 78.
55. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2009) "Eskişehir Güzel Ama Kriz Çok Yaman", *Radikal*, 24 Mart.
56. Adıgüzel, Y. (2013), s. 74.
57. 8 Ekim 2008 tarihinde Eskişehir Büyükşehir Belediyesi'nde yapılan görüşme kayıtlarından alınmıştır.
58. 3 Aralık 2007 tarihinde ESO'da yapılan görüşme kayıtlarından alınmıştır.
59. *BEBKA Mevcut Durum Analizi – Bölge Planı 2014-2023 Eki*, s. 39.
60. *Seçilmiş Göstergelerle Eskişehir.*
61. TÜİK (2017) Ulusal Eğitim İstatistikleri.
62. www.evrensel.net/haber/366627/eskisehirde-tiyatrolar-kapali-gise-oynuyor, (23.02.2019)
63. www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ertugrul-ozkok/bir-baskan-olarak-en-buyuk-soru num-torpil-41259326, 30 Haziran 2019.
64. TÜİK 2017 yılı Tiyatro İstatistikleri.
65. TÜİK 2017 yılı Sinema İstatistikleri.
66. TÜİK 2017 yılı Kütüphane İstatistikleri.
67. *BEBKA Mevcut Durum Analizi – Bölge Planı 2014-2023 Eki*, s. 73.
68. *Eskişehir Büyükşehir Belediyesi 2015 Mali Yılı Performans Programı*, s. 47.
69. Taşçı, C. (2009) *Yılmaz Büyükerşen: Zamanı Durduran Saat*, İstanbul: Doğan, s. 460-61.
70. Tekeli, İ. (2014) *Türkiye'nin Kentleşme Deneyiminden Öğrenebileceklerimiz*, TEPAV, s. 8.
71. *BEBKA Mevcut Durum Analizi.*
72. www.eskisehir.gov.tr/tr/eskisehir-rehberi/sayilarla-eskisehir.html.
73. *BEBKA Ulusal Çevre Politikalarının Yerel Yansımaları Çalıştayı Raporu*, 2011, s. 24.
74. Karaer, F. (2011) *TR41 Bölgesi Çevre Durum Raporu 2011*, BEBKA, s. 48.
75. www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-47686526, 24 Mart 2019.
76. *BEBKA Mevcut Durum Analizi*, s. 50.
77. *Eskişehir Büyükşehir Belediyesi Stratejik Plan 2015-2019*, s. 56.
78. Pınar, H. (2007) "İsmi ile müsemma olmayan kent", *Radikal 2*, 18 Eylül.
79. Turan, F. (2011) "Eskişehir ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu", *Eski Yeni – Aylık Şehir Kültürü Dergisi* 3(25): 67-69.
80. Özdil, Y. (2015) "Örgütlü Cehaleti Bu Çocuklar Yenecek", *Sözcü*, 20 Ekim.
81. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2009).

7. Bir Yoksunluk, Bir Yoksulluk, Bir Kimlik: Diyarbakır

1. Diyarbakır'da konut meselesi hakkında bkz. Genç, F, www.arkitera.com/soylesi/689/rasyonel-kurallarla-isleyen-bir-kent-kurt-belediyeciler-icin-politik-basarinin-bedenlesmis-hali, 28 Mayıs 2015.
2. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014) *Türkiye'de Birlikte Yaşamak: Elit ve Halk*

Eğilimlerine Nitel Bir Bakış, 110K145 Proje No'lu TÜBİTAK Araştırması, s. 24.
3. Atlı, M. (2015) *Hepsi Diyarbakır*, İstanbul: İletişim, s. 25.
4. Diken, Ş. (2001) *Güneydoğu'da Sivil Hayat*, İstanbul: Metis, s. 50.
5. Atlı, M. (2015), s. 14.
6. Çağlayan, E. (2014) *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası*, İstanbul: İletişim.
7. Diken, Ş. (2001), s. 70.
8. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 24.
9. Aktaran Diken, Ş. (2013) *Sırrını Surlarına Fısıldayan Şehir: Diyarbakır*, İstanbul: İletişim, s. 10.
10. zete.com/amedspor-taraftarinin-isyani-her-macta-dusman-takim-muamelesi-goruyoruz/.
11. Keyman, E. F. (2015) "Kent savaşı ve iki Diyarbakır", *Radikal*, 23 Aralık.
12. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 45.
13. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 134.
14. *İnsani Gelişme Endeksi - İlçeler (İGE-İ) 2017*, s. 41.
15. *A.g.y.*, s. 42.
16. *A.g.y.*, s. 65-73.
17. www.mekan360.com/360fx_tuyapdiyarbakirfuar&kongremerkezi-diyarbakir-merkez.htmnl.
18. www.dunya.com/yurttan-haberler/diyarbakir-bu-yil-8-fuara-ev-sahipligi-yapacak-haberi-407223 (21.02.2019).
19. www.hurriyet.com.tr/kitap-sanat/diyarbakir-kitap-fuarini-ozlemis-40969456 (21.02.2019).
20. www.dunya.com/ekonomi/fuarlar/diyarbakir-2015te-9-fuara-ev-sahipligi-yapacak-247038h.htm.
21. Hikmet Deniz. (2015). *Diyarbakır Dış Ticareti 2014*, Diyarbakır: Karacadağ Kalkınma Ajansı, s. 5.
22. TÜİK (2018) Dış Ticaret İstatistikleri, İllere Göre Dış Ticaret.
23. Deniz, H. (2015) *Diyarbakır Dış Ticareti 2014*, Diyarbakır: Karacadağ Kalkınma Ajansı, s. 6.
24. Deniz, H. (2018) *Diyarbakır Dış Ticareti 2017*, Diyarbakır: Karacadağ Kalkınma Ajansı, s. 4.
25. *A.g.y.*, s. 4.
26. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 46.
27. T.C. Ticaret Bakanlığı (2018) İllere Göre Dış Ticaret İstatistikleri.
28. Deniz, H. (2018), s. 3.
29. İllere Göre Dış Ticaret İstatistikleri 2018.
30. İllere Göre Dış Ticaret İstatistikleri 2018.
31. Karacadağ Kalkınma Ajansı (2013) *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi Bölge Planı*, s. 4.
32. TİM (2018) İller Bazında Sektör İhracat Rakamları.
33. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2014) *Türkiye 81 İl Durum Raporu*, Ankara: Sanayi Genel Müdürlüğü, s. 143.
34. Karacadağ Kalkınma Ajansı (2013), s. 21.
35. Karacadağ Kalkınma Ajansı (2018) *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi İstihdam ve İşgücü Piyasası Raporu*, s. 31.
36. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2014), s. 143.
37. *A.g.y.*, s. 142.
38. Bkz. Diyarbakır İli İl İstihdam ve Mesleki Eğitim Kurulu 2017 Yılı Faaliyet Rapo-

ru, İŞKUR, s. 5.
39. *A.g.y.*, s. 7.
40. www.investdiyarbakir.com/Uploads/yatirim/.
41. Karacadağ Kalkınma Ajansı (2013), s. 175.
42. Şeker, M., Saldanlı, A., Bektaş, H. (2014).
43. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2014), s. 143.
44. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 46.
45. www.investdiyarbakir.com/Uploads/yatirim/.
46. Temel, H. (2013) *Diyarbakır İli Sanayi Profilinin Oluşturulması*, Diyarbakır: Karacadağ Kalkınma Ajansı ve Kalkınma Bakanlığı, s. 86.
47. EVÇAD (2013) *Diyarbakır'da Kadın İstihdamı, Sorunlar ve Stratejik Çözüm Önerileri Projesi*, s. 59.
48. Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası (2016) *Sokağa Çıkma Yasakları ve Güvenlik Sorunlarının İlimiz Ekonomisine Etkileri*, s. 2.
49. *A.g.y.*, s. 10.
50. *A.g.y.*, s. 6.
51. Karacadağ Kalkınma Ajansı (2018) *İstatistiklerle Diyarbakır*, s. 34.
52. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 47.
53. Dünya Bankası (2015), s. xi.
54. *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi Bölge Planı*, s. 59.
55. TÜİK (2017) Bölgesel İşsizlik İstatistiği.
56. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 47-48.
57. Dünya Bankası (2015), s. 5.
58. *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi Bölge Planı*, s. 2.
59. Şeker, M., Saldanlı, A., Bektaş, H. (2014).
60. TÜİK (2017) Ulusal Eğitim İstatistikleri Okuma Yazma Durumu.
61. *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi Bölge Planı*, s. 46.
62. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 60.
63. t24.com.tr/haber/basbakan-davutoglu-surda-konusuyor,334476.
64. Keyman, E. F. ve Çarkoğlu, A. (2014), s. 45.
65. *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi Bölge Planı*, s. 26.
66. *A.g.y.*, s. 42.
67. *A.g.y.*, s. 43.
68. www.investdiyarbakir.com/Uploads/yatirim/.
69. Şeker, M., Saldanlı, A., Bektaş, H. (2014).
70. *Türkiye'nin Şehirleri Sürdürülebilirlik Araştırması*, s. 13.
71. Şeker, M., Saldanlı, A., Bektaş, H. (2014).
72. Keyman, E. F. (2015).
73. *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi Bölge Planı*, s. 21.
74. Dünya Bankası (2015), s. xi.
75. EVÇAD (2013), s. 54
76. *TRC2 Bölgesi Bölge Planı 2014-2023 Mevcut Durum Raporu*, s. 295.
77. *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) 2014-2023 Bölgesi Bölge Planı Analiz ve Değerlendirme*, s. 67.
78. diyarbakir.meb.gov.tr/www/milli-egitim-bakanimiz-sayin-ismet-yilmaz-ilimizi-ziyaret-etti/icerik/1686.
79. Dünya Bankası (2015), s. 37.
80. TÜİK 2017 yılı Kütüphane İstatistikleri.
81. TÜİK 2017 yılı Tiyatro İstatistikleri.

82. TÜİK (2013) *Seçilmiş Göstergelerle Diyarbakır*, Ankara: TÜİK Matbaası, s. 162.
83. TÜİK 2017 yılı Sinema İstatistikleri.
84. www.milliyet.com.tr/turkiye-de-en-cok-uyesi-bulunan-kutuphane-diyarbakir-yerelhaber-2240693/.
85. *A.g.y.*, s. 49.
86. www.karacadag.org.tr/Download/TRC2_Yasam_Kalitesi_Arastirmasi.pdf.
87. www.radikal.com.tr/turkiye/diyarbakirda-karnu-hastanelerine-5-dilde-levha-1189559/.
88. Kavas, A. (2018).
89. Söz konusu politikalarla ilgili olarak bkz. Koyuncu-Lorasdağı, B. ve Sumbas, A. (2015) "Türkiye'de Yerel Siyaseti Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Üzerinden Düşünmek: Kadına Yönelik Şiddetle Mücadelede Belediyeler", *Çağdaş Yerel Yönetimler* 24(2): 1-26.
90. *A.g.y.*, s. 7.
91. *A.g.y.*, s. 94.
92. *A.g.y.*, s. 34.
93. EVÇAD (2013), s. 68.
94. *A.g.y.*, s. 70.
95. Keyman, E. F. (2015).
96. Keyman, E. F. (2016) "'Halk çatışmalardan yorgun ve bıkkın'", *Radikal*, 7 Şubat.
97. www.karacadag.org.tr/Download/TRC2_Yasam_Kalitesi_Arastirmasi.pdf.
98. Keyman, F. E. ve Köse Badur, A. (2019) *Kürt Sorunu. Yerel Dinamikler ve Çatışma Çözümü*, İstanbul: Ayrıntı, s. 24-25, 48.

8. Tarihsel Zenginliğin Göçle İmtihanı: Şanlıurfa

1. *İnsani Gelişme Endeksi - İlçeler (İGE-İ) 2017*, s. 21-73.
2. URAK İllerarası Rekabetçilik Endeksi (2016) www.urak.org.
3. TÜİK (2015) İllerde Yaşam Endeksi.
4. Şeker, M., Saldanlı, A., Bektaş, H. (2014).
5. Kalkınma Bakanlığı (2013) *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE-2011)*, Ankara: Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü.
6. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2014) *Türkiye 81 İl Durum Raporu*, Ankara: Sanayi Genel Müdürlüğü.
7. www.zaman.com.tr/dunya_sanliurfa-dunyanin-en-buyuk-multeci-kenti_2301194.html.
8. Segal, J. B. (2002) *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, çev. A. Arslan, İstanbul: İletişim.
9. 29 Ocak 2009 tarihinde Urfa EKOSEP'te yapılan görüşme kayıtlarından alınmıştır.
10. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 223.
11. Şanlıurfa'nın farklı endekslerdeki olumsuz durumunun en önemli istisnasını tarım sektörü oluşturuyor. Örneğin Şeker, Saldanlı ve Bektaş'ın yukarıda değinilen araştırmasının tarım endeksi bölümünde Urfa 12. sırada yer alıyor.
12. www.sanliurfaolay.com/roportaj/urfa-turizmde-toparlaniyor-mu/16720.
13. Şeker, M., Saldanlı, A., Bektaş, H. (2014).
14. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 231.
15. Karacadağ Kalkınma Ajansı (2018) www.investsanliurfa.com/default.asp.

16. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 231.
17. www.investsanliurfa.com/neden-detay.asp?ContentId=14.
18. Karacadağ Kalkınma Ajansı (2013) *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) 2014-2023 Bölgesi Bölge Planı Analiz ve Değerlendirme*, s. 12.
19. Gelir İdaresi Başkanlığı (2018) İller İtibariyla Genel Bütçe Vergi Gelirleri.
20. Türkiye Cumhuriyeti Şanlıurfa Valiliği, Şanlıurfa Yatırım İzleme ve Koordinasyon Başkanlığı.
21. *Türkiye 81 İl Sanayi Durum Raporu*, s. 439.
22. *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) 2014-2023 Bölgesi Bölge Planı Analiz ve Değerlendirme*, s. 23.
23. *81 İl Sanayi Durum Raporu*, s. 438.
24. *TRC2 Bölgesi İstihdam ve İşgücü Piyasası Raporu*, s. 50.
25. www.sanliurfaolay.com/roportaj/urfa-turizmde-toparlaniyor-mu/16720.
26. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 232.
27. T.C. Ticaret Bakanlığı (2018) İllere Göre Dış Ticaret İstatistikleri.
28. Diyarbakır ve Şanlıurfa'dan oluşan TRC2 Bölgesi'nin ihracat rakamlarındaki artış da bu açıdan anlamlı. Aynı zaman diliminde ülke genelinde ihracatçı firma sayısı %78 oranında artarken TRC2 bölgesinde bu oran %483. *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi Bölge Planı*, s. 5.
29. Karacadağ Kalkınma Ajansı (y.y.) *Şanlıurfa Dış Ticareti Bilgi Notu.*
30. Gitmez, E. (2014) *Şanlıurfa Dış Ticaret Raporu*, Şanlıurfa: Karacadağ Kalkınma Ajansı, s. 6.
31. Karacadağ Kalkınma Ajansı (2018), *İstatistiklerle Şanlıurfa*, s. 104.
32. TÜİK (2018) Dış Ticaret İstatistikleri, İllere Göre Dış Ticaret.
33. *İstatistiklerle Şanlıurfa*, s. 108.
34. *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) 2014-2023 Bölgesi Bölge Planı Analiz ve Değerlendirme*, s. 11.
35. 2017 yılı itibarıyla Urfa ihracatında önde gelen ülkeleri %39,31'lik bir oranla Irak, %18,21 ile Suriye, %4,8 ile Cezayir, %3,3 ile İran ve %2,4 ile Kırgızistan oluşturuyor. Bkz. İstatistiklerle Şanlıurfa 2018, s. 108.
36. *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi Bölge Planı*, s. 13.
37. Gitmez, E. (2014), s. 11.
38. www.dunya.com/yurttan-haberler/tesvikte-en-cok-kazanan-sanliurfa-haberi-238231.
39. Gitmez, E. (2014), s. 79.
40. İŞKUR (2017) *Şanlıurfa İli İl İstihdam ve Mesleki Eğitim Kurulu, Faaliyet Raporu*, s. 7.
41. www.gazeteipekyol.com, 5 Ekim 2019.
42. www.urfabirlik.com/gundem/sanliurfali-ciftciler-protesto-hazirliginda-h830.html, 6 Eylül 2019.
43. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 224.
44. *A.g.y.*, s. 232.
45. www.sutso.org.tr/haberler/116/baskan-ertekinden-cumhurbaskani-erdogana-onemli-rapor.
46. "16 Milyar Dolar Harcadık, GAP Toprağını Tuzladık", *Milliyet*, 11 Kasım 2007.
47. Keyman, E. F. ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2010), s. 224.
48. www.eurocities.eu/eurocities/members/member&id=361.
49. www.sanliurfa.bel.tr/tr/kurumsaldetay/27/24/kalite-politikalarimiz-ve-stratejilerimiz.aspx.

50. Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi (2015) *Performans Programı*, s. 1.
51. www.sanliurfa.gov.tr/default_B0.aspx?content=231
52. *İstatistiklerle Şanlıurfa-Diyarbakır*, s. 21.
53. TÜİK (2013) *Seçilmiş Göstergelerle Şanlıurfa*, Ankara: TÜİK Matbaası, s. 19.
54. *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi Bölge Planı*, s. 1.
55. Şanlıurfa ili diğer illerden göç almayarak ağırlıkla kendi kırsalından göç toplamaktadır. Şanlıurfa kent merkezinden dışarıya göç eden nüfus da ağırlıkla daha gelişmiş bir kent olan Gaziantep'e yönelmektedir. Şanlıurfa; Gaziantep'ten sonra en çok göçü sırasıyla İstanbul, Adana, Mersin, Antalya, Ankara, İzmir, Hatay ve Mardin'e vermektedir. Bkz. *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) 2014-2023 Bölgesi Bölge Planı Analiz ve Değerlendirme*, s. 63.
56. *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi Bölge Planı*, s. 59.
57. https://www.karacadag.gov.tr_XF4V98JS_istihdam_ve_isgucu_piyasasi_raporu_mayis_2018.pdf
58. Şeker, M., Saldanlı, A., Bektaş, H. (2015), s. 170.
59. TÜİK (2018) Nüfus İstatistikleri.
60. Şeker, M., Saldanlı, A., Bektaş, H. (2015), s. 167.
61. *İstatistiklerle Şanlıurfa-Diyarbakır*, s. 31.
62. *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi Bölge Planı*, s. 46.
63. Şeker, M., Saldanlı, A., Bektaş, H. (2015), s. 37. Bu noktada anılan ilçelerin 6360 sayılı yasa sonrasında kurulduğunu ve geçmişte Şanlıurfa'da merkez ilçe konumunda olan coğrafya olduğu da anımsanmalı.
64. *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi Bölge Planı*, s. 72.
65. Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi (2015) *2015-2019 Stratejik Planı*, s. 19.
66. *A.g.y.*, s. 18.
67. *A.g.y.*, s. 19.
68. *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi Bölge Planı*, s. 75.
69. www.urfastar.com/gundem/urfanin-sorunlari-masaya-yatirildi-h7136.html.
70. Dünya Bankası (2015), s. 67
71. Karacadağ Kalkınma Ajansı (2012) *Şanlıurfa-Diyarbakır Kentsel Alt Bölge Kalkınma Yaklaşımı*, s. 36.
72. *TRC2 Bölgesi Bölge Planı 2014-2023 Mevcut Durum Raporu*, s. 293.
73. *Şanlıurfa-Diyarbakır Kentsel Alt Bölge Kalkınma Yaklaşımı*, s. 49.
74. haber.star.com.tr/dogu/celalettin-guvenc-ulkemizin-ve-sanliurfamizin-gelecegi-aydinlik/haber-992650.
75. *TRC2 Bölgesi Bölge Planı 2014-2023 Mevcut Durum Raporu*, s. 294.
76. Dünya Bankası (2015), s. xi.
77. *A.g.y.*, s. 19.
78. Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi (2015) *2015-2019 Stratejik Planı*, s. 18.
79. Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi (2015) *Performans Programı*, s. 11.
80. TÜİK 2017 yılı Tiyatro İstatistikleri.
81. TÜİK 2017 yılı Sinema İstatistikleri.
82. TÜİK 2017 yılı Kütüphane İstatistikleri.
83. *İstatistiklerle Şanlıurfa-Diyarbakır*, s. 49.
84. Şeker, M., Saldanlı, A., Bektaş, H. (2014), s. 113.
85. Kavas, A. (2018).
86. *A.g.y.*, s. 8.
87. *A.g.y.*, s. 39.
88. www.sanliurfa.bel.tr/tr/icerikdetay/4/260/sanliurfada-bir-ilk.aspx.

89. www.tarimdanhaber.com/tarim-bakanligi/bakan-celik-ten-protestoculara-eteklitepki-h7771.html.
90. www.ajansurfa.com/gundem/saadet-partisi-de-etek-tartismasina-girdih16458.html, 6 Temmuz 2017.
91. www.investsanliurfa.com/sektorler-sayfa.asp?SayfaId=80.
92. www.haberturk.com/sanliurfa-haberleri/62917786-sanliurfa-turizminde-tarihirekor-kirildisanliurfada-turist-sayisi-1-milyonu-astisanliurfa, (22.02.2019).
93. "Dinler Projesi Kızdırdı." (2005). *Milliyet*. 14 Mayıs.
94. www.halilibrahim.org/?hib=2.
95. www.ilkehaberajansi.com.tr/haber/ibrahim-yolu-mu-ibrahimi-yol-mu.html.
96. AFAD 15 Ekim 2018 Geçici Barınma Merkezleri Raporu.
97. www.diclehaber.com/tr/news/content/view/414078?from=1515596325
98. www.afad.gov.tr/Dokuman/TR/98-20140619126 29-suriyeli-misafirlerimiz.pdf.
99. www.sanliurfa.com/haber109257-Urfada-Suriyelilerin-Fuhus-Firari.html.
100. www.bianet.org/bianet/ayrimcilik/164608-urfa-da-suriyelilere-saldiri.
101. www.sanliurfa.gov.tr/default_B0.aspx?id=4735.
102. Şeker, M., Saldanlı, A. ve Bektaş, H. 2015: 170.
103. 29 Ocak 2009 tarihinde Şanlıurfa Genç MÜSİAD'da yapılan görüşme kayıtlarından alınmıştır.
104. www.sanliurfa.com/yazarlar/ahmet-polat/feodaliteden-cagdasliga/4693/
105. *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi 2014-2023 Bölge Planı – Analiz ve Değerlendirme*, s. 68.
106. Yırcalı, A. (2015) "Urfa Eski Urfa Değil", *Aljazeera*, 21 Eylül.
107. *A.g.y.*
108. www.724bursa.com/haber/2019/sanliurfadan-bir-faruk-celik-gecti.
109. www.yenidonem.com.tr/yazarlar/cennet-yuzer-cankilic-103/gobeklitepe-basarisinin-arkasindaki-isim-8750.html.
110. www.guneydogutv.com/faruk-celik-urfa-yoruyor-yazisi-1163.html.
111. www.haber-sanliurfa.com/baskan-beyazgul-sanliurfa-yi-ortak-akil-ile-yonetecegiz/42399/.
112. www.haberturk.com/sanliurfa-haberleri/72319282-sanliurfa-kent-konseyi-secimlerine-gulebaktan-itiraz.

Sonuç

1. Harvey, D. (1996) "Cities or Urbanization?", *City*, 1:1-2, 38-61, s. 38.
2. Çavuşoğlu, E. (2014) *Türkiye Kentleşmesinin Toplumsal Arkeolojisi*, İstanbul: Ayrıntı, s. 78.
3. Florida, R. (2003) "Cities and the Creative Class", *City & Community*, 2:1, 3-19.
4. Keyder, Ç. (2013) "Yeni Orta Sınıf", *Science Academy*, 34.
5. Balkan, E. ve Öncü, A. (2015) "Reproduction of the Islamic middle class in Turkey", *The neoliberal landscape and the rise of Islamist capital in Turkey* içinde, haz. N. Balkan, E. Balkan, A. Öncü, s. 166-200, New York: Berghahn.
6. www.konya.bel.tr/haberayrinti.php?haberID=3494, 30.09.2012.
7. www.hurriyet.com.tr/gundem/mevlana-muzesi-onundeki-agaclar-sokuldu-21930297, 15.11.2012.
8. Alkan, A. (2015) "New Metropolitan Regime of Turkey: Authoritarian Urbaniza-

tion via (Local) Governmental Restructuring", *Lex Localis-Journal of Local Self-Government*, 13(3).

9. Bkz. İçişleri Bakanlığı, Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, www.goc.gov.tr/icerik3/gecici-koruma_363_378_4713.
10. www.statista.com/statistics/740233/major-syrian-refugee-hosting-countries-worldwide/.

Kaynakça

Adıgüzel, Yusuf (2013) "Dayanışma Ağları Üzerinden Eskişehir'de Siyaset ve Göçmenlik Algısı", *Sosyoloji Dergisi* 3(27): 73-94.

AFAD (2018) *Geçici Barınma Merkezleri Raporu*, 15 Ekim.

Akdiş, Muhammet (2000) "Denizli Ekonomisi ve Globalleşme", *Denizli Ticaret Odası Dergisi* (24): 10-13.

Aksu, Ceren (2011) *Güney Ege Bölgesi Yenilenebilir Enerji Çalışma Raporu*, Güney Ege Kalkınma Ajansı.

Aksu, Ceren ve Emine Aktuğ (2011) *Güney Ege Bölgesi Termal Turizm Araştırması*, Güney Ege Kalkınma Ajansı.

Aktay, Yasin ve Abdullah Topçuoğlu (2007) "Civil Society and its Cultural Origins in a Turkish City: Konya", *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 16(3): 273-87.

Aktuğ, Emine (2013) *Güney Ege Bölgesi Sosyal Durum Raporu*, Geka.

Alkan, A. (2015) "New Metropolitan Regime of Turkey: Authoritarian Urbanization via (Local) Governmental Restructuring", *Lex Localis-Journal of Local Self-Government*, 13(3): 849-77.

Alpay, Şahin (2008) "Alkollü İçki ve Modernlik", *Zaman*, 1 Mayıs.

Alptekin, K., D. A. Ulutaş ve D. U. Gündüz (2018) "Konya'da Geçici Koruma Altında Yaşayan Suriyeliler Üzerine Bir Çalışma", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, Yıl 18, Sayı 40/2: 96, 102.

Altuntaş, Alper (2014) "Suriyeliler Gaziantep'i Terk Ediyor", *Aljazeer*, 13 Ağustos.

Andersson, David E., Ake E. Andersson ve Charlotta Mellander (haz., 2011) *Handbook of Creative Cities*, Massachusetts: Edward Elgar Publishing.

Andrés Rodríguez-Pose (2008) "The Rise of the 'City-Region' Concept and its Development Policy Implications", *European Planning Studies*, 16:8: 1025-46.

Aras, İsmail ve Nurten Elvan Köksoy (2015) *Konya 2015 Serbest Bölgeler Bilgi Notu*, Mevlânâ Kalkınma Ajansı.

Argın, Şükrü (2013) "Taşraya İçeriden Bakmak Mümkün müdür?" *Taşraya Bakmak* içinde, haz. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim.

Asiliskender, Burak (2004) "Erken Cumhuriyet'in 'Modern' Mirası: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Lojmanları", *Mimarlık Dergisi* (316).

Atlı, Mehmet (2015) *Hepsi Diyarbakır*, İstanbul: İletişim.

Babayiğit, Sema ve Mahmut Özdevecioğlu (haz., 2014) *İş Dünyasında Umut Veren Kadınlar Çalıştayı*, Kayseri: TOBB Kayseri İl Kadın Girişimciler Kurulu.

Bakır, Naki (2013) "Denizli Yatırımlardan Hak Ettiği Payı Alamıyor", *Ekol – Denizli Sanayi Odası* (26): 30-34.

Balkan, E. ve A. Öncü (2015) "Reproduction of the Islamic Middle Class in Turkey", *The Neoliberal Landscape and the Rise of Islamist Capital in Turkey* içinde, haz. N. Balkan, E. Balkan, A. Öncü, New York: Berghahn, s. 166-200.

Başkan, Filiz (2010) "The Rising Islamic Business Elite and Democratization in Tur-

key", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 12(4): 399-416.
Baturman, Bülent (2019) *Milletin Mimarisi: Yeni İslamcı Ulus İnşasının Kent ve Mekân Siyaseti*, İstanbul: Metis.
Bay, Nurettin (2015) "Konya'nın Meyhaneleri", *Yeni Konya*, 16 Ocak.
Bayırbağ, Mustafa K. (2010) "Local Entrepreneurialism and State Rescaling in Turkey", *Urban Studies*, 47(2): 363-85.
— (2011) "Pro-Business Local Governance and (Local) Business Associations: The Case of Gaziantep", *Business and Politics* 13(4): 1-37.
BEBKA (2011) *Ulusal Çevre Politikalarının Yerel Yansımaları Çalıştayı Raporu.*
— (2012) *TR41 Bölgesi İlleri Kümelenme Analizleri.*
— *Mevcut Durum Analizi – Bölge Planı 2014-2023 Eki.*
Bélanger, Danièle ve Cenk Saraçoğlu (2018) "The Governance of Syrian refugees in Turkey: The State-Capital Nexus and its Discontents", *Mediterranean Politics* içinde, DOI: 10.1080/13629395.2018.1549785.
Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2014) *Türkiye 81 İl Durum Raporu*, Ankara: Sanayi Genel Müdürlüğü.
Brenner, Neil (2003) "Urban Entrepreneurialism and the New Politics of Uneven Development in Western Europe", *Remaking the Global Economy: Economic-Geographical Perspectives*, s. 197-215.
Brenner, Neil ve Christian Schmid (2015) "Towards a New Epistemology of the Urban?", *City*, 19(2-3): 151-82.
Brenner, Neil ve Nik Theodorei (2005) "Neoliberalism and the Urban Condition", *City*, 9(1): 101-7.
Brenner, Neil, Peter Marcuse ve Margit Mayer (haz., 2012) *Cities for people, not for profit: Critical urban theory and the right to the city*, Routledge.
Bridge, Gary ve Sophie Watson (2003) "City Imaginaries", *A Companion to the City*, Padstow: Blackwell.
Buğra, A. ve Osman Savaşkan (2012) "Politics and Class: The Turkish Business Environment in the Neoliberal Age", *New Perspectives on Turkey*, 46: 27-63.
Buğra, Ayşe ve Osman Savaşkan (2015) *Türkiye'de Yeni Kapitalizm – Siyaset, Din ve İş Dünyası*, İstanbul: İletişim.
Bursa Eskişehir Bilecik Bölge Planı 2014-2023.
Bursalı, Şebnem (2010) "Mazereti Olmayan Kent", *Yeni Asır*, 29 Mart.
Buttanrı, Müzeyyen (2011) "Adalet Ağaoğlu'nda Eskişehir", *Eski Yeni – Aylık Şehir Kültürü Dergisi*, 3(25): 26-32.
Cengiz, Kurtuluş (2012) *The Tale of Industrialization in a Small Town in Turkey: Hacılar-Kayseri*, Ankara: ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
— (2013) *"Yav İşte Fabrikalaşak" – Anadolu Sermayesinin Oluşumu: Kayseri-Hacılar Örneği*, İstanbul: İletişim.
Cengiz, Kurtuluş, Önder Küçükural, Emrit Shkreli (2015) "At the Borders of Public and Private: The *Oturmalar* of Kayseri", *Middle East Journal*, 69(4): 582-600.
Cıkcıkoğlu, Mahir (2015) "Konya'da Trafik Sorunu", *Konya'nın Sesi*.
Çağaptay, Soner ve Bilge Menekşe (2014) *The Impact of Syria's Refugees on Southern Turkey*, Washington: The Washington Institute for Near East Policy.
Çağlayan, Ercan (2014) *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası*, İstanbul: İletişim.
Çakır, H. M. (2003) "Denizli İmalat Sanayinin Finansal Yapısı", *Denizli İli İmalat Sanayi Envanteri Serisi V*, Denizli Sanayi Odası Yayınları.
Çavuşoğlu, Erbatur (2014) *Türkiye Kentleşmesinin Toplumsal Arkeolojisi*, İstanbul: Ayrıntı.

KAYNAKÇA

Çelik, M. Lamih ve Cüneyd Altıparmak (2013) *Hukuki Açıdan 100 Soruda Yeni Büyükşehir Belediye Modeli*, Ankara: Seçkin.

Demir, Ömer, Mustafa Acar, Metin Toprak (2004) "Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospects and Challenges", *Middle Eastern Studies* 40(6): 166-88.

Deniz, Hikmet (2015) *Diyarbakır Dış Ticareti 2014*, Diyarbakır: Karacadağ Kalkınma Ajansı.

— (2018) *Diyarbakır Dış Ticareti 2017*, Diyarbakır: Karacadağ Kalkınma Ajansı.

Denizli Büyükşehir Belediyesi (2014) *Faaliyet Raporu.*

— (2015) *2015 Yılı Performans Programı.*

— (2015) *2015-2019 Stratejik Planı.*

"Denizli Çardak Özdemir Sabancı OSB Büyüme ve Tanıtım Stratejisi", 2017.

Denizli Sanayi Odası (2017) *Genel Görünüm Anketi.*

Denizli Belediyesi ve ÇEKÜL Vakfı (2009) *Denizli'nin Geleceği – Yol Haritası 2010-2023.*

Diken, Şeyhmus (2001) *Güneydoğu'da Sivil Hayat*, İstanbul: Metis.

— (2013) *Sırrını Surlarına Fısıldayan Şehir: Diyarbakır*, İstanbul: İletişim.

Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası (2016) *Sokağa Çıkma Yasakları ve Güvenlik Sorunlarının İlimiz Ekonomisine Etkileri.*

Doğan, Ali Ekber (2007) *Eğreti Kamusallık – Kayseri Örneğinde İslamcı Belediyecilik*, İstanbul: İletişim.

Donat, Yavuz (2014) "Marka Şehir Notları", *Sabah*, 10 Nisan.

Durak, Yasin (2010) "Zamanımızın Bir Başşehri: Milli Görüş'ten AKP'ye Konya", *Birikim* (250): 96-102.

— (2013) *Emeğin Tevekkülü – Konya'da İşçi-İşveren İlişkileri ve Dindarlık*, İstanbul: İletişim.

Dünya Bankası (2015) *Anadolu Kaplanlarının Yükselişi – Türkiye Şehirleşme İncelemesi*, Washington: World Bank.

EGİAD (2017) *Ekonomik ve Demografik Göstergelerle İzmir.*

Emerson, M. O. ve K. T. Smiley (2018) *Market Cities, People Cities: The Shape of Our Urban Future*, NYU Press.

Eraydın, Ayda (1999) "Sanayinin Anadolu'ya Yaygınlaşması ve Son Dönemde Gelişen Yeni Sanayi Odakları", *75 Yılda Çarklardan Chip'lere, Sanayinin Anadolu'ya Yaygınlaşması ve Son Dönemde Gelişen Yeni Sanayi Odakları*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, s. 257-78.

— (2011) "Changing Istanbul City Region Dynamics: Re-regulations to Challenge the Consequences of Uneven Development and Inequality", *European Planning Studies*, 19(5): 813-37.

Eraydın, Ayda, B. Armatlı Köroğlu, H. Öztürk, S. Senem Yaşar (2008) "Network Governance for Competitiveness: The Role of Policy Networks in the Economic Performance of Settlements in the Izmir Region", *Urban Studies*, 45(11): 2291-2321.

Eskişehir Büyükşehir Belediyesi (2014) *Faaliyet Raporu.*

— (2015) *Mali Yılı Performans Programı.*

— (2015) *Stratejik Plan 2015-2019.*

EVÇAD (2013) *Diyarbakır'da Kadın İstihdamı, Sorunlar ve Stratejik Çözüm Önerileri Projesi.*

Fakihoğlu, Behçet (2009) "Ege'nin Vizyon Şehri: Denizli", *Türkiye*, 29 Ocak.

Florida, Richard (2002) *The Rise of the Creative Class and How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*, New York: Basic Books.

— (2003) "Cities and the Creative Class", *City & Community* 2(1): 3-19.

— (2008) *Who's Your City? How the Creative Economy is Making Where You Live the Most Important Decision of Your Life*, New York: Basic Books.
Gaziantep Büyükşehir Belediyesi (2015) *2015-2019 Stratejik Plan*.
Gaziantep Kent Konseyi (2014) *Gaziantep'te Yaşayan Suriyeli Misafirlere İlişkin Rapor.*
Gaziantep Sanayi Odası (2017) *Sektörel E-Katalog.*
Gaziantep Ticaret Odası (2016) *Halı Sektörü İhracatı Bilgi Notu.*
Gelir İdaresi Başkanlığı (2018) *İller İtibarıyla Genel Bütçe Vergi Gelirleri.*
Genç, Fırat (2015) "Rasyonel Kurallarla İşleyen Kent, Kürt Belediyeciler için Politik Başarının Bedenleşmiş Hali", *Arkitera*, 28 Mayıs.
Genç, Fırat, Gerda Heck ve Sabine Hess (2018) "The Multilayered Migration Regime in Turkey: Contested Regionalization, Deceleration and Legal Precarization", *Journal of Borderlands Studies*, DOI: 10.1080/08865655.2017.1344 562.
Gitmez, Emin (2014) *Şanlıurfa Dış Ticaret Raporu*, Şanlıurfa: Karacadağ Kalkınma Ajansı.
Glasmeiera, A. ve S. Christopherson (2015) "Thinking about Smart Cities", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 8: 3-12.
Gil-Garcia, J. R. T. A. Pardo, ve T. Nam (2016) "A Comprehensive View of the 21st Century City: Smartness as Technologies and Innovation in Urban Contexts", *Smarter as the New Urban Agenda* içinde, Springer, Cham., s. 1-19.
Gümüşçü, Şebnem (2010) "Class, Status, and Party: The Changing Face of Political Islam in Turkey and Egypt", *Comparative Political Studies*, 43(7): 835-61.
Gökgöz, Gökhan (2016) "Gaziantep: Muhafazakâr Bir Taşra Kenti ve Emekçi Kadınların Zihin Halleri", *Yerli ve Milli Gündelik Hayat* içinde, haz. M. Yücebaş, İstanbul: İletişim.
Gülel, F. Esin, Atalay Çağlar, S. Güler Kangallı Uyar, Oğuz Karadeniz ve M. Ensar Yeşilyurt (Mayıs 2017) "Türkiye'de İllere Göre İnsani Gelişme Endeksi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (27): 208-16.
Güney Ege Kalkınma Ajansı (2011) *I. Denizli Çevre ve Altyapı İhtisas Komisyonu Toplantı Raporu.*
— (2013) *Güney Ege'de Sosyal Uyum Çalıştayı Sonuç Raporu.*
— (2015) *TR32 Düzey 2 Bölgesi Bölge Planı 2014-2023.*
Gürel, Burak (2015) "Islamism", *The Neoliberal Landscape and the Rise of Islamist Capital in Turkey* içinde, haz. N. Balkan ve diğ., c. 14, Berghahn Books.
Hall, Peter (2013) "Looking Backward, Looking Forward: The City Region of the Mid-21st Century", *The Futures of the City Region* içinde, Routledge, s. 43-58.
Harvey, David (1989) "From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism", *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 71(1): 3-17.
— (1996) "Cities or Urbanization?", *City*, 1(1-2): 38-61.
Hollands, Robert, G. (2008) "Will the Real Smart City Please Stand up? Intelligent, Progressive or Entrepreneurial?" *City*, 12(3): 303-20.
— (2015) "Critical Interventions Into the Corporate Smart City", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 8(1): 61-77.
Hosgör, Evren (2011) "Islamic Capital/Anatolian Tigers: Past and Present", *Middle Eastern Studies*, 47(2): 343-60.
İpekyolu Kalkınma Ajansı (2012) *Gaziantep Yatırım Fırsatları.*
— (2013) *2023 Türkiye Üretim Liginde Şehirler – Gaziantep Örnek Çalışması.*
— (2014) *TRC1 Düzey 2 Bölgesi (Gaziantep-Adıyaman-Kilis) Mevcut Durum Analizi.*

— (t.y.) *Kadın İstihdamı Raporu.*
İŞKUR (2017) *Diyarbakır İli İl İstihdam ve Mesleki Eğitim Kurulu, Faaliyet Raporu.*
— (2017) *Konya İl İstihdam ve Mesleki Eğitim Kurulu, Faaliyet Raporu.*
— (2017) *Şanlıurfa İli İl İstihdam ve Mesleki Eğitim Kurulu, Faaliyet Raporu.*
— (2018) *Konya İşgücü Piyasası Araştırma Raporu.*
İzmir Büyükşehir Belediyesi. (2014) *2015 Mali Yılı Performans Programı.*
— (2014) *Stratejik Plan 2015-2019.*
İzmir Kalkınma Ajansı (2012) *İzmir – Öncülerin Şehri.*
— (2012) *İzmir Sivil Toplum Araştırması.*
— (2012) *İzmir'de Eko-Verimlilik (Temiz Üretim) Uygulamalarının Yaygınlaştırılması'na Yönelik Strateji Çalışma Raporu.*
— (2013) *Mevcut Durum Analizi.*
— (2013) *İzmir 2012 Kültür ve Ekonomisi ve Kültür Altyapısı Envanteri ve İzmir Kültür Ekonomisi Geliştirme Stratejisi.*
— (2015) *İzmir Bölge Planı 2014-2023.*
— (t.y.) *3 Büyük Metropol İçin Hayat Pahalılığı Karşılaştırması.*
— (t.y.) *İzmir Kentsel Pazarlama Stratejik Planı – Özet.*
Jonas, Andrew, E. G. ve Kevin Ward (2007) "Introduction to a Debate On City-Regions: New Geographies of Governance, Democracy and Social Reproduction", *International Journal of Urban and Regional Research*, 31(1): 169-78.
Kalkınma Bakanlığı (2011) *İllerin ve Bölgelerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*, Ankara: Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü.
— (2013) *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Destekli Yenilikçi Çözümler Ekseni Mevcut Durum Raporu.*
Karacadağ Kalkınma Ajansı (2012) *Şanlıurfa-Diyarbakır Kentsel Alt Bölge Kalkınma Yaklaşımı.*
— (2012) *İstatistiklerle Şanlıurfa-Diyarbakır.*
— (2013) *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) 2014-2023 Bölgesi Bölge Planı Analiz ve Değerlendirme.*
— (2013) *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi Bölge Planı.*
— (2013) *TRC2 Bölgesi Bölge Planı 2014-2023 Mevcut Durum Raporu.*
— (2017) *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi İstihdam ve İşgücü Piyasası Raporu.*
— (2018) *İstatistiklerle Şanlıurfa.*
— (2018) *İstatistiklerle Diyarbakır.*
— (Mart 2018) *TRC2 (Diyarbakır-Şanlıurfa) Bölgesi İstihdam ve İşgücü Piyasası Raporu.*
— Yatırım Destek Ofisi (2015) *Diyarbakır Yatırım Fırsatları.*
— (y.y.) *Şanlıurfa Dış Ticareti Bilgi Notu.*
Karaer, Feza (2011) *TR41 Bölgesi Çevre Durum Raporu 201*, Bursa: BEBKA.
Karakaş, Eser (2008) "İki Konya İki Türkiye", *Star*, 20 Nisan.
Karatepe, Şükrü (2003) *Kendini Kuran Şehir*, İstanbul: İz.
Katz, Bruce ve Jeremy Nowak (2018) *The New Localism: How Cities Can Thrive in the Age of Populism*, Brookings Institution Press.
Kasımoğlu, Murat ve diğ. (2011) *Konya Bölgesi Turizm Sektörü Alansal Varlık, Uluslararası Rekabetçilik ve Makro Düzey Kümelenme Çalışması.*
Kavas, Asmin (2018) *81 İl İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesi*, Ankara: TEPAV.
Kayseri Büyükşehir Belediyesi (2014) *2014 Yılı Faaliyet Raporu.*
— (2014) *Stratejik Plan 2015-2019.*
— (2016) *2016-2020 Stratejik Plan.*

Kayseri Sanayi Odası. (2018) *Kayseri İstatistikleri.*
— (t.y.) *Neden Kayseri?*, Kayseri: KAYSO Yayınları.
Kayseri Ticaret Odası (2013) *Mayıs 2013-2017 Büyük Değişim Raporu.*
Keçeci, Müjdat (2013) "Görüşler", *Ekol – Denizli Sanayi Odası* (26): 3-6; "Önsöz", *Ekol – Denizli Sanayi Odası* (25): 1.
Keskin, Filiz, M. Oğuzhan Önen (2012) *Konya İli Yatırım Alanları*, Konya: Konya Ticaret Odası.
Keyder, Çağlar (2013) "Yeni Orta Sınıf", *Science Academy*, 34.
Keyman, E. Fuat (2015) "Kent Savaşı ve İki Diyarbakır", *Radikal*, 23 Aralık.
Keyman, E. Fuat (2016) "'Halk Çatışmalardan Yorgun ve Bıkkın'", *Radikal*, 7 Şubat.
Keyman, E. Fuat ve Ali Çarkoğlu (2014) *Türkiye'de Birlikte Yaşamak: Elit ve Halk Eğilimlerine Nitel Bir Bakış*, 110K145 Proje No'lu TÜBİTAK Araştırması.
Keyman, E. Fuat ve Berrin Koyuncu (2005) "Globalization, Alternative Modernities and the Political Economy of Turkey", *Review of International Political Economy*, 12(1): 105-28.
Keyman, E. Fuat ve Berrin Koyuncu-Lorasdağı (2009) "Kayseri Geleceği Göremiyor", *Radikal*, 23 Mart.
— (2010) *Kentler – Anadolu'nun Dönüşümü, Türkiye'nin Geleceği*, İstanbul: Doğan Kitap.
Keyman, Fuat E. ve Köse Badur, Ayşe (2019) *Kürt Sorunu. Yerel Dinamikler ve Çatışma Çözümü*, İstanbul: Ayrıntı.
Kılınç, Gökçen ve Hayat Zengin (2012) "Muhafazakâr Yerel Yönetim Çerçevesinde Küresel Kentleşme Deneyimi: Kayseri Üzerine Bir Değerlendirme", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 21(4): 27-45.
Kitchin, Rob (2015) "Making Sense of Smart Cities: Addressing Present Shortcomings", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 8 (1): 131-36.
Konya Sanayi Odası (2015) *Konya Ekonomik Verileri.*
Konya Teknokent Teknoloji Geliştirme Hizmetler (2013) *Konya İli Hizmet Sektörü Yatırım Kılavuzu.*
— (2013) *Konya İli Tarım Sektörü Yatırım Kılavuzu.*
Konya Ticaret Odası (2016) *Konya Ekonomi Raporu.*
Korat, Göksel (2002) *Kayseri'de ve Şehirlerimizde – Sokakların Ölümü*, İstanbul: İletişim.
Koyuncu, Ahmet (2013) "Kimliğin İnşasında Kent: Konya Örneği", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8(2): 155-79.
— (2015) *Kentleşme ve Göç*, İstanbul: Hikmetevi.
Koyuncu, Berrin ve Aylin Özman (2018) "Women's Rights Organizations and Turkish State in the Post-2011 Era: Ideological Disengagement Versus Conservative Alignment", *Turkish Studies*, s. 1-26.
Koyuncu-Lorasdağı, Berrin ve Ahu Sumbas (2015) "Türkiye'de Yerel Siyaseti Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Üzerinden Düşünmek: Kadına Yönelik Şiddetle Mücadelede Belediyeler", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 24(2): 1-26.
Kozanoğlu, Can (1994) *Cilalı İmaj Devri – 1980'lerden 90'lara Türkiye ve Starları*, İstanbul: İletişim.
Kösebalaban, Hasan (2007) "The Rise of Anatolian Cities and the Failure of the Modernization Paradigm", *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 16(3): 229-40.
Krätke, Stefan (2012) "The New Urban Growth Ideology of 'Creative Cities'", *Cities for People, not for Profit*, New York: Routledge, s. 150-61.
Kutlu, Önder, Erhan Örselli ve Selçuk Dinçer (2018) "Akıllı Kentler Düş mü Gerçek

mi? Barcelona ve Konya Örnekleri", Alanya Uluslararası Yerel Yönetimler Sempozyumu, 1-3 Kasım 2018, Alanya, Antalya.
Kuyucu, Tuna (2017) "Two Crises, Two Trajectories: The Impact of the 2001 and 2008 Economic Crises on Urban Governance in Turkey", *Neoliberal Turkey and Its Discontents: Economic Policy and the Environment Under Erdogan* içinde, haz. Fikret Adaman, Bengi Akbulut, Murat Arsel.
Küçük, Hülya (2007) "Dervishes Make a City: The Sufi Culture in Konya", *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 16(3): 241-53.
Küçükkırca, İclal Ayşe ve Yılmaz Altuğ (haz. 2018), *Sessizliğin Sesi V & Kayserili Ermeniler Konuşuyor*, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları.
Landry, C. (2012) *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*, Londra: Routledge.
Lefebvre, Henri (1991) *Production of Space*, İng. çev. D. Nicholson Smith, Oxford: Blackwell Publishers.
— (1996) *Writings on Cities*, İng. çev. E. Kofman ve E. Lebas, Oxford: Blackwell Publishers.
— (2003) *Urban Revolution*, İng. çev. R. Bonanno, Minneapolis ve Londra: University of Minnesota Press.
— (2014) *Mekânın Üretimi*, İstanbul: Sel.
Mansel, Philip (2008) "Turkey's Global City İzmir", *Le Monde Diplomatique*, 3 Mart.
McCann, Eugene, J. (2007) "Inequality and Politics in the Creative City-Region: Questions of Livability and State Strategy", *International Journal of Urban and Regional Research*, 31(1): 188-96.
McGuirk, Pauline (2007) "The Political Construction of the City-Region: Notes from Sydney", *International Journal of Urban and Regional Research*, 31(1): 179-87.
Mevlânâ Kalkınma Ajansı (2015) *Konya Yatırım Ortamı*, Konya: Konya Yatırım Destek Ofisi.
— (2016) *Mevlânâ Kalkınma Ajansı Raporu.*
— (2018) *Konya Yatırım Ortamı*, Konya: Konya Yatırım Destek Ofisi.
— (t.y.) *TR52 Düzey 2 Bölgesi (Konya-Karaman) 2023 Vizyon Raporu.*
Mortan, Kenan ve Osman Arolat (2009) *Denizli Ekonomisine Bakış*, İstanbul: Heyamola.
— (2009) *Gaziantep Ekonomisine Bakış*, İstanbul: Heyamola.
Oğuz, Hatice Şule (2015) "Kültürlerarası Karşılaştırmaların Uzak İhtimali: Sığınmacılık Deneyiminde Gaziantep Örneği", *TESAM Akademi Dergisi*, 2(2): 127-65.
Orta Anadolu Kalkınma Ajansı (2014) *TR72 Bölgesi 2014-2023 Bölge Planı.*
— (2014) *TR72 Bölgesi 2014-2023 Mevcut Durum Analizi.*
— (2015) *TR72 Turizm Sektörel Çalışma Grubu Raporu.*
— (2016) *TR72 Mobilya Sektörü Raporu.*
— (2016) *Kayseri Sosyal Profil Araştırması.*
Öncü, Ahmet ve Erol Balkan (2016) "Nouveaux Riches of the City of Minarets and Skyscrapers: Neoliberalism and the Reproduction of the Islamic Middle Class in İstanbul", *Research and Policy on Turkey*, 1(1): 29-45.
Özcan, Zafer (2005) "Akla ve Paraya İhtiyacı Olmayan Şehir: Kayseri", *Aksiyon*, 14 Kasım.
Özdil, Yılmaz (2015) "Örgütlü Cehaleti Bu Çocuklar Yenecek", *Sözcü*, 20 Ekim.
Özyürek, Esra (2008) *Modernlik Nostaljisi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
Pamuk, Şevket (2008) "Globalization, Industrialization and Changing Politics in Tur-

key", *New Perspectives on Turkey*, 38: 267-73.
Pınar, Hayrettin (2007) "İsmi ile Müsemma Olmayan Kent", *Radikal 2*, 18 Eylül.
Pink, Sarah (2008) "Sense and Sustainability: The Case of the Slow City Movement", *Local Environment: The International Journal of Justice and Sustainability*, 13 (2): 95-106.
Pratt, Andy C. (2010) "Creative Cities: Tensions within and between Social, Cultural and Economic Development: A Critical Reading of the UK Experience", *City, Culture and Society*, 1(1): 13-20.
Pratt, A. C. (2011) "The Cultural Contradictions of the Creative City", *City, Culture and Society*, 2(3): 123-30.
Purcell, M. (2002) "Excavating Lefebvre: The Right to the City and its Urban Politics of the Inhabitant", *GeoJournal*, 58(2-3): 99-108.
Purcell, M. (2013) "The Right to the City: The Struggle for Democracy in the Urban Public Realm", *Policy & Politics*, 41(3): 311-27.
— (2014) "Possible Worlds: Henri Lefebvre and the Right to City", *Journal of Urban Affairs*, 36(1): 141-54.
Saraçoğlu, Cenk (2010) "İzmir'de Göçmen Düşmanlığının Etnikleşmesi: Mekân, Sınıf ve Kentsel Zaman", *Değişen İzmir'i Anlamak* içinde, haz. D. Yıldırım ve E. Haspolat, Ankara: Phoenix, s. 361-403.
— (2011) *Şehir, Orta Sınıf ve Kürtler*, İstanbul: İletişim.
Saraçoğlu, Cenk ve Danièle Bélanger (2019) "Loss and Xenophobia in the City: Contextualizing Anti-Syrian Sentiments in Izmir, Turkey, Patterns of Prejudice", 53:4: 363-83, DOI: 10.1080/0031322X.2019.1615779.
Sarıtaş, Hakan ve Mehmet Utku (2017) "Denizli İli Şarap İmalat Sektörü Analiz ve Maliyet Muhasebesi Uygulama Politikalarına İlişkin Bir Değerlendirme", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26, Ocak, s. 261-77.
Scott, Allen J. (2001) "Globalization and the Rise of City-Regions", *European Planning Studies*, 9(7): 813-26.
Segal Judah, Benzion (2002) *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, çev. A. Arslan, İstanbul: İletişim.
SODES (2015) *Proje Teklif Çağrısı Döneminde Kabul Edilen SODES Projeleri*.
Sönmez, Mustafa (2010) "Küresel Krizin İzmir'e Etkileri", *Değişen İzmir'i Anlamak* içinde, haz. D. Yıldırım ve E. Haspolat, Ankara: Phoenix, s. 171-87.
Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi (2015) *Performans Programı*.
— (2015) *2015-2019 Stratejik Planı*.
Şeker, Murat, Arif Saldanlı ve Hakan Bektaş (2014) *Kayseri Rekabet Endeksi 2013-2014*. Kayseri: Orta Anadolu Kalkınma Ajansı, Kayseri Ticaret Odası ve T.C. Kalkınma Bakanlığı.
— (2015) *TRC2 Bölgesi Yaşam Kalitesi Araştırması: Diyarbakır – Şanlıurfa*, Diyarbakır: Karacadağ Kalkınma Ajansı Yayınları.
Şeker, Murat, Çağla Bakış ve Barış Dizeci (2018) *İnsani Gelişme Endeksi - İlçeler (İGE-İ) 2017: Tüketiciden İnsana Geçiş*, ISBN 978-605-67151-2-9, İstanbul.
Tanpınar, Ahmet Hamdi (1969) *Beş Şehir*, Ankara: Devlet Kitapları.
Taşçı, Cemalettin (2009) *Yılmaz Büyükerşen: Zamanı Durduran Saat*. İstanbul: Doğan Yayınları.
T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Sanayi Genel Müdürlüğü (2014) "Türkiye 81 İl Sanayi Durum Raporu", Ankara.
T.C. İçişleri Bakanlığı, Göç İdaresi Genel Müdürlüğü (7 Şubat 2019) *Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyelilerin Geçici Barınma Merkezlerine Göre Dağılımı*.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2018) *2017 Yılı İllere Göre Sit Alanları İstatistiği.*
— (2018) *Turizm İstatistikleri.*
T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2019) *İzmir İlinde Bulunan Organize Sanayi Bölgeleri*, OSB Bilgi Sistemi.
T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı (2018) *Denizli İl Tarım ve Orman Müdürlüğü Tarım Alanları İstatistikleri.*
— (2017) *Organik Tarımsal Üretim Verileri.*
T.C. Ticaret Bakanlığı (Eylül 2018) *İhracat İstatistikleri, İllere Göre İhracat Raporu.*
— (2018) *İllere Göre Dış Ticaret İstatistikleri.*
Tekeli, İlhan (1991) "Bir Kentin Kimliği Üzerine Düşünceler." *Kent Planlaması Konuşmaları*, Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Yayını.
— (2011) *Kent, Kentli Haklar, Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm Yazıları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayımları.
— (2014) *Türkiye'nin Kentleşme Deneyiminden Öğrenebileceklerimiz*, İstanbul: TEPAV.
Teknoloji Geliştirme Bölgeleri (2019) TGB Listesi.
Temel, Hamdi (2013) *Diyarbakır İli Sanayi Profilinin Oluşturulması.* Diyarbakır: Karacadağ Kalkınma Ajansı ve Kalkınma Bakanlığı.
TESK (Ocak 2019) *İllere Göre Esnaf, İşyeri, Nüfus ve Oda Bilgileri.*
TİM (2018) *İller Bazında Sektör İhracat Rakamları.*
TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. (2018) *Buğday Raporu.*
TOBB (2018) *Kurulan/Kapanan Şirket İstatistikleri.*
Topçuoğlu, Abdullah, Ertan Özensel ve Ahmet Koyuncu (2015) "Konya'daki Suriyeli Misafirlerin Ekonomik Potansiyelleri ve İşbirliği İmkânlarının Belirlenmesi Araştırması." *Konya: MÜSİAD Konya Şubesi.*
TRC1 Bölge Planı 2014-2023 (Adıyaman, Gaziantep Kilis).
Turan, Feride (2011) "Eskişehir ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu." *Eski Yeni – Aylık Şehir Kültürü Dergisi*, 3 (25), s. 67-69.
TÜİK (2013) *Seçilmiş Göstergelerle İzmir*, Ankara: TÜİK Matbaası.
— (2013) *Seçilmiş Göstergelerle Diyarbakır*, Ankara: TÜİK Matbaası.
— (2013) *Seçilmiş Göstergelerle Eskişehir*, Ankara: TÜİK Matbaası.
— (2013) *Seçilmiş Göstergelerle Kayseri*, Ankara: TÜİK Matbaası.
— (2013) *Seçilmiş Göstergelerle Şanlıurfa*, Ankara: TÜİK Matbaası.
— (2015) İllerde Yaşam Endeksi.
— (2017) Konya Bölge Müdürlüğü, Hanehalkı İşgücü İstatistikleri.
— (2017) Kütüphane İstatistikleri.
— (2017) Sinema İstatistikleri.
— (2017) Tiyatro İstatistikleri.
— (2017) Ulusal Eğitim İstatistikleri.
— (2017) Bölgesel Hesaplar, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla.
— (2017) Bölgesel İşgücü İstatistikleri.
— (2017) Bölgesel İşsizlik İstatistiği.
— (2018) *Bülten*, Şubat.
— (2018) Çıkış Yapan Ziyaretçiler ve Vatandaş Giriş Araştırmalar.
— (2018) Dış Ticaret İstatistikleri, İllere Göre Dış Ticaret.
— (2018) Dış Ticaret İstatistikleri Ülkelere Göre İhracat Oranları.
— (2018) Nüfus İstatistikleri.
TÜİK Gaziantep Bölge Müdürlüğü 2016 Yılı Dış Ticaret İstatistikleri.
TÜİK İzmir Bölge Müdürlüğü (Temmuz 2018) Sayılarla Türkiye-İzmir.
Türk Patent ve Marka Kurumu 2018 İstatistikleri.

Türkiye Bankalar Birliği (2018) *Türkiye'de Bankacılık Sistemi Seçilmiş Göstergelerin İllere ve Bölgelere Göre Dağılımı, 2017.*
Türkiye Esnaf ve Sanatkârları Odası (2019) İllere Göre Esnaf, İşyeri, Nüfus ve Oda Bilgileri.
Türkiye İhracatçılar Meclisi (2019) İhracat Rakamları.
Türkiye'nin Şehirleri Sürdürülebilirlik Araştırması (2011) İstanbul: Master Card veBoğaziçi Üniversitesi.
Tüysüz, Nurettin (2011) *Sosyal Sermayenin Ekonomik Gelişme Açısından Önemi ve Sosyal Sermaye Endeksinin Hesaplanması.* Ankara: Kalkınma Bakanlığı.
Tüzün, Hale (2006) "Baklavanın Ünüyle Yarışan Aile: Konukoğlu", *Radikal*, 30 Haziran.
Uluç, Hıncal (2015) "Bir Güzellikler Kenti", *Sabah*, 20 Mayıs.
URAK (2016) *İllerarası Rekabetçilik Endeksi.*
Üstün, Nazlı, Feyzullah Altay, Hacı Dede Hakan Karagöz, Burçin Kabakcı, Mehmet Özçelik ve Ahmet Çelik (2016) *Konya Ekonomi Raporu*, Konya: KTO.
Yankaya, Dilek (2014) *Yeni İslâmî Burjuvazi – Türk Modeli*, İstanbul: İletişim.
Yıldırım, Deniz, Evren Haspolat (2010) "Bir Liman Kentinin Siyasal Dönüşümünün Ekonomi-Politik Fay Hatları", *Değişen İzmir'i Anlamak* içinde, haz. D. Yıldırım ve E. Haspolat, Ankara: Phoenix, s. 291-334.
— (2010) "Giriş: Bir Kitabın Yol Hikâyesi", *Değişen İzmir'i Anlamak* içinde, s. 7-21.
Yılmaz, Yeşim Karadeniz (2014) *Konya-Karaman Yaşam Memnuniyeti Değerlendirmesi*, Mevlânâ Kalkınma Ajansı.
Yırcalı, Ayşe (2015) "Urfa Eski Urfa Değil", *Aljazeera*, 21 Eylül.
Yiğitbaşı, Mehmet Emin ve Fuat Karagüney (2013) *Konya Karaman Bölgesi İmalat Sanayi Sektörel Rekabet Edebilirlik Analizi*, Konya: Mevlânâ Kalkınma Ajansı.
YÖK Bilgi Yönetim Sistemi (2018) *Öğrenci İstatistikleri.*
Yücel, Alp (2010) "19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İzmir Ekonomisinde Süreklilik ve Kırılmalar", *Değişen İzmir'i Anlamak* içinde, s. 42-106.
Zengin, Ozan (2014) "Büyükşehir Belediyesi Sisteminin Dönüşümü: Son On Yılın Değerlendirilmesi," *Ankara Barosu Dergisi* 72(2).
"'Mahalle Baskısı' Tartışılıyor", *Vatan*, 6 Nisan 2009.
"16 Milyar Dolar Harcadık, GAP Toprağını Tuzladık", *Milliyet*, 11 Kasım 2007.
"Büyükerşen O İddiaya Cevap Vermedi", *Milliyet*, 22 Ekim, 2009.
"Cumhurbaşkanı Erdoğan İzmir'de Konuştu", *Milliyet*, 9 Mayıs 2015.
"Dinler Projesi Kızdırdı", *Milliyet*, 14 Mayıs 2005.
"DSO Başkanı Keçeci: Tekstilde kendini yenileyemeyen kurumsallaşmayan yok olup gidecek", *Cihan Haber Ajansı*, 1 Kasım 2008.
"Dünyanın Gözü Gaziantep'te, *İpekyolu Kalkınma Ajansı*, 2 Eylül 2014.
"Fortune 500 Listesinde Er Bakır İlk 500 Arasında", *Denizli Sanayi Odası*, 30 Haziran 2015.
"Gaziantep Ortadoğu ve Afrikaya Açılan Kapı", *Milliyet*, 4 Aralık 2015.
"Gaziantep'te Suriyeli Gerginliği", *Hürriyet*, 13 Ağustos 2014.
"Görevimiz insana, sektöre, ülkeye, dünyaya değer katmak", *EsoDergi* 3(6): 72, 2010.
"Konya'da 20'den Fazla İçkili Restoran Var", *Zaman*, 24 Nisan 2008.
"Müjdat Keçeci Anadolu'nun En Etkili 5 İşadamından Biri Seçildi", *Denizli Sanayi Odası*, 27 Nisan 2015.
"Onurlu Bir Görev, Ama Yanlış Yerden Başladık", *Hürriyet*, 29 Nisan 2014.
"Valilik Açıkladı: Suriyeli Sığınmacıların Türkiye'ye Maliyeti", *Milliyet*, 22 Haziran 2014.

Online Kaynaklar:

2 Eylül, 2eylul.com.tr/
AFAD, www.afad.gov.tr/tr/
Akşam, www.aksam.com.tr/
Amerikaninsesi, www.amerikaninsesi.com/
Anadolu Harikalar Diyarı, www.kayseri.bel.tr/kesfet-listeleme/anadolu-harikalar-diyari
BBC Türkçe, www.bbc.com/turkce
BEBKA, www.bebka.org.tr/
Bianet, bianet.org/
Bienal İzmir, www.bienalizmir.org/
Binbirkanal, www.binbirkanal.com/
Denizli Büyükşehir Belediyesi, www.denizli.bel.tr/
Denizligazetesi, www.denizligazetesi.com/
Denizlihaber, www.denizlihaber.com/
Denizli İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, www.pamukkale.gov.tr/
Denizli Sanayi Odası, www.dso.org.tr/
Denizli Ticaret Odası, www.dto.org.tr/
Denizli Valiliği, www.denizli.gov.tr/
Dernekler, www.dernekler.gov.tr/
Dicle Haber, www.diclehaber.com/
Diyarbakır İl Milli Eğitim Müdürlüğü, diyarbakir.meb.gov.tr/
Diyarbakır Yatırım Destek Ofisi, www.investdiyarbakir.com/
Doğan Haber Ajansı, www.dha.com.tr/
DRT, www.drttv.com.tr/
Dünya, www.dunya.com/
EKOSEP, www.ekosep.net/
Emlakkulisi, emlakkulisi.com/
Eskişehir Sanayi Odası, www.eso.org.tr/
Eskişehir Ticaret Odası, www.etonet.org.tr/
Eskişehir Valiliği, www.eskisehir.gov.tr/
Eskişehir Yatırım Destek Ofisi, www.investineskisehir.gov.tr/
Euro Cities, www.eurocities.eu/eurocities/home
Evrensel, www.evrensel.net/
Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, gaziantep.bel.tr/
Gaziantep Haberler, www.gaziantephaberler.com/
Gaziantep Sanayi Odası, www.gso.org.tr/
Gaziantep Ticaret Odası, www.gto.org.tr/
Gaziantep Valiliği, www.gaziantep.gov.tr/
Gazianteppusula, gazianteppusula.com/
Gaziantep27, www.gaziantep27.net/
Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, www.tarimorman.gov.tr/
Gold.ajanspress, gold.ajanspress.com.tr/
Güney Ege Kalkınma Ajansı, geka.gov.tr/
Haberdenizli, www.haberdenizli.com/
HaberFark, www.haberfark.net/
HaberTürk, www.haberturk.com/

Haberler, www.haberler.com/
Halil İbrahim Buluşmaları, surkav.org.tr/default25a6.html
Hürriyet, www.hurriyet.com.tr/
ISO, www.iso.org/home.html
İlke Haber Ajansı, ilkha.com/
İnnopark, www.innopark.com.tr/
İpekyolu Kalkınma Ajansı, www.ika.org.tr/
İstanbul Ticaret Odası, online.ito.org.tr/EITO/
İzmir Kalkınma Ajansı, www.izka.org.tr/
İzmir Kümelenme ve Yenilik Portalı, izmirkumelenme.weebly.com/
İzmir Ticaret Odası, www.izto.org.tr/tr/
Karacadağ Kalkınma Ajansı, www.karacadag.gov.tr/
Kayseri Serbest Bölge Müdürlüğü, www.kayser.com.tr/
Konya Bilim Merkezi, kbm.org.tr/
Konya Büyükşehir Belediyesi, www.konya.bel.tr/
Konya Life, www.konyalife.com.tr/
Konya Sanayi Odası, www.kso.org.tr/
Konya Ticaret Odası, www.kto.org.tr/
Konya'da Yatırım, www.konyadayatirim.gov.tr/
Milliyet, www.milliyet.com.tr/
Multeciler, multeciler.org.tr/
Nufusu, www.nufusu.com/
NTV, www.ntv.com.tr/
Olaymedya, www.olaymedya.com/
Sanliurfa, www.ajansurfa.com/
Star, www.startv.com.tr/
Statista, www.statista.com/
Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, www.sanliurfa.bel.tr/
Şanlıurfa Genç MÜSİAD, gencmusiad.org.tr/haber-sube-sanliurfa-64.html
Şanlıurfa Ticaret ve Sanayi Odası, www.sutso.org.tr/
Şanlıurfa Valiliği, www.sanliurfa.gov.tr/
Şanlıurfa Yatırım Destek Ofisi, www.investsanliurfa.com/
T24, t24.com.tr/
Teknopark İzmir, teknoparkizmir.com.tr/
Tepav, www.tepav.org.tr/
Tufts University – The Fletcher School, fletcher.tufts.edu/
TÜBİTAK, www.tubitak.gov.tr/
TÜYAP, tuyap.com.tr/
Türk Patent ve Marka Kurumu, www.turkpatent.gov.tr/TURKPATENT/
Türkiye İhracatçılar Meclisi, www.tim.org.tr/
URAK, www.urak.org/
Urfa Star, www.urfastar.com/
Visitizmir, www.visitizmir.org/en
Wikiwand, www.wikiwand.com/
Yeni Asır, www.yeniasir.com.tr/
Yeni Meram, www.yenimeram.com.tr/
Zete, zete.com/

Keyman ve Koyuncu-Lorasdağı

Sekiz Kentin Hikâyesi

"Son on yılda Türkiye'nin %70'ten fazlası kentleşti, neoliberalleşmenin aşırı kalkınmacı ve tüketim odaklı anlayışı sonucunda kentler metalaştı, çevre kaygısı kâr ve ranta yenik düştü, demokratik ve katılımcı yönetim umudu merkeziyetçi anlayışla sönümlendi. Bununla birlikte Türkiye'nin kentleşmesi ve orta sınıflaşması Anadolu coğrafyasında belli duraklamalarla sürdü. Bu bağlamda, dünyada olduğu gibi Türkiye'de de kent, neoliberalleşmenin getirdiği siyasal, toplumsal ve ekonomik değişimleri anlamak / anlamlandırmak açısından önemli bir olgu haline geldi ve neoliberalleşmenin kentlerde yarattığı olumsuzluklarla baş etmek için alternatif arayışları ortaya çıktı. Bu arayışı en güzel ifade eden motto 'kâr için değil insanlar için kentler'dir.

"Biz bu tartışmayı Kayseri, Konya, Gaziantep, İzmir, Denizli, Eskişehir, Diyarbakır, Şanlıurfa kentlerinde yapmaya çalıştık. Özellikle 31 Mart yerel seçimlerinden sonraki Türkiye'nin anlaşılması ve iyi, adil, demokratik yönetimi için kent ve kentleşme sürecini çalışmak ve tartışmak gereksinimi olduğunu düşünüyoruz. *Sekiz Kentin Hikâyesi*'nin bu tartışmaya mütevazı bir katkı olarak okunmasını arzu ederiz."

Metis Edebiyatdışı
ISBN-13: 978-605-316-195-0

Metis Yayınları
www.metiskitap.com